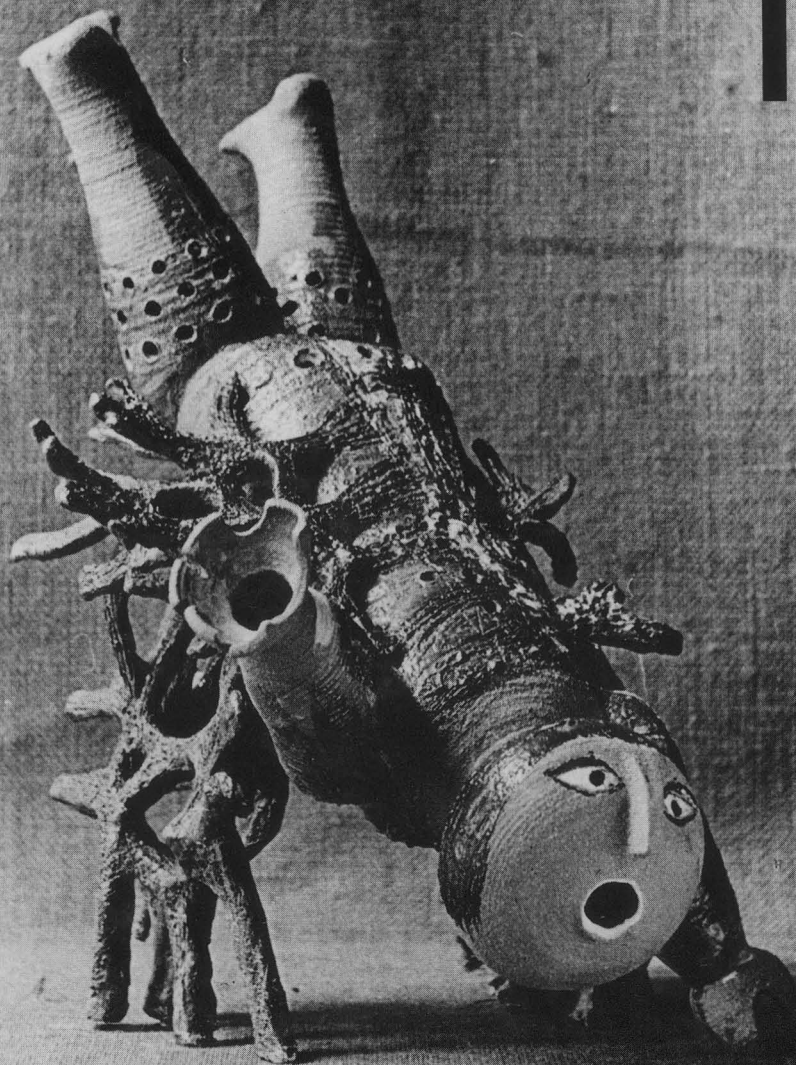

В. ДОМОНТОВИЧ

В. Домонтович

ПРОЗА
ТРИ ТОМИ
Том перший

В. ДОМОНТОВИЧ

ПРОЗА
ТРИ ТОМИ

Редакція й супровідна стаття
Юрія Шевельова

Том перший

АПОСТОЛИ
— оповідання

ДІВЧИНА З ВЕДМЕДИКОМ
АЛІНА Й КОСТОМАРОВ
ДОКТОР СЕРАФІКУС
повісті

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ
1988

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 178

Обкладинка Ярослави Геруляк (фотографія
Володимира Грицина)

Технічна редакція Юрія Маївського

V. Domontovych

WORKS

Volume I

Edited and Introduced by George Y. Shevelov

SUČASNIST — 1988

All rights reserved.

Library of Congress Catalog Card Number: 88-50978

ISBN 3-89278-008-0 (Vol. I)

ISBN 3-89278-011-0 (Vol. I, II, III)

АПОСТОЛИ

Момент для виступу був вибраний обмірковано й слушно. Цього ніхто не міг би заперечити.

Щороку перед святом народ з усієї країни сходився до Єрусалиму. І, коли в місті стало відомо, що Ісус наблизився до Єрусалиму, весь народ вийшов на стіни міста Йому назустріч.

Люди плакали, обіймались, шаліли од радості, скидали з себе одяг, стелили Йому під ноги, ламали гілля пальми і розтрушували перед Ним на шляху. Дівчата приносили квіти з садів і розкидали їх по камінні вулиць. Флейтисти грали на флейти, сурмачі сурмили, і бубнисти, як несамовиті, били в бубни. Тьмяно пахли квіти.

Народ зустрічав свого Месію.

Петро йшов тоді безпосередньо за Ісусом. На лівому бедрі у нього висів короткий дволезий меч. І всі бачили, що він найближчий учень Ісусів. і є Його заступником. І якщо комусь щось треба було від Месії, чи з'ясувати щось неясне в подіях, які відбуваються, чи справа йшла про те, щоб воскресити когось з мертвих або зцілити недужого, усі бачили й розуміли: треба було звертатися спочатку до цього Чорнобородого, що йшов попереду інших.

Ввечорі того дня й наступного їх приймали найповажніші люди в місті. Частували найдорожчими винами й годували найвишуканішими стравами. Найгарніші жінки мили їм ноги й мастили дорогими ароматами.

З найвіддаленіших кутків країни надходили все нові й нові юрби народу, збудженого чутками про Месію. Іще ніколи не збиралося так багато народу в Єрусалим на свято Пасхи, як того року. Народ заповнив усі майдани, усі ринки в місті, і з вулиць доносилися, як глухе

гуркотіння моря, радісні крики. Народ вітав Ісуса, обітованого пророками Месію.

... Петро підійшов з келіхом до Хоми, спитав:

— Чому ти не п'єш, Хомо? Хіба ти не радієш, бачачи, як народ вітає Ісуса?

Але Хома з сумнівом похитав головою:

— Я не вірю в народ!.. Сьогодні вони кричать «Слава! Слава!», а завтра вони кричатимуть: «Розіпни, розіпни!» Сьогодні вони бачать в Ісусі Сина Божого, а завтра ганьбитимуть і зневажатимуть Його. Ось, уже в'януть квіти, розтоптані під ногами.

Він нахилився, підніс з долівки зім'яту троянду й обережно розправив ніжні її пелюстки.

Юда підтримав Хому. Він теж був тієї думки, що не можна покладатися на настрої народу.

— Слід знайти шляхи, щоб домовитися з духівництвом! — сказав Юда: — Навіщо вигукувати на кожному кроці: «Ісус — Син Божий!» і дратувати цим духівництво?.. Розуміється, це гарне агітаційне гасло, щоб впливати на маси, але не слід давати приводів закидати нам, що воно йде від нас.

Він був хитрий, цинічний і обережний.

Дуже обережно й дуже обачно він натякнув, що, мовляв, Ісус уже відіграв Свою роль.

— Не можна, — твердив Юда, — приносити справу в жертву шанобливості однієї особи! Для чого Ісус робить такі безглузді речі, як, наприклад, коли Він кличе народ зруйнувати храм і обіцяє за три дні відбудувати його, ще величніший і ще прекрасніший?.. Це звучить бучно і може впливати на деякі руйніницькі, анархічно настроєні прошарки народу, але це, зрештою, лише химери, порожні слова, заяви безвідповідальної людини. Тим часом вони хвилюють Синедріон і збуджують духівництво проти нас.

— Ісус, — закінчив Юда, — ідеаліст. Він непрактична людина. Він повинен одійти вбік і поступитися місцем реальним політичним, практичним людям, що здібні тверезо зважувати становище речей.

Петро газардово сперечався з ним. Для нього авторитет Ісусів був священний і непорушний. Він уперто відстоював свою думку:

— Як скаже Вчитель!

Але Ісус не сказав нічого. Він лишався всі ті дні замислений, заглиблений у Себе.

На відповідь Він сказав, сповнений тиші:

— Я прийшов у світ, щоб творити волю Отця, що послав Мене!

І безмежна покора звучала в Його словах.

Вони одійшли, Юда знизав плечима:

— Ви бачите! Це ні до чого. Даремно було звертатися до Нього. Він — пророк. Він — Син Божий, ми ж — люди! Прості, звичайні люди. Ми повинні діяти самі, без Нього, на власний розсуд і на власну відповідальність!

Між учнями постав розбрат. Власне, позначилося три погляди: одні твердили, що треба діяти, як і давніш, спираючись на народ; інші воліли розпочати переговори з Синедріоном; треті взагалі з самого початку не сподівалися на успіх.

Петро зірвав голос, виступаючи з промовама на майданах з дахів будинків перед народом. Та з кожним днем ентузіазм юрби спадав, кількість слухачів помітно зменшувалася, а духівництво все виразніш і виразніш опановувало становище.

Юда почав шукати шляхів для згоди. Але дуже швидко стало відомо, що Синедріон не хоче вести жадних переговорів, доки не буде виконана головна, попередня умова. Цією умовою було:

— Видати Ісуса!

Сьогодні, нарешті, Юда наважився зробити цей крок...

*
* *

Схиливши голову, немов побоюючись удару, немов чекаючи, що хтось підбіжить, штовхне й викине його

геть, як викидають з хати надвір гидкого пса або брудну ганчірку, Юда вийшов з кімнати.

Він вийшов боком, принижено пригнувшись, але з тим же камінним, застиглим виразом обличчя, такий же непроникливий і замкнений, яким він лишався завжди.

Як і завжди, червоним полум'ям палало руде волосся його клинкуватої бороди, і тільки постійна, приготована для кожного люб'язна, послужлива посмішка не кривила на цей раз тонких його прикушених губ.

Коли, сколихнувшись, дверна запона знову застигла нерухомими згортками, всі відчули, ніби невимовно тяжкий тягар ліг на серце.

Приголомшені люди сиділи за довгими столами у великій горниці, вибіленій перед святами. В кімнаті ще почувався їдкий пах свіжого вапна.

Було ясно: момент загибелі наблизився. Усе втрачено. Більше не було віри. Зникла сподіванка!..

В чотирикутне віконце знадвору дув холодний нічний вітер.

Було ясно: ті, що сподівалися врятувати себе, спішили зректися. В останній момент, якою завгодно ціною, бодай ціною крові, воліли купити собі можливість жити.

Перший порушив мовчання Петро. Різкий, поривчастий, він вибухнув гнівом, обуренням, жалем. Він скаржився, благав, запевняв, клявся. Він раптом схилився і з пристрасним поривом, побожно, немов у храмі свиток тори, поцілував край ризи Ісусової.

В його голосі дзвеніла урочиста впевненість. Він говорив про себе. Він говорив про свою вірність.

Хай усі покинуть Його, Ісуса, тільки він, Петро, лишиться вірним Йому до кінця! Тільки він не продасть, не зрадить, не зречеться Його! Він ладен іти з Ним разом на голод, на вигнання, навіть на смерть!

Він, Петро, — камінь! Він лишиться твердий, як камінь.

І Ісус дивиться на цього рвучкого чоловіка,

немов бачив його вперше, і мовчав. Мовчав довго! І дивився замислено крізь Петра, в глибину, за стіни горниці, в ніч, за межі землі, в космічні простори, де зорі рухалися по одвіку усталених колах. Ніби в напруженій тиші, що панувала в цій кімнаті, Він прислухався до небесної музики сфер.

Потім обережно урвав мовчання і неквапливо сказав:

— Правдиво кажу тобі, Петре, ще сьогодні півень не проспівав тричі, як ти тричі зречешся Мене!

Бо Ісус, якого в народі звали Христом, знав уже, що немає межі зречення для тих, що досі називали себе Його учнями.

І в словах Його, вимовлених голосом, повним утоми, не було докору, була тільки полинна гіркість і сум.

Петро збентежено, якимось ніби нерішуче, ніби трохи боязко, озирнувся. Після того, що сказав Учитель, він боявся дивитися в вічі іншим. Він страждав від сорому й приниження!.. Та всі сиділи нерухомо, заглиблені в себе, віддавши кожну почуттю відчаю, для якого не було слів, переживаючи в собі нещастя, що вже наблизилось.

Ніхто не зважив на слова, що знищували. Тільки в очах Хоми — так, принаймні, здалось йому, — він ухопив уїдливого вогника насмішки.

Обурення прокинулося в ньому. Він ладен був вилити на Хому потік обвинувачень, але стримався. Не час був у цей момент розпочинати сварку перед лицем Учителя. Ні, був не час.

Треба було поспішати.

Скільки треба часу Юді, щоб пройти звідсіля до архиерейського двору, зібрати слуг і повернутись?.. Щохвилини могли ввійти вартові й заарештувати всіх як змовників, що хотіли зробити Ісуса царем.

Лишатися було необережно. Треба йти, сховатись. Треба зникнути. Може на певний час, але може й назавжди.

Виходили поодиночі. З тривогою вдивлялися в темряву. Затримуючи подих, прислухалися до чорного мовчання ночі.

В нерівному світлі зірок ішли вузькою кам'янистою стежкою крізь пітьму, і камінці, зриваючися з-під ніг, з глухим гуркотом скочувалися вниз.

Попереду йшов Ісус. За Ним учні. Останніми йшли Хома, Іоан і Петро.

Між ними не було вже віри. Жаден не довіряв іншому. Петро найбільше з усіх не довіряв Хомі. Більше Хомі, ніж Юді.

Юда був приятний і балакучий. У нього було багато справ, і все ж таки він охоче провадив час у гурті. Він ніколи не відмовлявся почастивати або позичити обола, коли в Петра його бракувало, щоб купити собі вина або хліба, піти до лазнички або передати дружині, яка лишилась у дрібному рибальському сільці на березі Генісаретського озера.

Юда ніколи не спинався перед найсміливішими плянами щодо Ісуса і при цьому не відокремлював Ісуса й Петра. Сяючи червоною борідкою, вилискуючи приязною посмішкою, він охоче нагадував слова, що їх тричі повторив Ісус, звертаючись до Петра: «Паси вівці мої!»

І це було до вподоби Петрові.

Щоправда, коли б сьогодні хтось нагадав про це Петрові, він з обуренням рішуче заявив би, що він завжди з огидою ставився до приязної посмішки Юди, завжди ненавидів солодкаву його послужність, і якщо їх і бачили разом, коли вони вдвох пили вино й їли овечий сир, то це він робив тільки для того, щоб не спускати ока з Юди, в якому він від самого початку вчував зрадника.

І Петро, говорячи так, примружив би очі, хитро поглядаючи на співрозмовника з-під чорних навислих брів. Він широко вірив би в сказане і здавався б собі дуже, дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним.

Він був людиною прямих слів, безпосередніх почуттів і несподіваних вчинків. Був людиною примхливих настроїв, діючи під впливом хвилини.

Хома був цілковитою йому протилежністю. Був стриманий і лишався завжди осторонь. Коли Петро

палав, сповнений любови й подиву до Ісуса, відданий, здивований, вражений, Хома не виявляв жадного почуття, жадної зворушености. Нічого, окрім сумніву. І це дратувало Петра.

Ісус творив чудеса. Усе неможливе було для Пророка можливим. Усе нездійсненне — здійсненим. Ісус перетворив воду на вино, воскрешав мертвих, зціляв прокажених, виліковував кровоточивих жінок, сліпим повертав зір, розслабленим наказував встати і йти. Криві від народження переставали кульгати, сліпі прозрівали, розслаблені підводилися й ішли.

Ісус учив істини, розповідав притчі, повчав народ. Весь народ у Галилеї вірив в Ісуса як в пророка, Месію, царя, Сина Божого.

Тільки Хома не вірив. У нього не було наївної й щирої, по-дитячому радісної, безпосередньої віри, як у Петра.

Замість славити, він перевіряв. Замість дивуватися, перепитував. Зіставляв. З'ясовував. Розшукував свідків. Домагався од зціленого кривого, щоб він довів, що він справді був кривий, а від сліпого — що він справді ніколи не бачив.

Лишаючись у їх гурті, Хома тільки вносив дух недовір'я, сіяв сумнів, одне слово — плекав нездорові настрої.

Оце й сьогодні: якщо серед них ще й могли бути спільники Юди, передусім це Хома, сповнений невіри, сумнівів і вагань, ніколи не сталий і непевний.

З Хомою треба було бути обережним.

Вони йшли стежкою вгору. Йшли мовчки, й мовчання гнітило Петра. Останній ішов Іоан, улюблений учень Ісусів. Він ішов, похитуючись, знеможений, і зідхав.

Петро затримався і, обнявши за плечі Іоана, пошепки сказав йому на вухо:

— Хома — зрадник! Він спільник Юди. Він теж продасть нас! Що ти радиш?

— Скажи йому, що ти думаєш про нього!..

І Петро зробив так, як йому сказав Іоан. Він прискорив кроки й наздогнав Хому.

Торкнувшись рукою, намагаючи в п'ятні, Петро спитав:

— Хомо, це ти?

— Я!

— Я хочу тобі щось сказати!

Петро тепер ішов щільно поруч з Хомою, наблизивши своє обличчя до нього. Од швидкої ходи він тяжко дихав.

Од Петра пахло вином і овчиною, яку він накинув на себе, як в холодні весняні ночі роблять у горах чабани.

— Скажи мені, що ти думаєш з приводу того, що сталося між Ісусом та Юдою? Що ти думаєш про Юду?

Хома тільки відхилився від Петра й відповів йому:

— Не знаю!

— Не знаєш?

— Ні, не знаю! Ще не знаю, Петре! Я мушу ще поміркувати! Так, так, я мушу ще зважити.

— Зважити?.. — спалахнув Петро. — Хіба, — вигукнув він з обуренням, — це можна тут зважувати? Тут може бути тільки: або, або!

Але Хома лишився спокійний.

— Тихше, Петре, тихше! Ти кричиш, хоч і не знаєш, чи не стежать за нами архиерейські слуги, щоб забрати нас, якщо Юда справді пішов до Синедріону, щоб видати нас.

— Ти його спільник!

— Ні, я не спільник його! — заперечив Хома.

— Ти його спільник! Ти вже тому його спільник, що ти вагаєшся! — уперто повторив Петро.

— Вагаюсь? Хай буде так. Ось тільки ти ніколи не вагався! Ні, ти не вагаєшся, — додав Хома. — Ти дієш. Ти зараз дієш так, а через хвилину інакше. Сьогодні ніхто не може передбачити, як ти зробиш завтра!

— Ти кажеш неправду!

— Я кажу правду, бо я знаю тебе. Я знаю тебе краще, ніж ти сам себе.

Хома на мить спинився і тоді замислено сказав:

— Я волію знати, щоб не помилятися. Я мушу знати, щоб стати на чийсь бік. Для мене не існує особистого.

— А для мене існує особисте! — з притиском зауважив Петро. — А ти... ти...

Він знизив голос і сказав пошепки:

— Ти не віриш в Ісуса.

І тоді, запалюючись, вигукнув:

— Ісус — Син Божий!

І розірвав сорочку на грудях.

Хома не відповів нічого.

Він підвів зір вгору і, рухаючи губами, прошепотів слова молитви.

Ніч була холодна, і він змерз. Здригаючись від холоду й тремтячи, він щільніше загорнувся в плащ.

Він думав. Чи не має цей несамопитий хаотичний Петро рації? Може й справді він не вірить? Але, якщо він не вірить, то чому ж він іде разом з іншими, з Ісусом, разом з ним же, таким бурхливим і рвучким Петром, іде вперед назустріч своїй хисткій і непевній долі і може навіть назустріч своїй загибелі?

І чи може, думав Хома далі, людина одночасно мати дві віри? Чи може вона вірити й не вірити разом?

*
* * *

Ісус молився насамоті в глибині саду.

Учні збилися купкою, розгублені, поглинені одчаєм, боязкі, сповнені тривоги. Вони трусилися, може від холоду, може — від страху.

Вони дійшли до межі й агонізували.

Дехто, поборений утомою, заснув. Дехто, сидячи навкарачки, куняв, байдужий, чекаючи на загибель, як люди, засуджені на страту. Дехто безсило плакав.

Розмовляли пошепки.

Говорив Петро. Він радив, якщо їх викриють, чинити опір.

— Народ, побачивши таку наругу з Ісуса, повстане! Це буде сигналом до повстання в усій країні. Кажу вам, народ лишається на нашому боці. Брехун той, хто каже інакше. Ми повинні були закликати народ до повстання

ще того самого дня, як Ісус увійшов до Єрусалиму. Та серед нас були зрадники! Серед нас були слабкодухі, що з самого початку не вірили в нашу перемогу й розкладали нас з середини своєю невірою й сумнівами.

І всі розуміли, що мовилося про Хому.

Хома мовчав. Він сидів на пласкому камені, охопивши коліна руками. Довкола була пітьма. Сліпими очима він вдивлявся в нічну темряву.

— Ти віриш у силу, Петре! — сказав він з докором.

— А ти не віриш? — знущаючись, спитав Петро. — Так ти ні в що не віриш. Та чи віриш ти, бодай, в свою невіру?

— Я не вірю ні в силу, ні в перемогу силою! — сказав Хома.

Він провів язиком по сухих спрагнелих губах.

— Я не вірю ні в силу, ні в хитрощі. Ти поклав сподіванку на боротьбу і помилився; Юда — на згоду, й він теж помилиться, як і ти... Юда пішов домовлятися. Я не вірю, що, зофірувавши Ісуса, ми чогось досягнемо абож врятуємо себе. Юда хитрий, але вони хитріші за нього. Вони скористаються з нього, а тоді його викинуть, як викидають на смітник зужиту ганчірку.

І тоді, відповідаючи на запитання, на закид в невіру, він сказав:

— Я вірю, тільки не в силу й хитрощі, а в безсилля!

Петро глухо заворушився, як потривожений ведмідь у своєму лігві. Усе, що казав цей Хома, дратувало його.

— Ти кажеш безглузді речі, Хомо! Ти кажеш те, що не може мати й не має жадного сенсу. Безсилля? — зауважив він іронічно: — Ти ще ніколи не казав такого!

— Оце кажу! Ти вірив у перемогу, і віра твоя не справдилася. Я ж ладен вірити в поразку.

— Чи не вважаєш ти нас за дурнів чи за безглуздох дітей, Хомо, що ти кажеш нам таку нісенітницю?

— Це не нісенітниця! — похитав головою Хома: — Це істина!.. Це правдива наша віра в Ісуса. Лише тепер, коли ми знищені й знеможені, коли нас чекає смерть, ми наблизилися до перемоги.

З люттю, роздираючи груди нігтями, Петро вигукнув:

— Навіщо ти мучиш нас, Хомо? Ми страждаємо, а ти роз'ятраєш нам наші рани. Ти пальці вкладаєш нам у рани наші й тішишся з того! Іди од нас! Іди, ми нічого не зробимо тобі, але я прошу тебе, йди! Не випробовуй мого терпіння, Хомо! — з погрозою, хрипким голосом застеріг його Петро: — Аджеж ти знаєш мене!

— Так, я знаю тебе, Петре! Я знаю, ти, Петре, завжди вірив в Ісуса, царя й сина Давидового. Ну, а тепер, коли Ісуса візьмуть і поведуть, і розіпнуть Його на хресті, що лишиться тоді тобі від віри твоєї? Тобі не буде в що вірити.

І між ними постало мовчання. Між ними не було вже віри.

Петро завагався.

— Ще не все втрачено. На ранок ми підемо до народу, що прийшов святкувати Пасху до Єрусалиму, ми розійдемося по країні, ми підемо до Галилеї. Ми скажемо: «Годі слів!» і ти побачиш: ми ще переможемо. Народ ще вірить у свого Месію-Царя!

— Ні, — заперечив Хома, — я не вірю в Ісуса-Царя. Наша віра в Ісуса — віра в Ісуса розіп'ятого. Переможе Розіп'ятий; зневажений здобуде царство.

— Ти блазнюєш, Хомо! Це страх затьмарює твою думку!..

І Петро підвівся і випростався. І, випроставшись, побачив те, чого вони не помітили досі.

Скрізь, з усіх боків, по схилах гори, за кущами, в глибині дерев, наближаючись, миготіли вогні.

Крик застиг на губах...

Пронизаний нестерпним болем, Петро кинувся до Ісуса, що молився.

— Учителю, нас викрили! Нас ідуть узяти!

І, здригаючись од плачу, він упав до ніг Ісусових.

Ісус схилився до його голови і легко торкнув долонею його волосся, немов це був дотик метелика.

В середині вогняного кола, що звужувалося, стояли Ісус і Його учні.

Старший із слуг наблизився до них і, тикаючи смолоскипом кожному в обличчя, спитав:

— Чи не ти Ісус, що називаєш себе царем юдейським?

— Ти кажеш! — відповів Ісус.

Брудно вилаявшись, він почав скручувати шворкою Йому руки.

Коли Петро побачив таку ганьбу, таку наругу, він не витримав. Він витяг зі згорток свого одягу схований меч і змахнув над головою слуги. Той встиг відхилити голову, і це врятувало його. Інші слуги вирвали в Петра меч, кинули на землю й били.

*
* * *

Великий чотирикутник архиерейського двору був повний люду. Змагаючись проти п'яниці, похмуро чадили смолоскипи. Палало розкладене багаття.

З Ісуса зірвали одяг. На Нього накинули червоне дрантя, в зв'язані руки встромили ломаку, на голову одягли вінець з тернових колючок.

Холодний вітер сік оголене тіло. Мотузки вп'ялися в тіло, і пальці обдулися, посиніли й набрякли. Краплини крові стікали по щоках.

Люди з юрби, що оточували Ісуса, підходили, вклонялися Йому, як цареві, й били Його по щоках. Кожен намагався перевищити іншого в знуванні.

З голосним реготом зустрічала юрба кожну витівку й дико ревла:

— Осанна, осанна! Слава цареві! Слава синові Давидовому, що прийшов нас визволити!

Хома, звертаючись до Іоана, прошепотів:

— Чи не в цьому приниженні вища велич? Чи не в цій ганьбі відкривається щира істина царства Ісусового?

Іоан з жахом і подивом поглянув на Хому, і не відповів нічого. Здавалося, Хома марив. Та й чи могла людина витримати цей жах і не збожеволіти?!

Петро лишався в сутінках. Він тримався осторонь від

інших учнів, уникаючи, щоб його бачили вкупі. Це було небезпечно.

Глухе поневіряння гнітило його. Мертвий, сліпий відчай заволодів ним. Овчину свою він загубив десь там на горі, і тепер тремтів од пронизливого холоду.

Він нерішуче підійшов до багаття і, витягнувши руки, почав гріти на вогні свої скоцюрблені від холоду пальці. Поруч нього стояла чорнява дівчина, одна з служниць архиерейських, що теж підійшла до багаття погрітись. Поглянувши на Петра, вона сказала:

— Чи не тебе я бачила в гаю на горі?

Але Петро, не зводячи зору з золотавих іскор, що перескакували по хмизу, відповів:

— Ні!

Він ледве ворушив померзлими губами.

— Ні? — перепитала дівчина: — А мені здається, що ти саме той учень Назарейнина, що обрубав мечем вуху нашому Малхові.

І після того додала:

— Тебе теж треба судити і розіп'яти, як і цього Назарейнина. Бо ти злочинець.

Петро похмуро заперечив удруге:

— Ні, я не був там, я був увесь час тут!

А тоді суворо глянув на цю малу, чорняву причепливу дівчину і гнівно сказав:

— Я людина побожна і не маю нічого спільного з бузувірами. Я непорушно виконую закон!

Він свято вірив у те, що зараз сказав.

— О, о! Чи ж ти не брешеш? Бо я бачила тебе так само й тоді, коли цей Назарейнин входив до Єрусалиму. Так, так! Я добре пригадую тепер твою бороду і меч при бедрі. Ти ще йшов безпосередньо за Назарейником, попереду інших, і в тебе був гордий вигляд.

Страх, липкий і огидний, з непереможною силою прокинувся в ньому. Нудота підступила під горло. Біль стиснув серце.

Він більше не бачив полум'я, що палало перед ним. Він відчув слабкість. Підкошувались ноги. Йому здавалося, що він пливе.

— У тебе добра фантазія, дівчино! — криво посміхнувся Петро. — Тобі нічого не варто оббрехати ні в чому не повинну людину. Алеж я ніколи нічого спільного не мав з Назарейнином!

І він збирався вже поклястись, виголосити найбільшу, найстрашнішу клятву на себе, на дітей і на батьків своїх, як у цей час заспівали півні, провіщаючи ранок.

І тоді — тільки тоді! — згадав Петро слова Ісуса, що Він їх сказав за вечерею:

— Правдиво кажу тобі, Петре, ще півень не проспівав сьогодні тричі, як ти тричі зречешся Мене!

І Петро підвів очі з вогню і глянув довкола себе. Уже згасли на небосхилі зірки, і зблідло небо. Повітря, втративши свою чорноту, посиніло.

І Петро зустрівся поглядом з Хоною, що стояв поблизу нього, і в його погляді він прочитав біль і скорботу. І він бачив, як губи рухалися в Хоми. Він молився. За себе? За Ісуса? За нього?

І тоді в нього промайнула згадка, що не цей, не Хома, якого він підозрював у зраді, зрікся сьогодні Ісуса, а він, Петро. Але він не відчув жадного сорому. Ним володів тепер тільки жах.

Рожевою смужкою жевріло небо на сході.

Починався день, день, в який розп'яли Ісуса.

ДІВЧИНА З ВЕДМЕДИКОМ

Якось восени року 1922-ого, у вересні, а може й пізніш, у жовтні чи листопаді, завітав до мене Семен Кузьменко.

Скоріше це було в листопаді, бо я пам'ятаю — бляшана «буржуйка» палала, і на вогні кипів чайник. Я стояв коло червоної, гаряче розпеченої грубки й стежив за чайником, щоб вода, закипівши, не вибігла. Одночасно ложкою мішав у сковорідці ячмінні зерна. У мене вийшов запас ячмінної кави, і треба було приготувати новий. Картопля в каструлі вже зварилась; я одставив каструлю вбік, і вода, паруючи, поволі остигала.

В кімнаті було темно, холодно й вогко. Пахло підпаленим перепеченим ячменем. Іноді зерно з тріском репалось і лушпайки розліталися на всі боки. На шворці, простягненій од шафи до стіни, сохли коло грубки випрані сорочки й ганчір'я. На столі сіріла купа учнівських зошитів, що їх уже давно слід було перевірити й повернути учням.

Коли, постукавши в двері, на мій вигук: «Можна!», увійшов до хати незнайомий мені військовий з широкою посмішкою на лиці, в темній шкурятяній куртці, в високих блискуче начищених чоботях, затагнених вище колін ремінцями, — я не пізнав, хто це.

Мені здалось незнайомим голене рожеве обличчя, зелена будьоннівка з розпластаним на ній червоним сукном п'ятикутньої зірки.

Я подумав, що це, мабуть, прийшов якийсь завключу запропонувати мені виступити в військовій частині з лекцією.

Як на той час, лекція в червоній казармі приносила приємну перспективу одержати місячний червоноармійський пайок: борошно, олію, сіль, м'ясо, пшоно, сірники, мило...

Я одразу не пізнав був осяяного посмішкою обличчя, розлогих жестів, випрямленої, перехваченої тугим широким поясом, постаті.

— Не пізнаєте?! Та це ж я, Семен Кузьменко!..

Семена Кузьменка я не бачив з 19-ого року. Я пам'ятав його в потріпаній демісезонці, з блідим, сіруватим, виснаженим обличчям. 1918-ого року він брав участь у січневому повстанні, 1919-ого року він був головою завкому, куди я входив як представник інженерної секції. Тоді ж, 19 року, перед приходом денікінців, його мобілізували на фронт, і з того часу він зник, потрапивши у вир революції.

Тепер я згадав. Я згадав вогкуватий, голий без снігу січень 1918-ого року, фіолетові присмерки, живу тривогу пожеж та вибухів, темні будинки, глуху нудьгу порожніх вулиць, гороховий, солодкуватий, зелено-жовтий крихкий хліб, згадав руде пальто, рушницю на мотузку через плече.

Семен Кузьменко стояв, вартуючи на розі Глибочиці й Кадетського шосе. На пронизливому січневому вітрі у нього посиніли щоки, почервонів ніс; в порепаних, на збитих закаблуках ботинках застигли ноги. Він не мав бойового вигляду: рушниця аж ніяк не пасувала до цивільної кепки, і так чудно було бачити демісезонку, підперезану патронною стрічкою. Ми з ним палили цигарки, розмовляли про події, обраховували сили гайдамак і робітників-повстанців. Становище лишалось невиразним. З півночі наближався Муравйов. Ішли чутки про польські легіони, розташовані десь під

Каневом, що нібито незабаром мають встрати в боротьбу за Київ. Починали глухо говорити про німців. В напрямку від Євбазу доносилися окремі постріли з рушниці; іноді постріли вчачались, іноді вщухали зовсім. Згадавши січень 1918-ого року, я пізнав Кузьменка.

Семен Кузьменко прийшов до мене з паляницею.

Він поклав паляницю на дрова, складені коло дверей, і обвів оком кімнату, де в сірій п'їтмі розпливалися речі: побачив вікно, завалене безладним мотлохом речей, помітив тацу з брудною водою, відро, повне сміття та лушпайок від картоплі, і, роздивляючись мене — худого, високого, й виснаженого, з запаленими щоками та великим гострим носом, — підійшов до мене обійняти мене.

Я відчув пружність м'язів, міць тіла, шорсткість шкі, запах тютюну, чобіт, коня, шкури, холодного знадвору свіжого повітря. Випустивши мене з міцних своїх обіймів, він узяв паляницю і, простягнувши, сказав:

— А це вам од мене, шануючи!

Я почав відмовлятися і запевняти в непотрібності такого щедрого дарунку. Але Кузьменко не здавався. Він настоював.

— Пробачаюсь, дорогий товаришу, шановний Іполіте Миколайовичу! — говорив Семен Кузьменко, зберігаючи ту урочисту напруженість тону, що властива першим фразам першої, по довгій перерві, зустрічі. — Пробачаюсь щиро, проте, інакше не можна. Конешно, як я у вас по першому разу... Так повелося, воно й годиться прийти з хлібом, щоб хліб вівся. Дуже прошу, не відмовляйтеся, прийміть!

Я взяв. Ми ще раз обнялися, ще раз відчув я шорсткість шкі, запах шкуратяної куртки й свіжого повітря.

Що вже казати! Одержати року 1922-ого велику білу пухку паляницю було більш, ніж приємно. Ніколи не бував такий смачний білий хліб, яку ті напівгоłodні роки,

коли аж надто малий учительський заробіток дуже рідко дозволяв пережити цю насолоду: їсти білий хліб, м'який, ніжний, теплий, з хрумкою, жовтою, піджаристою шкоринкою.

Я зняв з стільця тацу з брудною водою, витер стільця ганчіркою й запросив Кузьменка сідати. Сам улаштувався на ліжку. Другого стільця тоді в мене не було.

— Розповідайте, — звернувся я до свого давнього знайомця, — де ви були, що поробляли? Досі про вас нічого не було чути. Я вже почав думати, що ви десь загинули.

Я з цікавістю дивився на нього, що приніс з собою подих степових вітрів, крицеву суворість душі, загартованої в постійних блуканнях по далеких фронтах, порив нових конкістадорів, що мріють на невідомих шляхах відкрити невідому країну, щасливу країну щасливого майбуття. Я чекав од нього просторих описів, картинних діалогів, піднесеної патетики, широкої героїчної епопеї. Але Семен Кузьменко не вмів розповідати. В своїх оповіданнях він був стислий і стриманий, безжестовий і ляпідарний; він обмежувався схемою фактів, датами та назвами місцевостей.

Тільки цими днями приїхав він до Києва з Туркестану, де начбригом оперував на басмацькому фронті. Тепер, після демобілізації, його відрядили в розпорядження Київського губкому. Отже, зараз в оргвідділі йому пропонують іти на вузлову станцію в завідувачі заготконтори, абож, коли він хоче, радять почати спеціалізуватись по кооперативній лінії, та проте думка в нього інакша.

Думка — про завод. Завод — то його стихія!.. Хлопчиком почав він працювати на заводі і його тягне на завод. Вві сні увижається: машина, брязкіт заліза, полум'я вугілля, ковадло печі.

Як приїхав до Києва, нікуди не захтів піти, а на завод потягло. Заходив оце він цими днями якось на завод подивитись, що там є. Зайшов і засумував.

— Не завод, а кладовище... Не повірите, ледве не заплакав... Пустка, сама пустка, поржавілі машини, кучі залізного барахла, двір навіть травою поріс.

Він розмовляв у парткомі де з ким із товаришів про цю справу. Обіцяли підтримати. Завод буде...

Допитливо вдивляючися мені в обличчя, він запитав:

— Буде?! Га?

Ми сиділи один проти одного... Він — рожевий і ясний, обпершись ліктем на коліно й нахилившись усім тубубом вперед, пильно дивився мені у вічі. Я на краю ліжка, зігнувшись, кутався в накинуте на плечі пальто.

Він вірив. А я? Я? Мабуть, що ні!

Не перериваючи й не кидаючи роботи, протягом усього часу в голодні роки з дня в день, щодня я працював над кальцієвими сполученнями, мріяв про дисертацію, простудіював велику чужоземну літературу, турбувався, щоб зберегти заводську хемічну лабораторію і зберіг її, але говорити про відбудування заводу, коли немає грошей, палива, заліза, робітників, зв'язку з закордонними ринками, — ця справа здавалась мені неправдоподібною й неймовірною.

На запитання Семена Кузьменка я не відповів нічого. Я дивився на стіл, де панувало безладдя речей, де стояла лямпочка без скла й без гасу, тріснута тарілка з холодною кашею, немита брудна чашка, де на книжках і зошитах лежали неприбрані ганчірки та австрійський тесак, що ним я звичайно колов тріски для своєї грубки. Я дивився на вікно, за яким стиг і холонув німий темний вечір пізнього листопада, і не міг нічого сказати.

Він перехопив мій погляд, постеріг моє мовчання, переждав павзу, стиснув мовчання в своїй широкій жмені й раптом розлогим жестом у веселому сміхові розплескав мовчання по всіх кутках кімнати.

— Не сумнівайтеся, Іполіте Миколайовичу, відбудуємо завод!.. Нема нічого — все буде. Воля тільки потрібна. Захтіти треба!.. А я — я настирливий!

І лице його, що досі сяяло, зробилось суворим,

майже жорстоким, і коло рота з'явилися глибокі зморшки. Передо мною сидів комісар, начбриг, той, що виніс на своїх плечах тягар горожанської війни, безмежних фронтів, безнадійного одчаю, тифозної маячні, голодних блукань, погрози невідхильної смерти...

— Що я настирливий, про те й денники знають, і поляки, і махнівці, і басмачі знають. Коли тільки залишать тут, — завод буде!

II

1

Семена Кузьменка залишили в Києві, і він почав виявляти організаційну ініціативу.

У губвиконкомі з прихильністю поставились до думки відновити працю на металургійному заводі, що колись належав Бельгійському анонімному товариству, а від 1920-ого року зберігався в стані консервації. Держплан підтримав проєкт.

Уже на самому початку року 1923-ого почались засідання спеціальної наради з участю місцевих робітників та представників центру, що мали розробити план відбудування мертвого заводу.

На цих засіданнях я й познайомився з Олександром Владиславовичем Тихменевим, що приїхав з Москви, як представник ВРНГ.

Літній чоловік, грубенький, в золотих окулярах, з сивим, сіль з перцем, волоссям, Тихменев, киянин, служив у Москві, — родина його жила в Києві.

Обличчя у Тихменєва було свіже; сивенькі вуса й коротка борідка дбайливо підголені. Від тютюну в сивині вусів жовтіли плями. Між френчами, толстовками й де-не-де піджаками його темносиній сюртук з чорною краваткою на білій крохмальній сорочці різко виділявся, як виділявся й він сам бадьорою життєрадісністю, що на диво збереглася в цьому літньому вже чоловіку.

На одному з чергових засідань я виголосив доповідь

про реконструкцію хемічної лябораторії на нашому заводі. У своїй доповіді я вказав на становище хемічної промисловости в Радсоюзі, зазначив можливість розгорнути й переустановити виробництво на випадок війни, подав обґрунтовані й реальні цифри, не виходячи за рамці бюджетових можливостей; я оперував останніми даними закордонного хемічного ринку, рахувався з наркомзовнішторговельними перспективами, доповідав коротко й стисло. Я ніколи не любив говорити довго й не виносив розпливчастих фраз.

Моя доповідь Тихменеву сподобалась.

Після засідання Тихменев сказав мені:

— Ви не уявляєте собі, як приємно слухати людину, що говорить стисло й поважає цифри. Я гадаю, що в Москві намічений у вас плян і подані цифри сподобаються й будуть прийняті.

Люб'язність Тихменєва була вишукана, але при всій своїй вишуканості вона залишалась стриманою й коректною. Його люб'язність кінець-кінцем не виходила за рамці простої й звичайної, властивої для нього чемности. Олександр Владиславович тонко володів мистецтвом поводитись з кожним так, щоб, лишаючись холодним, стриманим і спокійним, привабити, причарувати людину, сказати їй щось приємне, але так, щоб за сказане не брати на себе будь-якої відповідальности. Як це мені здалось одразу і як я в тому зміг переконатися з дальшого знайомства, життява мудрість Тихменєва була лагідна, поважна, розміркована, чітка й коректна.

— Дуже приємно! Дуже! — повторив Тихменєв.

Він був швидкий без похапливости й нервовости. Стискаючи мені руку, він парою фраз закінчив коротку зі мною розмову і, ще не відійшовши від мене, затримав тов. Матюшина, голову губдержпляну.

— Поки ви не втекли, тов. Матюшин, зачекайте на хвилиночку. У мене є до вас деякі справи.

Наша розмова з Тихменєвим скінчилась. Я був утішений. Я досі турбувався, що моя доповідь не зробить

потрібного враження. Боявся, що мій короткий і схематичний виступ не приверне уваги. Я помилився й заспокоївся.

2

За декілька днів перед закінченням засідань нашої наради Тихменєв якось зупинився зі мною на східцях і спитав мене:

— Ви, Іполіте Миколайовичу, здається, учителюєте?

— Так, учителюю, — відповів я, трохи здивувавшись, чому це Олександра Владиславовича можуть цікавити відомості про мою особу: — викладаю в трудшкoлі, а також маю декілька лекцій у профшкoлі й технікумі.

— І це вас забезпечує?

Коротенькому Тихменєву було дуже зручно бачити, що на моїй топстовці є одірвані гудзики та що англійська булавка іноді може замінити гудзика. Проте від прямої відповіді я спробував ухилитись.

— Більш-менш забезпечує.

Але ухилитись од відповіді Тихменєву було не так легко... Людина чемна, коректна й люб'язна, Олександр Владиславович був упертий і твердий. Його люб'язність була методична. Отже, слід думати, що методичність була справжньою властивістю його вдачі, а люб'язність — тільки зовнішньою формою, що її Тихменєв звик надавати своїй методичній і методизованій упертості.

Він став так, щоб світло од вікна падало мені в вічі.

— Оскільки мені відомо, — сказав Олександр Владиславович, обнявши мене за талію, — учительська платня тепер досить незначна і вчителі не ухиляються від приватних лекцій.

Я не заперечував.

Світло од вікна на східцях било мені просто в вічі, і мені було трохи ніяково і від світла, і від того, що я не

здогадувався, з якого приводу Тихменєв почав зі мною цю розмову на східцях.

— Але ви, Іполіте Миколайовичу, особисто нічого не маєте проти приватних лекцій?

Я мусів зазначити, що взагалі в мене педагогічний досвід дуже незначний та що в педагога я потрапив випадково, тільки через те, що припинилася робота на заводі й після закриття його мені залишалося або виїхати на провінцію, на поліські торфорозробки, або ж у Києві взятись за викладання по школах. А так, чи в школі давати лекції, чи дома — мені байдуже.

Тихменєв сказав, стискаючи руку й зазираючи в розбите скло моїх окулярів:

— У мене є для вас маленька пропозиція. Я не знаю, оскільки вона сподобається вам, але все ж таки дозволю собі звернутися саме до вас. До вас звернутись мені радив і мій добрий приятель професор Габель.

В цей час з кімнати, де відбувалися засідання, почали виходити й на східцях нас заштовхали. Прийшлося рушити, і свою розмову ми закінчили вже на вулиці.

— Бачите, справа полягає ось у чому, — сказав мені Олександр Владиславович, коли ми вийшли на вулицю й пішли, спотикаючись і сковзаючи, по заваленому снігом тротуару. — Мені хотілося б, щоб ви згоднісь викладати двом моїм дочкам деякі предмети з вашого фаху.

Тихменєв говорив, узявши мене під руку й поглядаючи на розбите скло моїх окулярів. Не припускаю, що саме розбите скло моїх окулярів визначило напрямок його думок і спонукало його звернутись до мене з пропозицією лекцій. В кожному разі особливих підстав відмовитись у мене не було.

— Вас, Іполіте Миколайовичу, певне, улаштують два червінці на місяць за три півторагодинні тижневі лекції? Отже, — закінчив Олександр Владиславович, — сподіваюсь, згода?

Урочиста люб'язність Тихменєва була виняткова й

звучала для мене з усією пишновеличністю фанфар не тільки через те, що завжди приємно мати справу з люб'язною людиною, а, головним чином, через те, що зроблена люб'язна пропозиція odkривала передо мною привабливу перспективу збільшити моє злиденне утримання одразу на два червінці.

Свої ділові розмови, як я мав нагоду не раз за ці два тижні спостерігати, Тихменєв вів взагалі з тією підкресленою й навмисною коректністю, що, усуваючи всяку можливість будь-якого заперечення, вже наперед передбачала вашу згоду. Отже, згода з вашого боку, здавалось, була тільки слабким відблиском його люб'язної вишуканости. Тихменєв часто стискав руку своєму співрозмовникові, і ці повторені тиснення примушували гадати, що, справді, мабуть, звичайна чемність вимагала попередити згодою його бажання навіть ще до того моменту, коли він висловить своє бажання.

Для мене подібна пропозиція, навіть і не в такій обов'язковій формі висловлена, була, як на той час, більш, ніж прийнятна.

Мова йшла про два червінці. Року 1923-ого радзнаки падали з дня на день, офіційний курс усе зростав і зростав, і за того часу запропонована сума була значною. Два червінці могли вповні забезпечити рівновагу в моєму бюджеті.

Це був корявий, нудний і катастрофічний бюджет учителя трудової школи. У випадкові, коли траплялося поставити нові підметки, ця подія і цей факт сприймалися, як справжня катастрофа. Нові підметки могли бути збалансовані тільки за умовою найсуворішої економії на обідах. Отже, віднині, не хитаючись між підметками й обідами, я сподівався обідати щодня.

На пропозицію Тихменєва я, не довго міркувавши, відповів згодою.

В родині Тихменєвих стара Тихменєва, Мар'я Семенівна, прийняла мене широко, просто і ласкаво; 18-літня Леся привітливо й стримано, 16-літня Зина з насмішуватою іронічною бравадою.

Після моєї продимленої вогкої печерної кімнати було чудно увійти в чисту, простору, світлу, теплу квартиру Тихменєвих. На стільці в залі не стояли лантухи з борошном, на Беккерівському роялі не було мішків з картоплею. У вікнах скло, а не дикт.

Я з своїми великими черевиками, солдатськими обмотками до колін, зеленими, захисного цвіту штанами, широкою толстовкою й тріснутими окулярами аж ніяк не пасував до цієї обстановки.

Коли я вдерся в вітальню в драповому, підперезаному поясом пальті, тягнучи за собою саночки, мої саночки викликали здивування в Тихменєвих. Мене запитали, де саме спускався я з гір на своїх саночках. Отже, прийшлося пояснити, що я збирався звідціля одним заходом зайти в «АРА» й одержати там призначену мені посилку з борошном, цукром, какао, маїсом, кокосовим маслом... А кататись на саночках з гір, то, поперше, й роки мої вже не ті, та, подруге, коли б і захтілось розважитись, то мені для цього бракувало б часу.

З запропонованого мені запитання я зрозумів, що

Тихменєви ніколи не належали до категорії «людей з саночками», що вони цілком абстрактні в своїх уявленнях про людей з саночками, про саночки, катання з гір, вільний час, борошно й цукор, їжу на завтрашній день і про «завтрашній день» взагалі. Вони могли дивитись на саночки як на предмет веселої забавки. Пайок не був для них за життєву проблему.

Дивно, дуже дивно! Видко, що такі можна не мати жадних реальних уявлень про життя, про різницю між тим, що входить у склад червоноармійського пайка й Арівської посилки й... жити. І до того ж, ще й добре жити!..

Розмова й почалася про саночки, пайки, читання лекцій в червоноармійських клубах, про «АРА», про американців з «АРА», про долари, курс на різниці й золоті десятки. Ми побалакали також з приводу останнього снігопаду. На дах навалило багато снігу, і Мар'я Семенівна боялася, що дах на їхньому будинку — це їх власний будинок, вони його тепер орендують — не витримає. Дах, правда, влітку полагодили: ціле літо полагодили; вона бачила, як майстри працювали. Хіба то праця, хіба то робота?! У нас тепер все так: з «тяпа да ляпа» «кораб» робиться.

Від нарікань на майстрів, що кепсько й недбайливо полагодили дах, на управителя, що ніколи ні за чим не стежить, на те, що Олександр Владиславовичу приходиться служити в Москві, і тут нема кому накинати на свій дім хазяйським оком, — Мар'я Семенівна безпосередньо перейшла до справи з моїм у них викладанням. Цей раптовий перехід від одної теми до іншої, від господарських піклувань та турбот, до запитання про мої міркування та пляни щодо лекцій, свідчив, що на наші вправи й моє учбове керівництво вона покладається не більше, як на роботу кровельників.

Але, нарікаючи, Мар'я Семенівна ніколи не дозволяла собі розкоші обурюватись, нервуватись, виходити з себе чи то, принаймні, бувати незадоволеною. Як я міг з

дальшого знайомства в тому упевнитись, нарікання в Мар'ї Семенівни були не більше, як тільки черговою темою для розмови. Коли вона й надавала будь-яке значення цим наріканням, то виключно як матеріялу для балачок, а побалакати — в тому я пересвідчився особисто — вона любила.

Добродушність, властива її вдачі, погоджувала всі можливі життєві прикrostі. Важливо не те, що десь щось негаразд, а важливо те, щоб кава зі справжнього мокко була гаряча й солодка, щоб булочки, до кави подані, були свіжі й хрумкі, масло бездоганне, вершки густі й жирні, та щоб у гостя, якого частують, був добрий апетит.

2

Я сиджу в глибокому, низькому, подібному на куб, м'якому шкуратяному кріслі, п'ю каву з вершками, булочками, маслом і розмовляю.

Проти мене на підставці з рожевого мармуру високе до стелі в металевій позолоченій рамі дзеркало. В рівній холодній дзеркальній площині продовжена в невизначений глиб уходить повторена зала: світложовтий, до блиску натертий паркет, хрустальні підвіски люстри, що тремтять і дзеленчать, коли на вулиці проїздить підвода, позолота багетів, важкі бархатні малинові порт'єри, масивні канапи, Беккерівський рояль, шафа з порцеляною.

В шклянній шафі з порцеляною стоять блакитні, сині, червоні чашки, блюдечка, різнобарвні помальовані тарілки, рожеві пастухи й пастушки, маркізи й шевальє, Севр, Сакс, Хіна, порцеляна імператорських заводів, цінні речі, за які американці з «АРА» й «Джойнта» заплатили б чималі гроші. Поруч з старовинним Севром тішить своєю гротескністю групка роботи Сомова. На горішній полиці прабабушчина бомбоньєрка 20-их років: на бронзових дощечках вирізані королівські білі

лілеї, що між ними літають срібні метелики; скринька, оббита синім шовком і білим атласом: Confiseur Fley. Au pont des Maréchaux. Moscou. В такій бомбоньєрці Чацький возив цукерки Софії й Онегін — Тат'яні Греміній. На долішній полиці поставлено українське скло, що одливає райдужним блиском. Анрі де-Реньє любить описувати цей райдужний блиск на венеціанському, так милому його серцю, хрумкому шклі.

Між каміном з зеленого нефриту й кахляною пузатою грубою стоїть фаянсовий Тенішівський боярич в червоному кафтані з білим обличчям, синіми очима й темним волоссям. У боярича надто біле обличчя, надто сині очі, надто червоний кафтан. Своїми синіми, спиненими трансцендентними очима він нагадує божевільні очі Врубелівських скульптур. Йому негаразд бути в цій залі, де все таке масивне, солідне й комфортабельне. Його очі тривожать.

Мені затишно й тепло, і я не хочу дивитися на нього; я одвертаюся, щоб не бачити.

3

Мар'я Семенівна пропонує мені другу шклянку кави. Тракувати мене кавою її цікавить більше, ніж розмовляти про викладання. Отже, справу про книжки, підручники, лекції, програми лекцій і години для лекцій ми обмірковуємо й вирішуємо не з Мар'єю Семенівною, а з Лесею.

Леся в жестах, окремих висловах, загальній манері поводитись нагадує мені Олександра Владиславовича, його коректну й чітку чемну стриманість.

Зі мною розмову Леся веде привітно, з тією ласкавістю, що годиться, коли треба привітати нову людину, яка вперше увійшла до вашого дому і має стати в певні до вас стосунки. Ані на краплю менше, проте й ані трохи більше: як годиться. Вам належатиме певне місце, у вас буде крісло, що на ньому вам буде зручно сидіти, та

далі вам не слід іти. Усе визначено, усе накреслено, усе заздалегідь з'ясовано.

Розмова наша з Лесею теж не вийшла за рамці того, що годилося сказати на перший раз. Леся розповіла про попереднє їхнє навчання, показала підручники, що їх вони студіювали, показала кімнату, де ми працюватимем.

Ми працюватимемо в кімнаті дівчат. Ця кімната, витримана в білих сріблястих тонах, мені дуже сподобалася своєю радісною ясністю.

В окремій спеціальній шафі зберігаються дитячі ляльки з тих часів, коли Леся й Зина були ще малими дівчатками. Ляльки різноманітні: є пишні в кокошниках бояришні, є просто ляльки як ляльки, з фарфоровими обличчями, жовтим канареечним волоссям, мережаним убранням і безглуздою блакиттю очей, є Гриць з червоним поясом, а з ним — у вишиваній сорочці Маруся, а більш за все ведмежат, патлатих і кумедних. Ведмежата Зинині.

Ведмежат мені показує Зина.

Зина й тепер любить з ними бавитись. Ось і цю хвилину вона виймає з шафи одного з ведмедиків, бере його на коліна, пестить, цілує. У ці хвилини вона здається дівчинкою, тоненькою, синьоокою дівчинкою в довгих панчішках і з руками, вимазаними в чорнило. Дивлячись на Зину, що бавиться з своїм рудим ведмедиком, я думаю, що вона є така, як і належить бути дівчинці з синіми очима в довгих панчішках: з капризами й коверзуваннями, з любов'ю до цукерок, з бажанням, розігнавшись, посковзатись на блискуче натертому паркеті, подразнити та поперекривляти вчителів, з постійним безтурботно-веселим настроєм, коли й гадки немає, що в світі є щось темне, огидне й прикре.

Хіба ж насправді не такою саме вона й єсть? Зина — зразок порушення норм добродійного поведіння й тримається вона з підкресленою задержуватістю. В Зині немає нічого від добродійності.

Чіткий профіль, тонке, блідорожеве обличчя, ясна лінія губ, темносині, фіялкові очі, по-дитячому задержуваті: — то Зина. Гарненька дівчина, що з неї не можна не милуватись.

4

Коли ми оглянули кімнату дівчат і повернулися до залі, Зина звернулася до мене з запитанням, що його безтактовність зрівноважувалася тільки його недоречністю. Так малі діти, коли приходять незнайома особа, починають якось особливо коверзувати.

Я вже сказав, що окуляри мої не були нові: в одному очкові тріснуло шкло, в другому — з дужки випав гвинтик, і я замість гвинтика перев'язав ниточкою, причому кінчики нитки стирчали в обидва боки. Я не вмів так обрізати нитки, щоб вузол не розв'язувався; отже, довелося лишити кінчики.

На оці саме окуляри й звернула Зина свою увагу.

У Зини хлопчачий голос, різкий і ясний альт. Він якнайкраще гармоніює з цією світлою соняшною залею, з рожевим мармуром дзеркальної підставки, дзвінким мерехтінням хрустальних підвісків на люстрі, зеленими бликами нефритового каміну на блискуче натертому паркеті підлоги.

Мені сподобалася чиста ясність її хлопчачого голосу. Дівчина, яка має такий голос, може говорити, що їй тільки забажається, їй будуть пробачені найбезглуздіші ескапади.

Тримаючи коло губ чашку й перериваючи фразу, щоб трохи відпити кави, розмірено, ніби одстукуючи такт, байдужим тоном з павзами вона запитує мене, чи не припускаю я, що шкло з окулярів може якось ненароком випасти і що кінчики нитки, якою перев'язана дужка, краще було б обрізати, і тоді ці кінчики не стирчали б в обидва боки.

Зина вважає, що байдужий тон надасть особливого

ефекту її дражливому, розраховано безтактному, бравадному запитанню.

Слова відносні, умовні й сумнівні. Я не повірив словам. Я повірив хрустальній чистоті напруженого дзвінкого альта.

Своїм насмішкувато-іронічним бравадним запитанням Зина захотіла спокусити мене. Зина випробовувала мене. Розсерджусь? Обурюсь? Відповім різкістю? Назову її дівчинкою? Апелюватиму до родинного авторитету Мар'ї Семенівни? Замовкну й промовчу? Сховаюсь? Сконфужений, заплутаюсь і, намагаючись виплутатись, розгублюся в просторах поясненнях?

Зина якнайменше сподівається на те, що я вгадаю її справжній намір подратувати мене й зумію вийти без поразки з того ніякового становища, що в ньому, через її запитання, я опинився.

У відповідь на її запитання я посміхаюсь, простягаю їй свою руку й кажу:

— Зинаїдо Олександрівно! Дозвольте мені замість відповідати на ваше запитання, висловити сподіванку, що згодом, коли ми краще познайомимось, ви подаруєте мені отого ведмедика, яким ви оце бавились. Гаразд?

Вона уважно слухає мою відповідь, очі її гублять свою насмішкуватість, стають спокійними й мудрими; вона хвилину ніби зважає й оцінює мене, чи вартий я такої обіцянки й такого подарунка, потім простягає мені руку й каже:

— Гаразд!

Я почуваю в своїй руці її маненьку м'яку холоднувату руку й пробую її на мить затримати, але Зина раптом вириває руку, спалахує, схоплюється зі свого місця й починає крутитись по кімнаті. Вона сердиться, що я не піддався на спокусу її іронічної бравади, що вона простягла мені руку й що навіть обіцяла подарувати ведмедика. Ні, вона не хоче, щоб я тріюмував перемогу.

Мар'я Семенівна зупиняє Зину:

— Зино! Сядь, не крутись і не пропонуй Іполітові Миколайовичу дурних запитань. Що він, бачивши тебе вперше, гадатиме про тебе?

Зина сідає, поправляє спідницю, складає на колінах руки й каже:

— Я не знала, Іполіте Миколайовичу, що у вас блакитні очі. Мені здалось, що вони сірі.

5

Зина не подарувала мені своєї поразки. Вона не простила, що їй того разу не пощастило роздратувати мене. Мовчки, нічим себе не виявляючи, вона ждала зручної хвилини, щоб повторити свій напад.

Сталось це тижнів за два після того, як я почав викладати в Тихменєвих. Мене звичайно після лекції запрошували лишитись пообідати. Я не відмовлявся. Годували в Тихменєвих добре, та й провести годину в теплій кімнаті за тих часів теж було не абищо.

Якось під час обіду Зина повторила свою витівку, на цей раз приперчивши її й надавши їй особливо гострої пікантності. Вона любила переперчені страви. З усіх відтінків, властивих її розмовам, вона цінила різку уїдливість, що шокувала і вражала присутніх своєю одвертістю. Їй подобалось ставити запитання несподівано й руба. Ніщо їй не перешкоджало запитати таке, що повинно було осоромити як того, хто таке запитання висловлював, так і того, до кого з цим запитанням звертались.

В павзі між розмовою, що точилася за обідом, раптом, зовсім несподівано, Зина звернулась до мене:

— Скажіть, Іполіте Миколайовичу, що ви робите зі своїми окулярами, коли цілуєтесь? Ви їх здійсмаєте чи ні?

Збентежена Леся, обурившись з Зини, штовхнула її під столом ногою й ущипнула її. Мар'я Семенівна, поклавши ножа й виделку, змогла тільки одне слово вимовити:

— Зино!..

Запитання було таке раптове, що, зніюковівши, я не найшовся будь-що відповісти, хоч почував, що треба щось сказати, що мовчати виходить ще ніяковіш. Як мога спокійніш я відповів:

— Бачте, я не мав нагоди спостерігати.

Потім, зрозумівши, що відповідь ця бринить досить неймовірно, додав:

— Не звернув уваги.

А Зина, побачивши, що я зніюковів, не слухаючи моєї репліки, повернувшись до Мар'ї Семенівни й поклати свою руку на її. Вона одягла машкару проникливої дитячої покірної ніжності, ласкаво пригорнувшись до матері й ніжно гладила її руку. В її очах, проте, стрибали бісенята. Я передчував, що у відповідь на материн докір вона зуміє попросити пробачення так, щоб це пробачення вийшло уїдливіше од першої провини.

— Ма, — сказала Зина, зберігаючи наївно-невинний дитячий тон, — ти, здається, сердитися на мене, що я запитала в Іполіта Миколайовича про окуляри, що він з ними робить, цілюючись. Але це, ма, зовсім мене не цікавить. Я просто хотіла подивитись, як він ніяковіє й червоніє. До речі, ма! Будь ласкава сказати Лесі, що це нечемно штовхатись під столом ногою й щипатись.

Леся застигає в німому мовчазному подиві: у Зини вистарчає нахабства після всього сказаного й зробленого ще на когось жалітись і говорити про чемність!..

6

Поволі я втягувався в родинний уклад Тихменєвих. Я звикав до них, вони звикали до мене. Зина!.. Авжеж!.. Тільки вона... Коли б не Зина, то від викладання на Староміській вулиці в родині Тихменєвих у мене лишилися б приємні тільки спогади про лагідні години спочинку в м'якому кріслі, про затишну комфортабель-

ність теплих кімнат, про бездоганно виконані письмові Лесині вправи, про її ретельно підготовані відповіді.

Усе було б гаразд! Але Зина?! Комфортабельність переставала бути затишною, години лекцій лагідними, а запрошення пообідати чи повечеряти приємними. З Зиною все летіло шкереберть. Під час лекцій вона пустувала як мала дівчинка, як учень трудової школи з VI-ої групи.

Мені пригадується епізод, що трапився на одній із лекцій.

На столі коло себе Зина звичайно тримала ведмедика. Ведмедик сидів, схилившись тулубом вперед і уткнувши морду в стіл. Він дрімав коло книг і зошитів, цей суворий племінний тотем північноамериканських диких лісових Дакотів, — милий кімнатний бог маленьких ніжних і теплих сердець нашої дівчини, що за останні двадцять років покоровив їх безроздільно.

Зина запевняла, що ведмедик дає їй поради і без ведмедикових порад вона аж ніяк не рішить жадної найпростішої задачки. Коли в неї не ладилось діло з письмовою вправою, Зина починала сердитись на свого Мишку, брала його за лапу й починала розмахувати ним у повітрі.

Між нами відбувався діалог:

— Зино! Будьте ласкаві, залишіть ведмедика. Ви не даєте працювати Лесі.

— О, Іполіте Миколайовичу! Але ведмедика треба покарати, бо він не хоче мені допомогти.

— Прошу! Мені здається, що він взагалі вам перешкоджає, і я радив би вам сховати його до шафи.

— А, так і ви знаходите сьогоднішнє його поведження прикрим? Я не помилилася! Ми його покараємо!

І Зина починає розмахувати ведмедиком усе швидше й швидше, потім з розмаху кидає його на стіл, каламар перекидається, атрамент розливається, заливає зошити, стіл, книжки. Леся зчиняє галас.

Появляється Мар'я Семенівна. Кличуть Уляну. Лекція переривається, починається прибирання.

А поки прибирають, Зина повчає:

— Отже, сьогодні ведмедик справді ведмедикуватий і незграбний. До того ж бешкетник. І невдячний: я його люблю, а він ось таке наробив! Шкідлива тварина!

Врешті лекція замість півтори години тягнеться дві з половиною, і я вертаюсь додому з болем голови.

Викладання в Тихменєвих вимагало чималого нервового напруження й повсякчасної уваги. Кожна нова лекція приносила нові витівки. Щохвилини треба було чекати чогось несподіваного. Мої розрахунки на приємні години спокійної праці розвіялися геть.

7

Бували дні, коли з важким зідханням і тягарем на серці йшов я до Тихменєвих. Бути весь час на сторожі, в напруженому чеканні несподіваного випадку, — це стомлювало. Зина стежила за кожним моїм словом, за кожним моїм рухом. Кожне слово могло дати їй давало їй привід почати пікіруватись зі мною. В інші моменти мене охоплювала слабкодушність, і я не раз збирався відмовитись од своїх лекцій.

Та я не відмовився! Нема такого становища чи почуття, до якого б людина не могла призвичаїтись і навіть найти його принадним і втішним. Так і я! Важко було перший місяць, півтора, а потім я звик, втягнувся. Я навчився на удари відповідати ударами. Мене інколи навіть захоплювало це перекидання гострими уїдливістями: вона кидала, я одбивав; вона, підхоплюючи, повертала їх назад і я, ухилившись, мав приємність бачити, як Зина програвала партію.

Зині, кінець-кінцем, не доводилось нарікати на свого партнера.

Та все ж таки я мав перед Зиною чималу перевагу: я не губився, і коли мені траплялось програти, я приймав

свою долю з стоїчною покорою. Зині ж бракувало витримки. Вона змагалась тільки для того, щоб перемагати. Вона цінила не гру, не змагання, а перемогу. Нею керувало бажання бачити супротивника переможеним, скиненим у порох.

Коли вона почувала, що не в силах дати одсіч, вона сердилась, її фіялкові очі темніли, а ніжнорожеве обличчя блідло. Нездібна стриматись, вона з гуркотом одсовувала стільця й, не кінчивши обіду, йшла до себе в кімнату.

Я не був задоволений з таких хвилин. Стороння людина, до того ж людина м'яка, з лагідною вдачею, я бував тоді в становищі якогось бешкетника.

Присутні робили вигляд, що не помічають Зининого відходу. Обід кінчався в тиші, і Леся уважно підтримувала напружену та вимушену розмову за останні газетні новини або ж за ціни на тістечка в Фрудзинського й Валентина.

IV

1

Першої половини року 1923-ого мої лекції в родині Тихменевих, почавшись у лютому, тяглися до травня. У травні Тихменєви виїхали до Москви, де Олександр Владиславович в одній з підмосковних місцевостей підшукав для своєї родини дачу. Лекції було перервано до осені.

Признатися, спочатку я був утішений, що лекції припинилися. Я лишився сам, та це почуття самоти прийшло як почуття визволення. Як стримано не ставився я до Зининої манери поводитись, все ж таки постійні її ескапади кінець-кінцем дратували й стомлювали.

Перший час після від'їзду Тихменєвих до Москви я спочивав, проте недовго... Надто швидко я зрозумів, що мені бракує Зини, що в мені прокидається гостре бажання бути з нею, що день без бравадних її ескапад стає безбарвним і нудним.

Літо того 23-ого року принесло мені нудьгу, якої я досі не знав і якої я не міг ані заховати, ані перемогти. Ні, я не міг і не вмів перемогти! Я не звик нудьгувати, а тому з особливою хворобливістю переживав ці химерні напади химерного настрою. Мене опанувала квота нудьга довгих літніх сонячних днів. Кожен новий день приходив порожній, небажаний і непотрібний.

Нудьга — то потвора з головою Горгони. Нудьга приносить з собою біль, викликає в людині химерні ілюзії, що досі спали, не прокидаючись, в невідомих і темних проваллях душі. Коли б рік абож півроку назад мені хтось сказав, що я чинитиму те, що я роблю зараз, я низав би плечима й засміявся б у вічі: чого не вигадують люди!.. Я не знав, що кожна людина, яка б твереза та позитивна вона не була, завжди здібна віддатись болісним тривогам потворних ілюзій і в самій цій мучительній тривозі вигаданих уявлень знайти для себе втіху.

2

Шукаючи будь-якої розваги, я пішов до кіна. Я сподівався, що мерехтіння темних і світлих плям на швидкому бігові екранних картин, вигадані пригоди героя, сміливого та хижого, заплакане обличчя вродливої героїні, викраденої жорстоким і лихим злочинцем, ковбої й коні, смокінги й авта розвіють хоч на декілька годин мою нудьгу.

Я ввійшов у фое. До початку сеансу лишалось хвилин з п'ятнадцять. Не без перешкод я розшукав вільне крісло й сів. Галасливий натовп тіснився коло зелених заповнених на дверях, що вели з фое до залі. За гудінням вентилятора й розмовами публіки ледве було чути звуки піаніна, що приголомшені доносились з залі: на зміну веселому вальсові прийшов урочистий марш.

Звуки бравадного маршу, чіткого й ударного, якимсь раптовим поворотом пам'яті нагадали мені Зину. І в цей момент я побачив її. Вона стояла, розглядаючи фотознімки, спиною до мене, струнка, в прозорій легкій кофточці, з шапкою каштанового волосся над підголеною шиєю, злегка похитуючись, як це була в неї звичка. Це легке ритмічне похитування, сіросталеві довгі, улюблені Зинині панчішки й туфлі з вузькими

носками на низьких закаблуках остаточно упевнили мене в тому, що це Зина.

Це тяглося секунду й було несподівано. Я ладен був скрикнути, я з силою стиснув ручки крісла й напівпідвівся, щоб кинутись назустріч Зині, коли дівчина, що так дивно нагадала мені Зину, кінчивши розглядати фотографії, повернулася, і я побачив кругле, добродушне, червоне від спеки обличчя, хусточку, згорнену в комочок, і портмоне в руці.

Ілюзія зникла, але пережита ілюзія була така жива, така певна, що потрясла мене. Тепер, згадуючи про ці дні, я можу зазначити одне цікаве явище: ілюзія, що виникла й зникла, хоч і принесла мені почуття гіркого пригноблення, але зробила бажання бачити Зину ще напруженішим та палкішим.

Я не захтів дивитись картини. Я вийшов з кіна, хитаючись, хворий і розчарований. Проте розчарування вистарчило не надовго. Ілюзія зустрічі отруїла мене примарою солодкого чекання, вона зробилась нібито новим приводом шукати нової зустрічі, нових повторених подібностей.

Одного разу, ішовши вулицею, я побачив в вікні трамваю рожеве обличчя, ніби Зинине. Як швидко не пронісся з гуркотом повз мене трамвай, я побіг навздогін, я наздогнав трамвай, я вскочив на площадку, але, пройшовши весь вагон, розштовхуючи, наступаючи на ноги й вислухуючи сварливі нарікання, і оглянувши всіх, що були в вагоні, я переконався ще раз, що це була тільки випадкова побіжна омана.

Досить мені було побачити на вулиці подібну сукню, капелюх, струнку постать, дівчину, що її профіль нагадував Зинин, серце моє йокало, холопо, тремтіло і, обірвавшись, падало. Вона! вона! вона! Чи може статися, що це не Зина, коли я так нестерпуче хочу її бачити?! Хай з самого початку я бачив, що подібність дуже незначна, що це кінець-кінцем не Зина, я з почуттям гострої схвильованості, в якому певність було змішано з

сумнівом, тривогу з надією, прискорював кроки, заходив уперед і уважно розглядав зустрінену незнайому. Ні, не Зина! І на цей раз не вона!..

Після того, як я впевнявся в помилці, у мене, очевидно, був такий розгублений, безглуздий і розчарований вигляд, що якась насмішувата й жвава дівчина, яка мені здалась подібною до Зини і яку я, зайшовши вперед, уперто й настирливо роздивлявся, не витерпіла, пирснула з сміху й, показавши мені язика, втекла. Це так було схоже на Зину, що я в свою чергу засміявся й пішов геть, веселий і бадьорий.

Сидячи в саду на гірці над Дніпром, я згадував про цю пригоду і весело при тому посміхався. Того дня в мене був втішний і радісний настрій.

3

Я бачив ясно смішний бік моїх вигаданих і курйозних пригод, але це не ставало на перешкоді з піднесенням запалом переходити від однієї безглуздості до чергової іншої. Мені завжди закидали брак фантазії. Тепер я впевнився, що я чистий фантаст, здібний на химерні вигадки й уявлені вчинки. Створити собі вигадану мету, щось подібне до мети, і блукати безпорадним мандрівником. Це був я!

Я не був я. Я поводився як нерозумний 17-літній хлопчик, що для нього кожна уявлена химера то бажаний принадний спосіб пізнати, що з себе являє життя. Охоплений потворною маячнею, я ладен був згодитись з істиною парадоксального твердження, що згідно з ним *нема нічого неможливого в цьому світі, де тільки неможливе можливим буває.*

В ті дні химер і маячні я повірив в можливість неймовірного. Хоч мені чудесно було відомо, що Зини немає в Києві, але я, не зважаючи ні на що, віддався сподіванці її побачити. Надіялась було безглуздо, але я

надіявся. Що безглуздіша була надія, то всевладніше ставало почуття сподіванки. Я знав, що Тихменєви виїхали з Києва й до осені в Київ не повернуться. Я це знав, але я *хотів* бачити Зину. Досить того, що я бажав, і ось уже все інше було заперечено й одкинено задля цього одного єдиного бажання. Бажання було міцніше од свідомости реальности.

Підвладний єдиному бажанню, певний, що неможливого нема, відданий химері, я сподівався, що Тихменєви *раптом* повернулися до Києва. Мало що в людському житті статися може? На підмосковній дачі почав текти дах, остаточно похололо, протягом цілого місяця йдуть безугавні дощі, хтось із родини захворів, Олександра Владиславовича відрядили до Києва, абож він вирішив, що треба не припиняти лекцій і поновити навчання. Мало як могли скластися обставини, що примусили Тихменєвих повернутись до Києва.

Мій час було віддано довгим і невизначеним прогулянкам. На Староміській вулиці, де мешкали Тихменєви, мене, мабуть, кінець-кінцем знали пожильці всіх будинків і всіх квартир. Куди б не треба було йти, ця вулиця принагідно входила в маршрут моєї мандрівки. Але в більшості мені зовсім нікуди не треба було йти, і тоді мені не лишалося нічого іншого, як знов таки йти на Староміську. Протягом дня не раз і не два проходив я цією вулицею. Усталеної норми кількості разів, що я маю пройти повз будинок ч.27, не було, але я не сумнівався, що чим більше й частіше я там проходитиму, тим справа буде певніша: я не промину часу приїзду Тихменєвих.

Кожне місце, де я колись випадково стрівав Зину, давало мені привід сподіватись, що я мушу знов її тут спіткати. Безглуздим ідіотом я тинявся з вулиці на вулицю, од вітрини до вітрини, од одного парадного до другого.

Я не певен, що це було кохання. Швидше це й не було кохання: просто нудьга канікулярного дозвілля, спека,

самота, порожність, не знати, що робити й куди приткнутись. Просто в місті стоїть надто велика спека, і від цієї спеки в мене ослабли нерви. Просто мені нема куди й чому йти. Не все одно, куди йти й де тинятись?

Відомо добре, що всі людські химери виникають з дозвілля. Звички, що їх було вироблено за зиму, тепер з початком шкільних канікул раптом порушено: тому то я й не найду ніяк собі певного місця.

Спека вимотувала мене вщент. Я нудьгував, блукав по вулицях, томився.

4

Обідав я того літа в їдальні Kola Kobiet проти Золотих Воріт. В їдальні давали на обід польський солодкуватий борщ, фрикадельки з картопляним пюре й одвареними бурячками, поплляті рудою водичкою.

По обіді знов починалося тіньове маніякальне блукання по вулицях Києва.

Під вечір я неодмінно повертався додому. Я не ризикував проминути листоноші.

В кімнаті моїй було душно, стіни палали спекою, термометр показував 23° на Реомюрі. Через одчинене вікно в кімнату повзли пахощі кльозету, кухні, випраного шмаття, розвішаного на шворці, протягненій через двір. Я наливав на підлогу води, гадаючи хоч у такий спосіб зменшити задушливу спеку кімнати.

Щодня між 6-ою і 7-ою годинами вечора листоноша розносить листи. Про листування ми ні з ким з Тихменєвих не умовлялись. Мене ніхто не просив писати, а я не наважився звернутись з запитанням про дозвіл черкнути про Київ і киян. Проте щодня я стеріг постать листоноші з такою нетерплячістю, ніби бажанішої особи не було на світі. Що менше було підстав чекати листа, то настирливіше я стежив за листоношею.

Ніхто, розуміється, не говорив про регулярне листування, проте слід було припустити, що Зина в

якунебудь капризну хвилину захоче написати мені декілька слів. В цьому нема нічого неможливого.

Мої міркування, що ними я тоді аргументував свої сподіванки й розрахунки, здавались мені цілком тверезими й бездоганними. Не сьогодні, так завтра, що найпізніш післязавтра я одержу листа від Зини.

Мені не сидиться в кімнаті. Не сидиться не тільки тому, що в кімнаті спека й мухи, а, головним чином, тому, що я не можу покластися на листоношу. До нього в мене недобррозичливе почуття. Він надзвичайно недбайливий. Замість розносити листи по квартирах, як це його обов'язок і як за це навіть і в газетах дописи друкували, він звичайно суне листи двірникові або хлопчикові, що бігає по двору: «Передай!» А хлопчик та й двірник гублять листи.

Я не всиджую в кімнаті і виходжу стежити за листоношею. Я бачу: листоноша зайшов у будинок ч. 134, звідтіля він виходить швидко, але в сусідньому будинку ч. 136 він бариться. Я ходжу повільною ходюю, не поспішаючи, удаю, ніби прогулююсь, хоч, певне, з того удавання нічого не виходить, бо, турбуючись не проминути, коли листоноша вийде з будинку, де він чомусь так довго загаявся, я весь час обертаюсь, зупиняюсь і дивлюсь.

А! Нарешті листоноша йде в наш двір. Я входжу за ним. Я роблю вигляд, що листоноша зовсім мене не цікавить, ніби я й зовсім не дивлюсь, куди він понесе пошту. Та я бачу, що він поніс листа до Огородніх, до Каплунів, до Блевошайтисів. На наш парадний він не заходить.

Сьогодні для мене листа немає. Мабуть, буде завтра.

Завтра повторюється все спочатку: удавана прогулянка, повторена байдужість, моя нетерплячість, серце, що колотиться, листоноша з сумкою для листів, і жадного на моє ім'я листа.

Уся безнадійна безглуздість мого поведження для мене ясна, як ні для кого. І це найгірше. Найприкріше

божеволіти, зберігаючи ясну свідомість свого божевілля. Кожну ілюзію отруєно свідомістю її ілюзорності. І разом з тим нема сили, нема волі скинути з себе потворні примари літньої душно-кволої нудьги.

Що безнадійніше було чекання, то упертіше продовжувалося моє самотнє блукання по вуличній літній спеці.

5

Одного разу я не витримав. Я вирішив зайти до помешкання Тихменєвих. Я піднявся східцями і подзвонив. Подзвонив раз, пождав. Ще раз подзвонив, ще пождав. Уляна, очевидячки, спала. Мені прийшлося прождати хвилин з п'ять, аж поки я додзвонився й за дверима почув запитання:

— А хто там?

Я назвав себе.

Уляна загуркотіла прогоничами, ланцюжками, засувами, ґратами і, позіхаючи, з заспанним виглядом одчинила двері. У мене був наготований для Уляни благовидний привід, щоб пояснити мій непередбачений візит. Я сказав їй, що, мовляв, я забув свого часу узяти у панянок деякі мої книжки, а тепер ці книжки мені дуже потрібні.

Уляна ввела мене.

В кімнатах було світло, душно й сухо. В променах сонця, підіймаючись над блискучим світложовтим паркетом, тремтіла легка, пухка прозора курява. Меблі, що завжди здавались масивними й урочистими, тепер у білих чохлах стояли ще урочистіші та масивніші. Великі картини були затягнені марлею. Білими саванами гігантських мерців вони марили в зупиненій німій тиші порожнього помешкання. Великі дзигарі з широкою лопатою маятника пробили тричі, щоб потім тиша знов застигла в напруженій всевладності. Боярич в червоному кафтані дивився в невизначену просторинь своїми спиненими синіми очима.

Я ввійшов у залю. Звичайно Зина вихорем, сковзаю-

чись по паркету, вилітала мені назутріч, щоб з криком: «Леся, мама, Іполіт Миколайович прийшов на лекцію!» кинутись назад. Сьогодні ніхто не вибіг мені назустріч. Марні сподіванки! Тільки тіні тих, що були ще недавно тут, промайнули на мить і зникли.

Підвладна тиші порожніх кімнат боса Уляна ходила обережно й тихо. Мене ж ця гнітюча тиша нервувала. Мій голос, розриваючи мертвотну скованість тиші, бринів якось особливо різко та лунко. Через порожні кімнати я пройшов з навмисним шумом, тупаючи черевиками й різко розкривши двері в кімнату дівчат. Цим тупотінням, цими різкими рухами я ніби сподівався розірвати ту запону тиші, що відокремила мене й сьогодніше «нема» від Зини й Зининою молодого галасливого бешкетування.

Узявши книжки, що послужили мені за привід одвідати Тихменевих, я вийшов з квартири ще стомленіший, розбитіший, розгубленіший, ніж увійшов. Навіщо я заходив? Може для того, щоб пересвідчитись, що нікого з Тихменевих у Києві нема, ніхто не приїздив і не приїде? Може... Знаю тільки, що, вийшовши від Тихменевих, я знищив ту єдину ілюзію можливої зустрічі, яка протягом багатьох днів жила й жевріла в мені, яку я мовчки в собі плевав.

Але знищивши цю ілюзію, чого я тим досяг? Чи відчув я будь-яке полегшення? Чи повернувся мені спокій і колишня душевна рівновага? Ні! Так що ж? Чиж не краще було б і надалі жити цим химерним чеканням неможливої зустрічі, що досі керували моїми кроками?

6

Я дійшов до вулиці Короленка й зупинився. Я подивився на годинника. Тридцять п'ять хвилин на четверту... Дозвілля зробило мене пунктуальним. Я звір'яв годинника на Окрвиконкомі, на телеграфі, на будинку південних залізниць, критому ринку, хрономет-

рі на Хрещатику біля аптеки, в крамниці коло Золотих Воріт, у Зедника... Я часто дивився на годинника, щоб упевнитись, що час плентається мляво й повільно, і що дозвілля робить його безмежно довгим і без міри розтягненим.

Куди повернути й куди йти? Пообідавши в їдальні Кола Кобіет, я звичайно об цей час поспішав додому, щоб стерегти прихід листоноші. Тепер мені нема куди йти.

Я подивився навколо себе і мій зір спинився на червоній, білими літерами писаній, вивісці пивної 1-ої Держброварні Київського харчотресту, К. Шульц. Я завагався. Але вирішення склалося швидко.

На розі Золотоворітської та Підвальної бородатому чорному букіністові я продав за безцінок, не торгуючись, свої книжки та й пішов у пивну. Я випив стопку горілки, що її, приховуючи, було принесено і, так само приховуючи, було віднесено; я випив другу стопку, я випив декілька пляшок пива і сп'янів.

Тарілочка з соленими сухариками й друга з моченим горохом, столик, покритий цератою й заллятий пивом, порожні пляшки і п'яний я!..

Так день, так другий, так третій. Я кинув обідати солодким борщем з буряками та фрикадельками з картопляним пюре. Я пив. П'яний, повернувшись додому, я засинав маячливим, розмореним, спітнілим, важким сном.

7

Я не витримав цього катування, продав якусь золоту дрібницю, що ще залишалась у мене непроданою в голодні роки, і на ці гроші поїхав до Москви.

Я бачив круті, горбаті московські вулички. Я дихав курявою, що її метуть авта, отруюючи повітря бензиновим чадом і пронизуючи мозок диким дзюркотом сирен. Я знемагав від спеки розпечених на сонці кам'яниць і бруку.

Коли я зайшов на службу до Олександра Владиславовича, мене довго не хтіли провести до нього в кабінет, особливо після того, як я, не змігши показати посвідки, мандата чи командировки, заявив, що я до товариша Тихменева в особистій справі. Мені казали, що в особистих справах тов. Тихменев не приймає, що я можу звернутись до його секретаря й через секретаря передати те, що мені треба. Я настоював, мені відмовляли. Я мусів просити переказати моє прізвище.

Олександр Владиславович прийняв мене між двома засіданнями, одним, що закінчилось, і другим, що вже почалося й на яке йому треба було кудись поспішати. Він не висловив здивування, побачивши мене, і не спитав, чому я опинився так несподівано тут, у Москві. Він був люб'язний і коректний, як завжди; подякував мені за те, що я так чудесно зумів викликати інтерес до наукових дисциплін не тільки в Лесі, а навіть у «вітрогонної», як він сказав, Зини; запросив приїхати на дачу і, попереджаючи запрошення Мар'ї Семенівни, запропонував погостювати в них на дачі скільки мені забажається. Сам же він прохає пробачення, бо вже дзеленчить телефон. Це йому нагадують, що його чекають на засідання. Він має їхати. Коли я хочу і коли нам по дорозі, він підвезе мене. Автомобіль стоїть внизу наготові.

Я одмовився, подякував і попрощався.

Того ж таки дня я їздив на дачу, але до Тихменєвих не зайшов. Ця постанова не йти до Тихменєвих прийшла випадково й раптом. Сидівши ще в вагоні, я був повний райдужних мрій. Я раз-у-раз дивився на годинник, і від нетерпличости мені здавалось, що сорок хвилин їзди не скінчаться ніколи. Я почував себе роздратованим з того, як мляво плентається розхитаний дачний потяг.

Вийшовши з вагону, я уже збирався спитати когонебудь з тутешніх мешканців, куди мені треба йти, щоб за другим поворотом в третій дільниці праворуч під сосновим бором знайти дачу Пороховникових, — дерев'яна дача з вежею й зеленою альтанкою, що, як

розповів мені Олександр Владиславович, її наймають Тихменеви. Але я нікого не спитав про другий поворот в третій дільниці, про дерев'яну дачу з вежею та зеленою альтанкою.

Коли я вийшов з вагону, мене зупинила раптом думка: навіщо я сюди приїхав і що я маю сказати? Мені нема чого сказати. Не розмовляти ж про нескінчений на весні курс і не починати ж одкреслювати в підручниках ті параграфи, що їх слід було б за літо моїм ученицям перечитати?

Я бачу, що дачники, які вийшли разом зі мною з потягу, вже розійшлися, що на станційній платформі нема більше нікого, і я лишився сам. Куди мені йти й про що я думав?

Так! Пам'ятаю: я думав, навіщо я приїхав?

Тепер, коли я близький був здійснити своє химерне бажання, що хворобливо мучило мене протягом останніх тижнів з дня в день, щодня, цілі дні, моє бажання згасло. Коли я міг задовольнити бажання, я більше не бажав. Перед реальною дійсністю моя химера відразу вилиняла, вицвіла, витрухла. Треба було аж сюди приїхати, треба було нарешті опинитися перед можливістю ствердити ілюзію свого мрійного «хочу», щоб одразу переконатися в штучній вигаданості бажання, породженого літньою нудьгою та дозвіллям. З остаточною ясністю я освідомив собі усю химерність своїх вигаданих уявлень. Я знов був тверезий і стриманий. Тільки в глибині душі лишилось почуття порожности та болючий сором від тих безглуздостей, що так багато я наробив їх за останній час.

Нема нічого хворобливішого від згадки про зроблену безглуздість.

Ні один з моїх знайомих, що добре мене знають, не повірив би, що така спокійна та зрівноважена людина як я, буди раз-у-раз для них за зразок стриманости та тверезости, могла наробити стільки безглуздостей. Невже ж я зроблю ще й останню безглуздість, з бухти-

барахти невідомо чому, невідомо для чого з'явлюсь до Тихменєвих?..

На платформі дачного полустанка дошки де-не-де погнили й струхлявіли. За дерев'яним будинком станції, подібним до сараю, простяглись сірі виснажені піскуваті лани з рідким ячменем та кволим житом. Вітер здіймає пісок незабрукованої вулички, що йде від станції до дачного посьолка й несе куряву.

За рудим залізничним парканом біліє березовий гай, а за гаєм починається сосновий бір. Червоно-жовті стовбури струнких високих з темнозеленими верхів'ями сосон відбиваються в ставі з плоскими берегами. Було видно, як у бору гнулись на вітрі верхів'я сосен. Там гули сосни, що їхній гул нагадує гуркіт морського прибою. Я завжди любив, заглиблюючись в сп'янілість дрімотного незворушного спокою, слухати цей глухий гомін соснового бору. Але я не пішов слухати, як гудуть сосни.

Я не пішов до Тихменєвих.

8

У Києві я взявся знов за працю. Благо, почали перепадати дощі й спека зменшилась. Я працював. Нерви заспокоїлись, повернувся сон. Мені вже не треба було шукати порятунку в огидній мішанині самогону з пивом.

Коли ж я знов відчув самоту, я згадав про Мар'ю Іванівну.

V

1

Усе було просто з Мар'єю Іванівною, учителькою тієї ж школи, де я почав викладати зими року 1921-22-ого. З того ж часу почалось наше знайомство й наше приятелювання.

Звичайно було так, що абож вона приходила до мене, абож я йшов до неї. Я улаштував їй справи з дровами, допомагав донести додому пайок чи якість придбати на виплату крам. Коли я діставав іноді спирт, ми розводили його й пили горілку: я й вона, вдвох у холодній з обідраними шпалерами, перегородженій шафами кімнаті, і тоді ця кімната, де для бляшаної буржуйки ніколи не вистарчало дров, здавалась теплою й принадою. Коли щастило продати дещо з речей, смажили яєшню, пекли на салі млинці й пили з сахаром настій яблуневого листу.

Пшоно, картопля, куліш, каша, півфунта глевкого засміченого хліба; подрані величезні солдатські башмаки зі стоптаною підметкою, підв'язані шворкою, щоб підметки не одвалились остаточно; півтемні глухі печерні вечори, вечори мовчазні й порожні, утома зголоднілих ночей: усе це зближало нас і робило все в наших взаєминах простим і ясним.

Мар'я Іванівна не брала не себе жадних передо мною зобов'язань, але не вимагала нічого й для себе. Вона

була вчительською, є тепер вчительською й, певне, до самої смерти пишатиметься нею.

Отже тоді з школи нам було йти однією дорогою. Ми вкупі виходили після лекцій, коли смеркалось; ішли разом і, ішовши, на одну дивились зірку. Ми бачили, як на вечірньому небі сріблястим сяйвом мерехтіла зірка, слухали, як хрумтіла під ногами тонка крига, що легким шклом під вечір затягувала невеличкі на тротуарах калюжі.

Я думав про свою роботу над кальцієвими сполученнями, про замовлений мені від цукротресту переклад статті з німецького хемічного спеціального часопису, про вичитані з того ж часопису новітні способи здобувати анілінові фарби й разом про те, що вдома в мене для каганця немає гасу й що тому сьогодні не прийдеться писати; про незмінний пшоняний кандьор, що його, прийшовши додому, варитиму.

Вона, напевне, думала — про що інше можна було думати, ішовши в ті голодні роки з школи додому! — про учневі зошити, що їх назавтра треба виправити, про той же пшоняний кандьор і про ненарубані для грубки поліна.

У неї був гас, у мене не було. Без сумніву, що мені зручніше йти до неї, нарубати їй дров, вона зварить куліш і спече перепічку, а потім при каганці я перекладатиму, — гонорар в цукротресті обіцяли виплатити борошном і цукром, — вона правитиме зошити.

Авжеж, що так!..

У каганці об 11-ій годині вигорає гас, буржуйка застигла, з бляшаної труби падають в підставлену миску краплі, що пахнуть дьогтем, за вікном чути вітер і дощ. Чи варт мені йти додому, коли вдох тепліше й печерний світ не здається таким пустинним?

Солдатські, великі, підв'язані шворкою башмаки, її й мої, ставляться на буржуйку, щоб за ніч на ранок вони трохи підсохли й не були такі важкі й вогкі.

Так почалось і так скінчилось.

Цього року Мар'ї Іванівні припало викладати на першій зміні, мені на другій. Після лекцій я йшов працювати в лабораторію, вона бігла в учительський гурток з перепідготовки. Я перестав варити дома кандьор і обідав звичайно в робочій столовці.

Ми зустрічались з Мар'єю Іванівною, як і раніш, приязно й ласкаво, але все рідше й рідше. І не тому, що не хтіли чи охолонули один до одного, чи забули солодку ніжність голодних печерних ночей, — ні, просто зовнішні життєві обставини склалися так, що нам тепер тільки дуже рідко траплялося стріватись. Отже, після засідання шкільної ради, де неодмінно були присутні вона й я, ми знов, як і минулого року, виходили вдвох.

2

Цього 23-ого року ми бачились з Мар'єю Іванівною в останній раз у травні місяці на шкільній випускній вечірці. З вечірки я проводжав її додому. По дорозі ми зайшли до кооперативу, купили пива, шинки, сиру, також чогось солодкого, якихось сухариків до чаю і, навантажені пакунками, пішли до неї.

Звільнившись од праці, в принадній перспективі двомісячної канікулярної перерви, Мар'я Іванівна була весела й радісна. В той вечір їй не могли зіпсувати доброго й лагідного настрою навіть папірці, принесені з собою з школи від Наросвіти. Папірці від Наросвіти були звичайні.

Але в той вечір Мар'я Іванівна не хотіла думати за справи. Вона хтіла мріяти про спочинок, тільки про спочинок і більше ні про що. І вона мріяла.

З особливим невлавистим їй запалом, Мар'я Іванівна утворювала різні проекти, як найкраще використати літо для спочинку. Вона проектувала, коли пошастить, тобто коли вистарчить грошей, поїхати на село, щоб пити там багато, багато парного молока, спати, спати вночі й

удень, відіспати всі недоспані за зиму години, лежати десь у садку, абож у полі на копицях пахучого тьмяного сіна і, в повній незворушеності лежавши, спочивати. Вона пропонувала їхати на село вдвох, бо так удвох, мовляв, вигідніше можна улаштуватись і дешевше вийде з половини за хату платити.

Вона мріяла, як ми сидітимемо в садку на горбку в тіні, а перед нами розкинеться широкий обрій зелених лук, ярів, блакитного неба й далеких синіх лісів. На луках сірі дебели корови, з вим'ям, переповненим жирним молоком, мляво жуватимуть жуйку, одмахуючи хвостами обридливих гедзів і мух. Після косовиці на луках густо квітнуть білі маргаритки, жовті лютики й бліді, ніжно червоні квіти, подібні на гвоздику, але не гвоздики, — вона не пригадає, забула, як їх звать. В думках вона вже збирала польові на росяних луках квіти, щоб уранці, коли я, розбуджений криком півня, прокинусь, принести зібрані квіти мені до хати.

Ми слухатимемо співи жайворонків над сріблястим полем молододі пшениці. Десь прокує зозуля. Ми лічитимемо. Для мене зозуля прокує разів 30-40, а для неї сім. Мало? Ну, дванадцять, вісімнадцять. Хіба вона, перевтомлена, надірвана зможе прожити більше, як до сорока год, щонайбільше до сорока п'яти, п'ятдесяти? Хай я подивлюсь, які бліді, тонкі, безсилі її пальці...

Крихти хліба вона лишатиме для голубів. Вона любить, щоб навколо неї туркотіли голуби. Тільки... Лице її хмуриться, ніби від болю. Вона боїться, чи не надто щодня вона страждатиме від цієї насолоди, знаючи, що так недовго все це: і спочинок, і літо, і день, і сонце, і квіти: перерва така коротка, треба писати доповідь, готуватись до іспитів.

Засинаючи в мене на руках, натомлена за день, вона в півсні вже чула густе гудіння бджіл в пасічному затишку, вже дихала медовим духом рожево-білої гречки. Вона заснула, простягаючи мені груди для поцілунка, в невнятному мурмотінні перериваючи гли-

боким зідханням сну своє останнє запитання про липи й мед:

— Ти любиш, як пахнуть липи? Любиш липовий мед? Відповіді моєї вона не почула, бо спала.

Я обережно переніс її з канапи на ліжко, поцілував у губи, накрив ковдрою й тихенько навшпиньках вийшов з кімнати. Двері, нечутно причинені, ледве-ледве рипнули.

Попросивши господиню закрити за мною парадний хід, я вийшов на вулицю.

3

На вулицях квітли каштани. Свіжий весняний вітер шепотів листом, з верхів'їв каштанів він звівав рожеві пелюстки квітів і, обережно й ніжно своїм вогким й м'яким подувом торкнувшись на мить обличчя, відходив далі у веселі мандри в синіх присмерках зоряної травневої ночі. Питьма вулиць була повна голосів. Жінки проходили, щільно пригортаючись до своїх супутників, і їхній сміх, напружений і схвильований, завмираючи в тіні дерев, переривався звуком поцілунку. Червоний кармін на губах жінок полум'янів червоним полум'ям, запаленим пристрастю чоловіків. Місто марило весняним бредом. В кіосках, освітлених електрикою, на розі вулиць, жваво торгували сельтерською й ситром. В повітрі, насиченому бажаннями, вода не зменшувала згаги.

В цій атмосфері бажань я відчував, як у мені прокидається якесь невиразне нове почуття, розбуркуючи глибокі, незнані душевні рухи й настрої, що досі я не давав собі в них звіту. Поза своєю волею я віддавався маривам весни. Я бачив ніжні риси обличчя, чіткий профіль, ясну лінію губ, чорне волосся на маленькій голівці, теплий куточок на шії за вухом, покірно схилений овал плечей і спини.

Я випив не так багато, але я почував себе п'яним.

Свідомість було отруєно й затьмарено; в скронях в важких ударах, здавалось, наплятий живим сріблом, бився живчик. Я дихав важко з глухим хрипом, так ніби довго й без зупинки біг. В скаженому танкові все навколо мене й я сам завихрилось, закрутилось, знялось. Далі я не міг іти. Хитаючись, щоб не впасти, я сперся на стовбур дерева.

Через хвилину мені стало трохи краще. Я перейшов через вулицю і в кіоску пожадливо, як і інші, пив сельтерську.

Машиналино я розплатився за воду, машиналино взяв решту, машиналино повернув назад. Мені було надзвичайно душно, й я задихався. Розстьобуючи толстовку, я так рвонув комір, що гудзика одірвав з матерією. Але тоді я не помітив цього.

Я швидко пройшов декілька кварталів; я поспішав; мені уявлялось, що мені треба поспішати. Тільки опинившись коло будинку, де жила Мар'я Іванівна, я зрозумів, що помилився. Я йшов не сюди.

Так, я йшов не сюди!.. Серце раптом заболіло в нужденній, невимовній нудьзі. Мене охопила велика слабкість, серце не билось, ноги не рухались.

Щоб дістатись додому, прийшлося взяти візника.

То були перші прояви моєї химерної хвороби. З того самого вечора почалося в мене становище душевного розпачу, розбиття й розгублености, коли я, охоплений нудьгою по Зині, створивши вигадану ілюзію, маніякальним бродягою блукав по вулицях міста в сподіванні неможливої зустрічі.

4

Віддавшись хворобливим химерам, я зовсім забувся за пропозицію Мар'ї Іванівни їхати з нею на село.

Мені казали, що одного разу, коли мене не було дома, Мар'я Іванівна заходила й навіть досить довго

мене чекала в моїй кімнаті, але, не діждавшись, пішла. Заглиблений у себе, одержимий примарою самотніх галюцінаційних блукань, я до Мар'ї Іванівни не навідався.

Тепер після всіх безглуздостей, що я їх наробив за останній час, після не менш безглуздої подорожі в Москву, повернувши собі рівновагу, вільний нарешті от потворного бреду, я сумом відчув усю нечемну прикрість тодішнього мого поведження.

Я вирішив не гаючись піти до Мар'ї Іванівни, просити в неї пробачення і в той чи інший спосіб залагодити ніяковість. Коли, справді, Мар'я Іванівна здійснила свій намір поїхати на село, то довідатись, куди саме вона поїхала, написати їй ласкавого листа, а, може, і самому податись до неї на декілька днів. Тільки навряд чи поїхала вона; напевне по-давньому сидить у місті, у себе в кімнаті, нудьгує насамоті серед книжок, готуючи доповідь для гуртка.

Вийшло останнє.

Мар'я Іванівна на село не поїхала.

Вона пізнала мій гуркіт і сама вийшла одчинити мені двері.

На ній був довгий, так давно добре мені знайомий пістрявий ситцевенький халатик. Посміхаючись ласкавою півсонною розпливчастою посмішкою, вона стріла мене радісно, без будь-яких докорів так, ніби вчора тільки ми бачились з нею востаннє. У темній вітальні руки на мить сплелися навколо ший:

— Моя хороша!

— Мій хороший!

В кімнаті Мар'ї Іванівни панує тиша й півтемрява. Вікна завішано, і там, де падає на підлогу соняшний промінь, там п'ятьма особливо густа й темна.

Ми сіли на канапку, потерту, стареньку канапку вчительки.

Я беру обличчя Марусине в руки й допитливо вдивляюсь в її півсонні сірі очі, в зморшки під очима, в

гостру глибоку рису, що йде в неї від тонкого носа до кінців губ. Ні, вона не погрубшала й не спочила!.. Десь там, глибоко в душі ворухиться невимовний жаль: до неї? до себе?

— Спала?

— Спала!

Я притягаю її голову й цілую. В денній кімнатній пільмі її лице здається таким хорошим, милим і бажаним. Час, огорнений у дзвінку тишу кімнати, тягнеться густою, солодкою прозорою медвяною стрічкою. Губи тануть в губах. Губи розпластуються, розпліскуються. Від поцілунків у неї припухають вії й обличчя блідне.

5

На село ми не поїдемо: уже й канікули швидко кінчаються, та й грошей лишилося обмаль, але ми можемо щодня переїздити на той берег і проводити цілий день на Дніпрі. Цю постанову приймаємо без довгих обговорень:

— Дайош сонце й повітря.

Щоранку я виходжу здому, коли вулиці ще порожні й повітря м'якою димкою огортає широкі просторони київських гір та ярів, купи темної зелені й будинків з бурого каменю. Я виходжу здому, поки в тіні зберігається нічна прохолода, хоч зараз усі навколо речі задалегідь вже відчувають наближення денної спеки.

Я мінаю сірий бетонний портик і, зішовши по ступеньках, сідаю на одній з бетонних лавочок. Тут я чекатиму, як умовлено, Мар'ю Іванівну. Бетон лавочки ще зберігає вогкість од недавнього дощу, що йшов увечорі і вночі.

Зеленим схилом гори під гострим кутом зрізано обрій, острів, Дніпро, задніпровські луки. Рудий бляшаний димар водогінної станції конкурує з зеленими тополями й білою колоною пам'ятника.

Ще рано... Повз мене східцями стрімголов, перега-

няючи один одного, проносяться галасливі хлопчики з вудками й кошиками, що поспішають один перед одним захопити на березі кращі місця; проходять мляві розхристані повії, що йдуть після безсонної ночі висипатись під східцями абож в куцах на горбах, порослих густою травою. Зрідка збіжить службовець з туго набитим портфелем, заклопотаний і швидкий, в надії викупатись і не спізнитись на початок служби. Пройдуть з книжками студенти ВИШу, він і вона, з солодкою мрією поєднати Дніпро, сонце, кохання й призначений на післязавтра іспит.

Я сиджу не дуже довго. Мар'я Іванівна акуратна й не примушує себе довго ждати. У неї в руках пакунок, загорнений в газетний папір: в пакунокві купальний костюм і щось їсти.

Я цілую їй руку, й ми сходимо східцями вниз до Дніпра.

Дніпро блищить на сонці лускою якоїсь величезної срібної риби. Роздріблюючись на променисті краплі, сонце пливе в тремтінні хвиль. Очі сліпнуть од нестерпного сяйва.

Свіжі нові соснові дошки пристані пахнуть живицею. Великий дуб похитується й раз-у-раз ударяється об пристань. Од води віє прохолодою.

Я стрибаю в дуб і протягаю Мар'ї Іванівні руку:

— Гоп-ля! ходіть!..

Але вона не відразу насмілюється переступити; перехід з пристані в дуб здається їй небезпечним. Хоч Мар'я Іванівна і не признається, але я певен, що складна процедура переходу нервує її, псує їй настрій і значною мірою отруєє насолоду їхати на той берег.

— Марусю! Швидше, сміливіш! Давайте руку!

Видимо хвилюючись, їй приходится перемагати, примушувати себе. Вона перше дає мені пакунок, дає одну руку, потім другу, потім нерішуче ступає однією ногою на лавочку дуба, а тоді я підхоплюю її, і вона падає мені в руки в обійми.

Небезпечний момент минув. Мар'я Іванівна в човні.

До розпечених бортів дуба боляче приторкнутись: сонце встигло вже їх нагріти. Примруживши очі, підставляєш обличчя під соняшні промені: ніби теплі жіночі долоні м'яко пестять обличчя. Ще рано. Дуб порожній. В маленькій затоці, де над водою схилилась верба, а вода здається темнозеленою, хлопчики з вудками ловлять пискарів, мовчки й уважно стежачи за поплавком.

Коли нам остаточно набридає дивитись на хлопчиків з вудками і в човен набирається ще декілька осіб, ми починаємо нарікати на затримку та виявляти нетерплячість.

Появляється засмалений голий в трусах і дріявому пальті моторист. Мотор заведено. Струмок бензини пахтить і стелиться над водою. Ми рушили!..

6

Тоді цілий день на Дніпрі.

Ми скидаємо взуття й босоніж по болотяному м'якому ґрунті піскуватого Труханова острова переходимо на той бік острова, де тече дніпровський бакай. Там ліворуч, між горбиками, що поросли кущами верболозу, у нас є улюблене затишне місце. Сюди ніхто не заходить і не порушить нашої самоти.

Зберігаючи відбиток тіла в піску з учорашнього дня, залишилася ямка, що в ній лежала Маруся. Купу піску, яку я вчора нагортав на себе, тільки трохи розвіяв вітер.

Це самотнє місце — наше. Тут поблизу ніде нема купальників. Хібащо зрідка осторонь од нас пройде за кущами, згинаючись під вагою відер жінка чи дівчина, та бакаєм, перегукуючись, пропливуть на човні хлопчики.

Самота, тиша, сонце, пісок, кущі верболозу. Можна годинами, не поворухнувшись, лежати на піску й дивитись у блакить неба. Зір зникне в безмежності. В безкрайній блакитній безмежності згубиться час, свідомість, «я», усе, що було, є й буде.

Лаврик проповзе по піску: і в млявості соняшних годин дивуєшся, куди й навіщо він поспішає, коли час зупинився, і на світі є тільки солодка млосна знемога сонця і вона, тільки вона, ця соняшна знемога опановує людей і всесвіт.

Нема думок!..

Набравши в руки піску, Маруся, зігнувши долоню, через розкриті пальці сипле тонкий попелясто-жовтий струмок. Повільне падіння піску нагадує їй, що саме так пересипається струмок в шклянках пісочного годинника. Вона дивиться на мене й каже:

— Так минає час.

Я нагинаю її голову, цілую в губи, почував розпечене на сонці її вузьке й маненьке тіло, цілую очі й відповідаю:

— Немає часу. Є спокій, сонце, тиша й ти!

— І ти!..

Ми вдвох. Ми тільки вдвох. Світ замкнено для нас у невеличкій долині між невисокими горбиками, що поросли кущами верболозу. Тут починається соняшний всесвіт, і тут він кінчається. Нескінченність його вічна. Бажання не прагнуть нічого, окрім цієї вічної нескінченності соняшного дня.

За горбиками й кущами зелена затока. У воді затоки відбивається блакитне небо, зелені верби й високий біло-жовтий пісковатий берег. І все: небо, дерева, берег живуть повтореним, подвоєним життям у прозорому дзеркалі води.

У тій затоці ми купаємось. Мар'я Іванівна боїться лізти сама в воду, й її веду за руку. Далі, як по пояс, вона аж ніяк не піде. Я підтримую її на руці і вона, плюхтаючись і бризкаючи, безпорадно розмахуючи в воді руками, робить боязкі невдалі спроби вчитись плавати.

Скупавшись, снідаємо. У хліб і в м'ясо завжди натруситься пісок: ми їмо, і пісок хрумтить на зубах.

Тоді знов сон і спокій огортають нас. Над кущами

гудуть бджоли, сонні, сонні, сп'янілі від меду й щастя, як сп'янілі й сонне моє серце. Все благо, все добро й благословенний мир і тиша!.. Гірка остання ніжність кохання, коли обидва, він і вона, усвідомили неминучість розлуки й тепер допивають недопите в коханні. Листочки верболозу блищать, ніби ляковані. Вони липучі, гіркі й солодкуваті.

Ми не говорили за розлуку, але для мене й для Мар'ї Іванівни ясно, що ці зустрічі — востаннє і що це літо вже ніколи не повториться вдруге.

В незворушному соняшному спокої ми одсвяткували радість осяйного останнього *сьогодні*, знаючи, що воно одно й єдине, що на кожному «сьогодні» вже поставлено печать невідхильного й неминучого «було».

7

На початку зими 1923-24-ого року я міг, нарешті, кинути школу, де вчителював всі голодні роки від року 1921-ого. Отже, нам з Мар'єю Іванівною тепер більше не доводилося вертатися вдвох з лекцій чи то з шкільної ради. Наші шляхи розійшлися.

Я цілком віддався заводові. У мене не було вільної хвилини, щоб забігати до Мар'ї Іванівни. Одного разу я був у неї на іменинах, потім раз ходив з нею до театру. Якимсь ми зустрілися на вулиці, й тоді я, відклавши роботу, провів з нею вечір. У мене збереглось до Мар'ї Іванівни ніжне почуття, я все ладен був би зробити для неї, але мені було ніколи, надто ніколи, а до того ще й жили ми тепер на протилежних кінцях міста.

Поступивши на завод, я перейшов з своєї задрипаної кімнати, закуреної димом бляшаної грубки, в нове просторе помешкання у старій Дударихи з двох кімнат, гарно мебльованих, чистих і теплих, з правом користування ванною.

З заводу приходилося повертатись пізно ввечері, лишивши недокінчені справи на ніч, — де вже тут було думати їхати в інший кінець міста?

Усе було принесено на жертву заводові: дні, ночі, спочинок, увага, турботи, втіха здійснених досягнень, розчарування, схвильованість надії... На мене лягали найрізноманітніші справи. Хоч я з фаху інженер-хемік і сфера моєї діяльності на металургійному заводі обмежується лябораторією, але не було доручення, що тієї зими не припадало мені виконувати.

Майже виключно я стрівався того року з Семеном Кузьменком, призначеним на посаду директора нашого заводу. Його рожеве обличчя зробилося сірувато-червоним. Його шкуратяна куртка вже не здавалась такою новою, як була минулого року, коли Кузьменко вперше завітав до мене. Кобура з револьвером уже не відтягала поясного ременя, хоч у Семена Пилиповича ще й досі лишилася, вироблена за часи перебування на фронті, характерна звичка, властивий для нього жест: простягнути машинально ліву руку назад, щоб поправити револьвер. Тепер звичайно я його бачив з портфелем під пахвою, бльокнотом у лівій руці, закладеним середнім пальцем, та олівцем у правій. Від хемічного олівця на правій щоці коло скроні у нього завжди були фіолетові дрібні крапки.

Од лекцій в Тихменєвих я не одмовився. Але, маючи надто мало часу, я тільки іноді і то дуже рідко дозволяв собі погоджуватись на запрохування Мар'ї Семенівни лишитись у них пообідати.

Почуття до Зини, що так раптово прокинулося в мене по весні, тепер якимось зблідло й ослабло. Я своєчасно вгамував його й не дав йому прорости. Правда, десь у глибині серця збереглися не знищені ще корінці, та служба, робота, службові обов'язки й утома від праці були певною запорукою, принаймні на деякий час, що це почуття не турбуватиме мене новими любовними химерами.

Я тішив себе думкою, що моє почуття до Зини було випадковим настроєм, викликане канікулярним дозвіллям і канікулярною порожньою нудьгою. Мене вабила

яскрава й цілна Зинина вдача, її поривність і піднесеність, її здібність захоплюватись і палати. Мене цікавила ця молода дівчинка, що на моїх очах з дівчинки перетворювалась на дівчину, — отже, чи є для дорослого чоловіка більша принада, як спостерігати цей розквіт дівчачої душі?

Що моє почуття до Зини не було коханням, або краще сказати — ще не було коханням, за це ручилась також і моя відновлена літня любов до Марї Іванівни. Хай це літо було кінцем цієї любови, та воно допомогло мені звільнитись від вигаданої оманної уяви, ніби то я кохаю Зину. Для мене поза сумнівом: я не кохаю Зини. Ми друзі, але не більше.

Відданий праці, восени я стрів Зину з вільним і спокійним серцем.

VI

1

Зина за цей час, поки я з весни її не бачив, з дівчинки зробилась дівчиною, трохи виросла, але, вирішивши, стала ще стрункіша, ще чіткіша. Вона кинула дражнити мене, як це робила торік узимку, і вже не находила особливого смаку в тому, щоб дражливими запитаннями порушувати мій спокій. В її вдачі з'явилися нові риси, розкрилися нові сторони характеру, що досі дрімали, сховані дитинством. Вона зберегла звичайну для неї манеру ескапад, та замість того, щоб дратувати будь-кого, в ній прокинулося шукання самовизначення. Але і в ці шукання вона вносила властиву для неї екстравагантну бравадність. Їй подобалось зачіпати гострі теми, і вона не зупинялась перед тим, щоб називати речі своїми іменами.

Пригадую один випадок, як Зина з веселим сміхом розповіла, що в фотографічному ательє Мистецького Інституту лисий молодий чоловік в окулярах з офіційною, чемною коректністю порадив їй зфотографуватись без убрання, запевняючи, що їй приємно буде зберегти пам'ять про своє тіло, коли воно було молодим, міцним і свіжим.

— І ви?.. — питаю я.

— Що я? — перепитує Зина.

— Ви образились? — додаю я.

Але Зина з лагідним спокоєм мудреця, що звик приймати все, не хвилюючись, відповідає мені:

— Я подарую вам один із знімків. Ви виберете, в якій позі я більше вам до вподоби.

— Сподіваюсь, — кажу я стурбовано, — що ви принаймні, заборонили виставити знімки в вітрині чи, що краще, вимагали, щоб вам повернули неґативи?

— Навпаки, — рішуче спростовує Зина, — я збиралась спитати вас, чи не підете ви завтра зі мною подивитись на мої фотографії.

Зина вміла не рахуватись з умовностями, висловлювати різкі думки й обстоювати погляди, що могли шокувати й дивувати.

Усе здавалось їй ясним, простим, дозволеним, приступним і можливим: кохання, плоть, радість, поцілунок, столик у кав'ярні чи в барі, карбованець, поставлений в рулетку, джазбандовий вереск, гримувальний олівець, парфуми, манікюр, коротка спідниця, шовкові панчішки, сонце, вітер, пляж, купальний костюм, засмалене тіло, оголеність, горілка, коньяк, шоколад, тютюн, лайка, міцна, як махорка, і папіроса в губах, кандьориста, як лайка.

Вона була надто розумна, щоб надавати будь-яку вагу й значення цінностям, що їх попередні покоління вважали за усталені правила, принципи, норми й мораль. Для Зини не було нічого забороненого, недозволеного, неможливого або ж недосяжного. З ясною свідомістю вона спостерігала себе, Лесю, мене, свої почуття, оточення, людей, речі, події, ідеї та факти. Їй подобалося проголошувати думки, що бриніли особливо суперечливо й дивно в затишній обстановці тихменівського хатнього укладу. Її вабила плякатна крикливість гучних і різнобарвних викликів. Вона говорила так, ніби хтіла знищити все, що для інших було недоторканим і непорушним.

В моїй пам'яті збереглось декілька таких «деструктивних» «vers-libre'них» Зининих розмов зими 1923-

24-ого року. Особливо яскраво збереглась у моїй пам'яті одна, коли ми говорили про безневинність, падіння, мораль, про істини неправдоподібні й неможливі, коли Зина розповіла мені про поета Стéфана Хоминського, що з ним вони, Зина й Лесья, познайомилися улітку, на підмосковній дачі живши.

2

За великим столом в їдальні у Тихменєвих сиділи ми, як звичайно, вчотирьох: Мар'я Семенівна, Лесья, Зина та я. Над столом під абажуром з зеленого шовку горіла лампа. Буфет, картини на стінах, широка канапа й низькі крісла танули в п'їтьмі. Ми кінчали обідати.

Не пригадую, з якого саме приводу почалася розмова. Може, з приводу якоїсь нової книжки чи п'єси, чи хтось був на якомусь диспуті, або ж яканебудь дама приходила до Тихменєвих обурюватись із зіпсованості сучасної молоді.

Здається, говорили з приводу якоїсь книжки, бо Зина напала на письменників, обвинувачуючи їх у тому, що вони менше знають сучасність, ніж намагаються те показати. Я не читаю книжок, я тільки купую книжки. Мені не вистарчає часу їх читати; белетристики ж, особливо сучасної, я не люблю зовсім. Отже, для мене лишилося неясним, з приводу якої книжки заходить розмова.

— Коли письменник, — каже Зина, — бере за тему для свого оповідання чи роману сучасну дівчину й описує її падіння, роблячи з того падіння якусь складну для цієї дівчини психологічну проблему, він ясно доводить, що не знає життя і що в нього цілком невиразне уявлення про дівчину нашого часу.

Я перериваю Зину:

— Як це ви можете так рішуче говорити?

Зина розводить руками й з докором похитує головою:

— Коли ж, Іполіте Миколайовичу, ви чули, щоб я висловлювалась нерішуче?!

А потім, щоб ще різкіше свою думку зформулювати, вона повчаючи додає:

— Падіння, дорогий Іполіте Миколайовичу, не існує. Це забобон, створений, з одного боку, боязкістю старих дівчат та, з другого, розпустою чоловіків. Віддатись — це для дівчини ще не значить упасти.

— О, Зино! Чи не гадаєте ви, що це аж надто сміливо сказано? Боюсь тільки, що кожній дівчині є що губити й кожна дівчина стоїть перед небезпекою упасти.

Зина нахилиється над столом, спирає обличчя на сплетені долоні рук і тоном медитації каже:

— Ви говорите про «безневинність»?

У Зини є прикра звичка уникати описових зворотів і називати речі так, як їх називають.

Я мнусь, але стверджую:

— А так!..

Мене турбує і присутність Мар'ї Семенівни, і склизькість зачепленої теми, бо ніяк не можна передбачати, що ця розмова якимсь раптовим, зовсім небажаним способом не прийме несподіваної малоприємної форми.

Зина презирливо посміхається: що, мовляв, за відстала людина, цей Іполіт Миколайович!!! Вона хоче уколоти мене в моїй відсталості тим, що каже:

— Героїня одного італійського роману Гвідо да Верона тричі губить свою безневинність. Я боюсь, що ми її не губимо ані разу. Я взагалі сумніваюсь, щоб, віддаючись чоловікові, дівчина взагалі могла сказати, що вона щось загубила.

Я ледве-ледве встигаю стриматись і примусити себе не розсміятись. Цю фразу, висловлену таким безапеляційним тоном, натурально було б почути від жінки, яка звикла за роки війни й революції жити самостійно й відповідати за свої вчинки тільки перед собою й ніким більше. Але що скажеш, почувши цю заяву од 17-літньої дівчини, яка зросла в замкненому родинним оточенні? Чи,

може, ця психологія жіночої незалежності охопила всіх і стала властивістю доби?

Зина дивиться на присутніх з викликом. Вона змахує своїм підголеним коротким волоссям.

— Безневинність! Падіння! Безглузді й затуркані слова... Вони не наші, й для нашого покоління вони не властиві. Наші бабусі, коли старовинним романам вірити, може й мали деяку рацію так думати й говорити. Як описується в цих романах, дівчину, що родила дитину, ганьбили; батьки проклинали її й, проклявши, божеволіли, а вона в одчаї йшла на річку, шукала ополонку і в ополонці з дитиною на руках топилася. Тепер така ошукана дівчина йде в суд і в суді вчиняє позов про аліменти.

Я почуваю себе ніяково.

— Не знаю, Зино, що я маю сказати вам? На мою думку, ви спрощуєте там, де це спрощення в кожному разі може бути небезпечним.

Але Зина не слухає мене. Їй до вподоби говорити ризиковані речі. Вона говорить упевнено, ніби всі питання вже наперед і остаточно розв'язані. Ця її тенденція висловлюватись різко й рішуче могла б здатись зворушливою, коли б вона не була аж надто явна.

Я воджу пальцем по скроні: у мене така звичка, коли я нервуюсь! Я, справді, нервуюсь. Передо мною Зина, яка, відчувши в собі жінку, в передчутті кохання, що ще не родилось, помацки блукає по стежках свого не знайденого й непізнаного кохання. Почувши в собі жінку, Зина заперечила дівочтво. Я з тривогою вдивляюсь у її фіялкові очі, в рожеву схвильованість обличчя, в ясний абрис нецілованих губ і тішу себе надією, що все, що вона говорить, це поки що слова й тільки слова.

Мар'я Семенівна притягає Зину до себе, обіймає її й цілує в коротке підголене волосся.

— Моя хороша! Моя хороша Зино!.. Ви не слухайте її, Іполіте Миколайовичу. Це все вона тільки говорить. Вона

говорить жахливі речі, але вона гарна й хороша чиста дівчинка. І завжди була — трохи неслухняна, правда... А тепер усі говорять таке. Як послухаєш, волосся сторч стає. Жах, що кажуть, а потім посидиш, лагідно побалакаєш, і виходить, що й людина чемна, сумлінна й жахливого нічого немає. Ото й Зина така! Говорить — бозна що про неї подумати можна, а насправді — так хороша, мила моя дочка!

У Зини, що пригортається до матері, вигляд киценятка: ось-ось замурає.

Леся жде, поки Мар'я Семенівна скінчить говорити, а тоді звертається до Зини:

— Я тебе слухаю, Зино, і не вірю тобі. Ти завжди говориш так, щоб воно ні на що не було подібне.

Зина жваво з піднесенням підхоплює Лесину репліку:

— Ти повинна знати, що я не переносу подібностей. Я волітиму краще неподібного: за неправдоподібне!

Леся, ніби спокійно, але в другий бік дивлячись, каже:

— Справді, все, що ти зараз сказала, це цілком неправдоподібні речі, для яких, на мою думку, жадного не може бути пробачення.

3

Я користаюсь з цього моменту, коли в суперечку встряє Леся, щоб припинити розпочату, досить таки двозначну розмову й перевести її на інші рейки. Я запитую Зину, що може означати ця підкреслена її ворожість до «*подібностей*». Чи не знаходить вона, що за останній час ці слова «подібності» й «неподібності» зробилися її улюбленими словами. Вони набули для неї значення якогось терміну, вона маніфестує цими словами. Який сенс цих маніфестацій? Звідкіля, хтів би я знати, Зина засвоїла звичку грати цими протиставленнями правдоподібного й неправдоподібного?

Зина виривається од матері, оббігає навколо столу, бере найближчого стільця й сідає проти мене. Вона радіє з того, що я звернув увагу на її улюблені слова й зацікавився ними. Вона сяє, вона щаслива. Вона, їй так здається, нарешті в моїй особі знайшла людину, що їй співчуватиме. Вона сяє, як може сяяти тільки 17-літня дівчина, на хвилину упевнившись, що в світі все тільки покірний матеріал, з якого вона зможе ліпити вигадані постаті своїх химерних дівчачих фантазій.

— Я дуже втішена, що ви помітили мою нелюбов до правдоподібного. Ви повинні бути моїм спільником. Ви, Іполіте Миколайовичу, будете за мене, за неправдоподібне, і заперечуватимете всі правдоподібності!

Але я розчаровую Зину своєю стриманістю. Я запитую:

— Вам не випадає сумніватись щодо моєї симпатії до вас, але даруйте мені, Зино, я не розумію, чому саме я маю заперечувати правдоподібності?

Зина почуває до мене найщирішу жалість. Вона хоче урятувати мене з полону погибельних оман, в якому я, на її думку, нудьгую.

— Правдоподібне? Ви питаєте, що таке правдоподібне? Треба зненавидіти все *правдоподібне*, бо воно тільки *подібне* на правду, але не є правда. Ми ж шукатимемо самої тільки правди, а не її оманних подібностей. О, Іполіте Миколайовичу, прилучайтесь до нас, що заперечують правдоподібності і прагнуть неподібних, неправдоподібних істин.

І, міняючи патетичний тон гучних маніфестацій на тон особливої милої задушевності, вона додає:

— Коли ви прилучитесь до нас, я вам подарую обіцяного торік ведмедика.

На носку Зининої лякованої туфлі тремтить блиску-ча пляма від електричної лампочки. Виблискуючи променем вузького носка вузької туфлі, Зина тріюмфує. Вона задоволена, що справилась з коментарем вишуканих і заплутаних словосполучень.

Я не зовсім покищо уявляю собі, чи жартує Зина, чи говорить серйозно. Я звертаюсь з проханням витлумачити мені, звідкіля взято всі ці неподібні вислови, урочисті проголошення, неправдоподібні фрази.

Так розмова переходить на особу досі мені невідомого поета Стéфана Хоминського, і я довідаюсь, що, живши цього літа на підмосковній дачі, Тихменєви мали нагоду познайомитись там з поетом Стéфаном Хоминським.

4

Стéфан Хоминський мешкав у селянській лазні, носив діравий плащ, мав вигляд хворої, виснаженої, не зовсім нормальної людини, цитував німецьких романтиків і проповідував вогневе оновлення світу в полум'ї революційного катаклізму, загибель старого світу й прихід світу нового, хлопчика Месії з блакитними очима:

Далеко на сході розвидняється,
Сірий час робиться юним.
З світлого барвистого джерела
Ми п'ємо нове питво...
Fern im Osten wird es helle,
Graue Zeiten werden jung,
Aus der lichten Farbenquelle
Einen langen, tiefen Trunk...

Стéфан Хоминський увечорі ходив вуличками села й, лякаючи псів, голосно читав новалісівські вірші німецькою мовою, а парубки проводжали його диким улюлюканням.

Зина, з патосом деклямуючи, цитує улюблену фразу Стéфана Хоминського:

— Шукаючи останньої істини, я, Стéфан Хоминський, метр гільдії деструктивістів, заперечую все правдоподібне задля вищої єдино істинної неправдоподібності.

— Визнайте, — звертається Зина до мене, — що це сказано прекрасно!

Тим часом Лесі Стéфан Хоминський аж ніяк не сподобався: поперше, він був розпатланий, неохайний і брудний, подруге, якийсь гугнявий і, потрете, надто чудний, мабуть, трохи навіть і божевільний. Він жив з того, що лагодив дачникам взуття й пас селянам худобу. Дачники й селяни його підгодовували. Як пастух, він не витримував жадної критики. Селяни завжди нападали на нього за спаш й за виссане телятами у корів молоко. Взуття він лагодив так само кепсько, як кепсько доглядав і за коровами, і Зині, яка його протегувала, довелося вислухати не одну нотацію з боку Мар'ї Семенівни за попсовані Зинині туфлі, що до них поет мав добрий намір прибити нові підметки.

Мар'я Семенівна не хотіла брати на увагу аргументацію, яку наводила Зина, що, захищаючи свого протеже, казала:

— Ма, ти ж повинна розуміти, що поет не може добре лагодити туфлі.

Та Мар'я Семенівна навіть і тепер через декілька місяців не може примиритись з тим, що туфлі було попсовано.

— Аджеж я казала не давати йому туфлі. Коли він поет, то хай і пише вірші, а не береться туфлі лагодити.

— Але, — відповідає Зина, — він віршів не писав, а туфлі лагодив тільки тому, що був поет. Ти, ма, цього не розумієш...

— Не розумію, доню, — згоджується Мар'я Семенівна. — За моїх часів все було трохи інакше й поетом називали людину, що писала вірші. У нас були свої погляди на це.

На Лесину думку, поет з нього, як і чоботар і пастух, був кепський.

— Ви уявіть, Іполіте Миколайовичу, — апелює до мене Леся, — який може бути з людини поет, коли він кубіст, футурист, лефовець, пише заумною мовою і ніяких поетичних традицій і правил не визнає.

Тут у розмову з усією властивою їй експресією

втручається Зина. Вона починає запевняти мене, що Леся розуміється на цій справі не більше, як мама. Треба дещо знати і вміти слухати сучасність та відчувати її. Отже, з самого початку почавши, Стéфан Хоминський не кубіст і не футурист; він деструктивіст, антисимволіст і антиімажиніст. Він проти подібностей, символів, відповідностей, того, що символісти називають *correspondances* і, в чому їм наслідуючи, імажиністи проповідують образи й образність.

Зині подобається повторювати ці навмисні слова й терміни, весь штучний і жеманий жаргон фахових літдискусій. Жаргонні слова літдискусій здаються їй такими екзотичними в своїй незагальній надзвичайності.

Стéфан Хоминський уважав, що треба рішуче й остаточно розірвати з усім попереднім періодом поезії. Як європейську гнилу буржуазну цивілізацію, так і мистецтво треба заперечити й знищити. В тартарари!.. В штаб Духоніна!.. Він не тільки проти Бальмонта й Блока, але й проти Єсеніна й проти Маяковського. Він проти всіх! Поетів до стінки! À lanterne!.. Усі на боротьбу з контрреволюцією літератури! Він, Стéфан Хоминський, найлівіший: леф у лефі.

Руйнація мистецтва є шлях до ясности, — така філософія Стéфана Хоминського. Дух руйнації — творчий дух, як учив він і Бакунін, а в мистецтві він і Писарев. Стéфан Хоминський уважав Писарева за великого мислителя, бо Писарев проголошував потребу знищити непотрібне чисте мистецтво.

В ідеальному царстві майбутнього, де все буде соціалізовано, не буде й не може бути фахових поетів, фахової поезії й літератури: там кожен чоботар може бути поетом і поет чоботарем. В суспільстві, просякненому поезією, поезію буде машинізовано. Стéфан Хоминський проповідував асинтетичне мистецтво майбутнього: полагоджена туфля то, на його думку, найкраща поема, що її може створити справді геніальний

поет. Геніальному поетові й належить лагодити туплі. Ця справа єдино варта гідности генія.

Стéфан Хоминський називав себе справжнім поетом майбутнього, бо пас корів і не наслідував буржуазних поетів.

Зина розповідала з особливим піднесенням за Стéфана Хоминського. В захопленні вона казала:

— Стéфан Хоминський — цілком неправдоподібна постать.

Я дозволив собі довідатись, звідкіля цей Стéфан Хоминський.

— Він — київський. Він і з Семенком знайомий, але Семенка за деструктивіста не визнає. Який, казав Стéфан Хоминський, який у чорта поет і деструктивіст з Семенка, коли він, замість шити чоботи для селян, носить ботинки з перлямутровими гудзиками і замшовим верхом, оспівує П'єро й має одривний календар за джерело, що, користуючись з нього, і складає свої твори.

5

Стéфан Хоминський не тільки поет, але й художник. На останній московській виставці лівих Зина й Леся бачили два автопортрети Хоминського. Як розповіла Леся, на одному з виставлених полотен Хоминського було намальовано ніс, довге волосся, овал чола, перекреслений двома перпендикулярними рисами, збоку рот, а під ротом очі й люльку; до полотна було прикріплено підошву, дратву й чоботарські інструменти. На другому були намальовані схематичні куби корів і схематизований Хоминський, при чому справжнє сіно, приклеєне до полотна, справляло враження непотрібної навмисности.

Поет дуже пишався з цих двох своїх автопортретів; він радів і казав, що ці два полотна в історії портретного мистецтва означають добу, злам: од майстрів Відро-

дження та їхніх епігонів до ван-Гоґа і од ван-Гоґа до Стéфана Хоминського.

Леся відмовлялася будь-що розуміти і в цих картинах Стéфана Хоминського, коли їх тільки можна назвати картинами, і в цих його маніфестаційних проголошеннях, де не було іншого сенсу, окрім, на її думку, сенсу особистої пики людини, що її загнано життям і пригнічено власною остаточною бездарністю.

На селянській лазні, темній, порослій мохом, напіврозваленій, де жив того літа Стéфан Хоминський, було прибито дві дощечки. Один шматок дикту повідомляв про те, що «*Стéфан Хоминський, великий поет і художник лагодить взуття чоловіче й жіноче за поміркованими цінами*». В дужках меншими літерами було додано: («*Ціни не потрібні*»). А внизу каракулями хемічним олівцем було написано декілька слів, — визнання, вимушене й підказане безнадійністю: нема з чого жити, коротку фразу з трьох слів, формулу одчаю, коли відчуто останню безвихідність, бо нема ніяких замовлень і жаден замовник не приходять: — «*Я їм усе*».

Друга ж дощечка була черговим фанфарним оголошенням Стéфана Хоминського: «Тут мешкає метр гільдії деструктивістів Стéфан Хоминський. Він же — головний уповноважений надзвичайної комісії у боротьбі з літературною контрреволюцією».

Ці об'яви на диктових дощечках були за причину багатьох для Стéфана Хоминського неприємностей.

Перше оголошення викликало в нього прикрі непорозуміння та палкі суперечки з фінінспектором, що зарахував Стéфана Хоминського до дрібних кустарів, ремісників і пропонував негайно вибрати відповідне промислове свідоцтво. Фінінспектор аж ніяк не вважав на тезу VI славетного літературного маніфесту гільдії деструктивістів, де стверджувано: «Деструктивісти повинні бути пастухами, чоботарями, робітниками, ремісниками, бо вони великі поети великої доби». Не справляла враження на фінінспектора також і примітка

друга до VII-ої тези: «Полагоджена тупля — найкраща поема, що її може створити тільки геніяльний поет».

Зина уперто обстоює своє нове захоплення:

— Що з того, що ти, Лесю, його не розумієш. Він не бездара, не шарлатан. Він культурна й рафінована витончена людина. Він — геній, що б ти не казала! Шарлатан не піде пасти корів, скільки б він не стверджував, що мистецтво треба деструктувати. А Стéфан Хоминський пішов.

Леся сьогодні уперта не менш від Зини. На думку Лесину:

— Стéфан Хоминський пішов шити чоботи й пасти корів з голоду. Отже, йому більше нічого не лишалось робити.

Зина спростовує:

— А хіба, шивши чоботи, він помер не з голоду?

Я перепитую:

— Він помер?

— Він при нас помер од злякисної анемії.

Зина замовкає. Фіялкові очі Зини затьмарено дивляться в невизначеність. Слова падають у просторинь беззгучні й приголомшені. Приголомшені, вони розпливаються в вечірніх присмерках кімнати, розпадаються, губляться. Зина згадує за голодного поета:

— Ма дала йому папині сорочки. У нього не було ніякої.

Леся:

— Він божевільний.

Зина, не слухаючи сказаного Лесею:

— На похорони приїздили з Москви два-три його приятелі, поети й художники. Були й ми з Лесею. Поети читали вірші! А над могилою повісили отії дощечки, що були на лазні...

Пішовши од Тихменевих, я думав про те, що Зина переживає певну кризу, шукає нових вражень і досвідів. Зустріч з Хоминським, очевидно, відкрила перед нею всю привабливість патосу деструкції, проповіді нищення, навчила її знати людей, що з послідовністю фанатичного ченця, ледве не з божевільною невідхильністю йдуть за уявленою метою.

Неправдоподібна постать поета з його чудним символом віри, з його не менш чудним та фантастичним культом майбутнього явилась відзначною віхою в історії Зининого розвитку. Це знайомство примусило Зину замислитись, штовхнуло її на нові шляхи, в нові форми влило її звичайну ескападність. На переломі, коли вона з дівчинки робилася дівчиною, вона стріла цю незвичайну людину, Стéфана Хоминського, очарованого мандрівника, ніби вчитаного з Е. Т. А. Гофмана. (Як пригадуєте, 22-23-ого року панувала в літературних і театральних колах відроджена мода на Е. Т. А. Гофмана).

Зина відчула в собі жінку, її душа завагітніла душою жінки, і в цей момент внутрішнього глибокого переродження всієї істоти Зина дивилась на картини Стéфана Хоминського, повторювала вірші німецьких романтиків, слухала лєвівський *vers-libre* метра гільдії деструктивістів і неправдоподібні заперечення правдоподібного в його літературних маніфестах.

Тепер мені стає ясним деструктивний, *vers-libre*-ний сенс Зининих розмов про дівочтво, падіння, недоторканість, що його в той вечір так уперто розвивала й обстоювала Зина.

Леся, та вся вкладається в канонічну чіткість клясичних строф 4- стопового ямба. Для Зини, навпаки, характеристичний *vers-libre*, розірвані рядки, поплутані слова, повна занедбаність метричних розмірів, галаслива безглуздість плутаних фраз, де кінець попереджає

початок і де синтаксичну усталеність послідовної зміни головних і додаткових членів речення обернено в хаос сумбурної «вздиблености».

Другого дня над вечір, повертаючись трамваем з служби і сходячи на площі перед оперовим театром, я зустрів Зину.

Площа перед оперовим театром горбилась вигибами перехрещених вулиць і танула в присмерках зимового дня, що згасав. Купи невивезеного снігу, навалені вздовж тротуарів, темніли в сутінках густим ультрамарином. Небо ще сяло якоюсь особливо ясною, зелено-синьою, ніби серафічною прозорістю, яка буває тільки взимку й здається неймовірною. Така яснозелена, вся ніби пронизана світлом, далека прозорість мені іноді сниться і, прокинувшись, я думаю, що коли щастя й буває, то воно можливе тільки в потоках цього прозорозеленого сйва.

На тлі синього снігу різко викреслювався стрункий і чіткий Зинин силует. Вона стояла коло шахетів скверика. З нею був Джек.

Джек не хтів лишатись на одному місці. Він уперто й настирливо намагався зворухнути Зину, потягти її за собою. Упершись ногою в високому шнурованому ботинку об землю, злегка одкинувши назад напружене тіло й міцно тримаючи в правій руці натягнений ремінь, Зина змагалась з догом. Іноді почувши безплідність своєї боротьби, Джек обертався до Зини й гавкав, він умовляв відпустити його. Йому так хотілося б побігати...

Я підійшов! Зина простягла мені ліву руку в лайковій червоно-брунатній з білою каймою рукавичці. Перші запитання за звичаєм: що нового в них дома, чи всі здужають, як Мар'я Семенівна, як Леся, чи не одержали

листа від Олександра Владиславовича? Розмовляючи, ми трохи постояли на розі коло скверику.

Зина гуляла з Джеком і тепер повертається додому. Я запропонував провести її. Ми пішли.

Ми рушили, але Джек з того невдоволений. Він не хоче йти, він хоче бігти, а тому з усієї сили тягне Зину вперед.

Зина загрожує Джекові:

— Джек, кинь тягнути. Йди спокійно! Вдруге я братиму бич і битиму тебе за твою неслухняність.

Погрози впливають на Джека. Він обертається до нас і, широко роззявляючи пащу, починає переконливо гавкати: він не хоче, щоб його били.

— А, ти не хочеш!.. Ну, то йди добре!

На хвилину дог утихомирюється, і йде урочисто й певно, не звертаючи навіть уваги на фокстер'єра, що, пробігаючи повз нього, робить спроби завести з ним знайомство.

Джек іде спокійний і поважний: хіба ж може статися, щоб такого поважного пса били?! Він іде, свідомий своєї гідности.

Користуючись з хвилини, що Джек заспокоївся, Зина звертається до мене з запитанням:

— Вам не дуже сподобалися мої вчорашні розмови?

— Мені?

Мене здивувало це запитання не менше, як і раптова з Зиною зустріч на площі перед оперовим театром. Знавши, коли я повертаюсь з служби, Зина, очевидно, чекала на мене. Чи не чекала вона навмисне, щоб продовжити вчорашню розмову?

Зина при всій своїй експансивності — замкнена натура: вона не любить одвертості і рідко переходить на щирий тон. Їй не дуже подобається інтимність, в неї немає, оскільки це мені відомо, дуже близьких приятельок. Мені здається, що навіть усі її перебільшені максималістичні твердження завжди були тільки способом за зовнішньо-навмисною формою ховати свої

особисті внутрішні почуття. А тут сьогодні раптом, навпаки, це чекання на площі, шукання зустрічі, запитання, що натякає на одвертість! Трапилася хвилинка щирости, якої сподіватимешся іноді роками і яка не повториться, може, ніколи! Що я скажу, що я відповім?

Я перепитую:

— Мені?

У мене немає слів! Мені завжди бракувало слів, а зараз я не нахожу жадного. Мені є багато чого сказати Зині, але я без слів.

Я відповідаю:

— Не знаю, Зино, не знаю.

Зина кидає на мене допитливий побіжний зір, схоплює мою розчаровану щирість. Вона розуміє моє мовчання і вдячна.

Зина мені каже:

— Ведмедики теж не знають!.. Мабуть, я таки подарую вам якогось.

Чи не через те, зберігаючи дитячу любов до патлатих ведмедиків, Зина ще й досі любить їх, бо вони вміють мовчати?

А потім Зина признається:

— Я теж нічого не знаю!

Так, нічого не сказавши, ми сказали все! З безмовности родилося розуміння й близькість.

Відновляє розмову Зина:

— Ви знаєте, Іполіте Миколайовичу, чий образ мене тепер найбільше приваблює? Це — Лариси Рейснер. Мені так хотілося б повторити подібний шлях від небезпек чеського фронту на Волзі до барикад на вулицях Гамбургу, а звідтіля на схід, в Афганістан. Коли варто жити, то тільки так: завойовувати новий світ...

— Ви надто вільні, Зино.

— Я — вільна... Та що з того, коли не знаєш, як ту волю здійснити? Навчій, Іполіте Миколайовичу!

— Навчити? У мене, дорога Зино, одного немає: здібности навчати. Я вмію працювати, а щоб навчати,

проповідувати, складати маніфести, на те в мене бракує хисту.

Зина схоплює натяк на вчорашню розмову, на Стефана Хоминського й каже:

— Ви, певне, зуміли б полагодити туфлі, і мамі не треба було б нарікати на мене, коли б за цю справу взялися ви?

— Авжеж! Я вмю лагодити туфлі. Навчився за голодні роки і непогано лагоджу.

— І нові можете пошити?

— І нові пошю, а от маніфеста з того приводу не складу й поетом не стану.

Зина задумливо міркує:

— Мабуть, тому й поетом не станете й маніфеста не проголошуватимете, що зумієте пошити й зробити... Так ось, скажіть, що мені робити?

Що робити? Я згадую за себе, за дні й ночі, віддані невпинній праці, за ті солодкі хвилини високої втіхи, що її приносить довершеність напружених зусиль. Я озираю своє минуле, і протягом усього життя мого я бачу одне, тільки одне: працю, працю й працю. Що інше я можу порадити Зині? Про що інше я можу сказати їй? І я кажу:

— Працюйте! Шукайте праці, що була б вам до вподоби.

Але Зина стриває мої слова з сміхом. Вона, висміюючи мене й мою пораду, відповідає:

— Певне, ви хочете порадити мені записатись на біржу праці, спробувати одержати картку безробітньої й шукати посади друкарниці в якомусь тресті? На все життя тобі буде одмірено: в прокуреній, наповненій галасом конторі квадратний метр, стілець, підставка для машинки Ундервуд і коло Ундервуда хусточка, сніданок, сумочка і з дня в день, змінюючись, незмінна кипа паперів, що їх треба переписувати. А то одягнути Моссельпромівського картуза й продавати папіроси. Одне слово: «Нигде кроме, как в Моссельпроме».

З гіркістю я впевняюсь, що праця не приваблює

Зину, для неї назавжди лишиться невідомим патос праці й офіра самозаперечення задля праці. В мою свідомість ледве помітним почуттям приходять думка, що ми ніколи не зможемо порозумітись з Зиною. Моє ніколи не буде її. Між нею й мною глуха стіна. Ми чужі й різні.

Розчаровано я запитую:

— Вам не сподобалася моя порада?!

— Ні, чому?.. Тільки я переконалась, що мама вам, не турбуючись, може довірити лагодити туфлі. А поеми на мій від'їзд до Китаю ви, напевне, не напишете.

— Ви? До Китаю? Що за чергова фантазія? Хіба Олександра Владиславовича мають призначити до торгпредства в Китай?

— А ви ще нічого не знаєте? — і урочисто Зина проголошує останню новину: — я хочу почати вчити китайську мову! Я написала папі, й він мені обіцяє прислати книжок з Москви, що їх там дістане, і пише, що в «Міжнародній книзі» замовив мені англійські книжки. Допоможіть, милий Іполіте Миколайовичу, знайти в Києві якогось китайця, щоб учитися китайської мови...

— Учителя знайти не важко, та це, на мою думку, безглуздя, чиста фантазія.

Але Зина палко обороняється.

— І не фантазія, і не безглуздя! Я *вирішила!* Цілком серйозно... Книжку про барикади Кантону я писатиму. А вам, коли ви одружитесь з Лесею, пришлю з Китаю з найкращої порцеляни чайний сервіз, і ви зможете його поставити в шафі поруч з бабусиною бонбоньеркою...

Здається, з цього часу й пішла ця, узаконена Зиною, фраза: «Коли ви одружитесь з Лесею».

Ми підходимо до будинку Тихменєвих. Джек, побачивши, що прогулянка закінчується, не витримує своєї власної поважності. Поважність йому обридає. Він хоче настояти на своєму, щоб його таки відпустили побігати. Досі він робив спроби потягти Зину за собою,

подужати її, тепер він міняє тактику й робить спроби раптово стрибнути, щоб вирватись.

— Джек, підлий собако! Дарма! Не вирвешся!..

Зина швидко намотує ремінь, хапає дога за ошийник і з силою притискає голову. Перемога лишається на Зининому боці. Джек скавучить і махає хвостом: він визнає свою поразку.

Тепер йому лишається тільки покійно благати. Джек починає гавкати: він умовляє.

— Ні, ні, ні, не пуцу. Йди, куди сказано... Можеш не гавкати.

Коло парадного Джек робить останню спробу: він лягає на землю і входить в парадне не хоче. На всі Зинині умовляння він лежить і не ворухнеться. Зина натягує ошийника і з зусиллями втягує пса в двері.

— До побачення!

— До побачення!

Двері грюкають.

VII

1

Катер м'яко підійшов до пристані; вода розбіглася дрібними струмками, покрилась, шумуючи, кругами білої піни, закипіла. Матрос на пристані, нагнувшись вперед, легко підхопив кінець киненого з катеру канату. Катер пришвартувався, загуркотіли сходні. Я, в великих рогових окулярах, сірому літньому пальті з новеньким шкіряним чемоданом і жовтим баульчиком в руці, вискочив один з перших.

На пристані мене чекали Леся й Зина. Ми зустрілись дуже привітно; хоч, правда, Зина, обдивившись мене з ніг до голови, не втрималась, щоб не сказати:

— Хто б міг подумати, що минулого року Іполіт Миколайович ходив у розбитих окулярах, перев'язаних ниточкою. Тепер він має вигляд справжнього англійця. У рот би люльку ще... Ні, коли б він не був закоханий, Лесею, в тебе, я б могла його покохати.

— Завжди ти говориш якісь дурниці, — відповіла Леся. — Іполіт Миколайович ні в тебе, ні в мене не закоханий. Він надто серйозна людина, щоб цікавитись такими дівчатками.

Зина нічого не відповіла, а може й відповіла, та я не почув, бо мене з галасом і криком оточили татарчата, пропонуючи свої послуги, сперечаючись між собою і вирываючи з рук чемодан, баул, палицю.

З татарчатами справу полагоджено: один несе чемодан, другий баул, третій палицю.

Їхавши до Криму, я мав намір улаштуватись у тому ж готелі-пансіоні, де оселились і Тихменєви, які приїхали місяцем раніш, але турбувався, що може через наплив курортної публіки прийдеться шукати кімнати деінде.

Я переказую свої сумніви, але Зина й Леся заспокоюють мене. Вони розповідають, що в їхньому готелі є вільні кімнати, що Марта Борисівна годує добре, що мешканців мало і в готелі панує тиша й спокій.

Влітку року 1924-ого курупрівські готелі на південному узбережжі Криму стояли порожні. Навіть на серпнево-вересневий виноградний сезон зїзд був не дуже значний.

Без ніяких перешкод і труднощів за 135 крб місячної платні я одержав кімнату з повним пансіоном у тому ж готелі, де мешкали й Тихменєви.

Після душної ночі прокидаюсь вранці спітнілий, розморений і каламутний. Скидаю з себе простирадло, що ним замість ковдри був укритий, сідаю на ліжку й дивлюсь на годинника: початок сьомої... Час вставати.

На стільці коло ліжка: бритва, мило, дзеркальце, пара листівок, стара газета, гуталін для черевиків, свічка, сірники, шітка, тубетейка, хемічний олівець, на м'ятому шматку газетного паперу — виноград. Я одриваю декілька ягод, але прив'ялий за ніч виноград не освіжає й не дає втіхи.

Вікно, затягнене марлею від москітів, лишається на ніч одчиненим, та густа марля не пропускає подуву повітря. Треба відчинити друге вікно. Я встаю, повертаю

ручку шпінгалету й відчиняю вікно. Чотирикутник вікна, як біла рамка для зелено-синього пейзажу: на синьому небі вирізьблено чорний конус кипарису і верхів'я темнозеленого кедра. Віти не ворухнуться: день обіцяє таку ж спеку, як і вчора, і позавчора, і всі ці дні з самого мого приїзду.

Стоячи коло вікна, я роздивляюсь той різний гамуз, що зібрався в мене на лутці і що його збирають усі, приїхавши до Криму: камінці різної барви та розміру, шишки з кедру, лавро-вишневі ягоди, олеандрове листя, гірські едельвайси, бліді квіти, ніби притрушені пороком, принесені з останньої прогулянки на Яйлу; смокви, які мають неприємний смак бур'яну; їх купили, щоб покуштувати і, не доївши, кинули. Тепер вони в'януть на вікні, поки покоївка геть не вимете їх вкупі з усім іншим.

Знизу від пристані доноситься гудок пароплаву: катер з Ялти рушає на Алупку. Пів на сьому, треба йти брати душ.

Душ улаштовано за садком під схилом гори в колишній оранжереї. В тіні стін, викладених з вапняку, ще холоднуватого, на сонці вже відчувається спека. Тихо. По гальці і в щілинах вапнякових стін, порослих диким виноградом, що рожевіють у променях ранкового сонця, пробігають сірі й зелені ящірки, іноді без шороху просковзне гнучка маненька гадючка.

Я розкладаю на лаві рушник, мило, зубний порошок, червону губку; роздягаюсь, відкручую кран рурки й слухаю, як краплі з дзвінким прозорим дзвоном падають на дерев'яну настилку. Я простягаю витягнуту долоню під дощик. Вода охолонула за ніч і від гострого уколу важких і частих крапель легке тремтіння перебігає по тілу. На мить перед тим, як зробити останній крок і підставити голову під струмок холодної води, я зупиняюсь, охоплений нерішучістю: чи не відмовитись на сьогодні від душу?

Дощик, розкинувшись конусом дрібних матових перлин, жахає й вабить одночасно. Після хвилинного

хитання я перемагаю себе й свою нерішучість. Холодні краплі тарабаняють по спині, по плечах, по шиї; струмки води, лоскочучи, розповзаються по тілу, і тіло, раптом наскрізь пронизане різким і гострим поривом, холодне й свіжішає. Тіло остигло. З струмками води, що збігають тілом, зникають рештки м'ясної нічної капамуті, до м'язів приливає кров, і почуття особливої міці, легкості та ясної бадьорості охоплює всього мене. Відчувши чисту й просту радість, піднесене почуття чистоти, я розумію, чому народи Сходу цій насолоді ранкового омивання, цьому почуттю свіжості надавали значіння релігійного очищення.

Взявши душ, я почуваю себе свіжим, вільним і повним життя. Я витираюсь рушником, і тіло червоніє.

Зина гуркотить у дикт перегородки. Ми перегукуємось.

— Іполіте Миколайовичу, ви?

— Я.

— Більше нікого?

— Нікого.

— Отже, тоді викидайтесь, я братиму душ.

— Тепер до сніданку чоловічі години.

— Я знаю. Та після сніданку ви самі можете брати душ. Я хочу до сніданку. Все одно, окрім вас, ніхто вранці не приходить. Викидайтесь, кажу, швидше.

Весь час, поки я витираюсь і одягаюсь, Зина енергійно гуркотить у перегородку.

Сандалії на босу ногу, загорнений комір сорочки з одкритою шиєю, без комірця й без краватки, — мій костюм спрощено до можливості. Правда, на вулицях татарського містечка, коло фруктових крамничок, на алеях парку і навіть у ресторанах можна побачити молодих людей у самих трусах, та на таке останнє спрощення костюму я не наважуюсь.

Я виходжу, і Зина з жартівливою погрозою замахується на мене рушником.

— У, який ви маруда. Хіба так можна баритись? Ви хочете, щоб я таки спізнилася на сніданок.

Зина зникає за перегородкою.

4

Почуття свіжості вистарчає ненадовго, і півгодини між душею та сніданком віддаюся сезлонгові, млявості й млявому спогляданню гір, неба, моря й пансійної ранкової метушні.

Білясте море сріблиться на сонці, непомітно зливаючись з молочнобілим небом; риса обрїю губиться, і не можна відрізнити, де в потоках білого сїява кінчається море й починається небо.

Садівник закінчує поливати клемби: червоні і білі гвоздики, червоно-чорні і ніжно-жовті чайні троянди, білий запашний тютюн, кущі важких і пишних жоржин, різноманітні білі, блакитні, рожеві, сині, червоні квіти, що оточують різнобарвною стежкою клемби й фонтан.

Мустафа уже приніс виноград, груші-бєри, персики і, притулившись плечем до стовбура, стоїть, як звичайно, в холодку від волоського горїха. Він виймає з кишені своїх широких штанів шкіряного кисета з тютюном, крутить цигарку і жде покупців.

З їдальні доноситься дзвін посуду. Через відчинені вікна я бачу, що подавальниці в білих халатах вже пораяються коло столів, розставляючи посуд, яєчка, масло, сир, ковбасу. Товста Марта Борисівна, наш пансійний завгосп, пропливла вже двічі між кухнею та їдальнею. Згинаючись під вагою, дівчата вдвох вносять великий самовар, що парує. За хвилину дзвонитимуть.

Рівно о 8-й дзвінок на перший сніданок.

Розсївшись за столиком, що його для Тихменєвих застеляють не в загальній їдальні, а на веранді, Мар'я Семенівна починає свої клопотання. Вона передає мені масло й радить покуштувати вудженої скумбрії, яку мила

Марта Борисівна, за спеціальним проханням, привезла сьогодні з Ялти. Я беру скумбрію, беру масло, беру сир, усе, що мені пропонує й передає Мар'я Семенівна. Відмовляться од будь-чого не можна, бо це значило б образити Мар'ю Семенівну. Я намазую хліб широким шаром масла, чищу скумбрію й присуваю до себе блюдечко, на якому лежить пара традиційно зварених в смятку яечок. Мар'я Семенівна за сніданком розповідає про швейцарський табльдот, де подають уранці на перший сніданок холодне масло, настругане тоненькими скрученими шматочками, мед, варення, кайзерки, молоко од кіз і добре звужену нежирну шинку.

Марта Борисівна підходить до нашого столика привітатись і довідатись про те, як пройшла ніч, чи не кусали москіти, чи не трапилося серед поданих яечок якогось полсованого та як сподобалась привезена з Ялти скумбрія.

5

Після сніданку ми з Лесею й Зиною вузенькою стежкою, порослою кущами ожини та фіговими деревами, що крутиться між камінними огорожами виноградників, стежкою, яка більше нагадує річище висохлого струмка, збігаємо вниз до моря на пляж.

Мар'я Семенівна лишається вдома. Їй лікарі заборонили бути на сонці, та в неї, до того ж, багато найрізноманітніших справ.

Мар'я Семенівна живе почуттям чутливої приязні. Навколо неї, де б вона не опинилась, одразу створюється гурток *дуже милих осіб*. У неї милий зав, Казимир Владиславович; мила господиня, Марта Борисівна; мила прибиральниця, Танюся; милий листоноша; милий Мустафа. У неї вистарчає щирої благосности на всіх людей, де б їй не траплялося з ними зустрітись.

Правда, її благосність грузька й важкувата, бо Мар'я Семенівна любить переобтяжувати кожного дорученнями. Вона любить комфорт і комфортабельність, і тому їй завжди щось треба, чогось не вистарчає і бракує будь-яких дрібниць.

Для Казимира Владиславовича, коли він їде до Ялти, у Мар'ї Семенівни уже є наготові великий список речей, без яких, на думку Мар'ї Семенівни, вона в даний момент ніяк не може обійтись. Коли для всіх готується кефаль, Мар'я Семенівна прохає Марту Борисівну приготувати для неї також цвітну капусту. Коли ж усім подаватимуть фаршовані помідори, улюблена страва Мар'ї Семенівни, Мар'я Семенівна не забуде нагадати, щоб їй сьогодні ще неодмінно зробили шпінат з грінками й подали на стіл до грінок вершкове масло. І так велося не з будь-яких особистих примх або ж капризів Мар'ї Семенівни, а тільки тому, що милі люди хочуть бути милими, і їй було б ніяково й незручно відмовитись від запропонованих послуг.

Звернутись до Мар'ї Семенівни з звичайним питанням: чи немає в ліжку блощиць, це значило створити привід до тисячі турбот. Почавши з заяви, що в кімнаті, де прибирає мила Танюся, така дбайлива, така уважна й ретельна, ніяк не може бути блощиць, — Мар'я Семенівна, щоб зробити для Танюсі щось приємне і не образити її пропозицію послуг відмовленням, уміла находити підозрілі плями й крапки, які неодмінно треба було обслідувати. В жадній кімнаті не гаялася прибиральниця так довго, як в номері у Тихменєвих. Інші курортники нарікали на Танюсю, що вона десь пропадає і в них цілі дні кімнати лишаються неприбрані.

З приїздом Мар'ї Семенівни навіть спокій Мустафи було порушено. Мустафа звичайно сидів на карачках коло свого кошика з виноградом та берами і дрімав; у спеку він ішов десь у холодочок спочивати, і кожен сам повинен був одважувати собі винограду, скільки йому було треба. Мустафа в торгівлі не любив, щоб його

турбували зайвими турботами. Після того, як Мустафа необережно для себе запропонував Мар'ї Семенівні: «Скажи, какой тібе фрукт наравиться, я достану», — Мар'я Семенівна щодня кликала Лесю, Зину, радилася зі мною, з господинею, що таке замовити Мустафі. І Мустафа, замість дрімати коло корзини, абож спочивати в холодку, покійно плентався шукати мускату олександрійського, рожевої шашлі, дамських пальчиків, груш, кизиллю чи горіхів.

Мар'я Семенівна, стомивши всіх і стомлена сама, лишившись серед своїх, жалілась, що їй навіть і тут в Криму, де вона хтіла б не знати ніяких піклувань, не дають спочити, нагромаджуючи на неї масу зайвих справ і прикрих обов'язків.

— Чи не думаєте ви, — питала в мене Зина, — що добрість то є велике для людей лихо? Через свою добрість мама страждає сама й примушує страждати інших!

— Може, ви й маєте рацію, — відповідав я, — але ви стоїте перед дуже необережним висновком, що треба бути лихим і уникати доброти, щоб не примушувати людей страждати.

— Хто знає, — замітила Зина, — чи не так воно справді й є! Проте візьміть на увагу, що висновок належить не мені, а вам.

6

Я плаваю непогано, Зина чудесно, а Леся хоч і вміє плавати, та далеко від берега ніколи не відпливає. Зина ж любить попливти далеко, на півгодини, на годину.

Мар'я Семенівна жалілась мені й просила:

— Ви догляньте. А то я страшенно турбуюся за Зину. Вона запливає бозна як далеко. Тому я й на берег з ними не ходжу, щоб не бачити цього безглуздя й не хвилюватись. Я, було, спочатку забороняла їй робити це, та хіба ж вона послухається?

Леся, щоб дурно не марнувати часу, бере з собою на пляж якунебудь книжку і читає нам уголос. Тепер вона читає Гетеву «Іфігенію в Тавріді». Ми лежимо на гальці і слухаємо історію Артемідіної жрекині, що колись блукала з іншими дівчатами, напевне, і в цих місцях.

Тишу моря стрекотінням мотору торочить білий човен. З парку чути дикий крик осла, що на ньому для забавки возять дітей. Гудуть оси, шукаючи поживи: винограду абож солодких перестиглих груш. На розпеченій гальці білими драглями м'якне медуза, що її, бавлячись, викинули на берег хлопчики.

Зині досить швидко обридають німецькі вірші Гетєвої трагедії. На її думку, геллени були простіші, суворіші і глибші, ніж ця сентименталізована чорнява, перефарбована з білявої Доротеї, Іфігенія, новий варіант Фавстєвої Маргарити.

Зина йде до моря й ногою пробує температуру води. Її темне засмалене тіло смуглявої дівчини з сухорлявими ще плечима і довгими ногами на тлі розпеченої сірої гальки й зелено-синього моря нагадує постать Іфігенії. Зина простягає руки, ніби готуючись пливати і, обернувшись до мене, питає:

— Пливемо?!

Море її вабить більше, ніж німецька трагедія з гелленського життя. Я дивлюсь на неї й кажу:

— Ви з простягненими руками ніби Іфігенія.

Так, це Іфігенія стояла на березі з простягненими руками, прагнучи далеких невидимих берегів, і алмаз перстєня блищав на пальцях руки, тонких і загострєних.

Леся процитувала: — «Weh dem, der fern von Eltern und Geschwister ein einsam Leben führt».

«Горе тому, що живе самотнім життям далеко від батьків і сестер».

Зина жваво у відповідь на процитований рядок і мої слова каже:

— Тільки не це! Коли й Іфігенія, то не Гетєва!..

Зина не припускала, щоб грекиня простювала, як

це описує Гете, цілі дні, дивлячися на море, що відокремлює її від батьків, рідного дому, любих серцю людей; щоб вона нудьгувала за батьківщиною, закинена в самотність далеких каменів, білої гальки і піни синіх хвиль, і слухала, як назустріч її зідханням тільки хвили приносили глухі згуки... Ніби якась Доротея, абож Маргарита, тоді як Іфігенія це жрекиня суворої богині, що їй офірували криваві людські жертви. Зині ця справжня Іфігенія була більше до вподоби.

Леся збирається сперечатись, їй, мовляв, зрозумілий сум одірваної од батьків Іфігенії, — але Зина перебиває Леся:

— Що до мене, то мені вже обридло стояти тут... Іполіте Миколайовичу, годі вам, попливли!

Ми пливемо. Я «на саженики». Зина — лівим боком. Ми пливемо повільно й розмірено. За змахом змах, і з кожним змахом відходить від нас берег, купальня, пляж, засіяний рожевими тілами. Струнка мечеть і біла церква, дерева парку й будинки за деревами все меншають і меншають. Море тихе й прозоре. Ми лягаємо на спину і хвили нас м'яко гойдають. На поверхні вода, нагріта сонцем, особливо тепла. Я питаю:

— Зино, може назад?

— Що ви! Вперед, тільки вперед!

Ми пливемо: пляж і парк тепер на віддаленні тільки вузька сіра й зелена стрічка внизу темнозеленої яйли, що сірі скелі її верхів'їв огорнено в блискучу синяву.

Питаю:

— Назад?

— Ні за що!

Ми відпливли дуже далеко: таким привабливим здається мені звідцільа далекий берег. Я волів би лежати на пляжі, слухати Гетеву «Іфігенію», ніж, як оце, опинитись у морі на самоті й знати, що ні на чию допомогу нема чого сподіватись.

Холодний слизняк медузи торкається ноги. Ні, годі... Я рішуче кажу Зині:

— Зино, повертаємо назад!..

Зина підпливає до мене, наближає своє обличчя до мого, сміється й питає:

— Чого це ви? Хіба вам, Іполіте Миколайовичу, не подобається це почуття простору, великої одірваности, повної самотности в морській пустелі? Я люблю запливти далеко, далеко, як зараз, щоб ледве видко було берег і щоб почувати навколо себе тільки небо й море і знати, що ти сама в собі несеш свою дрлю і, коли потопатимеш, то вже ніхто не врятує.

Щодо мене, то Зинині слова на мене не впливають. Я думаю тільки про те, що треба повертати.

Я кажу:

— Усе це дуже добре, Зино, та ви вважайте, що до берега нам пливти ще з півгодини, що я й ви уже стомились, і чи приємно буде нам, допливши до берега, гукати човна, бо на останні десять хвилин сили уже не вистарчить?

Цей аргумент впливає на Зину.

7

Удень, коли, викупувшись і полежавши на сонці, ми повертаємо додому і від спеки почуваємо себе розмореними, я пропоную завернути до льоху й випити півпляшки абож пляшку червоного вина. Молоде кримське вино терпке, навіть трохи гіркувате, але вдень воно освіжає не згірше, як уранці душ.

В льоху на підлозі стоять великі діжки, на полицях лівер, діжечки, барила й порожні пляшки. В льоху п'ятьма, прохолода, тиша, пахне суслем. Після вулиці, залпатої соняшною спекою, насиченої соняшним гомоном, чудно здається поринути в п'ятьма й тишу.

Я запитую:

— Вип'ємо, розуміється, дві пляшки?

Леся пропонує обмежитись одною.

Я протестую:

— Одна на трьох?! Ні, це неможливо! Дві, щонайменше!

Я замовляю голеному стрункому татарину дві пляшки вина.

Татарин люб'язно пропонує на вибір з червоних — каберне, бордо; з білих — сотерн, аліґоте, абож з солодких: білого чи рожевого мускату. Ми почуваємо згагу. Десертні вина в цих маленьких льохах молоді й невитримані, сотерн надто гіркий. Коли почуваєш згагу, найкраще пити, змішавши з водою, каберне:

— Дві каберне! І води!.. Ми питимем тут!

Потім ішли, і рожева маячня тьмарила тьмяно голову, і спека коливалась в рожевих хвилях легкої сп'янілості, і спека вже тепер не здавалась такою важкою й не приголомшувала.

У Зини очі задерикувати; вона запевняє, що їй хочеться мене поцілувати і вона поцілувала б мене отут-о зараз на сонці, на вулиці, тільки що Леся ревнуватиме й не дозволить. Тільки тому, що вона не хоче сваритись з сестрою, вона не поцілує мене сьогодні. Та хай я не гублю надії, якось вона таки поцілує мене.

Я посміхаюсь Зининим жартам. Леся теж. Потім Зина не витримує, кидається до Лесі і цілує її раз, два, три, п'ять...

Я зупиняюсь, опершись об стіну. Рожевий виноградний хміль хмелить сонце, вулицю, мене, дівчаток. Я сміюсь блаженним безтурботним сміхом. Ні, таки приємно випити пляшку червоного терпкого вина в гаряче соняшне кримське полудне!..

Після другого сніданку ми йдемо на схил гори лежати в холодку дерев, розстелюючи на посохлій рудій траві принесений з собою килим. Сухе розпечене полудневе повітря коливається, насичене густими й пряними пахощами живиці. Тиша в тремтінні тіні на спаленій землі стомлено марить. На схилі гори сіро-зелені сосни й темні кипариси літурґісають тиміямом.

Непомітно приходиться сон, випадає книжка з Зининих рук, напіводкриті її губи здаються по-дитячому пухкими, і сонні зідхання мирно коливаються на грудях мереживо сорочки. Сон приходиться супокійний, лагідний, тихий, без сновидів і примар. Леся заснула ще раніш, тоді засинаю й я.

8

Теплий серпневий вечір сходить з гір на пляж і море. Ми сидимо на гальці, ледачо кидаємо камінці в море й слухаємо шепотіння хвиль. Коло мене паперові торбинки з персиками й шоколядними конфетами в червоних і синіх папірчиках. Конфети, куплені в кооперативі, не зовсім свіжі, вони мають смак йолкуватого масла, та дарма — тут немає кращих, і ми їмо. Море поволі сутеніє і, сутеніючи, затихає, гребінці зникають; море стає рівним і з світлозеленого робиться темнофіолетовим. В вечірніх присмерках тануть гори, шосе, пляж, небо, море, дерева, будинки, що ліпляться один над одним на укосах гір.

Коли п'ятьма починає ткати мережу нечітких розпливчастостей і на пристані загорається ліхтар, ми йдемо до парку.

Ми проходимо повз ресторанчик, де за столиками на відкритому повітрі п'ють пиво, вино й нарзан, їдять шашлики, кефаль під помідоровим соусом, камбалу й кабачки, і на розбитому піяніні веснувата дівчина грає вальс «На сопках Манджурії» — фокстротний репертуар ще не дійшов сюди — купуємо по дорозі у маненької Фатьми міндалю і йдемо в глибину парку.

У мене в пам'яті зберігся один випадок. Ми купили у маненької Фатьми міндалю і, як звичайно, сіли в парку на дерев'яну лавочку. Я каменем трошив міндальну шкаралупу, а Леся й Зина вибирали з шкаралупи зерна. Ми балакали, ми жартували; в вечірній п'ятьмі ледве

видко було наші обличчя. Зина, взявши двома пальцями вузьке зерно, клала мені його в рот. Коли раптом я чую, що Леся, яка сиділа осторонь, починає плакати, зривається з місця і втікає.

Я розгублено дивлюсь на Зину.

— Що з Лесею? Що це сталося?

Зина зла й роздратована. Вона різко скидає міндаль з лави й каже:

— Довели дівчину до сліз!

А потім, нагнувшись мені до обличчя, зігнувшись, як кішка, кидає мені:

— Пантофля!..

І, гукаючи, втікає за Лесею:

— Ле-сю! Ле-сю!..

Другого дня Леся, підійшовши до мене, просила в мене пробачення за вчорашнє своє поведження. На неї шкідливо вплинуло те, що вона надто довго лежала на сонці, вона перевтомилася, і в неї попсувалися трохи од морського купання нерви. Отже лікар, у якого вона сьогодні була, на тиждень заборонив їй купатись і брати соняшні ванни.

9

Місяць моєї відпустки промайнув, як мить. Так, здавалось, недавно мене зустрічали на пристані Леся й Зина, а ось сьогодні прийшов уже й час від'їзду.

Вранці я зробив прощальний візит. Мар'я Семенівна попрощалася дуже привітно. Вона дуже задоволена з того, що я прожив місяць з ними в Криму. Вона мені особливо вдячна, бо я багато допоміг їй. Дівчатка нудьгували до мого приїзду, з моїм приїздом вони розважились. Взагалі, з мене дуже мила, послужлива й приємна людина.

Прощаючись зі мною, Мар'я Семенівна висловила сподіванку, що коли на початку жовтня вони повернуть-

ся до Києва, то я не відмовлюсь викладати дальший курс Зині й Лесі. Правда, вона знає, що мені це тепер буде важко й незручно, бо я надто переобтяжений роботою на заводі, та Олександр Владиславович в останньому листі знов нагадував їй, щоб вона не забула перебалакати й умовити мене.

Посилання на Олександра Владиславовича бринить, як вищий і остаточний аргумент. Мар'я Семенівна не припускає, щоб після цього я міг відмовитись.

Я не відмовляюсь. Я запевняю, що продовжувати лекції в Тихменевих уважатиму за свій незмінний обов'язок.

Як минулої зими, так і цієї, мені не легко буде одриватись од своєї праці на заводі для приватних лекцій. Коли я й згоджуюсь, то виключно задля Зини.

З Лесею й Зиною не прощався, бо вони збирались проводити мене й обіцяли о пів на одинадцять прийти на горішне шосе подивитись, чи гаразд ув'яжуть на автомобілі мої валізи. Поки я складатиму речі, обмінюватимусь побажаннями, подяками й люб'язностями з Мартою Борисівною, Казимиром Владиславовичем, Танюсею, Мустафою, стискаючи руки іншим співмешканцям, вони матимуть час і встигнуть піти на море викупатись.

До верхнього шосе, де я сяду на Кримкурсівський авто, з годину ходу. Двоє татарчат, перегукуючись і забігаючи вперед, тягнуть мої речі. У мене на руці баульчик і пальто. Пече сонце. Здається, за весь місяць не було такої спеки, як сьогодні. Розпечена кам'яниста стежка, що йде повз виноградники, палає. Кожен кам'янець гарячий, ніби його викинули з грубки. На дорозі іноді трапляються фір'ові дерева з лопухатими зелено-сірими листками, але вони не дають тіні.

Я спиняюсь.

На тлі біло-сірих скель синіє Яйла. Яке блаженство було б лежати зараз в тіні кипарисів та сосен і не ворушитись! Хіба кликнути хлопчиків і повернутись

назад? Тоді й сьогодні, як у цей час вчора й позавчора, я сидів би, прихилившись до дерева, і дивився б, як рівно-рівно дихає вві сні Зина. Хіба?.. Я спиняюсь і обертаюсь лицем до моря. Воно сьогодні блакитно-біле: в таку спеку уплисти в море за верству, лягти на спину і, закинувши руки за голову, повільно на рівних хвилях гойдатись...

Еге, як наперед забігли хлопчики, що несуть мої речі. Нема чого мріяти й баритись. Бадьоріш... Треба витерти хусткою окуляри, залляті потом, і швидше йти, щоб не спізнитись на автомобіль. Авто не чекатиме. Вперед...

Лесею й Зину я застаю вже на шосе. Я здивований, як швидко вони встигли викупатись і піднятись вгору.

— О, ми швидко, а ось ви марудите!

Півгодини, що довелося чекати, поки прийде Кримкурсієвський автомобіль, проходить у легкій балаканині. У всіх, здається, сьогодні лагідний настрій. Чи це, може, тут у прозорому гірському повітрі навіть розлука стає прозора й легка? Я втішений, що розмова точиться жваво, що жадна хмарка не застелює блакитного неба, і ми не натрапляємо на тему, яка могла б зіпсувати останню хвилину. Я стежу очима за Зиною, чекаючи від неї якогось вибрику, але вона сьогодні на диво спокійна й проста.

Чи може Зина щось готує на останнє? Проте покищо все йде гаразд!

Зина в білому легкому напівпрозорому вбранні з засмаленим темнобронзовим тілом, здавалось, жевріла, рожевіла, пломеніла...

З-за повороту з м'яким шипінням плавно підкотився авто.

Ще декілька фраз, що ними перериваємо хвилини чекання, поки, прикривши валізи притрушенням курявою брезентом, ув'яжуть їх і притягнуть мотузками.

Речі упаковано й ув'язано. Сирена кахикає й перхкає, різким дзюрчанням скликаючи пасажирів, що, скориставшись з зупинки, повиходили й розійшлися по шосе.

Я попрощався з Лесею, стискаю руку Зині. Її маленька рука зникає, тоне в моїй. На міцне стискання вона відповідає міцним. Ще раз, ще мить, і ми розлучимось.

Шофер закручує машину, і авто починає тремтіти. Пропонують сідати. Останній погляд, помах вій, ласкава посмішка. Дверці захопнуто, і я, розстилаючи на колінах пальто й уміщаючи в ногах баульчик, уже сиджу на своєму шкуратяному стільці в авті.

Авто гарчить, здригається, тремтить. Мить... і він зірветься, кинеться в сірий порох покрученого гірського шосе, кинеться в спеку вогневого літнього дня. І в останню хвилину, коли шофер береться за руль, нагинається до регулятора, Зина стрибає на підніжку і встигає мені, щоб я тільки сам почув, коротким шепотом сказати на вухо:

— Коли б ви більше бажали мене й були б зухваліші, я віддалася б вам...

Мене турбувала невизначеність: я не зношу невизначености. Я ладен прийняти будь-яку гірку й прикру звістку, щоб тільки все було зрозуміле й ясне.

Протягом усього часу, після повороту Тихменевих з півдня, я намагаюсь внести будь-яку ясність в наші взаємини з Зиною. Я не можу ніяк поєднати тієї фрази, що її Зина кинула мені в авті, коли я виїздив з Криму, та Зининого теперішнього поведження, як підкреслено й навмисне вона обминає мене. Я досі не можу дати собі остаточної відповіді, чи Зинині слова були визнанням, сказаним у пориві ширости, чи, навпаки, тут не було нічого іншого, окрім звичайної для неї ескапади, підказаної бажанням подратувати мене, поставити мене в прикре, ніякове становище, викликати в мені сумніви й хитання.

Зина чудесно знає, що кохання для мене надто серйозна річ, щоб я міг поставитись до нього легковажно. Вона знає, що я ніколи не фліртував і не вмів фліртувати, що я зважую з особливою обережністю та увагою кожне своє слово перед тим, як його сказати, що я боюсь зробити невірний крок, абож висловити необмірковану думку. Отже, саме через те, що Зина все це знає, вона й могла піддурити мене, щоб побавитись з моєї серйозности й висміяти мою стриманість вигаданим своїм визнанням.

Зина бачить моє бажання лишитись з нею удвох, мої

невдалі спроби побалакати з нею насамоті, але вона удає, що нічого не помічає. Могло здатись, що вона зовсім забула за цей випадок: хвилинка пройшла, промайнула на мить і безслідно зникла...

Визнання чи жарт?..

Я нервуюся в постійному напруженому чеканні чогось, що повинно статися й не стає. Мене питали:

— Що з вами? Чому у вас такий кепський вигляд?

Я мусів посилатись на перевтому й перевантаженість, хоч, насправді, за останні дні я зовсім покинув працювати, а коли й приходив на завод у лябораторію, то тільки для того, щоб, нудьгуючи, тинятись з одного кінця кімнати до другого. За короткий час я так багато побив у лябораторії посуду, що нарешті почав боятись доторкатись до шкла й брати будь-що в руки.

Але все має свій кінець.

На одній з лекцій у Тихменевих на початку грудня того ж таки 1924-ого року я перевіряв письмові вправи моїх учениць. Леся, одкривши підручника, перегортала сторінки, щоб упевнитись, що вона не наробила помилок. Зина тим часом на аркушикові паперу з нудьгуючим зором малювала олівцем фантастичні постаті карликів і гномів, турків у чалмах та одалісок з вузькими східними очима, малювала, закреслювала, рисувала й знов замазувала.

Я переглянув Лесину вправу і повернув їй. Окрім небагатьох дрібних огріхів, скоріше описок, ніж свідомих помилок, Леся розв'язала завдання бездоганно, і мені не прийшлося будь-чого виправляти.

Зина зазирнула в Лесин зошит, побіжно оглянула підкреслені червоним олівцем місця, потягнулась, позіхнула й байдуже сказала:

— Ну, коли в Лесі майже без помилок, то в мене в кожному разі все гаразд.

— Побачимо! — відповів я і взяв в руки її вправу.

Але в Зининому зошиті я знайшов сумбур, беліберду, безладдя, плутанину всіх формул і всіх визначень. Там було так усе перемішано, так не до речі скомбіновано, остільки забуто найпримітивніші основи й правила, які вона не могла не знати, що я, розсердившись, хтів уже закрити зошит і прочитати їй сувору догану. Отже, кажу, я уже ладен був повернути Зині її роботу, коли зовсім механічно перегорнув останню сторінку вправи, — сумлінність викладача, що мусить додивитись усе, — і на цій останній сторінці притьмом побачив фразу, призначену виключно для мене:

— Іполіте Миколайовичу! Завтра о 7-й годині вечора я буду у вас. Зробіть так, щоб мене у вас ніхто не зустрів.

Серце моє (— сірий патлатий ведмедик в руках маненької дівчинки —) затремтіло, замоталось. (— Синьоока дівчинка в довгих панчішках, схопивши ведмедика за ногу, розмахує ним з боку в бік. Мати зупиняє дівчинку: «Зинусю, залиши ведмедика, а то його болітиме» —).

У мене серце, ніби ведмедик в руках дівчинки, б'ється й тремтить. Треба будь-що-будь, хоча б і через силу взяти себе в руки, стриматись, щоб не виказати схвильованости. (— Я рішуче беру ведмедика з рук дівчинки і, обережно поставивши на поличці, закриваю дверці шафочки —). Напруженням волі я примушую себе заспокоїтись.

Зина кладе олівця на стіл, одсовує вбік помальований аркушик паперу й підводить свої очі. Вона звертається до мене з запитанням, нічим не видаючи, не зраджуючи байдужої незворушности.

— Я розв'язувала свою задачку в інший спосіб, як це робила Леся... Що ви думаєте, Іполіте Миколайовичу,

про цей спосіб розв'язувати завдання? Чи не надто я ухиляюся од звичайних математичних правил?

Її фіялковий зір незворушно-спокійний.

Я стверджую. Я говорю як мога звичайніше:

— Так, усе гаразд. Чудесно!.. Я давно сподівався, що ви зумієте в свій спосіб розв'язати питання.

Я одводжу очі, щоб не зустрітись з Зининими очима, і кінець фрази я ковтаю, не маючи сили її договорити.

Коли я виходив од Тихменєвих і в вітальні одягав пальто, через незачинені двері почув, як Леся сперечалася з Зиною. Леся вимагала, щоб Зина показала свій зошит і той спосіб розв'язувати завдання, що з нього вона цього разу скористувалась. На Лесину думку, іншого способу, ніж у неї, бути не може. Тим паче, що вона ще раз переглянула загальний хід вправи, подивилась у книжку і не припускає, щоб Зині пощастило одкрити щось інше. Леся уперто настоює. Зина відмовляється.

Розмахуючи перед обличчям сестри зошитом, як маскою, Кольомбіною задержуватою, Зина дражнила Лесю:

— Я тобі не покажу. Коли ти підростеш, то й сама зумієш винайти не тільки цей спосіб, але й багато інших.

— Я жалітимусь мамі.

— Жалійся! — відповідає Зина й потім хитро примружує очі й радить: — Ти, найкраще, запитала б у Іполіта Миколайовича, бо, ось, бач, раз-два, я й подерла свого зошита.

Леся через залю кидається мені навздогін, щоб затримати мене, але я вже одяг пальто і роблю вигляд, ніби не чую, як мене кличуть. Я стукаю дверима й швидко збігаю по східцях.

спостерігала, придивлялась. Півтора місяця, знаючи, витримувала мене в гарячці чекання.

Нарешті, приходять ждане «завтра». Я готуюсь зустріти Зину. Я купую тістечок, пляшку портвайну й виноград, застелю маленький столик скатертиною й розкладаю тарілочку та серветки.

Сьогодні з'ясується для мене загадка, що її загадала для мене Зина. Ми будемо вдвох, ми знайдемо тона одвертої щирості, взаємної ясності, слова для визнань і порозуміння. Та... Звідкіля в мене ця певність і ці сподіванки? Хіба ж я не знаю Зини? Хіба ж я не знаю, що в неї все «навпаки»?!

Вона прийшла, сіла, підбравши ноги, в кріслі і почала обдивлятися кімнату.

— У вас кімната також серйозна, стримана й методична, як і ви самі. У вас, певно, вистарчає характеру вранці й увечорі робити гімнастику.

Я мусів ствердити це.

— До того ж в вашій кімнаті бракує канапи.

Я ствердив і це.

— Згодьтесь, що ви нудний і що в вас нудно.

Я не міг заперечувати й цього. Під її поглядом я почував себе великим, марудним і незграбним.

— Ви надто серйозні! Вам треба було б бути трохи легковажнішим.

— Ви, Зино, кажете мені те саме, що казав мені й один мій приятель. Він теж гадає, що з мене людина надто серйозна, і радить мені бути легковажнішим; інакше, на його думку, я ризикую до легковажних справ поставитись надто серйозно. Взагалі він гадає, що людині, яка через свою серйозність не вміє бути легковажною, загрожують великі небезпеки. В світі є, каже він, багато легковажного, до чого слід ставитись тільки легковажно.

— Він розумна людина, цей ваш приятель. Я хтіла б з ним познайомитись.

— Він вам не сподобається.

— Чому?

— Бо він де в чому подібний на вас.

Я присовую столика до крісла, що в ньому сидить Зина, і пропоную Зині покуштувати тістечок.

— Ви брали тістечка у Фрудзинського? Це добре. Максим Рильський дарма запевняє в своїй поемі, що тістечка «найкращі» у «Маркіза». Окрім Фрудзинського ще можна брати тістечка у «Валентина». Але щодо вибору тістечок, то тут у вас не все гаразд, і я не можу похвалити вас за вибір. Вам слід було знати, що «наполеона» я не їм зовсім, а ви взяли їх цілих три. Майте на увазі, що з тістечок цього сорта я віддам перевагу перед наполеоном баклаві: в баклаві більше пряности. З інших, купуючи тістечка у Фрудзинського, я неодмінно наказала б покласти парочку буше, темне й світле; вони там бездоганні. Ну, треба було б не забути також за меренґу. Хоч на добру меренґу, взагалі, важко натрапити.

— Пастила?.. Пастила не годиться зовсім, вона ні до чого, її можна було б запропонувати з червоним вином вашому приятелю, коли б удень він випадково зайшов до вас і ви його частували. Замість пастили ви мусіли купити шоколад.

— Портвайн? — Зина з сумнівом і негативно хитає головою. — До тістечок підійшло б біле вино. Замість пляшки портвайну я з більшою приємністю побачила б у вас півпляшки рожевого мускату. З десертних вин це, власне, єдине вино, що його можна пити задля того, щоб пити вино.

Розмова точиться так, ніби ми сидимо в кав'ярні чи в фое кіна, де густо набито різноманітної публіки і де не можна говорити ні про що інше, як тільки про тістечка та за раніш бачені фільми, за Мері Пікфорд, Альфреда Менжу, Ігоря Іллінського, «Папіросницю од Моссель-прому», дивуватись стрибкам Фербенкса й находити привабливими очі Барбари ля-Мар.

Зина вибила мене остаточно з колії. Як завжди, так і сьогодні мені не вистарчає потрібних слів і вміння, щоб надати розмові того відтінку широти, що на нього сьогодні я найбільше сподівався. Мені бракує слів.

Слова й загадка їхнього поєднання завжди мене лякали. Я завжди ставився до слів підозріло і з сумнівом, як до істот жорстоких і небезпечних, двозначних і зрадливих. Слова вульгарні, нікчемні й двозначні. Вони готують зраду, вони скрізь підстерігають людину, чекають її наготові, щоб заволодіти людиною і згубити її. Я не належу до числа тих, що вміють робити їх лагідними й покірними. Передо мною вони, безглузді й пустельні, вставали сторч. Я ворогував з словами. Слова завжди відштовхували мене від себе.

Хоч як я намагаюсь взяти ініціативу в розмові у свої руки, Зина міцно тримає її в себе. З мистецтвом найдосвідченішого дипломата вона усуває небезпеку слів, що хоч трохи натякали б на одвертість, або ж виходили за межі звичайної балачки «на людях». Вона знає, що я, чекавши її до себе, чекав од неї пояснень і визнань і готувався висловити їй свої, але, щоб зробити навпаки, вона замкнулась, зачинилась в собі.

Зина любить позувати. На цей день, з звички суперечити, вона вибрала для себе позу офіційного візиту. Я сподівався на щирість, вона буде офіційною. Я розраховував на визнання, вона говоритиме загальні фрази. Я шукатиму одвертості, вона вбереться в тона ригористичної стриманості.

Гаразд, хай буде!.. Розмовлятимемо за тістечка, пастилу й різницю між портвайном і рожевим мускатом. Удаватимемо, що ця розмова мені дуже до вподоби. Це єдиний спосіб зробити так, щоб Зина кинула говорити про тістечка.

Побачивши, що я не докучаю їй розмовами про свої почуття, Зина губить інтерес до теми про кийвські

кондиторські. Упевнившись остаточно, що я не порушую доброго тону, вона робить спробу мене подратувати.

Зина, затишно підбравши ноги, сидить в куточку глибокого крісла. Коротка спідниця трохи загорнулась і дозволяє бачити не тільки напружені м'язи литок і обтягнені шовком панчішок коліна, але й смугу засмаленого тіла, що своєю смуглявістю відтіняє сіросталевий тон її панчіх. Тоді саме починали носити короткі спідниці, і Зина носила найкоротші.

Я не скажу, щоб мене не дратувала ця спідничка, укорочена на два сантиметри проти звичайної, та що мені байдуже було дивитись на оголене тіло. Але я хитався, чи це спідничка загорнулась випадково, чи може ця смуга оголеного тіла — свідомо розрахований виклик, щоб тільки зачепити мене?

Я перехоплюю побіжний Зинин погляд, коли вона швидко озирнула себе і, озирнувши, не поправила убрання. Немає сумнівів, Зина бачила й знає, що в неї видко панчішки більше, як слід, і над ними смугу смуглявого тіла.

Карти стасовано й розкладено. Винава краля лягла навкоси від валета. «Робіть гру, громадяни!»

Зина не сумнівається, що мою карту буде бито. Вона розраховує на те, що я потраплю на гачок, спеціально для мене поставлений і, коли живчик почне битися швидше в мене в скронях і я не зможу заховати свого хвилювання, тоді вона мене висміє. Вона одягне машкару дитячого наївного нерозуміння і з уїдливою безцеремонною одвертістю почне запевняти, що я помилився, що вона, правда, прийшла до мене, та це зовсім не дає мені права й підстав поводитись з нею, як з будь-якою легковажною дівчинкою, і що, взагалі, вона ніяк не чекала від мене, людини вихованої й чемної, такої зіпсованості й прикрої для її особи настирливості.

Я стиснув зуби, я витягнув руки, торкнувшись підлоги. Я не витримав того почуття гіркого болю, що його викликала в мені сьогоднішня Зинина гра в ескапади. Невже ж вона не може ніколи, хоча б на хвилину, бути простою й щирою? Я сказав:

— Ви, Зино, назвали мене сьогодні людиною методичною й сухою, одне слово, різкіше висловлюючись, педантом. Я не сперечатимусь з цим, але я мушу зазначити, що те, що ми говоримо про інших людей, завжди є тільки самовизнання. Наші закиди іншим людям майже завжди приховані самообвинувачення... Отже, це ви самі, Зино, надто тверезі й розсудливі, надто методичні. Ви поводитесь не як дівчина, а як жінка, що багато бачила, пізнала й пережила. Ви, правда, здібні на найдражливіші та найнесподіваніші ескапади, на ентузіастичний запал, але я, спостерігавши вас, завжди дивувався вашій байдужій досвідності. Звідкіля вона у вас? Ви рідна сестра стриманої й тверезої Лесі; та вона з отією твердістю перед вами не більше, як наївна мала дитина.

Зина не тільки не розсердилась, але їй навіть сподобалась моя характеристика. Вона любить слухати, коли говорять про неї.

— Не вам, Іполіте Миколайовичу, — відповідає мені Зина, — нарікати на це. Коли б учора, розв'язувавши задачу, я не забула деяких формул і теорем і не заплуталась в загальному ході рішення, я, мабуть, ніколи б в світі не написала того, що написала. Визнайте, що сумбурний хід задачки можна було закінчити тільки тією безглуздою фразою, що нею її закінчено. Коли я сьогодні прийшла до вас, то дякуйте виключно моїй методичності й послідовності.

Зина випила портвайну, поправила спідницю й, жартуючи, додала:

— Та, мабуть, справді, мої раптові вчинки це, власне, зворотний бік моєї розсудливості. Налийте мені, Іполіте Миколайовичу, ще трохи портвайну і вип'ємо за

обмірковані випадковості та за розсудливість, що вміє бути безглуздою.

Ми торкнулись чарками. Задзвеніло шкло, і легкий дзвін шкла в кімнатних присмерках продзвенів, як порцелянові хінські дзвіночки в стилізованій Андерсеновій казці «Про солов'я й троянду».

6

Чи не прийшов, нарешті, найзручніший момент заговорити за те, що я хотів би сказати? Але як сказати, що сказати й з чого почати?

Мені бракує слів. У мене їх менше, як у того героя гоголівського «Одруження», що запевняв свою наречену: «Влітку багато буває мух». Він мав рацію; з ним не можна сперечатись; що більше чемна людина може сказати дівчині, яку вона кохає? Я заздрив гоголівському герою, що вмів розмовляти про мух і літо. Коли я лишався самоті з дівчиною, я звичайно мовчав. Не завжди буває до речі говорити про літо й літніх мух, а для того, щоб сказати за своє кохання, мені бракувало слів.

Хіба сьогодні не повторилась ця звичайна моя історія?

Шукаючи теми для розмови, Зина звертає увагу, що мою кімнату заставлено полицями з книжками. Вона здивовано каже:

— О, як багато у вас, Іполіте Миколайовичу, книжок. Я ніколи досі не чула, що ви такий книголюб і поєднуєте свій фах хеміка з бібліофільством. Ви любите книжки?

Зина торкнулась болючого місця в моєму житті. Я не люблю книжок. Я купую їх, я опрацюю їх, але я їх ненавиджу. Я відповідаю:

— Це давня моя ненависть.

— Що «ненависть»?

— Моя любов до книжок.

— Ваша любов до книжок — ваша ненависть?

— А так!

— Як ви неправдоподібно висловлюєтесь, Іполіте Миколайовичу, зовсім як Стéфан Хоминський.

Хоч порівняння з Стéфаном Хоминським мені не дуже до вподоби, але я починаю розповідати. Я докладно розповідаю Зині, як з гімназійних ще часів я почав ворогувати з словами, як поволі у мене росло й зростало недовірливе до них почуття. З мови й творів мені важко було одержати чотири; в більшості при всій моїй ретельній упертості я мусів задовольнятися трійкою. З фізикою, математикою, природничими науками справа йшла бездоганно, але з словесними надто кепсько. Я вмів довести кожну з математичних формул і ніколи не мав здібности сполучувати слова. З малих літ мені, незграбному хлопчикові, слова скрізь і завжди готували прикrostі. Я унікав слів і частіше волів мовчати. Отже, я призвичаївся нехтувати словами й ненавидіти книжки.

— Дивлячись на мою кімнату, де полиці заставлено книжками, мої знайомі, як і ви, Зино, кажуть: «Ви великий аматор книг, Іполіте Миколайовичу!» Вони не знають, що я ненавиджу книжки. Ненавиджу й боюсь.

Життя надто чудна річ, надто чудна, щоб дивуватись з того, що в мене, людини, котра ненавидить книжки й нічого спільного не має з літературою, є велика книгозбірня і що письменники, навіть видатні й поважні, ніколи не купують і не збирають книжок.

Я розповів Зині за випадок, як мені одного разу трапилося з приятелем завітати до поета Максима Рильського. Я сподівався побачити кабінет книголюба, добрі книжки, вишукані колекції поезій, зібрання творів, віки й культури, схематично розкладені в систематичній послідовності на полицях вздовж стін од Гомера й Гезіода, біблії й єгипетської «Книги мертвих» до Панаїта Істраті та Марсея Пруста, я передчував приємність натрапити на рідкі видання греків, римлян, французів і англійців з фамільними ex-libris-ами поето-

вих дідів, розглянути старовинні палітурки з телячої шкури, витиснені золотом, і я жорстоко помилився.

На розхитаній етажерці, притуленій, щоб не впала, до стінки, я побачив розкуйовджену Іваницину хрестоматію «Шляхом життя», ще декілька шкільних підручників, пару номерів «Ниви» за 1888-ий рік, річник за старі роки мисливського часопису, тоненьку з авторським написом книжку віршів плужанського поета, на верхній полиці криве в чорній рамочці дзеркало та поруділі чоботи на нижній. І все? І все!..

Вийшовши од Максима Рильського, я висловив своє здивування приятелеві:

— Як це може бути, щоб поет не мав книжок?

На що мій приятель, люблячи парадоксальні зауваження, відповів:

— Поетові не потрібні книжки. Він носить в середині себе в потенції можливість усіх книжок усього світу.

Тоді це зауваження мого приятеля здалось мені безглуздим, але, обмірковуючи його не раз, я починаю гадати, що він мав рацію. Отже, справді мені бракує слів, і цю недостатність я намагаюсь заповнити, колекціонуєючи книжки...

Професор Габель, хемік, у якого я, будши студентом університету, спеціалізувався й працював, коли перед кінцем державних іспитів я прийшов до нього й запитав, чи можу сподіватись бути залишеним при університеті для підготовки до професури, відповів мені:

— У вас, пане Варецький, є всі дані для наукової праці, і я охоче підніс би перед факультетом клопотання, щоб вас залишили при кафедрі хемії, але, на жаль, вам бракує ідей. У вас здібності технічні, прикладні. Ви — працівник і практик. Моя порада вам — іти на завод, в промисловість.

Він зупинився на хвилину, зняв пенсне, витер його шматочком замші, одяг знову й тоді сказав:

— Так! Вам бракує образів, ідей, слів, обр'їв. В хемії це важливіше, ніж деінде. Ви, певно, нічого не читаете,

окрім фахової літератури, а проте, коли у вас уперше з'явилась думка за наукову діяльність, вам треба було почати читати що завгодно і як мога більше, тільки не з свого фаху.

Аматор анекдотів, він згадав черговий:

— Коли до одного видатного професора-хірурга звернувся початковий лікар за порадою, що треба робити й читати, щоб стати гарним хірургом, той відповів: «Читайте Сервантесового Дон-Кіхота. Чудесна книга».

... Образи й обрії...

Професор Габель мав рацію: за тих часів я нічого не читав, окрім літератури з фаху. Тепер я купую книжки, я призбирав чималу бібліотеку, у мене поволі розвинулась справжня бібліоманія, але я не навчився любити книжок тією щирою й наївною любов'ю, якою діти люблять Чарську та Майн-Ріда. Мое бібліофільство обернулось в своєрідний культ, але культ по суті атеїстичний, бо я не шанував книжок. Книжка, що її куплено й оправлено в належну оправу, здавалась мені приборканою й переможеною.

Я купую книжки, щоб оправляти їх в шовк, ситець, шкуру, парчу, папір. Мене приваблює палітурка книги. До мене звикли в мануфактурних крамницях, і я знаюся з палітурниками та букіністами. Мене можна побачити коло вітрин букіністів і вітрин з мануфактурою. Я навчився розподіляти крам на придатний і непридатний для палітурок і розшукувати цінні й рідкі видання. Я беру участь в Товаристві друзів книги, і в мене, окрім вправ про кальцієві сполучення, анілінові фарби, нові способи очистки цукру, є також виготована доповідь про українських інтролігаторів кінця XVII віку.

7

Зина перериває мене запитанням про час.

— Початок дванадцятої?! Мені, Іполіте Миколайовичу, треба йти додому.

Згадка, що Зина йтиме додому, викликає в мені одчай. За весь вечір нічого не сказано! Нічого не сказано — і вона йтиме.

Я починаю ходити по кімнаті, тоді зупиняюсь перед Зиною. В одчаї я жаліюсь на свою безпорадність:

— Отже, й сьогодні, як і звичайно, як і завжди, слова мене зрадили, віддали на поталу. Сьогодні, навіть сьогодні, якого я так нетерпляче й довго чекав, хисткі слова в останній момент утекли від мене зрадливо й ганебно. Я не зміг опанувати їх. Я не знайшов потрібних слів, щоб сказати вам усе, що я хотів сказати, а ви, ви мене бавили розмовами про тістечка.

Зина простягає мені руку.

— Ви сердитесь? Ви скаржились, тепер ви сердитесь. Проте ви не знаєте, що в мене добре серце. Сядьте на ручку крісла поруч зі мною, і ось вам мої руки. Можете цілувати. Аким Волинський каже, що в долонях жінки зосереджується її чутливість.

Долоні живуть доторканням губ. Губи квітнуть поцілунками долонь. Тане морок зимового пізнього вечора.

Раптом Зина вириває од мене руки: губи, що стали долонями, і долоні, що стали губами.

— Досить! Я йду! Дайте мені пальто. Ви мене проводите.

8

... Уночі, після дванадцятої, проводивши Зину, я повертаюсь додому. На порожніх вулицях танцює вітер, пронизливий і холодний. За рогом, притулившись до

стілки, щоб сховатись за консолями будинку од вітру, сліпий підліток без шапки зірваним голосом вигукує уривчасті слова якоїсь пісні. Його голос раз-у-раз зривається і вигуки, підхоплені вітром, стигнуть в бурхливих поривах грудневої хуртовини.

Важкі хмари чорніють в темних проваллях вулиць над дахами будинків. Хмари вагітні сніговою пургою, але пурги покищо немає, і вітер приносить з хмар тільки випадковий рідкий сніг.

Я проходжу повз сліпого хлопця. Я бачу більма його очей, рябе обличчя, тремтячі померзлі руки, сперті на довгу ковнірку. Судомо дикої пісні кривить його сліпе обличчя і керує танком застиглих ніг.

На перехресті темна постать повії вартує, оберігає нічну похмурість вулиць. Повія стоїть, не рухаючись. Вона ніби стереже пійму, вітри й ніч. Я минаю її. Ледве розкриваючи похололі губи, вона пропонує мені йти за нею. Я проходжу без відповіді. Я чую: повія посилає мені навздогін погану лайку. Вітер плює мені в обличчя жменю вогкого снігу, засліплює очі, і я на мить не бачу нічого. Пси міських перехрестів скаженіють. Я обертаюся: на розі, не рухаючись, стоїть повія. Перехрестя міських вулиць вона стерегтиме, доки не прийде хтось, щоб повести її з собою в пійму нічної хуртовини. Я не пішов за нею, — піде хтось наступний. Для неї я тільки один із багатьох: син суки!..

Може, справді, і собі, як псові бездомному, завити в порожній піймі од болю, від нудьги, з одчаю?

IX

1

Ніколи не буває таке близьке до землі сонце, як у січні, коли воно, запалюючи сріблястим сяйвом зірки інею на стежках і деревах і обертаючи сніг в блискучу білу емаль, холоне в білих просторах засніжених полів. В п'ятнадцятиступневий мороз, блукаючи по вулицях, виходячи за город, мандруючи по садах, укритих глибоким шаром снігу, коли морозний вітер щипав похололі щоки, мені здавалось, що квітень легким подихом весняного вітерця торкається обличчя. В свіжому повітрі я почував себе дужим, міцним і певним. Я бачив застигли сині губи, бліді пожовклі обличчя, сховані в каракуль комірив; я бачив спину людей, пригнічених холодом, і дивувався, як можна нарікати на січень, коли рожевими ранками в блакитних сутінках снігів сріблясте сяє сонце і вітер ніби по весні... А дома в хаті від напаленої грубки — південна спека, і в соняшний день на матовому шклі вікна, обарвленому снігом в молочнобілий цвіт, пливуть і тануть тіні од диму з коминів. Самітня муха повільно мандрує на білих просторонах стіни, щоб дійти до грубки й там спочити.

В ясні морозні січневі дні прийшло кохання. 12 січня мене в лабораторії покликали до телефону. Я пізнав Зинин голос. Вона запитувала, чи я вільний сьогодні увечорі; всі їхні йдуть до театру, але в неї болить голова, й вона лишається дома. Чи не прийшов би я до них побути з нею?

Того вечора Зина віддалась мені..

Як звичайно припускають, шлюб є натуральний вихід, котрий розв'язує, абож, принаймні, повинен розв'язувати усі життєві й літературні ускладнення. Традиції белетристичного роману XVIII-XX ст. стверджують, що для романіста немає кращого способу закінчувати свій твір, як одруживши «його» й «її». В даному разі є всі відповідні умови: є літературна традиція, є «він» і «вона», взаємне бажання дійових осіб, перипетії любовної історії тягнуться достатній час, щоб заповнити потрібну кількість друкованих аркушів, — отже, все примушує героїв роману піклуватись, щоб, не гаючи часу, взяти шлюб і не турбувати автора кінцею підшукувати нетрадиційну розв'язку свого твору...

Газетна дискусія про сучасне становище родини, трактуючи проблеми нового побуту, проголошувала бадьоре гасло оновленого сталого й творчого шлюбу. Модна п'єса на двадцять дві картини з прологом і епілогом протягом шести з половиною годин переконуюче запевняла, що коли чоловік кохає жінку, то належить записуватись у загсі, родити здорових людей, а робити аборти то є катастрофа для жінки.

Але чому, схилившись до подібної думки, я не наважуюсь нічого сказати Зині і навіть насамоті з собою мовчу глухим і замкненим мовчанням?

Я мовчу й обминаю! О, коли б в уяві про шлюб було хоч трошки неправдоподібности!..

Нарешті, я рішився! Одного разу, коли Зина була в мене, я дозволив собі досить обережно заговорити з нею за шлюб, за мій обов'язок перед нею як жінкою, за ніякову двозначність нашого становища.

Зина розсердилась.

— Ти гадаєш, що коли я віддалась тобі, то мова йтиме за шлюб? Ти помиляєшся! Саме тому, що я віддалась тобі, мова й не може йти за шлюб. Я не хочу шлюбу. Я й віддалась тобі, щоб знищити можливість

шлюбу. Я хочу робити те, що хочу робити. Я не збираюсь виходити заміж.

Я кажу твердо й упевнено, але боюсь, що мій голос тремтить і те, що я кажу Зині, бринить для неї не дуже певно:

— Ти віддалась мені, і тим самим на мене лягли певні обов'язки перед тобою. Я порядна людина, й я не хочу, щоб мені хтось закинув, що я зробив якийсь ганебний вчинок.

Зина презирливо піджимає губи:

— Мені не потрібна твоя порядність.

Я почуваю, що треба знайти інші аргументи й нові слова, але я не нахожу їх. Я почуваю, як витрухляли й зотплили старі слова, які вони порожні й нікчемні. Але я уперто повторюю:

— Я мушу... Мій обов'язок...

— Обов'язок передо мною? — питає Зина.

Її фіялкові очі робляться темними й великими, вона червоніє, кров приливає до щок.

Вона обурена і відповідає різко:

— А ти запитав мене? А я дала згоду? А ти не думаєш, що та твоя порядність, якою ти пишаєшся, є для мене образа? Ти заздалегідь припускаєш, що я зробила щось ганебне і тепер потребую, щоб хтось захищав мене! Ти не подумав, що коли ти висловлюєш намір своєю порядністю прикрити мою, мовляв, непорядність, ти цим ображаєш мою гідність? Не бійся, я захищатимусь сама. Я залежу від себе, і ні від кого більше. Я хтіла, і я віддалась.

Під напором цих закидів я почуваю себе безпомічним. Я не вмю сперечатись і переконувати; я поступаюсь:

— Ну, добре, Зино, не говоритимемо за порядність, коли це тебе ображає. Люди завжди говорять сказаними словами, заученими формулами. І я говорю сказаними словами. Я визнаю, що висловився невлучно; треба було інше слово вжити, якось інакше висловитись. Я хтів

тільки нагадати за свою тривогу, ніяковість, за розмови, що можуть піти.

Ми розмовляємо стоячи. Зина обперлась на книжну шафу й поклала лікоть на спинку крісла. Рукою вона зневажно мне кінчик шарфа, а кінцем туфлі креслить на підлозі круги й еліпси. Я ходив по кімнаті.

Зина відповідає спокійніше. Моя покора примиряє її з невдалою спробою моїх невмілих і незнайдених аргументів.

— На твою думку, — каже Зина, — дівчина, що покохала, має взяти шлюб і стати заміжною жінкою. А для мене кохання є спосіб звільнитись од шлюбу, одруження, родини — всього, що зв'язує й може зв'язати мене і волю. Я хочу бути вільною й залежати в своїх вчинках від себе й нікого більше.

Зина ладна заперечувати, що в коханні вона шукає кохання, принаймні в тому розумінні, яке цьому слову надавали колись. Через кохання дівчина входить у життя; кохання — прохідний двір, дім з двома дверима: вийти й вийти. Вона питає:

— Хіба ти не думаєш, що кохання звільняє?

Я нічого не кажу. Я зідхаю. Зина сідає в крісло, притягає мене до себе й цілує. Я сиджу біля її ніг на підлозі, вона обняла мене руками навколо шиї й притулилась щокою до моєї голови...

— Слухай! Справді!.. Я не розпутниця, я не повія, не вулишня дівка! У мене навіть немає великого темпераменту, щоб я навмисне шукала любовних пригод. Мені це байдуже. Мені байдуже віддатись чоловікові, тобі або ж іншому.

Я розкриваю рота, щоб щось сказати, і не кажу нічого. Мене вбиває ця незворушна ясність і простота поглядів на речі. Зина гладить моє волосся.

— Мій милий Оплику! Я роздивлялась одного разу сумочку в одній моєї приятельки, що вчиться в драматичній студії, і в сумочці я знайшла, окрім хусточки, дзеркальця, олівця для губ, особистої посвід-

ки, пудри, грошей, ще листівку від коханця й аналізу сечі з пробою на гонококи... Це колись говорили високі фрази за офіру, обов'язок, гідність, засмічували життя вигаданими словами. Тепер, коли кохання перестало бути для дівчини забороненою річчю, ці слова загубили свій сенс.

О, коли б в уяві про кохання й шлюб було хоч трохи неправдоподібности...

2

Минув місяць і ще пів місяця, і від кохання лишився тільки холодний попіл, гіркий аромат полину. Прийти, лягти на спину, віддатись; потім піти, жаліючись на нудьгу. Нічого не дано й нічого не взято. Ще раз життя піддурило принадою ілюзорної омани, зрадило й знищило. Нічого не досягнуто, нічого не переможено.

Я бачу, що Зина нудьгує, і моє серце переповнює жаль і свідомість вини. Мені здається, що на мені лежить якась вина, що я винен перед Зиною. Може, справді, це моя вина, що я не вмю перетворити наше кохання в чисту прозорість щастя, розкрити для Зини в житті можливість нових просторів і нових ще не бачених обріїв?

Вона сподівалась, що *кохання* є щось більше, ніж *кохати*, що наше кохання спопелить попелючність буденних днів і тижнів, що в коханні розквітне блакитний сон незнаного майбуття. Вона сподівалась, вона чекала на це. Але що я можу дати їй, окрім самого себе, я — проста, звичайна людина, надто звичайна для дівчини, яка шукає незвичайного, неможливого й неправдоподібного? Боюсь, що я, віддавши себе Зині, не надто щедрий зробив для неї дарунок!

Вечірнє зимове сонце викреслює червону пляму на стіні півтемної, заглибленої в присмерок кімнати. Ми не запалюємо світла.

Зині холодно. Найменше вона любить ці холодні,

похмурі, короткі зимові дні. Вона мовчить: попільна байдужість охоплює серце почуттям непотрібності.

Зина пішла.

Порожніми вулицями порожній розгулює вітер, мете сніг, б'ється об стіни й дахи будинків, вривається мотлохом гугнявих свистів у димарі і, з пронизливим стогоном пронісшись на переходах, приходить до моєї грубки співати свою безконечну пісню. Що неказане хоче сказати мені вітер, коли після Зининого відходу ми лишаємося з ним насамоті?

Що для мене Зина і що для неї я? Чого вона шукала в мені, на що сподівалась і на що вважала? Чи не надто пізні запитання, відповідь на які треба було знайти раніш?..

Давні форми шлюбного життя порушено, нові ще не знайдено. Зині обридло жити так, як вона жила, її лякає перспектива продовжити в дальшому те, що було; її лякає перспектива вийти заміж і зв'язати себе, вона шукає нових обріїв. Яких саме, — вона не знає, та це для неї байдуже; з неї досить того, що вона хоче, бо саме вона того прагне...

У своїх взаєминах з Зиною я заплутався остаточно. Леся, та зовсім інша. З неї буде гарна, добра, розумна, лагідна дружина. Вона не належить «сьогодні», вона живе поза часом і місцем; її «сьогодні» — повторене «вчора». Для неї шлюб, чоловік, дружина — усталені й незмінні поняття. Вона знає, що в свій час вийде заміж, матиме дітей, утворить родину... Зина ж шукає іншого й нового.

... Лютий. Тумани. Мряка. Жовтий брудний сніг, навалений на купи коло тротуарів, тоне гнилими патьокками. Я годинами блукаю сам по грязюці в жовтих гнилих туманах. Мені нікого не треба. Мабуть, і я нікому не потрібний!..

Одного разу я їхав трамваем з заводу. Зі мною поверталась одна з жінок, що служить в нашій заводській конторі. Не пам'ятаю вже, з якого приводу,

розмовляючи в трамваї, ми натрапили на тему про шлюб. Вона сказала:

— Я не припускаю, щоб жінка зраджувала чоловіка.

Я запитав:

— А чоловік?!

— Чоловікові можна.

— Чому так?

— Потрібно, щоб хтось, хоч один, оберігав родинне вогнище. Оберігати його належить жінці.

Я подивився на неї; вона подивилась на мене. І після павзи, тоном задуму, що в ньому було щось патетичне, вона, міркуючи, додала:

— Але я не думаю, щоб родинне вогнище тепер взагалі було потрібне.

Це сказала заміжня жінка, що має дитину. Твердження її були побудовані з тонким розрахунком, щоб остаточний висновок нищив усі попередні, з категоричною позитивністю висловлені, думки. Вона проповідувала вірність, вогнище, родину, непорушність усталених зв'язків; вона з огидою одкидала зраду. І ні в що з того не вірила. Вона стверджувала шлюб, демаскуючи його.

Мені здається, що й я, коли говорю з Зиною про шлюб, не вірю в його можливість.

3

Мені захтілось з кимсь побалакати. Я давненько не був уже у Василя Гриба й вирішив піти до нього.

З Василем Грибом я познайомився за тих часів, коли року 1921-1923 ми обидва викладали в одній школі, — він мову, а я математику й природничі науки.

Василь Гриб — філолог і непрактична людина. До філології я ставився й ставлюсь негативно, як до науки нікчемної й порожньої. Непрактичність взагалі мене дратувала. Можливо, що я помиляюсь, але я вважаю її за прикмету обмежености. Правда, Василь Гриб у свою

чергу мій потяг до точних наук і технічних дисциплін розцінює не дуже високо, та поза цим ми один одному сподобались і охоче стріваємось.

Василь Гриб зводив непрактичність на ступінь принципу і, виправдуючи непрактичність, проповідував скрізь і завжди вагу непотрібних речей і справ.

— Я, — казав він за себе, — виписую карточки з пам'яток XIV-XV-ого вв., щоб з'ясувати лексичний склад української мови того часу, і вивчаю долю глухих згуків, процес зміни згукосполучень ър, ъл у мові праслов'янській. Я не гадаю, щоб ці студії були мені або ще кому потрібні. Коли я й проваджу їх, то, мабуть, виключно через те, що певен в їхній непотрібності. У випадку, що хтось, паче чаянія, довів би мені потрібність подібних вправ і я опинився б перед перспективою вибирати з усіх професій найпотрібнішу, я волів би стати краще гінекологом і робити жінкам аборти.

— Відомий проповідник прагматизму, американський філософ Вільям Джемз учив: людина знає тільки те, що їй потрібно знати. Можливо, що в Америці це так і єсть, я не був у Америці, але, на мою думку, він помиляється, бо з особистого досвіду на кожному кроці й кожного разу ми можемо упевнитись в протилежному. Ми знаємо тільки те, що нам не треба знати. Отже, приміром, візьмімо мене. Я живу з того, що в радустанових читаю на курсах українізації українську мову. Я знаю долю згукосполучень ър, ъл в праслов'янській мові, хоч це мені й не потрібно. Мені треба знати зовсім не це, а те, як писати «двадцять», з літерою д чи без цієї літери, «інший» через и широке чи вузьке, «дешо» через риску чи без риски, але, на жаль, хоч це мені потрібно знати, то я цього не знаю. Тут джерела людської життєвої трагедії. Життя людське сумнівне й хистке, а хліб лекторський непевний і гіркий. І Джемз жорстоко помиляється, гадаючи, що людина знає те, що їй треба знати...

— Ось, приміром, мені пропонують купити одріз на

штани англійського шевіоту; справу з купівлею треба вирішити негайно, сьогодні абож завтра. Але тільки на тому тижні я кінчаю читати лекції на олійній фабриці на Подолі, і мені аж ніяк невідомо, чи вдячні слухачі подарують мені чергового портфеля з відповідним написом на срібній дощечці — таких портфелів, до речі, у мене вже п'ять — чи може одріз на штани. Отже, справа в тім, чи купувати крам зараз, чи почекати, сподіваючись на подарунок. Коли б я міг знати, що мені треба?! У мене є портсигар від вдячних слухачів з робочої поліклініки на Січнівці, алеж я не палю... Чи це вам не зайвий доказ, що навіть вдячні слухачі не знають, що потрібно їхньому лекторові.

Ті речі, що їх проголошував Василь Гриб, були надто непевні, щоб хоч будь з якою з них можна було погодитись, але він висловлював їх так переконано, що цей упевнений догматичний тон тільки ще виразніше підкреслював вигадану й ненатуральну їх потворність.

Говорячи ці неможливі й хисткі речі, чи був він ще щонебудь окрім заплутаного коментаря самого себе, окрім власної тіні, що коливається в постійній несталій мінливості? Мабуть, що ні!

Він був людина нерішуча. Але, коли я вказував йому на це, він заперечував моє твердження з обуренням. Та дарма, — який сенс мало це його обурення, коли він заперечував тільки для того, щоб заперечувати?

Якось ми вийшли з ним удвох: я збирався їхати на завод і запропонував Грибові проїхатись зі мною. Він відразу охоче згодився: погода, мовляв, гарна, і йому буде дуже приємно подихати за містом свіжим повітрям. Але, коли ми прийшли до трамвайної зупинки, Василь заявив, що він лишається:

— Я не їду!

— Алеж ви гадали їхати?

Весело розсміявшись, він сказав:

— Я приймаю рішення тільки для того, щоб мати нагоду змінити їх!

Наша розмова пішла в тонах живої, гострої буфонади, викривленими еліпсами, в тій навмисній гротескній манері, що властива Грибові. Ця манера рідко кому до вподоби: вона може зіпсувати настрій кожному, хто захтів би побалакати з Василем Грибом. Звичайно, співрозмовник, закінчивши розмову, одходив од нього, не розуміючи, як йому поставитись до всього сказаного Грибом, і питав якогонебудь спільного знайомого:

— Чи ви можете серйозно говорити з Василем Грибом? Щодо мене, то я не можу!

Того дня, коли я прийшов до Гриба, арлекінадні його вигуки, крикливі месіяди, галасливі ярмаркові оплески й ляпаса, іронічні пародії, серйозно-несерйозні поради, як не чудно, мене не дратували. Я почував, що іронія мені особливо потрібна і що її мені зараз найбільше бракує.

Не називаючи прізвищ, я розповів йому, що я покохав, що я щасливий; що я хтів би одружитись з дівчиною, яку покохав, але на перешкоді до того стоїть химерне небажання дівчини брати шлюб.

У відповідь на мої визнання він з ласкавою щирістю і з лагідним співчуттям, шукаючи слів і думок, що могли б мене заспокоїти й утішити, сказав:

— Я бачу, що вас, Іполіте Миколайовичу, ніколи, на жаль, не цікавили непотрібні речі. Отже, признайтесь, ви ніколи не збирали поштових марок, трамвайних використаних квитків, абож цукеркових папірців? Ніколи?

— Ніколи!

— Навіть і за дитячих років?

— Навіть і за дитячих років!..

— Ну ось!.. А тепер ви страждаєте; вам отруюють життя незібрані папірці. Люди взагалі страждають тому, що їх мучать примари нездійснених фантомів. Кожна людина повинна виховувати в собі пошану до непотрібних справ, химерних вчинків, нікчемних речей. Наші біологи повинні б були винайти антитоксин практичнос-

ти й тверезости й прищеплювати його кожній людині. У програми трудшкіл я неодмінні ввів би за комплексною системою для молодшого концентру та за Далтонплянном для старшого — спеціальні години: «Діти з ентузіазмом захоплюються нікчемними речами». Тільки той, що пережив химерне захоплення й розчарування, може бути тверезою й позитивною людиною. Нема більшої небезпеки для людини, коли вона в своєму житті не пережила спочатку захоплення з якоїсь химери, а потім розчарування.

Я перериваю Василя:

— Ви хочете сказати, що наші з дівчиною, котру я кохаю, суперечки про шлюб, її відмовлення й моя настирливість, безглузді й нікчемні?

Василь робить знак одчаю:

— Я? Це сказати? Навпаки! Я весь час намагаюсь довести протилежне: не можна нехтувати нікчемними речами! Фантоми, хоч які б химерні вони не були, треба здійснювати!

— Вас важко зрозуміти!..

— Можливо!.. Але мені здається, що я висловлююсь досить ясно. Усе, що я сказав раніш, я казав, маючи на увазі те ентузіастичне захоплення, з яким я, буди хлопчиком років десяти-одинадцяти, збирав папірці од цукерок. Я вигравав у бійки, жебрачив, дурих, крав. Я збирав сам, мені допомагали в тому хлопчики й дівчатка, особливо дівчатка, яким я імпонував своєю пристрасстю до цукеркових папірців. У мене досі збереглося ніжне почуття до цих дівчаток, товаришок моїх дитячих химер, що збирали для мене й дарували мені папірці. У мене зібралось сотні, тисячі папірців найрізноманітніших форм, форматів, фарб, малюнків; у мене вони були з найвіддаленіших країн: з Аннаму, з Гватемалі, Вінніпегу й Капштату.

— Мені все ж таки здається, що тут, Василю Олексійовичу, справа складніша! Мова йде не за цукеркові папірці, а за живих людей!

— На вашу думку цукерковий папірець надто несерйозна річ, щоб ставитись до неї серйозно?

Я хитнув, стверджуючи, головою.

У відповідь Василь запитав мене:

— Ви ніколи не крали з крамниці, Іполіте Миколайовичу?

— Ні!

— А я крав! Знайшовши в якійсь крамниці цукерки в папірцях, що їх бракувало для моєї колекції, я, коли в мене були гроші, купував цукерки, а коли грошей не було, випрохував, виявляючи при тім упертість, взагалі зовсім мені невластиву. Не мігши ані випрохати, ані купити, я крав. Одного разу трапилося таке, що мене в крамниці спіймали на крадіжці, привели додому і батько одлупцював мене ремінцем: жорстоко одлупцював, до крови, до того, що я зомлів, а потім, коли мене, непритомного, кинули й забули за мене, у мене вистарчило волі, не зважаючи на біль, підвестись, розшукати мотузку, піти в дров'яний сарай, приладнати шворку до обалпка і повіситись. Мене вийняли з шворку, не сподіваючись урятувати. Я вішався не з сорому, що мене спіймано на крадіжці абож що мене бито, а через те, що ніхто не захтів повірити у мою пристрасть до папірців. Цукерки? Чого варт були для мене цукерки, коли я шукав рідких папірців.

Я не можу схопити плутаний еліптичний хід Грибової думки. Його конкретні приклади надто абстрактні, щоб уявити собі, що спільного він може вбачати між цими дитячими химерами і тим складним психологічним становищем, в якому я опинився.

Василь Гриб бере мою руку в свою, зазирає мені в очі й з особливою лагідністю каже:

— Ваше нещастя, Іполіте Миколайовичу, полягає в тому, що ви ніколи не вішались, не збирали цукеркових папірців і взагалі нічим не захоплювались. Ви не пережили якогось глибшого захоплення і тому не призвичаїлись ставитись серйозно до несерйозних

речей і не знаєте того, що коли поставитись знов таки несерйозно до справ, нібито серйозних і важливих, то легко розкрити їхню химерну й невірну суть.

Він дивиться на мене з тією спокійною незворушною стриманістю, що властива людям, котрих захоплення і хвилювання не більше, як просте шумування слів, сублімація, — висловлюючись модним терміном, — байдужості. Мені хтілося б, щоб Василь хоч на хвилину кинув цю байдужість, свою манеру поєднувати «так» і «ні» і подивився на справу просто, без усяких розумових вихваток і словесних стилізацій. Він гарна людина, цей Василь Гриб, і сердечна, тільки трохи плутана, і тому з ним важко розмовляти.

Мені здається, що він не зовсім з'ясував собі мотиви, які штовхають Зину настоювати на відмовленні од шлюбу, і тоді, щоб ясніше зформулювати Зинині погляди на кохання й життя, пояснюю Грибові її позицію:

— Я гадаю, що вона схиляється до думки про вільне кохання.

— Ви анахроністичні, Іполіте Миколайовичу! Ви помиляєтесь, жадна дівчина цього не скаже. Тепер ніхто не читатиме Жоржа Занда й не говоритиме за вільне кохання. Для сучасної жінки, що служить, що працює, що приходить з служби додому стомлена й виснажена, що живе сама й варить чай на примусі, що думає про свою працю й іспити, кохання зовсім не є проблема життя. Воно припадає на «сверхурочні» години. Кохання, шлюб, кохання в шлюбі чи поза шлюбом, дівчина, жінка, — ці слова загубили свій сенс. Грані стерлися. Кожна дівчина є жінка, і кожна жінка, коли в її посвідці не написано «розведена» чи «заміжня», є дівчина. Шевченко тепер не написав би поезії «Великомученице кумо!» і не давав би «блудних» порад. Його кума тепер уже не живе в маєтку, а служить десь у тресті, мешкає на шостому поверсі житлокопівського чи профспілчанського будинку, повертається додому коло четвертої, — і поет, підіймаю-

чись до неї нагору на п'ятий поверх і зустрівшись на східцях з одним із її приятелів, злегка зідхнувши, з покорюю прийме зустріч, привітається й скаже: «Мабуть, віднині цими східцями нам прийдеться ходити вдвох». Запевняю вас, Іполіте Миколайовичу, що Шевченко не писав би тепер своєї поезії: в тому жадної не було б потреби.

Я протестую. Я ніяк не хочу й не можу згодитися з парадоксами мого приятеля.

— Ви, — кажу я йому у відповідь, — надто схематизуєте, надто узагальнюєте. Те, що, можливо, і є справедливо відносно тої чи тої жінки, це ваше твердження стає хибним, коли йому ви надаєте значіння якоїсь загальної формули. Не всі жінки такі, як оце ви їх змальовуєте, у кожній є своя доля, своя путь і кожна по-своєму живе, кохає й мріє.

Але Василь Гриб не вважає на мої слова. Бачивши мене стурбованим, він відчував себе бадьорим і певним. Тон у нього був твердий і переконаний. Він не говорив, він проповідував. Він не зазначав, він проголошував. Його жарти були гієратичні, а його іронія урочиста. Я хитався; він не припускав ані сумнівів, ані хитань. Я вагався й блукав, для нього було все зрозуміло й приступно.

— Так!.. Усе це добре, Василю Олексійовичу, що ви кажете, але дівчина, що я кохаю, ніде не служить, живе не сама, а в родині, і те, що ввійшло в життєвий побут службовців, не можна прикласти до неї. І ось, коли цього всього нема, то чи не лежить на мені певний моральний обов'язок захистити честь дівчини, щоб на неї не лягла жадна пляма людського злого поговору?

— Ви таки дивак, Іполіте Миколайовичу! Вам доводиться проти волі дівчини настоювати на тому, чого ця дівчина не хоче, щоб ви робили. Ви мені нагадуєте біблійного героя. Ви, як Самсон, мусите здійняти ворота й понести їх, хоч у тому жадної потреби немає, бо вони одчинені. Ви їх тягнете на собі, почуваете, що не

донесете, що вже стомились і надірвались, падаєте й можете під тою вагою загинути. Ви озброєні цілим арсеналом усталених упереджень та забобонів: поняттями про честь дівчини, порядність чоловіка, падіння, дівоцтво, шлюб. Вас турбує, що дівчина може нехтувати всім цим. Ви турбуєтесь за неї, а вона вважає, що ваша стурбованість з-за неї то вираз невіри в її сили. Ваше поводження аж надто необережне й майже образливе.

— Необережне?! Навпаки, обережність підказує мені оберегти заздалегідь дівчину від небезпечних кроків.

— Повірте моїй життєвій досвідченості... Ви посміхаєтесь, бо знаєте, що мені життєвого досвіду саме й бракує. Але, не мавши його, я можу давати ще не спростовані життям поради... Так повірте моїй життєвій досвідченості: ви розпочали сумнівну гру, в якій ви наперед засуджені програти. Ви самі штовхаєте вашу дівчину на шлях небезпечних вчинків.

— Я? Тим, що хочу попередити необережний крок?

— Ви! Безперечно ви, і ніхто інший!..

Я обурююсь:

— Даруйте мені, друже, але це чиста нісенітниця.

— Ви сердитесь і лаєтесь, але справа не в тому, яких слів ужити, а в упертій безсумнівності фактів.

— Та ваші факти, які до того ж покищо тільки ваші власні гадки, безглузді.

— Ну, а вам від того легше, що факт, з яким вам доводиться рахуватись, безглуздий? Слово чести, Іполіте Миколайовичу, послухайте ви мене! З ваших же власних слів видно, що, віддаючись вам, вона прагнула знищити можливість шлюбу — одне слово, розірвати з традиціями, з родинною опікою, взагалі, визволитись. Можна навіть припустити, що вона віддалась не так із почуття кохання, як тільки з бажання знищити самий натяк на шлюб. Коли ж ви настоюєте на шлюбі, ви нищете її ілюзію, що вона досягла того, чого прагнула. Вона почне думати, що їй треба зробити ще якийсь

дальший, ще дивовижніший крок, щоб повороту назад уже не було остаточно! Цього остаточно вчинку я б, Іполіте Миколайовичу, і берігся...

— Ви радите...

— Я б радив вам: хай буде так, як хоче дівчина! Потурайте слабкостям тієї людини, що її ви хочете опанувати. Йдіть їй назустріч, усе прийміть і нічого не заперечуйте. Буде по-вашому. Пожне бурю не той, що сіє вітри, а той, хто змагається їх не пустити! Отже, вона, дівчина з гарної родини, не зіпсована й не розпусна, віддавшись до шлюбу, зробила, на її думку, надзвичайно сміливий крок. Вона пишається з того. Її вчинок пофарбовано для неї в героїчні фарби. А ваше, Іполіте Миколайовичу, діло маленьке: підтримати в ній цю пиху. Це єдиний для вас спосіб досягти свого — одружитися з нею...

Я з сумнівом поставився до тих заяв, що їх впевненим голосом, ніби якісь догмати, проголошував Василь Гриб. Цікаво було слухати його промови, повні суперечностей, що в них він ухилявся од будь-яких мотивувань. Там, де не було жадних суперечностей, він їх вигадував. І, навпаки, де справа була складна й заплутана, він обминав всі труднощі і, все спростивши, викладав речі так, ніби ніколи в світі не було для нього нічого темного та незрозумілого. Він не обґрунтовував і не доводив своїх тверджень, він задовольнявся з того, що стверджував... Я хитаюсь припустити, щоб у нього була хоч будь-яка послідовність в думках. Його думки було зібрано випадково й поєднано абияк. Замість того, щоб мати справу з тим, що єсть, він з кожного життєвого явища утворював якусь потворну вигадку. Хіба могла будь-яка розсудлива людина згодитись з порадами Василя Гриба?..

Проте, я не взяв на увагу одного: Грибова манера думати й говорити не відповідає *моїй* натурі, *моїм*

поглядам, *моїм* тенденціям. Але чи значило це, що Василь Гриб не міг зрозуміти когось іншого, подібного до нього, краще від мене? Тепер після всього, що сталося, згадуючи нашу розмову з Василем, я гадаю, що зробив велику помилку, занедбавши його поради! Він мав рацію, а я помилявся!

X

1

Поки ми сиділи в кімнаті Мар'ї Семенівни, поки я підготовляв ґрунт, починав здалеку, раніш, як попросити в Мар'ї Семенівни Зининої руки, поки ми торкалися тисячі побічних справ і другорядних речей, в кімнаті дівчат розгорталися інші події й точилася між Зиною й Лесею своя розмова.

2

Мені багато разів докладно й детально розповідала Леся за все, що сталося того дня, і я яскраво уявляв собі всю обстанову. В родині Тихменєвих до останнього моменту не знали, кому я зроблю пропозицію — Лесі чи Зині. Наші взаємини з Зиною лишались для всіх таємницею. При всій своїй експансивності Зина була натура потайна й самотня. Вона вміла ховатись з своїми переживаннями й не любила ні перед ким одкривати свій внутрішній світ. Отже, в Тихменєвих схилялись до думки, що я швидше зроблю пропозицію Лесі, не тільки тому, що вона старша віком од Зини, а також і тому, що її вдача, здавалось на думку всіх, більше підходила до моєї.

Розмову почала Леся. Вона хтіла бути великодушною. Звертаючись до Зини, вона її переконувала:

— Коли Іполіт Миколайович зробить мені пропози-

цію, я відмовлюсь. Згодом за деякий час він поза сумнівом прохатиме твоєї руки.

Зина встала з крісла, підійшла до вікна, обперлась об лутку і, дивлячись на вулицю, відповіла холоднувато й спокійно:

— Я не погоджусь!

Леся не чекала такої відповіді і Зинині слова її здивували.

— Що ти хочеш сказати?

— Те, що чуєш!

— Я тебе, Зино, не розумію! Коли ти не погоджуєшся тільки тому, що гадаєш принести себе на жертву заради мене, то ти, моя мила Зинусю, помиляєшся. То правда, що я до Іполіта Миколайовича призвичаїлась, я з цим і не ховаюсь — він мені до вподоби. Але це й усе. Сподіватимусь, що роком пізніш, роком раніш я стріну таку ж людину з подібними властивостями. А ти, я знаю, його кохаєш.

Зина мовчки стояла у вікна й уперто дивилась на вулицю. Леся підійшла до вікна побачити, що могло притягти Зинину увагу, але на вулиці нікого не було, окрім, як завжди, п'януватого двірника Степана, що, здіймаючи куряву, підмітав брук. Одійшовши од вікна й сівши на ручку крісла, Леся повторила:

— Ти ж його кохаєш.

Зина змовчала, і ці повторені слова прозвучали в мовчанні, як у порожній простороні; вони здались невірними й сумнівними і повисли в повітрі, як обірване, пилом притрушене павутиння. Не знаючи, що сказати, в якійсь безспості з безглуздою упертістю Леся повторила те саме:

— Ти ж його кохаєш.

Зина одвернулась од вікна і, дивлячись в очі Лесі, з застережливою погрозою сказала:

— Лесю! Ти сьогодні надто багато говориш. Я б на твому місці сьогодні утрималася.

— Сьогодні?

— Так, особливо сьогодні, бо ти нічого не знаєш, нічого не можеш знати і не передбачаєш, яке небезпечно може бути те, що ти сьогодні говориш.

Зина підійшла до шафочки, одчинила дверці і взяла собі на руки ведмедика.

— Ти чуєш, ведмедику, що Леся каже про нас? Вона каже: «Ти його кохаєш». Леся нам радить, навчає нас з тобою. Смішне дівча! Маленька й наївна, дурна дівчинка і більш нічого. Вона гадає, що знає щось. Кохаєш, не кохаєш?! Скажи, Мишуню, що вона в тому розуміє? А ми, ведмедику, знаємо з тобою добре, що кохати нічого не значить, що твоя Зина кохатиме, кого схоче, його, другого, третього, усе одно кого; що вона кохає Іполіта Миколайовича не більше, як і першого стрічного.

Леся не витримує. Зинині слова здаються їй огидним блюзнірством. Вона призвичаїлась вважати кохання за святе й чисте палання, таємне й високе почуття. Вона обурена, що Зина так презирливо нехтує коханням.

— Облиш, Зино! Навіщо все це ти кажеш? Навіщо ти заперечуєш своє кохання до Іполіта Миколайовича?

Зина не слухає Лесі й не відповідає їй. Вона продовжує свою розмову з ведмедиком:

— Щасливий Мишко!.. Коли тебе посадити в шафочку в куточок, ти сидітимеш у куточку і рік і два і багато років, треба тільки тебе посипати щороку нафталіном, щоб міль не побив твоєї гарної, м'якої, волохатої шкурки, яку так любить пестити твоя Зина. Як би хотілося твоїй Зині, мій милий Мишуню, щоб у неї було таке волохате коструbate серце, як і в тебе.

Леся знов повторяє:

— Що б ти не казала, що б ти не робила, ти не захитаєш моєї певности, що ти кохаєш Іполіта Миколайовича.

Зина посміхається. Підкидає ведмедика вгору і на лету підхоплює його.

— Гоп-ля, ведмедику! Як ти гадаєш, чи не зуміла б твоя Зина так тебе вимуштрувати, щоб з тебе був акробат

і ти засвоїв високе мистецтво ходити по канаті на ярмарках?! Ти сумніваєшся, хитаєш головою! Ти не певен, чи зможеш досягнути верхів'їв цієї високої науки. Але при доброму бажанні ти б усе таки вивчився? Ну, розуміється, вивчився б! Ось, бач, ти схилив голову в знак згоди.

Зина нагинає ведмедикові голову, підкинувши знов і піймавши, каже:

— Гоп-ля, ведмедику! Скажи Лесі, що найбільше Зині до вподоби — це ходити з ведмедиком по канаті на ярмарках. Скажи також їй і те... так, так, скажи — нема вже чого з тим ховатись — що хоч твоя Зина і є вже півроку за коханку марудного й чесного Оплика, та все ж не буде за дружину ані йому, ані кому іншому. Скажи це Лесі, хай вона іншим разом стерегтиметься балакати так багато, як сьогодні.

Зина притискує до себе ведмедика і з сміхом надто напруженим, щоб він був натуральний, падає на канапу. Може падає навмисне, бажуючи схвати сльози.

— Зино!

У Лесі виривається крик:

— Зино, скажи, що це неправда!

Зинине визнання лякає її своєю несподіванкою: вона могла усього ждати від Зини, тільки не цього. Вчинок Зинин її жахає. Потім, коли це перше почуття, викликане визнанням, минає, вона червоніє. Вона червоніє від сорому, що її сестра може бути за чийсь коханку, і від сорому, що, не знавши цього, вона могла припускати, що Іполіт Миколайович хоче зробити їй пропозицію і ще до того ж казати Зині, що вона ладна од цієї пропозиції відмовитись. О, як безглуздо вона сьогодні поводитись! Які безглузді речі вона сьогодні говорила! В цей момент вона ненавидить себе, Зину, Іполіта Миколайовича, всіх, весь світ. Нерви її не витримують, і вона починає стиха плакати.

Сльози допомагають їй перемагти себе; вона усвідомлює всю егоїстичність свого поведіння. Зина

переживає глибоку душевну кризу, потребує особливої
зараз до неї доброти, а вона, Леся, тим часом, замість
підкуватися про Зину, віддається ганебним негарним
настроєм.

Леся сідає коло Зини на каналі, що на ній,
уткнувшись лицем в подушку, лежить Зина, обіймає її й
починає лагідно умовляти Зину. Вона упевняє Зину, що
те, що Зина зробила, вона зробила тільки тому, що вона
дуже кохає Іполіта Миколайовича, що все обійдеться, що
все буде гаразд, що вони поженяться, що, вийшовши
заміж, Зина буде щаслива...

Зина схоплюється, з силою відштовхує Лесю й
тупає розлютовано ногою об підлогу:

— Чорти його батькові! Я не хочу виходити заміж! Ти
чуєш: не хо-чу. Ні за нього, ні за кого іншого. Ти можеш це
зрозуміти?

Леся почуває себе розгубленою перед цим вибухом
Зининої роздратованості і з слухняною покорою на
Зинин крик відповідає:

— Ні, Зинусю, я цього не розумію...

— Не розумієш?! Ну, то добре, зрозумієш!

Зина йде до дверей й береться за ручку, щоб вийти з
кімнати, але зупиняється на хвилину й байдуже та
стомлено говорить:

— Я зроблю так, щоб ні він, ні хто інший не могли і не
захтіли гадати про шлюб зі мною.

Лесі здалося, що Зина каже за самогубство. Діткнута
гострою тривоною, вона кидається до дверей, охоплює
Зину, благає її:

— Зиночко, Зинусю! Що ти задумала? Хіба, хіба ж
можна? Бог з тобою! Зинусю! Я тебе не пущу. Скажи, що
ти цього не зробиш, скажи, що ти не отруїшся?

У Зини навіть і в цей момент душевного розпачу,
коли вона на останній крок рішилась, щоб не було вже
повороту, вистарчає сили волі відповідати Лесі насміш-
куватою презирливістю:

— Отруїться? Я? Отруїться? Нашатирним спиртом,
як гімназистка четвертої класи? Правда?

Вона іронізувала, говорила прикромі, дражнила
сестру. А та вчепилась у руку, охопила, тремтячи, Зину,
цілувала її й не хтіла пускати.

— Ти можеш мене лаяти, говорити, що хочеш, але я
тебе не пущу. Хай ти не отруїшся, хай що інше, я не знаю
що, але я тебе не пущу.

— Пусти!..

— Ні!

— Пусти!..

Вони почали змагатись. Та Зина раптом випустила
Лесю й розсміялась.

— Які ми з тобою смішні, Лесю! Не бійся, Лесю, я
зовсім ні на про яке самогубство не думаю. Ти — дурне
дівча! Можна дійти до останньої межі, що далі
лишатиметься провалля, діра, нічого, і все ж таки не
гадати про самогубство. Отруїться — це млявість, це для
слабких душ. Я б гордувала собою, коли б мене
вистарчило тільки на таку пошлість... Умерти що?
Умерти легко! Хіба ми не бачили на власні очі, як
умирають і убивають? Ні, треба не себе вбити. Зумій, усе
знищивши, жити цим.

Зина цілує Лесю в чоло й каже:

— Бідненька Лесю! Я налякала тебе! Ні, не бійся!

І Зина сміється весело й безтурботно. Вона завжди
якось широко, щиро й щедро сміялась. В її сміхові
почувалась простора простота й ясність, дитяча, легка й
чиста непідроблена осяйність. Вона сміялась так, ніби в
глибинах ясного блакитного душевного потоку линуло
пістряве музичне сяйво розлогого сміху.

— Лягай, Лесю, і спочинь. Я піду і швиденько
вернусь. Так треба!..

І, хоч Зинин сміх на хвилину заспокоїв Лесю, але,
коли Зина зачинила за собою двері і Леся лишилась
сама, вона заплакала від суму й стурбованості. Вона не
могла здогадатись, що хоче заподіяти Зина.

На вікні гула перша весняна муха, а на осяяній соняшній весняній вулиці вугільник протяжно й дзвінко, напружуючи голос, тягнув:

— Голь, уголь, го-оль!

3

Я сказав Мар'ї Семенівні, що я вчора розмовляв з Зиною і що Зина, не зважаючи ні на що, відмовляється дати згоду на шлюб.

Та Мар'я Семенівна не надала цьому значення. Хіба ж мені невідомо, що Зина завжди любить витівки і щоб усе було по-інакшому?! Хай це мене не турбує. Вона, Мар'я Семенівна, знає, що Зина кохає мене, і вона певна, що Зину неважко буде переконати. Ось, вона піде, розшукає Зину, приведе її сюди й усе буде гаразд, усе буде полагоджено. На червоній горці й весілля одсвяткуємо...

Загуркотіли двері. Забігали по квартирі. Чути було голоси. Шукали Зини. На порожній весняній соняшній вулиці вугільник гукав: Голь, уголь, го-оль!..

Тоді вмить я зрозумів, що все скінчено. Що сталась якась безглуздість, що повороту нема.

Як крізь туман я пам'ятаю: повернулась Мар'я Семенівна, а за нею прийшла Зина. Мар'я Семенівна урочистим голосом сказала: «Мила моя Зинусю! Іполіт Миколайович прохає у мене твоєї руки. Я дала згоду. Що скажеш ти?»

Я пам'ятаю: у Зини було надзвичайно бліде обличчя. Вона відповіла:

— Я тількищо віддалась двірникові!

XI

1

Минули роки.

Сьогодні знов, як і три місяці назад, я в себе, в своїй заводській хемічній лябораторії. Незабаром, за тиждень-півтора, прибудуть з Німеччини замовлені препарати, приладдя, посуд, новіша фахова література, усе, що я закупив і замовив під час свого трьохмісячного перебування за кордоном, і треба вже зараз підготувати, щоб ніщо не затримало приймання. Я не люблю гаятись і відкладати.

Панас Григорович незмінний: на ньому його звичайна потерта з клінцівського шевіоту, поношена, не нова толстовка, соробкопівські ботинки з збитими закаблукками й порепаною шкурою; короткі руки з золотою обручкою, зачісане жирне волосся. Він, із колишніх фельдшерів, тепер мій найближчий помічник в лябораторії. Він учиться, уперто студіює чужоземні мови, багато читає, вступає на всі короткотермінові курси, що їх улаштовує трестівський центр, і дуже задоволений з того, що його обрали на голову гуртка робітників-винахідників. У Панааса Григоровича набралось чимало різноманітних папірців, свідоцтв, посвідчень за різні роки з різними підписами та печатками. Він любить показувати ці посвідки і дуже ними пишається. Коли в спокійного, важкого, урівноваженого Панааса Григоровича є будь-яка пристрасть, що її за слабкість вважати

належало б, то це виключно ентузіастичне захоплення, з яким він ладен слухати лекції на курсах для підвищення кваліфікації.

Революція дала йому можливість змінити свій фах, — з фельдшерів вибитись на хеміка, але він і досі любить своїм знайомим при простуді ставити банки і вірить в невідмінність своїх діагнозів. Він не сумнівається, що коли б йому в свій час пощастило вступити до медінституту, з нього вийшов би славетний терапевт.

— Слово чести, Іполіте Миколайовичу! — каже Панас Григорович, — і ви, коли б що, звертались би до мене.

Він великий прихильник Ефедри, трави Кузьмича, жостеру, козиного сала, теплих в'язаних шерстяних панчіх, житнього хліба, і дуже жалкує, що тепер не можна дістати електролітної води. У нього власні погляди на дієтику, своя аптека й свої способи лікування.

У нас якнайкращі взаємини. З Панаса Григоровича людина надзвичайно працьовита та акуратна; він любить і вміє працювати. Я дуже ціную його дбайливу уважність і не тільки шаную, але, здається, і люблю його. Він, я знаю, певен, що майбутнє хемії, таємниці дальшого розвитку науки ховаються в ретортах «нашої» лябораторії. На урочистих обідах, що їх іноді з того чи іншого приводу улаштовує заводська адміністрація, Панас Григорович, трохи випивши, проголошує тост за мене. Він встає, стукотить ножем об шклянку, чіпляє на ніс пенсне, озирає присутніх, чекаючи, щоб гамір трохи ущух, а потім, знявши пенсне й повісивши його на гудзику толстовки, починає: «Я гордий служити під начальством високошанованого Іполіта Миколайовича Варецького. Наука попередніх десятиліть... Майбутнє...» Він говорить гладко й не зупиняючись. Він звик говорити й до того говорити багато, широкомовно, вставляючи чужомовні слова й плутаючи їх. На виробничих нарадах ніхто так багато не говорить, як Панас Григорович і, коли він почне, то зупиняти його не можна.

Удвох з Панасом Григоровичем ми розбираємо

привезені рахунки, списки, вимітки, повідомлення, кошториси, ділові листи, всю складну й велику кореспонденцію, що набралась у моїх теках під час закордонного відрядження. Я хочу заздалегідь з'ясувати, куди, який і з чим ящик поставити, що розпакувати в першу чергу, що можна відкласти, що залишити в нас, в хемічній лябораторії, а що передати до інших відділів та цехів. Паперів накопичилось чимало, і впорядкувати, розглянути, привести все до ладу не так то легко.

На завод в порядку плянового переустаткування відпущено значні суми; завод поширюється, продукція збільшується, ми вводимо нові виробничі галузі, пристосовуємо роботу цехів до потреб ринку та господарчого плянового будівництва. Завод росте, і папірці, що їх ми оце з Панасом Григоровичем розкладаємо й сортуємо, свідчать про новий і великий крок вперед. Завод росте.

В мойому кабінеті при лябораторії, в цій похмурій кімнаті з вибіленими вапном стінами й темними меблями, все лишилось так, як і було три місяці назад перед моїм від'їздом. Книги в шкурятяних палітурках, діаграми, таблиця елементів Менделєєва та деякі приладдя становлять єдину її прикрасу. Через велике подвійне вікно видно дерев'яний дощатий посірілий паркан і вкрите чорними хмарами небо. Висока акація за заводським парканом хитається в поривах холодного вогкого осіннього вітру і губить останнє листя.

Негайної роботи так багато, що ми з Панасом Григоровичем ще довго затримуємось, і виходимо з лябораторного корпусу тоді, коли надворі вже зовсім смерклося. Мені дуже хочеться ще сьогодні побачити Мар'ю Семенівну й Лесю (— милу Лесю! —), але поміркуювши, кінець-кінцем, я схиляюсь до думки відкласти свій візит на завтра.

Я ще не був удома. З вокзалу, одправивши свої речі і валізи заводським автомобілем на своє помешкання, я з паперами поїхав на завод. Ні, сьогодні я не встигну побувати в Тихменєвих. З заводу я подзвонив до себе по

телефону, щоб мені приготували ванну. Я прийму ванну, переодягнусь, трохи спочину, взагалі прийду в нормальне становище. Хоч як бездоганно лікують німецькі хірурги, хоч з якою уважністю ходять коло вас сестри-жалібниці, а все таки я ще й досі почуваю біль од своєї такої випадкової, несподіваної рани. Можна ж було потрапити в таку прикру пригоду!

2

На трамвайній зупинці поблизу заводу довго й нудно ждемо вагону. Дме вітер, гойдає віти і холодними краплями коле обличчя. Після м'якої берлінської погоди в Києві якось особливо гостро відчуваєш пронизливий холод та різку вогкість осені.

Утома коливає мене; в мозку стоїть вагонний гуркіт; мені здається, що нібито я досі ще в потязі й їду. Нарешті, приходять трамвай, і ми з Панасом Григоровичем сідаємо. Ожеледь вкрила стовпи, дріт, рейки; вагон іде поволі, часто буксує. Хочеться спати, до того ж уже і час обідати. А вагон, як на те, тягнеться все млявіше й млявіше, інколи зовсім зупиняється: буксує на одному місці. Ну, що ж, приймемо з покорюю осінню негоду, туман, сірі холодні присмерки, нудне трамвайне рипіння й драматимемо. Вагонні лампочки світять м'яко, ледве блимають.

Ми позіхаємо, позіхаю я, позіхає Панас Григорович. Розмова ледве-ледве точиться. Переривається павзами, а між павзами позіхається. У нас багато ще не розказаного, у мене про Берлін і все, що я за кордоном бачив, у Панаса Григоровича про завод, але розмова ніяк не лагодиться, ніяк не в'яжеться.

Панас Григорович звертає увагу, що я раз-у-раз проводжу рукою по нозі: чи не ревматизм, мовляв? У такому випадку він міг би порадити комашині яйця, на спирті настояні. Найкращий і найрадикальніший спосіб.

— Зовсім не ревматизм!

— Так що?

Заздалегідь передчуваючи приємність побачити, яке враження справлять на Панаса Григоровича мої слова і як він буде тим вражений та здивований, я кажу:

— В мене стріляли!

Панас Григорович збентежений. Він не знає, як йому поставитись до сказаного, як до звичайнісінького жарту чи що. Він жахається і одночасно не йме віри: невже ж це справді можливо, щоб у Берліні, цивілізованому місті, де шуцмани в касках стоять на кожному розі вулиці, стріляли в інженера Іполіта Миколайовича! Як, чому? І Панас Григорович губиться в здогадах...

Коротенько розповідаю берлінську пригоду, своє необережне бажання бачити берлінські кав'ярні й нічні розваги берлінців. Переказую за кафе-ресторан, де я вечеряв і де невідома п'яна жінка стріляла в свого спутника, убила його і випадково, цілком випадково потрапила в мене — дві кулі: одна в ногу, друга в бік. З щирою вдячністю я згадую за німецькі лікарні, німецьку асептику й описую, як налагоджено в німців лікувальну справу, яка чистота й тиша панують по берлінських лікарнях.

Панас Григорович, переходячи від одного настрою до другого, протилежного, то хвилюючись, то заспокоюючись, міняючи обурення на найшвидшу радість, трясє мені руку, вітає з порятунком і висловлює співчуття, що все обійшлося гаразд.

3

Вагон іде поволі. Розмова уривається. Я знов починаю позіхати. Позіхаючи, закидаю Панасові Григоровичу, що він досі нічого не розповів мені ані про себе, ані про завод.

— Ви так і не згадали за останні заводські новини. Певно, що й у нас тут не без того, щоб щось не трапилось. Я звик, щоб Панас Григорович, коли ми вдвох

повертаємось в трамваї додому, докладно інформував мене за всі дрібниці заводського життя. Він уміє бути в курсі всіх подій, знає всі історії, всіх робітників, хто жениться, хто розводиться, хто записався в загсі, хто христив дитину, а хто улаштував «октябрини». Він, сказати, знає все і, здається мені, не тільки тому, що він член завкому та голова гуртка винахідників, а, головним чином, тому, що він не кидає практикувати серед робітників як фельдшер. З цим він ховається, та, власне, ні для кого медична практика Панаса Григоровича не секрет.

Але сьогодні він щось не балакучий. Панас Григорович одмовляється, що, здається, за ці останні місяці не трапилося нічого видатного. Принаймні йому нічого зараз не згадується. Авжеж, нічого не було.

— Проте, пробачте...

Панас Григорович дістає бумажника з внутрішньої кишені свого пальта й витягає маленьку газетну вирізку, де розповідається за вбивство Миколою Буцьким своєї дружини, якій він, за газетною версією, не хотів виплачувати аліментів. Микола Буцький, людина без певної професії, щоб звільнитись од аліментів, повів дружину до лісу, порубав її й закопав у задалегідь виготованій ямі. Вбивника заарештовано.

Я прочитую цю коротеньку замітку з газетної хроніки й мовчки повертаю вирізку Панасові Григоровичу. Найзвичайнісіньке вбивство, звичайний прояв людської тупої й дикої жорстокости, і я не розумію, що саме могло зацікавити Панаса Григоровича в цій справі.

Та Панас Григорович заперечує газетну версію, ніби вбивство сталося через аліменти, ревності або ж якісь звірячі інстинкти Миколи Буцького.

— Ви, — каже Панас Григорович, звертаючись до мене, — ви, Іполіте Миколайовичу, психолог (слово психолог Панас Григорович говорить, наголошуючи останній склад). Отже вам буде дуже цікава історія цього вбивства.

Виявляється, що Буцьких, Миколу Севастіановича, людину лагідну й смирну, трохи, правда, фантазера, та його дружину, жінку тендітну й субтильну, виснажену через злидні, та все ж таки гарненьку, Панас Григорович знає років зо три з того часу, як вони переїхали до їхнього будинку. Спочатку вони жили непогано, Буцький кохав свою дружину, вона була ретельна й дбайлива господиня. Усе йшло б гаразд, коли б їх не заїли злидні й безробіття. Буцький з жахом дивився на прийдешнє. Його турбувала дальша доля дружини й безнадійна безвихідність стану.

Він спробував братись за найрізноманітніші справи: продавав на вул.Воровського «бім-бомів», що не б'ються, не ламаються, а тільки посміхаються, найкращий подарунок для дітей, торгував мапами й календарями, апельсинами й зубочистками, дійшов до останнього зубоження.

— Ви, — каже мені Панас Григорович, — повинні були б його знати. Останній час Буцького можна було спіткати на вул.Леніна, де він у своєму подертому пальті продавав різне приладдя для зажигалок, таким одноманітним і меланхолійним голосом повторюючи: бензин, фітілі, камні.

Я намагаюсь пригадати:

— Такий високий і блідий у шинелі, в пенсне?

Панас Григорович хитає головою.

— Так, так! Він і є.

Стриваючись з Панасом Григоровичем надворі, Буцький скаржився, лаявся, нарікав. Він казав:

— Що я маю робити з дружиною? Коли б не вона, то я міг би прожити так чи так, а вона? Що я для неї можу зробити з цими «бім-бомами» й камінцями для зажигалок? Як я можу допомогти їй? Бачачи її страждання, я ладен втекти, втекти світ-за-очі, щоб тільки не бачити цих страдницьких очей, цієї мовчазної покори. Кинути її? Я гадав за це! Але кинути її, чи не значить це зробити з неї повію? Та вона не піде в повії, вона не піде тінятись по

парадних, вона швидше помре з голоду й одчаю. Де вихід? Коли б я її не кохав, алеж я її кохаю, кохаю так, що може ніколи раніш не кохав. Я почуваю до неї таку жалість, такий біль за її долю. Панасе Григоровичу, де вихід? Панасе Григоровичу, я не можу більше...

Якось іншим разом Буцький зупинив його, Панаса Григоровича, і з одчаєм, з істеричними хорими вигуками, благав його:

— Панасе Григоровичу! Я знайшов вихід — отруїти.

Панас Григорович подивився на його блискучі від голоду й виснаженості очі, на його сіре, ніби пилом притрушене обличчя, і мимоволі одсунувся од нього. Вигляд Буцького лякав його. Буцький здався йому божевільний.

Буцький перехопив цей мимовільний рух Панаса Григоровича і, взявши за руку, спинив його.

— Ні, не лякайтесь! Вам здається, що я божевільний абож п'яний? Ви помиляєтесь, я зовсім тверезий, і я довго міркував над тим, про що сьогодні я хочу спитати вас. Ви, Панасе Григоровичу, лікар і я до вас за порадою як до лікаря. Чи правда це — мені здається, що правда — я чував був, що коли людина тяжко хора, галасує, мучиться, стогне, вмирає й умерти не може, то вам, лікарям, за законом дозволяється таку людину отруїти, щоб дурно не мучилася? Скажіть, Панасе Григоровичу, скажіть, це правда? Ні, не можна? Нема, кажете, такого закону? Отже, такі завсіди люди: вони не знають, що таке жалість. Вони не хочуть визнати, що кожна людина здібна дійти до такої межі, коли вмерти чи вбити стає за єдиний порятунок. Люди жорстокі, Панасе Григоровичу, люди надто жорстокі, а треба вміти жаліти, хоча б і ціною великого страждання, ба навіть самопожертви.

Буцький дивився похмуро й говорив з пригирченим одчаєм. У нього набрався повний рот слини, і він сплюнув.

Минуло декілька днів. Не важко було помітити, як Буцький щодалі ставав усе похмуріший та роздратованіший.

Він лютував і говорив різко, весь час в розмові намагався обвинувачувати й нападати, ніби боявся, що йому прийдеться оборонятись. Він шукав виходу і не знаходив; він почував себе розгубленим. Порад, що їх йому давали, він не слухав. Масивний і широкоплечий, Буцький змарнів і схуд.

Він не ховався з своїми думками й намірами. Він казав:

— Я її вб'ю!

Ця думка вбити кошмарною примарою, ніби ідеє фіхе, остаточно заволоділа Буцьким. Вона йому здавалась найкращим способом розв'язати те запутане й важке становище, в якому він опинився.

Він не міг звільнитись од думки, що вбити — це єдиний спосіб позбавити страждань жінку, яку він кохає.

Він мав вигляд приголомшеної, глибоко нещасної людини, що почуває себе безнадійно розгубленою.

Буцький зробив так, як вирішив. Одного разу він запропонував своїй жінці поїхати погуляти в Пущу-Водицю: йому, мовляв, обіцяли роботу, видали аванса, тепер скінчиться їхнє таке гірке нещастя; отже, на radoшах слід і погуляти. Поїхали! Буцький узяв з собою вина й горілки; в лісі випили, погуляли, ще випили. І коли вона, стомлена прогулянкою й радістю, нарешті заснула, він її ударив ножом у серце. Убивця робив усе спокійно, витримано. Кохточку й спідницю тут же в лісі, розклавши вогнище, спалив. Землю, де лишалась кров, перекопав і притрусив листям. Але, хоч як не намагався приховати сліди та ознаки, все таки місце злочину знайшли, яму розкопали, трупа впізнали і Буцького заарештовано. Та він і не відмовлявся. Тепер покищо сидить у бупрі й чекає суду.

— Коли не розстріл, то десять років з суворою ізоляцією напевне матиме, — закінчив своє оповідання Панас Григорович.

Він розповідав детально, з докладними подробицями, згадуючи за те, чого не сказав раніш, забігаючи іноді

вперед. Своє оповідання Панас Григорович обтяжував характеристиками, асоціаціями, намагався достотно передати діалогі і схопити всі відтінки розмов. Він не проминав найжахливіших подробиць та найтрагічніших моментів. З своєї розповіді він зробив картину похмуру й дику. Він невідступно, крок за кроком стежив, як криваве мариво злочину ступнево перетворювало кохання в кошмарний та огидний вчинок.

Панас Григорович почував і свою мимовільну причетність, бо він не зумів попередити катастрофу своєчасною порадою та потрібною допомогою. І ця внутрішня стурбованість офарблювала його оповідання в тони хвилювання та чутливості.

4

Трамвай нарешті доповз до центру міста. Панас Григорович підвівся виходити, але я затримую його, пропоную пообідати зо мною в ресторанчику.

— Посидимо, пообідаємо, вип'ємо по шклянці пива, побалакаємо.

Панас Григорович спочатку відмовляється, але потім згоджується. На наступній зупинці ми сходимо з трамваю.

Усі тротуари, брук вулиці, стіни будинків, дерева вкрито ожеледою. Ідемо посковзуючись, підтримуючи один одного. Добре, що до ресторанчика, що світиться електрикою праворуч од рогу, од трамвайної зупинки недалеко, тільки перейти через вулицю, а то, напевне, прийшлося б не раз упасти.

На розі коло ліхтаря старенька бабуся немолоду вже жінку, вагітню, мабуть, дочку, турбуючись, навчає бути обережною, берегтись і не посковзнутись. Холодний вогкий вітер рве й хитає ліхтар, коливає голі гілки дерев, розмітує поли пальта. Бабуся стоїть на розі і тривожним поглядом стежить за дочкою, що зникає в осінній вечірній пітьмі.

Я слухаю ніжні умовляння, ласкаві застереження, і десь у глибині серця прокидається й росте заздрість. Я дивлюсь на лагідне, приязне обличчя старої жінки, я зазираю їй у вічі, я помічаю, як вона піклується про дочку. І чітко малюється мені моя самотність. Ось я приїхав сьогодні з чужини, і ніхто не стрів, не привітав мене. Я піду додому, але й там ніхто мене не чекає. Я сам, тільки сам!.. Чи не тому я й не захтів відпустити Панаса Григоровича і запросив його з собою, бо хотів хоч у цей спосіб уникнути на сьогодні самоти?

Поза службою, поза лябораторією, паперами, звітами, відрядженнями мені нічого не лишилося для особистого життя. Є інженер-хемік, чоловік, що обіймає посаду на заводі «Червона зірка» і одержує за те позатарифну ставку, Іполіт Миколайович Варецький, особа офіційна, а маленького Оплика, — так звали мене малим, — що за ним теж хтось у свій час турбувався і стежив, немає вже давно і ні для кого.

Але ввійшовши в ресторан, теплу, повну електрично-го світла залю, заставлену столиками, я скидаю ці похмурі самотні настрої. Я сміюсь, відповідаю на ласкавий уклін широкобородого господаря, що серветкою вже змахає крихти з столика і, одсовуючи стільці, пропонує сідати, замовляю обід, пива, оселедця, салати опів'є. Ну й...

— Прикажете півпляшечки?

Я дивлюсь на Панаса Григоровича. Він хитає негативно головою.

Досить буде дві стопки.

Ми сидимо з Панасом Григоровичем. На маленькій естраді три молодих чоловіки в піджаках, скрипаль, піяніст і віольончеліст, закінчивши знайомий мені з Берліну модний фокстрот, переходять на попури з українських пісень. За сусіднім столиком іде п'яна суперечка, кому платити за випитий нарзан.

Я наливаю Панасові Григоровичу в кухлик пива й кажу:

— Знаєте, Панасе Григоровичу, соромно казати, але признаюсь вам, що я на мить позаздри́в був отій жінці, за яку так турбувалася її старенька мати. Позаздри́в, ніби й справді чогось варті ті смішні сентиментальні примари, порожні наївні ляльки та цукерки, що ними бавлять малих дітей.

Панас Григорович впадає мені в річ. Він мене не розуміє. Невже ж я хочу сказати, що материнське почуття до дочки, то зовсім не любов, чи що?

— Бачте, розуміється, не завжди, але в деяких випадках, коли тверезо подивитись на справу, то прийдеться прийти до висновку, що іноді там, де на перший погляд здається, що є любов, в дійсності ніякої любови немає.

Я кажу це, кличу офіціанта й прошу подавати перше: мені суп, а Панасові Григоровичу борщ.

Тим часом я розвиваю свою думку:

— Ми тільки що бачили дочку й матір. Ми бачили, як мати турбувалася за свою дочку. Хіба не це ми називаємо звичайно любов'ю? Але справді те, що ми в даному разі значимо іменем любови, має тільки її вигляд. Ця зворушлива сцена на вулиці, що на неї ми випадково натрапили, вона тільки вміло виконаний трафаретний любовний маскарад — тому й виконано уміло, що є він традиційний і трафаретний.

— Здемаскуйте, — кажу я далі, — материні почуття. В один момент зблідне вся їхня райдужна привабливість, і вони зробляться безбарвними та нудними. У пишної райдужної пави неприємний голос!

Я продовжую свою аналізу й кажу:

— Уявіть собі, Панасе Григоровичу, що дочка, посковзнувшись, а сьогодні, до речі, дуже слизько і посковзнутись річ дуже легка, так ось уявіть собі, що дочка, посковзнувшись, зламає ногу, абож станеться викидень, і тоді для матері почнуться важкі дні, безсонні ночі, прийдуть тисячі прикрих небажаних піклувань. До

того ж, дочка вже немолода, невродлива і, певне, на дитину, що має народитись, покладено багато надій та розрахунків. Як буде дитина, вона зв'яже чоловіка, зміцнить родину, чоловіку важче буде кинути дружину й розійтись. Ви знаєте, Панасе Григоровичу, що саме тут джерела тих дбайливих і ласкавих материних турбот, що ми їх свідками стали. Те, що ми зevamo любов'ю, надто складне й суперечливе почуття, і в ньому завжди найменше того, що ми звикли називати любов'ю.

5

Ми їмо й розмовляємо. Власне, говорю я, а Панас Григорович тільки слухає. Я бачу, він допив свою шклянку й ставить її на стіл. Я пропоную йому випити ще, але від одмовляється, одсовує свій кухлик вбік і одхилляє пляшку.

Я умовляю:

— Випийте, Панасе Григоровичу, ще шклянку пива. Дозвольте, я наллю. Не хочете? Ну, коли не хочете повної, то я наллю, скільки забажаєте. Ви покажете, коли досить буде наливати. Дозвольте ще трошки. Буде, то буде! Прошу!

Я наливаю шклянку Панасові Григоровичу, доливаю собі і повертаюсь до думки, що, з'явившись у мене, мене вразила й зацікавила. Я рівняю епізод з чоловіком, що забив свою жінку, з випадком, побаченим на вулиці.

— Те, що ви розповіли мені за Буцького, — кажу я, доїдаючи свій шніцель, — на мене справило велике враження. Може здатись, що тут нічого особливого немає: звичайнісіньке вбивство за аліменти. Особа винуваченого, його злочин — усе це надто тривіальне й порожнє, матеріал для п'ятирядкової газетної замітки, щонайбільше, для справоздання в вечірній газетці. Та це не зовсім так. Увесь час у вагоні і зараз в ресторані я думаю про того Буцького. Я рівняю оповідання про вбивство і те, що ми оце зараз мали нагоду спостерігати,

як стурбована мати ніжно клопоталася за свою дочку. Симпатії кожного були б на боці матері, щождо мене, то я їх віддав би вбивці. Я порівнюю, зважую, перевіряю, і мені здається, що ця любов убивці чистіша й досконаліша. Вона самоцінна, ця його любов, до неї не замішано ніяких сторонніх цілей; в ній нема нічого низького. Микола Буцький гадає виключно про жінку, яку кохає. Кінець-кінцем кожний інший на його місці поставився б до всього цілком байдуже. Він, мовляв, нічого не може вдіяти; хай вона пропадає. Він не може допомогти; отже, хай вона волею долі гине. Для самого Буцького, як видно з ваших, Панасе Григоровичу, слів, це було навіть доволі просто: піти з хати, щоб більше не повертатись додому! Чи ще краще, піти на станцію, купити квитка, сісти в вагон, запалити цигарку й податись в інше місто, в Одесу чи Харків, щоб там продавати тих же «бім-бомів» і такі самі камінці для зажигалок. Він нічого не мав, і його нічого не зв'язувало. В іншому місті, за сміттям щоденних турбот і справ, він міг би раз і назавжди забути за жінку, яка побивається десь у Києві. Проте він цього не робить. Його любов більша від думки про себе та свою особисту долю. Він не може бути спокійним, бачивши в скрутному стані кохану жінку. Він весь час турбується, мучиться, шукає виходу. І, знайшовши вихід — на мою думку, єдиний в тій ситуації, що для них склалася (адже сама логіка подій підказувала їм таке вирішення) — він ладен іти на все. Він ризикує своїм життям, погрозою в'язниці, десятьма роками суворої ізоляції, ба навіть погрозою розстрілу. На все це він іде з відкритими очима й почуттям щирої самовідданости. Те, що нам, звичайним середнім людям, здається в учинкові Буцького холодною нелюдською жорстокістю, тремтить найвищою піднесеністю палкого кохання. Він має душу святого. В'язниця, розстріл, знати за це й пожаліти, пожалкувати, — тут одкривається найвища правда аскетичного самозаперечення. Дозвольте навести один приклад. Ви чули й знаєте, мабуть, легенду про Юліяна Милосердно-

го та прокаженого. Юліян, який ліг у ліжко, щоб тілом своїм зогріти прокаженого, жив самотним пустельником. Він нічого вже не ждав від життя, а на тому світі, в який він вірив, гадав дістати нагороду. Проказа його не жажала. Перед Буцьким було ще ціле життя і зрікатись життя він не збирався. І таки зважився піти на жертву...

— Савонароля ви, Іполіте Миколайовичу! — каже Панас Григорович, чокаючись кухликом і допиваючи рештку пива, коли я після кави кінчаю свою промову.

— Макіявеллі? — перепитую я.

— Авжеж, Макіявеллі.

Панас Григорович любить читати, читає багато, читає все, що трапить йому під руку, і в наслідок такого читання часто змішує імена, забуває назви, плутає авторів, історичних діячів, хронологічні дати. Думавши про Макіявеллі, він сплутав його з Савонаролею. Та проте, чи не мав він рації: чи це не дві тільки маски, що їх почережно носили ті самі громадяни фльорентійської республіки XV-XVI-ого віку?!

Згадка про Макіявеллі нагадала мені за привезені з-за кордону книжки, нерозкладені речі, за те, що я не був ще вдома, що я не спочив після дороги.

Прощаючись і стискаючи руку Панаса Григоровича, я спитав його:

— Ви певне знаєте, де в бупрі сидить ваш знайомий? Коли б вам не було важко, я просив би вас налагодити йому передачу: це коштувало б дурниці. У нього, невірнього апостола любови, без сумніву нема нікого, хто б допоміг йому у в'язниці. Я вас ласкаво прошу, Панасе Григоровичу, не відмовтесь улаштувати цю справу... Тим часом прощайте!

Панас Григорович згодився без особливих заперечень. Та коли надворі ми були вже розійшлися, він гукнув мене й попросив пробачення, що затримає ще на пів хвилинки. Людина поміркована, Панас Григорович обережний. Він уважав за потрібне попередити мене.

— Микола Буцький до вбивства і потім у слідчого

весь час говорив і настоював, що вбив жінку з жалости до неї й нещасної її долі, а проте...

І Панас Григорович почухав за вухом:

— Чи не мали тут свого значіння також і аліменти, що їх присудили б виплачувати? Може й у газетній версії є рація...

І потім, понижуючи голос, додав:

— Даруйте мені на слові. Я не хтів цього казати, але в нас у дворі ходили такі сплітки, що, мовляв, у Буцького є десь приховані золоті десятки. Певне, що це тільки сплітки, та вони були, і, коли вас зацікавила ця історія, то треба вам усе знати, що кажуть. Я б не хтів, щоб через мене ви помилились.

— Ну, що ж? — відповів я. — Ми з вами, Панасе Григоровичу, матеріялісти. Газетна версія, кінець-кінцем, не так уже й заперечує те, що я казав. Я ані на хвилину не сумніваюсь, що думка за можливі майбутні аліменти, за матеріяльні пожертви, за скруту повинна була зберігатись у Буцького. Оце, до речі, нещодавно вийшов такий роман французького письменника Жоржа Дюамеля «Щоденник святого». Герой роману Салявен, дрібний канцелярський службовець, хоче зробитись святим. І щоразу йому приходиться упертись в питання про гроші й грошові витрати. В наші дні без грошей не можна стати святим. Салявен певен, що тільки мільйонер має можливість без перешкод дбати вести святе й безгрішне життя. «Що б людина не робила, — каже цей Салявен, — грошове питання негайно виступає на перше місце. Звідціля можна зробити висновок, що тільки мільйонер може претендувати на святість».

XII

1

Увечері я розбирав привезені з Німеччини книги. Серед них, крім книжок з фаху та добре підібраної колекції французьких матеріялістів XVIII-ого віку, було чимало видань, присвячених пишновеличному та вишуканому розумові секретаря фльорентійської республіки Ніколо Макіявеллі. Тут, поруч з славетною працею Пасквале Вілларі, були також німецькі коментарі до його творів та біографічні про нього досліди, переклади й оригінали, рідке й найкраще видання Макіявеллевих творів року 1813-ого та декілька томів з пізнішого 6-томового фльорентійського видання року 1873-ого Пасеріні й Міланезі, що я його випадково знайшов у поганенькій крамничці в Ляйпцігу, куди спеціально на декілька днів їздив з Берліну, щоб пошукати рідких антикварних видань.

Езуїт Люккезіні називав Макіявеллі дурнем. Для протестанта Жантільє він був нечистим псом. Фрідріх Великий у листі до Вольтера, згадуючи за Макіявеллі, визначав його як злочинця, безчесну людину, мізерного шарлатана. Його змальовували як зразок зрадництва, а його твори вважали за збірку помилкових і небезпечних доктрин, здібних лише зіпсувати й згубити ту людину, що мала б необережність чи легковажність їх засвоїти. Отже, в творах Макіявеллі ми стріваємо сторінки, що на одній з них він з недосяжним красномовством вихвалює свободу та доброчинність, а на іншій з неменшою

вibaгливiстю навчає, як треба пiддурювати, зраджувати i вбивати.

Та, чи не треба одночасно додати, що Макiявеллi був гарний сiм'янин, скромна й поважна людина, людина великодушна й шляхетна, з вишуканою тонкiстю душі, незрiвняний зразок особистої й громадянської чесноти, що він зазнавав задля своєї любови до свободи й батьківщини гiрких злиднiв та переслiдувань, сидiв у смердючій в'язниці, де воші були великі, як метелики, i витримав шість ударiв бичем.

Макiявеллi був радником Чезаре Борджа навіть i за тих часiв, коли герцог Валентiно заплямував себе найжахливішими злочинами. Сифiлітичним п'яним галюцинаціям Чезаре Борджа Макiявеллi надав вищої фiлософiчної цiнності. Те, що в Чезаре, братовбивці, кровосумішника, що з рiдної сестри зробив коханку, було хворим бредом розпусної людини, хижацтвом розбишаки, отруйним зрадництвом професійного бандита, — у Макiявеллi обернулося у вищу й радiсну, тверезу й лагідну спокійну мудрiсть.

Перегортаючи сторiнки Макiявеллевого «Il principe», я перечитав iсторію мессира Рiмiра д'Орко. Щоб знищити в Романії грабiжництво й злочинство, Чезаре призначив туди Рiмiра д'Орко. Пiсля того, як мессир виконав наказ i суворими заходами заспокоїв країну, Чезаре вiддав д'Орко трибуналові й судив його. Тiпо покараного мессира, розсiчене надвоє, герцог наказав виставити на площi в Чезенi i покласти коло трупа скривавлений нiж. «Це, — закiнчує Макiявеллi своє оповiдання, — задовольнило почуття ненависти в народi i викликало жах та повагу до герцога».

Я перечитую сторiнки Макiявеллевих творiв i дивуюсь його величності, передбачливостi, обережності й мудростi. Він не боїться висловлювати найдивовижніші думки, обстоювати найхимерніші, здавалося б, погляди. Він вражає, сполучаючи протилежні поняття й почуття. Як для нас, так i для свого часу Макiявеллi

увялявся людиною надто пiднесеної iдеальності, i він сам не раз жалiвся, що слабкодушiсть його сучасникiв, викликана недосконалим вихованням, примушує їх уважати за нелюдські тi заходи, що з них навіть в античності користувалися скрізь i завжди.

Любов, милосердя, жорстокiсть, — це, на думку Макiявеллi, умовні поняття, що мають цiлком вiдносно й випадкове значення. На думку Макiявеллi, помиляється той, що гадає, нiби вбивство не може бути пiдказане почуттям любови чи милосердя. Любивши, вбити; убити, жалiючи, шукаючи милосердя, — Макiявеллi настоює, що цi неправдоподiбні словосполучення не є безглуздя. Iнодi обставини складаються так, що жорстокiсть людини суворої та невблаганної буває милосерднiша од слабкодушности людини гуманної й лагідної.

Убивство й жалiсть, жорстокiсть i любов, милосердя й суворiсть, — так часто одне передбачає iнше, i вбивця, щоб здiйснити своє почуття жалости, пронизуючи мечем серце жертви, наважується на цей подвиг самовiдданости не ранiше, як розiрвавши своє серце на кривавi шматки.

Я вiдкладаю Макiявеллi з його проповiддю милосердної жорстокости. Сторiнки старого видання тхнуть цвiллю: вони посiрили й пошкаралубились. Я дивлюсь на пiвтемний куток кiмнати, на темні плями картинок, розвiшаних на стiнах, i думаю.

Я думаю, що Микола Буцький, стверджуючи перед слiдчим, що він убив з жалости, повторював давню iстину, висловлену фльорентійським дипломатом i радником Борджа. Не завжди любов буває м'яка й лагідна: iнодi вона буває жорстока й сувора. I часто в учинковi, на перший погляд дикому й потворному, проявляється високий порив душі, вiдданої коханню.

Я дивлюсь на шафи, заставлені книжками в палiтурках, i думаю.

У нас усе по-старому, як було, нічого не змінилося. О пів на дев'яту в уборну прошаруділа пантофлями стара Дудариха, моя квартирна хазяйка, і за десять хвилин згодом пантофлі зашаркали, зашепотіли по підлозі назад. Стара Дудариха повечеряла, напилась чаю, тепер вона чверть години молитиметься Богу, об дев'ятій кляцне ключ в її кімнаті. Вона роздягнеться, одягне на сиве своє волосся чепця з мереживом, закрутить з газетного паперу папільютки, запалить кручену цигарку і до 10-ої читатиме в ліжку. Читає вона все, що їй потрапить під руки. Читає Саліяса, Маміна-Сибіряка, Винниченка й Коцюбинського, Шеллера-Михайлова, старі номери «Нивы» й «Вокруг света». Вона читатиме однаково П'єра Бенуа, Пільняка, Гладковський «Цемент», життя святих і пригоди Мурзилки з «Задусевого слова».

В десять хвилин на десяту нерішучий дзвінок, двічі, щоб почули й не чули. На парадному бряжчить ланцюжок, чути притишені голоси. Риплять двері в кімнаті у скарбника з харчотресту.

Так! Видко, що за час моєї відсутности не трапилося жадних змін, і в Дормидонта Панфилича роман з трестівською друкарницею тягнеться, як і пів року тому. Я вивчив ритуал цих побачень: за півгодини Дормидонт Панфилич пройде по коридору в ванну, щоб набрати там у чайник води; потім буде чутно, як накачуватимуть примус і гудіння примусу, тоді питимуть чай і друкарниця залишатиметься ще з годину; об 11-ій скарбник, клацнувши на парадному англійським замком, піде її проводити.

У цих спільних квартирах, де живуть різні люди, все чути й усе про кожного знаєш: у кого був постріл і ломило спину, скільки ставили банок, абож як довго хто слабував на коліт.

Маленька друкарниця входить і виходить, не роблячи ніякого галасу, її не чути і, коли б не мастодонтові кроки гіпотамного з рожевою шиєю лисого Дормидонта Панфилича, можна було б думати, що її зовсім не буває у нас.

Після того, як Дормидонт Панфилич, провівши свою приятельку, повернеться додому, а стара Дудариха за вечерею утрималась, щоб не об'їстися жирним бігусом, і не стогнатиме, — помешканням опановує тиша. Я люблю цю лагідну таємничу тишу, що шелесливим шепотливим шушуканням розповідається по коридору, по кімнатах, по шафах, темних куточках, і тоді чути, як тиша, зазираючи з усіх щілинок, мовчить улесливо і з присопуванням.

Я дивлюсь на шафи, заставлені книжками в шкуратяних палітурках, слухаю шепоти тиші, згадую й думаю.

На серці від перебування в Берліні лишилось почуття гіркоти. Я чудесно виконав покладене на мене від заводу доручення, придбав для себе чимало рідких і дорогоцінних книжок, — але не натрапив на слід Зини. Що може напоїти спорожніле серце, що може заспокоїти непогамований смуток душі?! Зини я не побачив! Завтра я піду до Мар'ї Семенівни сказати, що, не зважаючи на всі зусилля в цій справі заходи та зусилля, я нічого не досяг.

Я довго, з першого дня приїзду і до останнього дня виїзду скрізь і весь час уперто шукав Зини, проте без будь-яких конкретних наслідків. Можливо, що Зина, приїхавши до Берліну, змінила своє ім'я й прізвище, щоб остаточно заховатись; можливо, вона випадково захворіла, чи з нею трапилася якась нещасна пригода. Може вона в когось закохалась, абож кудись виїхала.

Закохалась! Як важко мені припустити це... Минуло два з половиною роки з того весняного ранку року 1925,

коли після багатьох хитань і сумнівів я наважився просити в Мар'ї Семенівни Зининої руки. Радісне тремтіння охопило мене, коли я почув від Мар'ї Семенівни: «Згода, певне, що згода! Вона кохає вас!..», — і за декілька хвилин пізніше усе було розбито, змішано, скалічено. Досі з почуттям невимовного гострого болю я згадую за незрозумілий Зинин вчинок, для якого й нині, за два роки, не можна підібрати хоч будь-яких прийомних, розумних пояснень. Невже ж це була чергова Зинина бравада, витівка, що її доведено до останньої міри безглуздості? Олександр Владиславович упаштував Зині можливість виїхати екстренно за кордон, бо Тихменєви сподівались, що ця поїздка й різноманітність нових вражінь добре вплинуть на Зину. Але вона скористувалась з цієї поїздки, щоб остаточно розірвати з родиною й зникнути. За два роки від неї не було одержано жадної звістки, жадного листа, жадного повідомлення. З чого вона жила, опинившись в чужій країні без грошей і без підтримки? Як бідувала? Що перенесла?..

Мар'я Семенівна покладала багато надій на мою подорож; вона сподівалась, що коли я особисто шукатиму, мені швидше пощастить знайти загублену її дочку. Але я нічого, абсолютно нічого не довідався! Може, я її шукав не там, де треба? Може, я її ненароком десь і стрівав, та вона так змінилась, що я не зміг пізнати її після двох років розлуки?..

Завтра я буду в Мар'ї Семенівни і офіційно проситиму Лесиної руки. Два роки спільного горя остаточно зблизили мене з родиною Тихменєвих; я зробився в них своєю людиною. Я призвичаївся до цієї родини і щиро прив'язався до Лесі. Вона мила й проста дівчина, з хорошою вдачею й щирим серцем. Власне кажучи, і без офіційної пропозиції мій шлюб з Лесею справа вирішена. Отже, тільки через мою закордонну командировку прийшлося відкласти на деякий час запис у загсі, та до того ж і в Тихменєвих, і в мене жевріла, не

остаточно згасши, надія розшукати Зину. Завтра все буде оформлено. І в моєму особистому самотньому житті холостого чоловіка почнеться нова доба мирного й благодушного родинного спокою.

Але, гадаючи так, чи знав я, що я ніколи більш не піду до Тихменєвих, не зможу піти, що все раптом полетить шкереберть, що схопиться буря і закрутить, зімне, розіб'є, знищить все, спустошить душу і кине мене в остаточному надломі? Все скінчено, все розвіяно. Чи знав я, що мною заволодіє бажання тікати, все одно куди, тільки далі звідси, як мога далі? Назавжди. Без повороту...

4

Опівночі, як звичайно, я випив дві шклянки міцного, холодного чаю і, замість того, щоб як звичайно, в ці нічні години працювати, сьогодні я дозволив собі спочити й розважитись: переглядати привезені книжки й перегорнути сторінки моїх улюблених письменників.

Я довго перечитував окремі сторінки, обдивлявся палітурки, шрифти, папір, формат, усе те, що найбільше вабить у книзі кожного бібліофіла. Уже пізно вночі, збираючись лягати спати, я згадав, що завтра треба буде подати до заводської адміністрації рапорта з поясненням причин, через що саме я мусів спізнитись з приїздом на цілі два тижні. Я написав заяву.

«Маю повідомити заводоуправління І-ого Київського Металургічного заводу "Червона зірка", що через незалежні од мене обставини (поранення) я перебув у хірургічній лікарні два тижні, що й спричинилося до запізненого мого повороту з командировки. Посвідку за моє перебування з 25/IX до 11/X-ого п.р. в Берлінській хірургічній лікарні "Милосердного самаритянина" (Waldstrasse, 49) за N 783 і за підписом старшого ординатора Герцфельда до цього прикладаю. 27 листопада р. 1927». Я пишу й згадую усе, як сталося.

Раптом я схоплююсь.

— То ж вона. Зина, Зина!.. Її очі, її, Зинині!..

Я кидаюсь до своїх валіз, тремтячою рукою розв'язую ремені, викидаю одну за одною речі, нарешті нахожу піджак, той піджак, що в ньому я був *тоді* в кав'ярні. Я нервово риюсь у кишнях, розшукую записочку, що її в кав'ярні мені передала та жінка. Коротенька записочка німецькою мовою: *Mein Herr, bitte sehr*, пошануйте мене вечерею.

Почерк!.. Її почерк, — каракулі, скошені в лівий бік. Як я тоді не пізнав її очей, її почерку? Який кошмар! Навіщо така мука?! Навіщо цей біль?! За що я мушу так страждати?!

У пориві невгамовного болю зникає час, зникає просторінь, зникаю я.

Потім поволі свідомість ніби прояснюється і я в галюцинаційній маячні, в маячневому півсні бачу, що до мене в кімнату приходять кат, одягнений в червоне, і бере мене за руку. Маненький блазень, огидний горбатий карлик, що йде за катом, дзвякаючи своїми дзвіночками, гримасуючи й дражнячи, здійсмає передо мною свій фіглярський ковпак:

— Шановний мессире Ріміро! З наказу герцога вас буде виведено на площу, розрізано на частини і кривавий ніж буде покладено коло вас.

Я бачу площу в Чезені, я бачу в бруковій площі кожную кам'яну плиту, порослу травою, я бачу круглий басейн фонтану з постатями тритонів, що трублять у довгі мушлі, я можу роздивитись кожне обличчя й кожную складку вбрання серед натовпу, що переповнює площу, чекаючи на мою страту. Кат зриває з мене одяг, кидає мене на поміст і з розмаху пронизує мене мечем. Я не витримую болю й кричу...

У двері моєї кімнати гуркотять, гуркотять, усе дужче й дужче: — Іполіте Миколайовичу, що з вами?!

Кат, площа, блазень, нещасний мессир Ріміро д'Орко, біде сифілітичне обличчя Чезаре зникають. Я прокидаюсь. У мене вистарчає волі сказати:

— Ні, нічого. Не турбуйтеся. Це всі сні.

Я п'ю воду... В квартирі все затихає. В квартирі тиша.

Я дістаю пляшку коньяку й одразу випиваю шклянку. Спирт облікає рот, шлунок, я не п'янію, а тільки свідомість і зір прояснюються в якійсь надзвичайно напруженій ясності. Я чітко згадую все, що сталося в Берліні, ніби це трапилося тепер, сьогодні.

5

Як справжній провінціал, я прийшов до людного кафе-ресторану, де буває «весь Берлін», надто рано; власне кажучи, я прийшов пізно, бо година обідів вже скінчилась, і рано, бо вечірня й нічна публіка ще не почала сходитись. Чекаючи, переглянув ілюстровані часописи, ці різнофарбні зошити й книжки, що ними метушливий, заклопотаний люд бавить порожню цікавість своїх дозвільних хвилин. Винудьгував над карткою питов, у більшості з невідомими мені назвами, що їх багато вигадала вибаглива пересиченість.

Поволі почала з'являтися публіка, жінки, чоловіки, молодь. Заля наповнювалася галасом і голосами, пересуванням стільців, дзвоном шклянок і тарілок, музикою джаз-банду, гримами жінок, пахощами парфумів, гримасами смокінгів.

І в гуркоті джаз-бандового вереску, в тремтінні негритянського там-там, в патосній урочистості гобою, поблискуючи оголеністю пліч, пройшла повз залу струнка в гофрованій спідничці жінка. У неї розкішне, очевидячки фарбоване руде волосся, обличчя, на якому лежать ознаки цього плутаного безсонного «ресторанного» життя. Закинувши ногу за ногу, вона сіла за столик в окремій одгородженій кабінці, недалеко від мене, витягла з великої червоного сап'яну сумки маненький золотий портсигар, запалила цигарку і замовила льокаеві якогось аперитиву. Скільки їй років? 20-30, молода, літня?

У мене забилося серце в незнаному чеканні чогось небувалого й неможливого, що має в чудесній химерності нездійсненого здійснитись зараз, раптом, ось-тут...

Для неї, цієї стрункої жінки з рудим волоссям на ресторанній естраді здоровий і грубий негр в дикому захопленні долонею бив в барабан. Дивлячись в куток, де вона сіла, він саяв шоколядним масним своїм обличчям, тупотів ногами і, галасуючи, як божевільний, вигукував щось, чого я не міг розібрати.

Вона посміхнулася йому. І шоколядний негр, зістрибнувши з естради й схопивши з ближчого столика велику супову ложку, гнучким пливком, якого важко було чекати від такого товстої людини, знов перестрибнувши на естраду, в азарті вистукував на стільці, в скажено швидкому темпі, під апльодисменти публіки, галасливий задерикуватий марш. Коли він скінчив, оплески подвоїлися. Витираючи чорне спітніле обличчя білою хусткою, негр розкланювався в її бік.

Прикрившись аркушем газети, я стежив за жінкою, в яку закоханий цей шоколядний, джаз-бандовий барабанний негр. Мабуть, я позаздрив тоді одвертості почуття в цього естрадного негра.

Перед тим, як випити свій аперитив, вона стерла помаду з губ. І коли випила, дивлячись у дзеркальце свого величезного ридикюля, вона дбайливо підфарбувала губи кармінним гримувальним олівцем. Потім, примруживши трохи очі, почала обдивлятися залю, столик за столиком, пару за парою, чоловіка за чоловіком. Вона нарешті подивилась також і на мене. Наші погляди на мить зустрілись, вона дивилась гострим зупиненим зором своїх темних підведених очей, що їх глиб було заглиблено широкою смугою важкої навколо очей синяви. Вона дивилась непорушно, нібито дивлячись не бачила, ніби дивилась поза мене. Тоді я не пізнав цих очей, цього зору, такого чудного й чужого.

Тоді... Тоді я розсердився, одвів очі й закритися газетою. Я рішив більше не дивитись у її бік. Хоч у

мозку й промайнула думка, блиснуло на мить щось знайоме, але я тоді не зміг дати ради. За весь вечір я ні разу більше не подивився на цю жінку з пишним пофарбованим волоссям. Я прийшов тільки побачити, як розважається нічний Берлін, а зовсім не для того, щоб брати участь у цих нічних фокстротних розвагах. Я тут сторонній і байдужий. Я спостерігаю. Я зовсім не маю наміру стати предметом надій і розрахунків для жінок, що одвідують цей кафе-ресторан. Я ладең витратити десять марок, щоб побачити видовисько для мене незвичайне, але оплачувати тривожну жагу, що її несуть жіночі погляди, аж ніяк не входить в програму мого сьогоднішнього вечора.

Я не аскет і не жононенависник, а просто звичайна твереза людина, що її не вабить ресторанне кохання. Я не кажу, що фокстротоване кохання викликає в мене огиду чи що. Мораль є справа звички, згусток засвоєних навиків, а я не звик ходити по ресторанах, щоб там шукати випадкового кохання. Мені це ресторанне кохання не довподооби, як не довподооби й багато чого іншого в сучасному Берліні.

6

Коли я опускаю газету, я чую, моя сусідка з підведеними очима й рудим волоссям, підкликавши кельнера, наказує подати атраменту й ручку. Написавши, — писала вона досить довго, — вона одсовує перо й прохає кельнера прибрати каламар; каламар їй більше не потрібний, а цю записочку вона ласкаво прохає передати панові, що п'є каву отам у куточку під пальмою, коло дзеркала.

Хоч вона сидить не дуже далеко од мене, я не розбираю окремих слів і тільки схоплюю різкий, глухий тембр її трохи хрипкого голосу.

Поки кельнер передає мені записочку і поки я перечитую папірця: «Mein lieber Herr, bitte sehr»... —

офіційні, очевидячки, звичайно вживані тут слова, формула, освячена традицією багатьох, певно, років, — і поки я, зім'явши записочку, засовую її в кишеню свого піджака, вона дивиться на мене. Я не бачу її її очей, вона сидить у кабінці й спинка кабінки закриває її від мене, але, мабуть, і зараз її зір такий же спинений, нерухомий, гострий, чужий і чудний, як і тоді, коли за декілька хвилин раніш наші очі на мить зустрілись: дивлячись, не дивиться.

У відповідь на записочку я негативно хитаю головою.

На моє негативне хитання вона, мабуть, знизує плечима й одвертається. Я не дивлюсь на неї, я уважно розглядаю марку кав'ярні на тарілці з кексом, але я чую, як вона своїм різким, сухим, трохи хрипким голосом кличе кельнера й замовляє подати їй стопку горілки: — Wodka!..

У кожного свій смак. Хто їсть кекс, хто п'є горілку. Чому ж цій дівчині з хрипким голосом не пити горілки? Картка напоїв пропонує великий вибір найрізноманітніших питов; між ними є й Wodka.

Я чую:

— Ви дозволите мені, фройляйн...

Я обережно, щоб якимось чином зустрітись з її очима, повертаю голову в сторону кабінки, де сидить вона, і бачу, що до її столика підійшов важкий, грузький, червоний напідпитку чоловік, з олов'яними очима й пухкими щоками, властивими німцеві, що п'є багато пива; типовий німецький бюргер; власник якоїнебудь модної крамнички патентованих ліків і предметів, видатний банківський службовець чи може й сам банкір, *pouveau riche*, що забагатів на постачанні під час війни і зумів під час інфляції, нічого не загубивши, округлити свій капітал, абож це біржовий маклер, що перевів сьогодні декілька вигідних операцій, чи директор фабрики, що приїхав з провінції до Берліну розважитись, а то й урядовець з якогонебудь міністерства. Взагалі,

один з тих багатьох безликих, що їх Георг Гросс малює в сурдутах з комірцями й краватками, але без голів.

Не все одно, хто він і яке в нього лице? Учора один, сьогодні інший... Отже, жінка, яка, писавши до мене записочку, піклувалась, щоб хтось оплатив сьогоднішній її рахунок, на сьогодні вечерю матиме. Я можу бути спокійний: на цю ніч вона не лишиться без заробітку. Усе гаразд, — і я теж можу повечеряти.

Кельнер хай принесе мені чогось їсти, але полегше. Пити? Ні, мабуть, нічого. Чи, може, хай сам герр кельнер порекомендує мені щось з аперитивів чи коктейлів. Я нічого в тих назвах напоїв не розбираю, хай подасть щось покуштувати. Я покладаюсь на його, кельнерів, вибір.

Іноді я позираю на той столик. Вони одсунулись в глибину кабінки й спустили портьєру. Мені видно тільки струнку ногу, прозорий чорний шовк панчішки й лякову туфлю з довгим гострим носком. Кельнер подає їм найрізноманітніші страви й напої. Вийшовши з кабінки, вони танцювали фокстрот. Тоді продовжували вечеряти, вечеряли й пили. А потім...

Власне кажучи, я не помітив, як усе це сталося. Мені обридло сидіти в ресторані, їсти мені не хтілося, пити теж. Мені було нудно. Я почав позіхати. Я жалкував, що дурно змарнував півночі, що краще було б переглядати у себе в номері готелю каталоги хемічних фірм і підготуватись до завтрашніх розмов у торгпредстві. І я, власне, не помітив, як він і вона вийшли з кабінки. Мені здалося, що він держав її за руку й щось говорив, що вона розчервонілась од вина і нібито не хтіла йти. Раптом майнула криця. Я бачив витягнену руку: вона стріляла спочатку в живіт товстому німцеві, а тоді в себе, в порожню, в просторінь, в нікуди. Задзвеніло дзеркало. Гістичними жіночими вигуками йойкнула зала. Хапаючись рукою за бік і падаючи на підлогу, я бачив, як шоколадний негр кинувся до жінки і вирвав у неї з рук револьвер.

Вона стріляла в просторинь, в порожню, в нікуди! Так я думав тоді в Берліні, лежавши в хірургічній лікарні, так я думав дорогою. Тому то, певний, що все це сталося цілком випадково, я не поцікавився спитати за прізвище тієї жінки, або ж детальніше зацікавитись справою. Випадковий постріл, випадкова пригода! Хіба не все одно, хто ця жінка з ресторану, повія, що в п'яному розпачі захтіла стратити собі життя? Так я думав навіть ще сьогодні, розповідаючи в трамваї всю цю історію Панасові Григоровичу. Але в цю хвилину я так уже не думаю.

Я беру пляшку й випиваю одну за одною дві склянки коньяку. У мене тремтять руки. Мене трясє.

Та все таки мене бере сумнів. Я не можу повірити, не можу визнати, не можу погодитись. Усе це надто неможливе!..

Може це й не була Зина... Припустімо на хвилину, що очі цієї жінки нагадують Зинині, алеж я там їх не пізнав. Очевидячки, випадкова подібність, не більше. Я не можу припустити, щоб з Зини зробилась ресторанна повія... Ні, певно, то не була Зина. Зина не писала б до мене цієї гидкої записочки: «Mein Herr, bitte sehr...». Я беру записочку, розправляю її й уважно роздивляюсь. Чому я припустив, що то її почерк? Хіба мало є людей на світі, що пишуть нерозбірно, скошуючи літери на лівий бік?

Хе, хе, хе! Я сміюсь з своїх недавніх кошмарів, я виливаю з пляшки рештки коньяку, що в ній лишились і дістаю другу. Мені стає весело. Як я міг вигадати таку нісенітницю, як я міг припустити таку щодо Зини можливість?

З ласкавою іронічною посмішкою я розглядаю цього папірця, що сьогодні приніс мені стільки душевних страждань. Як приємно заспокоїтись після таких жажливих переживань. Але що це? Записочка, це — аркушик паперу, що його перегнуто й заклеєно. Трафаретні, непристойні слова, що так мене збентежи-

ли, писані на заклеєній секретці. Я дістаю ніжик і обережно розкриваю секретку. У мене б'ється серце. Ще є надія: в середині нічого не написано, просто білий аркушик, що трапився під руку тій жінці. Власне, не варт і розклеювати... Це ж так ясно.

Записочку розкрито, її всю пописано Зининими, так мені знайомими, каракулями. «Ми шукали неправдоподібних істин. І ми не нашли їх. Життя зламало нас. Нічого не лишилося для надій. Я гину. А ви — я ненавиджу вас».

Яка тиша в кімнаті, напружена, гнітюча тиша, порожня тиша, що тисячами пудів давить на мій мозок! Чому не додивився тоді, чому не розірвав, чому зім'яв, чому так зневажливо сховав до кишені?

Заболіло серце; здавалось, зібралось в маненький комочок, що, стиснутий, бився сам. Мене не було: був тільки цей комочок і біль.

Як я не пізнав її під час цієї випадкової зустрічі? Не пізнавши, як я не розірвав листа? Та навіщо ці пізні жалі?!

Тепер немає сумнівів: то була вона, і це її почерк, милі Зинині каракулі, як у всіх самолюбних, гордовитих людей, різко скошені на лівий бік.

Зина пізнала мене і, пізнавши, передала мені записочку: «Mein Herr, bitte sehr»... Коли вона хтіла, щоб я підійшов до неї й пізнав її, то навіщо ця мерзenna, підла пошла фраза повії про вечерю, навіщо ця гримаса берлінської кав'ярні на любому Зининому обличчі? Чому, коли вона хтіла, щоб я пізнав її, вона не найшла нічого кращого, як написати запрошення повечеряти, що оце його з хворим сумом тепер перечитую?

Чи може вона не хтіла, щоб я пізнав її, хтіла упевнитись, що я не піду на заклик повії? Коли так, то навіщо, написавши ззовні таке паскудство, в середині во-

на написала ті слова, що їх вона дівчиною любила повторювати, її улюблені слова про істину й оману, про правдоподібне й неправдоподібне?

Зина обернулась в повію, тільки в повію. Вона не захтіла іти поруч зі мною, її не привабив мій шлях — шлях людини, відданої праці. Вона не захтіла жити творчим життям, вона не повірила в творчу міць щоденної праці, в працю, що визволяє.

Вона повірила в химеру свого я, своїх особистих путей, своїх відокремлених бажань.

Зина заплуталась в шуканнях неправдоподібного. Все загублено, все знищено. Повороту немає. Все скінчено.

Я кладу голову на стіл і почуваю, що моє чоло спирається на аркуші розкритої книги, що пошкаралубились і пахнуть цвіллю. Я пам'ятаю: це сторінки, що розповідають за історію мессира Ріміра д'Орко, призначеного від Чезаря Борджа в Романію і страченого на горло за виконаний Чезарів наказ. Ще одна неправдоподібна історія, вищу й останню правду котрої розгадав і пізнав Макіявеллі. Так треба!.. Треба було, щоб розквітло наше кохання, моє й Зинине, і щоб потім кохання знищило її. Зина прагнула усунути в коханні все, що тільки подібне на кохання, але не є коханням, і, нехтуючи правдоподібним, намагалась досягти останніх меж неправдоподібного. І тоді вона безсило заплуталась в неправдоподібному, і воно знищило її.

Зина зрадила наше кохання. Вона не кохала мене, їй непотрібне було моє кохання. Вона грала в кохання, бавилась з коханням, перетворила його в арлекінадну витівку. Повія, повія, повія!..

Я дістаю пляшку, і, розпліскуючи тремтячою рукою, п'ю шклянку за шклянкою. Останню шклянку я ненароком перекидаю, і коньяк заливає розкриту на історії Ріміра д'Орко сторінку Макіявеллевого «Il principe».

Я не пробую підняти шклянки. В знеможі я падаю на ліжку.

АЛІНА Й КОСТОМАРОВ

Цей незвичайний роман почався досить звичайно, навіть банально. Він і вона — учитель і учениця... *Він* — Микола Іванович Костомаров, учитель Київського зразкового для дівчат пансіону *m-me de-Мальян*; *вона* — Аліна Крагельська, учениця випускної класи, перша учениця з першої лави, гарненька й здібна дівчинка, насмішуватий підліток з безтурботним жвавим сміхом та веселими чорними очима.

Що є банальніше подібного роману вчителя з ученицею, в якому педантичність і наївність, поєднані одна з одною, назавжди до самої смерти збережуть пам'ять про дбайливо загострене гусяче перо, гарусом вишиту закладку для підручника, зшиток у кольоровому папері й крейду з рожевим бантиком, простодушні натяки на закоханість, підказані першими проявами ще неусвідомленого почуття?!

Не боятись банальности — це власне єдиний спосіб уникнути її. Тільки нездарам слід стерегтись банальности. Люди, що вміють мислити своєрідно й обстоювати незалежність свого поведження, ніколи не хехтують банальностями. Це вища наука; не лякаючися безбарвности звичайних ситуацій, вчинків і слів, володіти мистецтвом жонглювати банальностями, як акробат своїми різнобарвними м'ячами.

Банальність є трамплін, акробатичний трюк, щоб, стрибнувши в просторінь і не почувачи під собою ґрунту, відчутти неможливе, як можливе.

Для людей, що звикли ходити широкими шляхами і прокладеними стежками, банальність, — коні їдять сіно, Волга тече в Каспійське море, чоловіки закохуються в дівчат, одружуються, заробляють гроші, мають дітей, здобувають чини, вислужують надбавки, грубшають і хворіють, — здається єдино певною прикметою реальності. Усе небанальне вони зневажають як таке, що не існує, або ж, принаймні, як таке, що не повинно існувати.

Вони ніколи не зможуть припустити, що кожну банальність можна поставити сторч, розкрити в ній її протилежний сенс, що можна кохати дівчину й відмовитись од цього кохання, що можна бути шкільним учителем, писати недоладні любовні вірші й усе ж таки обернути роман з 15-літньою дівчинкою в химерну неправдоподібність.

Чудесно, в небагатьох рисах, портретно й чітко, з іронічною ніжністю описує Аліна Крагельська той день, коли в серпні 1845 року прийшов до їх кляси в «Зразковому пансіоні» *m-me de-Мальян новий учитель*, трохи згодом мета її першого кохання, любовних дівочих снів.

Це була молода людина (Костомарову було тоді 28 років) з дуже свіжим обличчям, середня на зріст, міцна, так би мовити, кремезна, в віцмундирі (звичайна тодішня одяга вчителів), в дуже широких рукавичках і в таких чоботях, що вони викликали сміх своїм розміром.

Замість уклонитись, Костомаров якось ніяково пригнувся, підвівся, склав по-дитячому руки й хитнув головою, ніби бажаючи звільнитись од густих пасом волосся, що їх насунув на чоло й очі недбайливо одягнений капелюх. На волоссі навколо голови залишилася втиснена від капелюха смуга, ніби з голови тільки-що знято обруча.

У ці роки особливої моди не тільки сальонної і світської, але й літературної та розумової на дендизм, французька мова, свіжі гарні рукавички, вміння вклонитись і носити фрак — правила за прикмету порядности.

Саме в ці роки Карлайл видав свою Тойфельсдрекову «філософію одягу», а Барбе д'Оревільї присвятив спеціальну книгу характеристиці Джорджа Браммела, цього апостола дендизму.

Романтизм, що почав свій розвиток з проповіді внутрішньої людини й негації всього зовнішнього, кінчив апотеозом того, що є найбільш зовнішнє для людини — апотеозом костюму. Для другої чверти ХІХ віку бути денді — це і значило бути культурною рафінованою людиною, поетом, лідером партії, філософом, громадським діячем. Байрон, Пушкін, Чаадаєв, Ів. Кіреєвський були денді, бо вони були мислителі й поети. Куліш у своїй автобіографії, вміщеній у «Правді», ретельно відмежує себе й своє кармазинне дендичне українофільство від січової низовщини Шевченка, закидаючи останньому як найбільшу хибу брак дендизму. Шевченко, на Кулішеву думку, був надто примітивний, надто мало денді, щоб його можна було висунути на роль ватажка українського громадського руху.

Широкі рукавички та величезні чоботи, як згодом вишивана сорочка, підперезана червоним пасом, — це не тільки спосіб одягатись, але й спосіб мислити, це ціла програма життєвої акції і світогляду.

Костомаров романтик, — чи повинно це означати, що він з своєю недбайливістю в одягу не був денді? Як запевняє Дж. Браммел, особа авторитетна в цих питаннях, можна не шити своїх костюмів у кращого кравця і зостатися денді. Денді — людина несподіваних екстравагантностей, і недбайливість в убранні може так само відрізняти витончену людину від звичайних філістерів, як і особлива дбайливість в костюмі. Це романтики ствердили бридке (*laid*) як прекрасне (*beau*).

У Костомарова були короткозорі очі, рябувате одвіспи обличчя і розгублена ніяковість у поводженні з людьми, властива кожному, що звик до самоти й замкненого кабінетного життя. Короткозорість не робила його вродливішим; до того ж вона була така велика,

що це відчувалося і в його жестах, і в його міміці. Він псував свою зовнішність вигадливим, хоч, може, і ненавмисним способом одягатись і невмінням дати лад своєму розкішному попільному волоссю.

Спазматична гримаса на обличчі та гротескність убрання й манер, — таке було загальне вражіння од Костомарова, його чудернацтв, чудних вчинків і всіх його дивовижних рухів.

Скільки сміялись учениці в пансіоні *m-me de-Мальян* з приводу надзвичайних приналежностей костюму нового учителя — цих *мішків* замість рукавичок, якихось густих батистових фалбор, замість манжет (нарукавників). Скільки кривлянь і передражнювань з приводу його кліпання очима та частого скидування головою.

— Я, — каже Аліна, — не могла втриматись од сміху, коли бачила, як новий учитель закидає голову, раз-у-раз посміхається і ніяк не може звільнитись од обридливого волосся.

Учениці пансіону нерідко після лекції збирались гуртком і обмірковували, звідкіля і де взялися чудернацькі манери їхнього нового учителя. Згадуючи його гримаси й «чужі фізи», вони нестримано сміялись.

— Смішний, — це основне вражіння від Костомарова.

— Чуперадло морське! Потвора!

Ці прозвиська твердо установились за Костомаровим в пансіоні *m-me de-Мальян*.

Його приймали за «блаженненького» чи юродивого. На нього показували пальцями. Побачивши його, спинались.

Він з своїм довгим розмаяним волоссям, неуважним, чудним, ніби невидючим поглядом з-під окулярів, з своєю то надто хапливою, то повільною ходою мимоволі викликав посмішку. Він ходив зігнувшись. Власне не ходив, а бігав, і його зігнута під гострим кутом постать здавалась особливо недоладною.

Це трапилося якось уже згодом у Саратові. Микола

Іванович повертався з купання і, як звичайно, поспішався: не йшов, а біг. По дорозі перестрів його купчик. Помітивши історика, він не утримався, щоб здивовано не показати навздогін пальцем:

— Диви! Диви! Що воно таке біжить? Пан, не пан! Купець, не купець! В золотих окулярах, голене, зігнулось, біжить. Нема в ньому нічого доброго. Сам себе оконфузив.

Розпатланий, мішкуватий, незграбний, в надто великих чоботях, зігнутий і розгублений, він викликав подив, посмішку, і не то презирство, не то жалість.

Його нервові загострені жести, невмілий уклін, спосіб поправляти окуляри, висовувати вперед підборіддя і часто відкидати голову ще виразніш відтіняли своєрідну незвичайність його поведження, що примушували чекати від нього того чи того раптового й несподіваного чудернацтва. Його незграбність доповнювала його ніяковість.

У своїому поведженні він засвоює манеру гротеску. Він стилізує себе під фантастичних карикатурних героїв Е. Т. А. Гофмана. Він шаржує там, де жадної потреби в тому немає, він прибільшує і гіперболізує там, де ці гримасні підкреслення здадуться всім, а в тім числі за деякий час і йому самому зайвою і прикрою афектованістю.

Він шаржує, і його шаржують. На гротескність відгукуються гротескністю, на карикатурність відповідають карикатурою, на гримасу — гримасою. Загострена виразність його жестів і рухів легко надається до наслідування й передражнювання. Його так легко перекривити, передати його чудне кліпання, нервові на обличчі спазми.

У пансіоні *m-me de-Мальян* Костомаров викладав історію. Двічі на тиждень після другої години він приходив до пансіону давати лекції. Даючи лекції, Микола Іванович ніколи не сідав у клясі до катедри, а звичайно стояв. Він стояв або коло столика, або коло

великої чорної таблиці, де він, щоб полегшити ученицям записувати хронологічні дати, крейдою викреслював криві, нерозбірливі кривульки цифр. Бали, що їх він ставив в клясному журналі, були такі ж недоладні й непевні, як і він сам: чорнильні карлики й гіганти кривлялися й чорніли на розграфлених сторінках шкільного щоденника. Важко собі уявити, які смішні карлючки писав наш історик: то мікроскопічна цифра стояла вгорі чи в одному з куточків клітинки-квадратика, то, навпаки, величезна цифра займала її всю.

Несувітні чоботи, що висовувалися з-під фалд учительського віцмундира, своєю навмисною величезністю підкреслювали вигадливу невідповідність обставин.

Зрозуміло, що тільки він вийшов з кляси після першої ж лекції, як учениці почали передражнювати його манери й подригування обличчя та брів.

— Я, — каже про себе Аліна, — була перша майстерка на такі витівки.

Ідучи за Миколою Івановичем до кляси, в парі з сестрою, Аліна встигала кривлятися, стискати кулаки, висовувати вперед підборіддя, одне слово відтворювати всі чудні жести й рухи Миколи Івановича, користуючись з того, що він ніколи не обертався.

За старих літ він любив на дозвіллі слухати Алініні спогади про ті часи і завжди просив віддати його тодішню ходу та гримаси. Коли Аліна задовольняла його бажання, він сміявся до сліз, до гикавки.

Отже, минуло два-три місяці, як Микола Іванович почав викладати в пансіоні m-me де-Мальян. Одного разу, спитавши Аліну й поставивши п'ять, він переглянув її бали з інших предметів. Його зацікавила ця здібна чорнява дівчинка.

Він подивився в журнал, подивився на неї й сказав:

— Ви чудесно вчитесь!

— Я ніколи не вчусь! — була Алініна відповідь.

Учениці стримано розсміялись. Клясна дама m-me

Dutremblay похитала головою, а Микола Іванович допитливо подивився на цю задиркувату жваву ученицю. Він підійшов до її місця й пресерйозно запитав:

— А що ж ви робите тут, коли не вчитесь?

— Учусь, але не чудово, а злегка, доки є учитель у клясі, а тоді граю на роялі, вишиваю, бігаю, пустую.

За цим словом вона вмить закліпала очима й склала руки «в кулачки», як усе це звичайно робив Микола Іванович. Та він нічого не помітив, ще раз посміхнувся, злегка вклонився й вийшов з кляси.

Тому що клясна дама, m-me Dutremblay, сливе нічого не розуміла по-російськи й тільки бачила, що вчитель сам підійшов до учениці й запропонував їй якусь питання, на яке та відповіла з належною для учениці серйозністю, то вона й не зробила їй жадного зауваження. До того ж Микола Іванович заступав своєю постаттю од світла обличчя Аліни, і клясна дама не могла помітити Алініних передражнювань та її жартівливих гримас.

Усю цю сцену переведено бездоганно з глибоким почуттям доброго гумору й незлої, кінець-кінцем, іронії. Удавана серйозність відповідей лише підкреслювала жартівливість гримас. Аліна тонко розуміла техніку комічного й mise-en-scène пародійного жанру.

Схвильоване кліпання очима й руки по-дитячому складені «в кулачки»... Тут перші прояви ніжності, перші паростки почуття. В незлому гуморі є завжди крапля ніжності й перший вияв зворушеної симпатії.

Кривляння поволі перетворюється в любов, гримаса переходить в замилювання, з гротеску починається захоханість.

Тема «бридкого» і «прекрасного», beau та laid, у найхімерніших сполученнях стає за улюблений мотив у тодішній літературі, і Віктор Гюго, що все більше й

більше входить у моду, навчає читачів за бридкою зовнішністю Квазімодо й Гвінплена бачити високе й чисте серце, терплячу відданість і покору самозречених офір.

II

Одеса влітку — голе, розпечене, порожнє, без дерев і садків місто з блідосірого жовтуватого вапняку, де курява, що її приносить вітер із спалених басарабських степів та здіймає з незабрукованих піскуватих вулиць, тонким шаром висить у повітрі, а липнева нестерпна спека примушує сидіти вдень в кімнаті з причиненими жалюзі.

Одеса влітку — вицвілий, пожовклий графік з суворими й прямими лініями, злегка підфарбований синім, сірим і червонуватим, місто рудих тонів, червоної глини, сірого каменю і шорсткого сіро-зеленого бур'яну. Купи зела не псують струнких архітектурних перспектив, що відтворюють зразки клясичного простого стилю, і рідка акація на тлі блакитного неба здається ніби викресленою тушшю, величною, чорною і неживою.

Одесі бракує зела й доброго пляжу, але в 40-их роках минулого століття осіб, що потребували морського кліматичного лікування, лікарі посилали переважно до Одеси. За тих часів Одеса користувалася правами *porto-franco*, і закордонний крам можна було придбати там за надзвичайно дешевими цінами. Отже, з'їзд особливо дам і дівчат на купальний сезон завжди був дуже великий, бо жінок Одеса приваблювала не так своїм морським купанням, як можливостями розважи-

тись, послухати в опері італійських співців і придбати собі прикрас. Купальний сезон в Одесі був, власне, сезоном купівлі та міряння модних туалетів. До Одеси їхали купатись і шити вбрання. Через те тамтешні модистки були зовсім неприступні; навіть найпростіші з них були завалені працею і брали за роботу, що хтіли, знаючи, що мало хто наважиться везти в своїх валізах шматок купленого в Одесі краму або ж мережив. На митниці оглядали валізи й нічого незшитого в середину країни без великого штрафу вивезти не можна було.

Їхали до Одеси з власними модистками, з льокаями, з штатом прислуг, улаштовувалися не в готелях, а наймали собі окремі помешкання з декількох кімнат, вибираючи нижні поверхи в кам'яних будинках з жалюзі на вікнах, щоб хоч трохи захиститися від одеської літньої спеки.

За порадою лікарів поїхала на літо до Одеси й пані Крагельська з обома своїми дочками, взявши з собою модистку шити вбрання дівчаткам, і льокає, щоб дивився в дорозі за екіпажем, розплачувався на станціях за поштових і слугував на квартирі в чужому місті.

Залізниці тоді ще не було, і з Києва до Одеси з зупинками, чеканням коней на станціях доводилося їхати не менше тижня.

В Одесі Крагельські найняли окреме приміщення з 4-ох кімнат в нижньому поверсі кам'яного будинку, для Аліні взяли в зажиток гарний рояль.

Отже, Одеса! Море, сонце, театр, італійська опера, крамниці з закордонним крамом, південні рідкі фрукти, персики, виноград, айва, свіжа морська риба, порт, переповнений чужоземними кораблями, галасливий інтернаціональний натовп, крикливі греки, мляві засмалені турки з анатолійських берегів, рухливі італійці, поважні і стримані англійські негочіянці й матроси, Схід і Європа одночасно, — усе було цікаве й нове для молоденьких дівчаток, що тільки закінчили пансіон і вперше виїздили в далеку і привабливу мандрівку.

Удень гра на роялі, вранці й увечері купання в морі, пізніше льожа в італійській опері.

Розчинене вікно прикрито жалюзі від пекучих соняшних променів, і в затемненій кімнаті відчувається присмерчений холодок. У вікні миготять тіні перехожих і відбиваються на нотах. Трапляється, що дехто спинається і слухає Алініну музику. Сам славетний Черні, проходячи повз будинок, де мешкають Крагельські, дарма що на вулиці спека і йому треба поспішати на чергову лекцію, іноді затримується на кілька хвилин коло вікна, звідки чути музику, щоб краще розібратися в окремих нюансах тонкої гри.

Черні в захопленні від тієї терплячої упертості, з якою музикантка перемагає труднощі екзерсисів та етюдів. Зацікавившись, він сам починає розпитувати про дівчину з такими видатними музичними здібностями. Він відмовив багатьом іншим, але охоче згодився дати лекції Аліні.

Увечері Крагельські всією родиною йшли до театру слухати італійську оперу, й на Аліну справляло глибоке вражіння вокальне виконання величезних п'єс, оркестра, співці.

Тут, у театрі, під час вистави піччівської опери «Сафо» Костомаров, що теж приїхав того літа купатися до Одеси, випадково зустрівся з своїми недавніми ученицями.

Звичайно припускають, що в житті кожної людини відиграє видатну роль випадок. Усе на світі, мовляв, підвладне непрозорій волі фатальних збігів випадкових обставин: помаранчова лушпинка, що на ній посковзнулась нога. Та ледве чи це так!..

Зустріч на піччівській опері Костомарова з Аліною була випадкова і, як кожен випадок, могла кінчитися нічим. Отже, зустрілись, привітались, зраділи в першу мить, тоді через хвилину побачили, що в них немає нічого спільного, що минуле минуло, відчували нудьгу, сказали декілька порожніх заялжених слів, відповіли

на декілька запитань про пансіон, учителів, товаришок і розійшлися назавжди.

Випадок є ніщо, коли ним нехтувати. Він набуває ваги тільки тоді, коли його не уникати, коли його цінити, коли надати йому особливого значіння і зробити спробу культивувати його. Завжди в ілюзорний алогізм несподіваних зустрічей можна внести певну рацію й розум. Людина творить випадки. Од людини залежить одкинути випадок чи прийняти його, уникнути його чи піти назустріч випадковій і стрінутися з радісною посмішкою і простягнутою рукою.

В театрі розігралась чудесна, мила сценка, втішна і принадна: заглиблений у себе Костомаров, що сидить у своєму кріслі в партері, не звертаючи жадної ні на кого уваги; пані Крагельська-Мазурова чепурно одягнена, з чорними, як і в дочки блискучими очима, коректна, витримана й бонтонна дама, що найбільше боїться порушити етикет.

Крагельські сиділи, як і завжди, в улюбленій льожі нижнього ярусу: попереду чорнява Аліна з сестрою, а за ними їхня мати.

Грали увертюру. Дівчатка крутилися на своїх стільцях, роздивлялися публіку в партері та в сусідніх льожках, обмінювалися вражіннями, пустували, сміялись, розмовляли, іноді аж надто голосно. Їм було цікаво й весело, як може бути весело тільки в 16 років на виставі в театрі, де публіка, музика, світло, нові вбрання створюють атмосферу якоїсь урочистості і легке хвилювання огортає все навколо почуттям ясної і прозорі сп'янілості. Пані Крагельській не раз доводилося казати дівчатам, щоб вони сиділи спокійно й розмовляли тихше або ж і зовсім замовкли.

Та раптом сестри помітили в одному з крісел партера знайому зігнуту постать, знайомі жести, знайоме обличчя, тонкий ніс, русяве розмаїне волосся, золоті окуляри. Костомаров сидів заглиблений у себе і часом, сам не помічаючи того, робив «чуфізи», чудні маніпуляції

руками коло носа, — властива йому ще з дитячих років звичка.

Дівчатка почали привітно хитати головами, сподіваючись у цей спосіб привернути до себе увагу Костомарова. Звернути увагу короткозорої, заглибленої в себе, байдужої до всього людини, що навіть не подивиться на сусіда, чи сидить поруч з ним? Це було безнадійно.

Що з того, що музика грає увертюру й у театрі тиша? Що з того, що вони порушують усі правила, доброго поведження? Які можуть бути правила для 16-літніх дівчат?

І через увесь театр лунає:

— Monsieur Kostomarov, і ви тут?

Пані Крагельська здивована й обурена! Вона обурена, бо сьогоднішнє поведження Аліни та її сестри межує з непристойністю. Не вистачало б, щоб із сусідніх льож на них зашикали. До того ж, вони перегукуються з якоюсь невідомою особою.

— Тихше! Прошу вас, сидіть пристойно! Кого це ви викликаєте з партеру?

У дівчат радісно сяють обличчя: така несподівана зустріч!.. Вони обертаються до матері:

— Матусю мила! Це наш учитель!

Незадоволення пані Крагельської зростає. Коли б ще хтось інший, а то пансіонний учитель! Шкільний учитель не може бути зарахований до знайомств, якими можна радіти й захоплюватися.

Мати спинає дочок, їхній запал і навчає:

— Бог із ним, вашим учителем. Ви тут не в пансіоні, а в опері, в світі.

Та це протиставлення «світу» й «пансіону» не впливає на молодих дівчат, вони не заспокоюються, і їхнього піднесеного настрою не можуть спинити жадні нотації з боку матері. Вони не тямляться від радощів, коли до їхньої льожі входить Костомаров.

Він називає себе пані Крагельській і тоді звертається до своїх учениць:

— Яким побитом ви тут?

— Певне таким, як і ви! — відповіла Аліна. — Ми приїхали сюди з Києва спочивати й купатись у морі.

Микола Іванович аж ніяк не сподівався зустрінутись із ними в Одесі. Він певен був, що вони поїхали до Курської губернії. Принаймні такі інформації він одержав од свого приятеля, який після випускного акту, не дочекавшись кінця, стомлений духотою в залі, пішов з ним блукати на Аскольдову могилу. Розмовляючи про акт і про враження від нього, вони почали говорити про Аліну, що грала під супровід оркестри варіації Герца на марш з «Отепло». На запитання Миколи Івановича про місце постійного мешкання дівчат Крагельських, приятель відповів, що мати Крагельських замужем вдруге за Мазуровим і, що дівчат відвозять в Курську губерню.

— То приємніше, — сказав Микола Іванович, — пересвідчитися з сьогоднішньої зустрічі, що мій приятель помилився.

Він висловив сподіванку продовжити знайомство в Києві після повороту Крагельських у рідні місця.

На це почув сухе і стримане запрошення з боку матері й дуже живе й жваве з боку дівчат.

Наступного дня після зустрічі в театрі Микола Іванович прийшов до Крагельських. Багато балакали й сміялись. Суворі матері, що не дуже спочатку прихильно поставилась до знайомства з пансіонним учителем, помітно зацікавилась веселою розмовою і, прощаючись, нагадала Костомарову про час їхнього повороту до Києва й дала адресу їхнього київського помешкання.

Крагельські лишалися в Одесі на весь серпень і вересень аж до жовтня, а Костомаров мусів повертатися до Києва. Він розпочинав курс лекцій з історії в університеті, мав читати вступну лекцію і весь з головою збирався поринути в підготовку до лекцій, в роботу над джерелами про Богдана Хмельницького, відшуканими в університетській бібліотеці, в писання

«Слов'янської мітології», яку, бажаючи бути оригінальним і архаїчним до кінця, він видрукує незабаром церковнослов'янським шрифтом.

Літо кінчалось, наближалась осінь і праця.

З перших днів жовтня 1846 року, як тільки Крагельські повернулись з Одеси до Києва, Микола Іванович почав учашати до них на Печерське в маленький будинок на Госпітальній вулиці.

Сам Мазуров, вітчим Аліни, що служив в комісаріятській комісії (згодом перетворено в інтендантство), був людина хвора, слабував на хірагру, ревматизм рук, і рідко виходив з свого дуже напаленого кабінету.

Пані Крагельська прихильно поставилась до візит Костомарова. На її думку, Аліна та її сестра були ще надто молоді, щоб їх вивозити на блискучі генерал-губернаторські балі. Хай, мовляв, ще рік або два посидять вони вдома, попрацюють, почитають, розвинуться. Для них багато корисніше буде, коли, замість банальних випадкових знайомств, вони покищо обертаються у вузькому колі близьких домашніх друзів, віддаючи вільний свій час серйозній науковій лектурі та вдосконалюючись у музиці.

З цього погляду знайомство з Миколою Івановичем здавалось Крагельській бажаним і прийнятним. Та й сам Костомаров з першої своєї візити почав розмову про те, які твори Аліна з сестрою гадають прочитати й запропонував їм не тільки свої книжки, але й свій вибір.

Тієї зими, заглибившись в історичні студії та готування до університетських лекцій, Костомаров жив у

цілковитій самоті. Свої спочинки він віддавав одвідинам Крагельських-Мазурових.

Майже щовечора Костомаров ішов з Рейтарської вулиці, де тоді мешкав, на Печерське, на Госпітальну вулицю, щоб довгішими осінніми та зимовими вечорами, коли траплялося, що в Крагельських не було гостей, розмовляти з Аліною, читати вголос, говорити з приводу прочитаного, абож — і це найбільше його приваблювало й чарувало — слухати Алінину музику.

— Я завжди думаю про музику, — казала за себе Аліна.

Костомаров був романтик і як романтик він не міг не любити музики. Музика бо, — так учили романтики, — веде людину від порожніх справ і прагнень щоденного життя в храм Ізиди, де природа в святих, ніколи не чуваних і проте зрозумілих звуках розмовляє з нами. Її передумова — безмежне. Музика розповідає нам глибоку тайну природи, приступну тільки високому розуму. Вона споріднена з тією безумовною внутрішньою музикою, що живе й завжди бринить та співає в середині нас, як таємнича мова далекої країни, що її чудесний відгомін збуджує в нас буяння життя.

У цю сферу музики й піднесеного романтичного культу музики Аліна поволі втягувала й Костомарова. Вона грала його улюблені п'єси, і він так захоплювався її грою, що прохав грати ще раз чи то цілу п'єсу з початку до кінця, чи то якийсь окремий уривок, що був йому найбільше до вподоби.

В виборі музичних творів вони обмежувалися звичайно німецькими композиторами доби романтизму.

Новаліс говорив про музику як про найромантичніше з усіх мистецтв. Вакенродер уважав музику за рід мистецтва особливою романтичністю позначеного. Кляйст називав музику коренем усіх інших мистецтв.

Бетговен, Шуберт, Вебер, Шуман, Ліст — піднесли музику на височінь незрівняних художніх досягнень. Коли в галузі інших видів художньої творчості роман-

тизм лишився в стадії проклятивних обговорень, не переступивши за межі широких літературно-дискусійних маніфестацій, то в музиці романтизм досяг своєї мети, повного творчого розвитку і прояву.

З усіх композиторів Миколі Івановичу особливо подобалися твори Бетговена, і не тільки сонати, але й ораторії, що їх переложив Ліст. Любив він слухати «Stabat mater» Россіні, увертюру з Лістового «Вільгельма Телля» та «Erlkönig-a» Шубертового в переробці Ліста, — твори трагічні й катастрофічні, що викликають почуття тривоги й думку про погрозу неминучої й невідхильної загибелі.

Романтичне світовідчуження трагічне; отже, це романтики створили вчення про народження трагедії з духа музики.

З усіх музичних творів залюбки слухав Костомаров Лістового «Erlkönig-a». Його надто важко виконувати через швидкі шалені темпи. Граючи його, доводилося напружувати всі сили. Та Микола Іванович завжди просив Аліну грати удруге. Він настоював на своїй бажанні, а Аліна відмовлялась, посилаючися на втому. Вона згоджувалася повторити «Erlkönig-a» тільки за умовою винагороди, вимагаючи, щоб Микола Іванович прочитав який-небудь твір Пушкіна спеціально для неї, а Міцкевича — для неї з сестрою та для матері.

Алінина мати була полька, походила з стародавньої польської фамілії і з усіх поетів визнавала тільки Міцкевича. Інших поетів вона не знала й не цікавилася ними, але, коли їхній гість чудесно й з піднесенням декламував на пам'ять «Dziad-ів» абож «Пана Тадеуша», то її проймало захоплення.

Пам'ять у Миколи Івановича була феноменальна, і читав він поетів чудесно. Під час читання лице його робилось таким живим і піднесеним, що приваблювало всіх присутніх. Очі його запалювались, ввесь він випростовувався й перероджувався. В такі хвилини він здавався майже вродливим і примушував забувати за

свої «чужізи», розмаїє волосся, короткозорість, несусвітні чоботи й загальну химерність своєї вдачі.

Культ музики й поезії, що на нього ми натрапляємо в історії костомарівського роману, дуже характерна прикмета часу. Романтичний стиль переважно музичний стиль. Музична концепція життя й усіх життєвих явищ, сприйняття життя в музиці й через музику, розкриття кохання в душі музики, — оце все, згідно з головними віяннями доби, накладало свій певний відтінок на цей роман, надавало йому особливого романтичного стилю.

Liebe denkt in süßen Tönen,
Denn Gedanken steht zu fern,
Nun in Tönen mag sie gern
Alles, was sie will verschöner.

Кохати це і є мислити в звуках.

Микола Іванович і Аліна сприймали кохання як музику і музику як кохання. Вони не відрізняли цих двох почуттів.

... Коли глибокої ночі він лишався сам, він казав:

— О, вона — втілений дух пісні. Вона перетворить моє життя в музику, стане моєю душею. Я родився лише для того, щоб вклонятися їй, вічно їй служити, вічно про неї думати і відчувати її. Невже я такий щасливий, що моя душа насмілюється бути відгуком її душі? Її близькість обертає все в свято.

Він підійшов до вікна. Хор зірок стояв на темному небі, і ясна смуга на сході провіщала день.

Захоплений він сказав:

— Вас, вічні зорі, тихі мандрівники, вас закликаю в свідки моєї присяги. Я житиму для Матильди. І для мене приходить ранок вічного дня... Ніч минула. Я запалюю себе самого, як невгасиму офіру сонцю на сході.

Він був схвильований і заснув лише пізно під ранок...

Так говорив Генріх фон-Офтердінген у Новаліса своїй нареченій Матильді. Але чи міг Костомаров говорити інакше, а не повторюючи тільки слова Генріхові?

Ми всі говоримо сказаними словами. Пушкін цілком справедливо зауважив:

Любви нас не природа учит,
А Сталь или Шатобриан!..

Кохання було сприйняте через романтиків. У звуках музики Аліна й Костомаров навчилися розуміти свою любов.

— Як, — запитує Тік, — хіба це неможливо абож не дозволено мислити в звуках і музиціювати в словах і думках? О, як погано було б тоді мистцям? Яка бідна мова, яка ще злиденніша музика!

І зовсім злиденне кохання.

Музика є єдиний і найкращий спосіб висловлювати невідоме життя серця. Вона дозволяє безпосередньо бриніти нашому сердцю. Те, що в нас збуджує музика, це і є справжнє «об'явлення серця» (Herzensoffenbarung), як каже Вакенродер.

Музика надхненна. З темного світу вона подає нам темні дивовижні знаки, — і бринять струни серця, і ми розуміємо їх звуки. В зеркалі звуків серце людське навчається пізнавати саме почуття; звуки пробуджують багатьох Геніїв, що сплять у схованих глибинах нашої душі, і новими чарівними витворами почуття заселяють наш внутрішній світ (Тік-Вакенродер).

В звуках музики Костомаров навчився пізнавати своє серце.

Костомаров приходив до Крагельських, ставав у куточку залі коло роялю і перегортаючи ноти, дивився в обличчя Аліні й слухав її музику. В куточку залі коло рояля вони почували себе відокремленими од усього світу, мандрівниками, що ввійшли до країни іншої.

Попри всю принадність цих вечорів, вони швидко обридли господині дому, пані Крагельській, і вона почала нудьгувати.

Протягом багатьох років пані Крагельська звикла до зовсім інших розваг. Вона щодня абож відвідувала

картярські вечірки в своїх знайомих, абож улаштовувала їх у себе. Без «пульки» ввечорі вона почувала себе ні в сих, ні в тих.

Микола Іванович, не зважаючи на всю свою самозаглибленість, швидко помітив байдуже ставлення з боку пані Крагельської до музики, читань, розмов. Не знаючи причини цього, він почув себе ніяково. Чи не слід припинити відвідування? Та Аліна заспокоїла його, вона прямо сказала, в чім справа. Тоді Микола Іванович насмілився запропонувати свої послуги. Він хотів бути чемним.

Він сідав за столик, брав у руки карти й мужньо йшов назустріч плутаній і незрозумілій, нудній для нього нісенітничі преферансової пульки. Він був аж надто неуважний і химерний, щоб міг годитись у партнери. Гуляти з ним у карти, значило весь час дратуватись і тільки. Він не тільки плував назви, не вмів «розпорядитись картами», ба навіть тримати їх так, щоб їх не бачили сусіди.

Згодом пані Крагельська, побачивши, що відвідування молодого професора вчащаються, не захтіла задля Миколи Івановича відмовлятися від пульки і, як тільки з'являвся хтось із звичайних партнерів, вона сідала за зелений столик, цілком віддаючи Аліні з сестрою розмову з Костомаровим, гру на роялі й читання вголос поетичних творів з єдиною умовою, щоб усе це робилося віддалік від столика й не відтягало уваги осіб, що гуляли в карти.

Це дуже сподобалося Миколі Івановичу. Він побачив, що своїми візитами нікому не заважає, а за такої ситуації йому було приємніше провадити вечори в товаристві своїх колишніх учениць, що слухали його з піднесенням.

Так поволі минав час.

Імена Міцкевича, Пушкіна, Ліста, Бетговена, Шуберта відзначили віхи, що повз них пройшли Аліна й

Костомаров узимку року 1846-47, з жовтня до лютого, коли повільно, підтримана розмовами, музикою й читанням поетів, достигла їхня любов.

IV

У лютому року 1847 на контракти приїхав до Києва Ліст.

Епізод з Лістом — один з найяскравіших моментів у знайомстві Костомарова з Аліною, останній видатний епізод перед близькою катастрофою, що нависла над Костомаровим.

Перший концерт Ліста відбувся в залі Контрактового Будинку. Заля була переповнена; тиск неможливий. Увесь Київ, усі, що зїхалися на контракти, хтіли одвідати концерт славетного музики. Крагельські з бою здобули квитки в 10 ряді. Безліч слухачів лишилася стояти між колонами. Усі проходи переповнював натовп. І коли, після концерту, Аліна з матір'ю спробували протовпитися до естради, щоб стиснути чарівні руки незрівняного майстра, їх ледве не задушили.

Другого ранку, роблячи звичайні ранкові візити, Крагельські завітали до графині Меліно. Дарма, що пані Крагельська не хтіла вивозити свою дочку на балі, все ж таки вона вважала за потрібне призвичаювати її до світських обов'язків.

Ранкова візита є ранкова візита. Між поцілунками й привітаннями, взаємними компліментами й компліментами Аліні, розмовами про погоду, вигляд, здоров'я, новини, чутки, спільних знайомих, убрання, чергові балі, привезений крам, між цими візитними розмовами графиня ніколи не обминала нагоди спитати пані

Крагельську про музичні успіхи її дочки й попросити Аліну щось заграєти.

На графиніну чемність відповідаючи чемністю, Аліна згоджувалась, але звичайно обмежувала свій вибір якоюнебудь коротенькою п'єсою, будь-якою музичною дрібницею. Та цього разу, всупереч своєму звичаю, вдосконалившись за останній час виконувати Лістового «Erlkönig-а», вона спинилася саме на цій речі й сіла за рояль.

Громихаючи рояльними громами, прискорюючи швидкий темп, Аліна грала. Вона грала бездоганно. Коли б її почув сам Ліст, він був би задоволений.

Графиня нахилилася до вуха гості й пошепки розповідала за останні, ще не переказані новини.

— Не сьогодні-завтра я сподіваюся візити Ліста.

В цей час хтось під'їхав на санях, швидко ввійшов у вітальню і без доповіді в залю. Тут, не знайомлячися з господаринею і не називаючи себе, невідомий гість зупинився за спиною Аліни й слухав.

Раптом Аліна стурбована близькістю якогось нового слухача, перериває гру й, обернувшись назад, каже:

— Monsieur Lisst!..

Вона одразу пізнала славетного музику з портрету, що стояв тут же перед нею на роялі, і медальйона, що висів у неї вдома в залі. Вона пізнала його масивний профіль, його високу величну постать у довгому чорному сурдуді з чорною краваткою, довгим носом, довгим волоссям і довгими руками в чорних рукавичках.

— Continuez, mon enfant!.. — ласкаво, простягаючи їй свої довгі руки, сказав Ліст. Він узяв Аліну за плечі й посадив її знов на стільця.

Та де ж там: продовжувати перед Лістом!.. Аліна закрила обличчя руками. Од хвилювання й сорому, від думки, що Ліст декілька хвилин слухав, як псують його майстерний твір, вона почервоніла й ледве стримувала сльози.

Графиня послішила назвати Лістові ім'я дівчинки.

Ліст вийняв з кишені свого чорного сурдута записку книжку, подивився туди й з благодушною посмішкою, звертаючися до Аліни, повільно, але чітко прочитав:

— M-Ile Alina Krahelsakja, Petschersk, rue Hospitalnaja. N'est-ce pas?

Він уклонився графині з вишуканістю, властивою тільки Лістові.

Він пояснив, що київські учителі музики в розмові з ним про Київ та його мешканців розповіли йому про музичні здібності Аліни й дали йому її адресу. Не сідаючи, живий і рухливий, він увесь час ходив по залі й говорив без перерви, закидаючи питаннями. Його гучний голос сповнював кімнату, а довгі руки впливали магнетично. Ввесь у чорному, він здавався подібним до мага, на магнетизера, що їх любила змальовувати література тих часів.

Удень Ліст одвідав Крагельських у їхньому будинку на Госпітальній вулиці. Він приїхав з спеціальною метою особисто передати квитки на свій концерт. Його чемність була незрівняна, як і його гра!

Пані Крагельська спочатку не хотіла брати дармових квитків, дякувала й казала, що вони вже забезпечені квитками.

Та Ліст настоював. Він згоджувався:

— Хай це й так! Алеж мої квитки особливі: вони будуть для вас дуже корисні. Ввійдіть до залі з моїми, вам покажуть призначені від мене для вас місця, а свої квитки ви подаруйте комусь іншому.

Довелось квитки взяти.

Ліст захтів ще раз послухати Алінину гру. Він переглянув ноти й вибрав найважчу увертюру з «Вільгельма Телля» своєї переробки.

Аліна сідала за рояль в якійсь зціпенілості і встала, вся палаючи, приголомшена в своїй відвазі: тож то таки вона насмілилася грати при Лістові!

Ліст слухав її з напруженою увагою, все надаючи

швидкості й підтримуючи енергію маненької музикантки безперервним «браво».

Перед високою чорною постаттю музики Аліна здавала особливо маненькою і безпорадною.

Коли Аліна кінчила грати, він поцілував її в чоло, погладив по щоці й злегка ударив по плечі, як це він звичайно робив з своїми учнями. Він розсипався в похвалах перед панею Крагельською про музичний хист її дочки. Він пророкував їй блискуче майбутнє.

— Першорядні здібності! — Він наважується звернутися до неї з проханням довірити йому дочку, щоб улаштувати її в Віденській консерваторії, де він матиме можливість стежити за її музичною освітою й розвитком.

Ліст неохоче приймав нових учнів, і зробитися його учнем було нелегко. Для цього треба було, щоб він сам зацікавився особою учня. Аліна, як видно, справила на нього найкраще враження.

Пані Крагельська спалахнула від материнських гордощів.

Сам Ліст оцінив музичні здібності її дочки, та від Лістової пропозиції вона відмовилась. І, відмовляючись, підшукувала найчемніші аргументи: вона посилювалася на свої материнські почуття, на неможливість розлуки, на те, що не для естради вона готувала й виховувала своїх дочок, але, підбираючи доводи й нанизуючи один на один аргументи, в середині себе, не сказавши, вона переховувала головний: надто вже непевна була репутація в Ліста чи, точніше, надто вона була певна: хто інший користувався з такого успіху у жінок, як Ліст! Чиж можна довірити на руки такому чоловіку молоденьку дівчинку?

Увечері того ж дня до Крагельських прийшов Костомаров. Він увійшов до залі якось особливо жваво; не ввійшов, а вбіг. Привітавшись похапцем з пані Крагельською, він, звертаючись до Аліни, з підкресленою урочистістю проголосив:

— Чи чували? Франц Ліст тут!

Він певен був, що цієї новини ще не чув ніхто. Він розраховував, який ефект раптового вибуху повинна справити звістка про Ліста на Аліну. Він пишався з своєї обізнаності й увесь час по дорозі на Печерське тішив себе солодкою думкою, як приємно буде Аліні довідатися про приїзд славетного музики й як вона з того радітиме.

Але його новину зустріли сміхом: він був щирий і простий у своїх вчинках та словах, але його щирість мала відтінок наївності, а простота говорила про ніяковість. Афектована наївність Костомарова інших смішила.

Сміючись, Аліна поспішила розчарувати Миколу Івановича:

— Чували, бачили, — відповіла дівчина. І, бажаючи подразнити вахлупатого Костомарова, додала: — І навіть приймали його тут у нас вдома сьогодні вранці.

Микола Іванович був уражений. Він стояв серед залі, склавши по-дитячому руки «в кулачки» і безпорадно кліпав очима. Хтівши здивувати, він сам був здивований.

— Як це так? Яка зірка притягла його до вас? — запитав він.

— Сузір'я: Вітвицький, Ванко і Паночіні.¹ Вони зустріли своє світило на приготіваній для нього квартирі й під час розмови про Київ розповіли про маненьку музикантку, що подає великі надії.

Усе це Аліна промовила з удаваною повагою, не властивою ані її живій та рухливій вдачі, ані її рокам. Вона не стрималася від запалення. В середині її все співало, вона сяяла від радощів.

Микола Іванович стояв, не зводячи очей з Аліни; він мовчки милувався з її свіжого, суто дитячого прояву піднесеного душевного стану.

— Це сталося трохи інакше! — сказала пані Крагельська, перериваючи німе та виразне споглядання

1. Тодішні київські учителі музики.

їхнього гостя. І вона розповіла, як вони з Аліною були вранці з візитом у графині Меліно і як туди приїхав Ліст і чув Алініну гру.

Вислухавши оповідання про надзвичайні вранішні події, про несподіваний музичний успіх Аліні й визнання від Ліста, радіючи радощами любої дівчини, Микола Іванович звернувся з пропозицією. Він хотів бути попередливим і передбачливим.

— Чи не накажете заздалегідь записати квитки на концерти Ліста? — запитав він.

Аліна весело засміялась. Виявилось, що Микола Іванович нічого не знав про вчорашній концерт. Милый, смішний дивак!..

— Хороші ви, нема чого сказати, а ще любите слухати Лістові твори. Уже вчора відбувся перший концерт Ліста в контрактній залі. Що там робилося!..

І Аліна почала нарікати на тиск, на те, що ледве здобули квитки, що довелося сидіти надто далеко від естради.

Отже, концерт відбувся ще вчора! Микола Іванович сконфузився: він надто багато мандрував серед книжок і думок, щоб не почувати себе безпомічним і безпорадним у найзвичайніших життєвих ситуаціях. Він виправдувався, посилаючись на свій анахоретний образ життя, на лекції, на переобтяженість працею, що перешкодили йому завчасно довідатись про цей концерт.

— Даруйте, за лекціями спізнився, — відповів Микола Іванович. — Зате наступний і останній концерт відбудеться в актовій залі нашого університету, і квитки будуть ближче до естради.

— Спізнилися і тут! — весело перебила Аліна.

Вона висміювала недоладну люб'язність химерного Миколи Івановича.

— А ви поспішили вирішити, що я спізнився. Ось і квитки!

І Микола Іванович поклав квитки у вітальні на столі.

Цього разу він тріумфував. Він почував себе переможцем. З нього жартують, та, отже, певний доказ, що й він може не тільки в кабінеті сидіти, але і йому ніщо людське не чуже, і йому не бракує чемної чемности. Він закидав голову, щоб звільнити чоло від обридливого волосся, з почуттям особливого задоволення й пихи.

Пані Крагельська взяла покладені квитки і, повертаючи заплачені за них гроші, подякувала Миколі Івановичу за увагу. При цьому вона дивилась на Аліну й поглядом та мімікою давала їй зрозуміти, щоб вона промовчала про квитки, які вже в них були й без заходів Миколи Івановича.

Та світлий настрій не вкладався в світські рамці вибагливої брехні. І Аліна побігла до своєї кімнати, швидко повернулася назад і, підносячи квитки першого ряду крісел, задержувато сказала:

— А це що таке? Хіба не спізнилися! Куди вже вам! Сидіть собі в хаті над своєю слов'янською мітологією! Думайте про пісні народні та про Богдана, а я думатиму про музику, про Ліста, і Ліст хоч раз за свого життя згадав про мене. Сьогодні він сам привіз нам квитки на свій концерт.

Микола Іванович мусів почувати себе розгубленим; він мусів думати, який він розтяпа й маруда. Його висміяли. Висміяли його невмілість, недоречність, невдалі спроби припадати.

Бачивши сконфужену розгубленість гостеву, пані Крагельська, щоб загладити Алініну витівку, ще раз подякувала Миколі Івановичу і сказала, що вона зараз же одішле принесені квитки до знайомих, які дуже жалкували, що не змогли роздобути собі квитків. Тоді, піддаючись почуттю материнських гордоців, вона знов звела розмову на Ліста, на його одвідини, на Алініну гру та Лістову оцінку Алініних музичних здібностей і пропозицію віддати дочку до Віденської консерваторії.

— Отже, вас сьогодні іспитували? — сказав Костомаров, звертаючись до Аліні.

— Так, і цей іспит був жахливіший од наших пансіонних. Грати при Лістові? Яка сміливість!

— Вам дуже хочеться до Відня в консерваторію?

— Не говоритимемо про неможливе.

— Од вас залежить, щоб здійснити цю мрію.

— Од мене залежить одне тільки: право мріяти, а все інше в руках маминих.

— До певного часу!

Розмову перервала поява інших гостей. Довго сиділи за чаєм, потім Аліна грапа на роялі, тоді Микола Іванович спробував знов почати розмову з Аліною, але розмова якось не в'язалась, і Костомаров поїхав.

Один з гостей, який лишився, сусіда, що мешкав поруч, зауважив, що як він міг помітити з свого вікна, пан професор буває тут дуже часто!..

Другий і разом з тим останній концерт Ліста відбувся в актовій залі Університету. Цей концерт пройшов тим блискучіш, що резонанс в університетській залі незрівняно кращий, як у залі контрактового будинку.

Появу Ліста на естраді публіка зустріла бучною овацією. з вигуками, оплесками, квітами, привітаннями. Після багатьох уклонів у всі боки, коли овації трохи вщухли й публіка почала заспокоюватись, Ліст зійшов з естради, підійшов до того місця, де сиділа Аліна, взяв її за руку й повів з собою на естраду. Усе це сталося так несподівано й швидко, що Аліна змішалась і якось мимоволі послухалась його.

На естраді стояло два роялі й коло кожного з них по стільцю для виконавців. Ліст одсунув трохи свого стільця й посадив Аліну так, ніби вона повинна була грати з ним в чотири руки, а сам пішов до другого роялю і взяв стільця для себе.

Сівши поруч з Аліною, він сказав їй французькою мовою:

— Пильнуйте моєї гри. Це для вас лекція на згадку про мене.

Публіка в залі з увагою стежила за Лістом і кожним його рухом. Його поведження інтригувало. В перервах між окремими п'єсами серед публіки пішли розмови й розпитування:

— Хто ця дівчина? Звідкіля?

Микола Іванович міг чути, як коло нього хтось з сусідів майже напевне переказував відомості, що ця дівчина наречена Лістова. Вона в Києві захопила Ліста своїм талантом, і тепер вони грають з ним в чотири руки.

Після концерту, прощаючись, Ліст багато разів стискував обидві руки Аліні. Він вітав її, висловлюючи побажання і подяки, говорячи їй ті тонкі вишукані компліменти, що мали магичну силу над жінками.

Од Ліста Аліна відійшла щаслива й радісна, обличчя її сяяло й губи самі розпливалися в посмішку.

Коли Аліна зійшла з естради, їй назустріч підійшов Микола Іванович. Він з запалом вітав її. Він говорив їй про те, що цілком розуміє, як світло й радісно повинно бути в неї тепер на душі.

Щасливий то був чоловік Ліст, бо інших щасливими міг робити.

Минали дні. Трохи не щовечора приїздив Костома-ров до Мазурових. Він чекав зручного моменту, щоб просити Аліниної руки.

Нарешті, 12 лютого трапився вечір, коли нікого з гостей окрім Миколи Івановича не було. Як звичайно, Аліна грала його улюблені речі; як звичайно, Микола Іванович стояв коло роялю і дивився на Аліну. Він ледве дослухав останній акорд і звернувся до Аліниної матері, що сиділа поруч:

— Я прошу у вас руки дочки вашої Аліни.

— Хай вона сама віддасть її вам, Миколо Івановичу.

Він узяв Аліну за руки й хотів підвести її до матері.

— Не знаю!.. Не знаю!.. — промурмотіла Аліна.

Вона стояла на місці й не рухалась. Рука Аліни тремтіла.

— Хай буде так, як хоче мама.

Мати посміхнулася.

Микола Іванович не випускав Аліниних рук. Минуло декілька секунд в німій напруженості. Як повинні були битися їхні серця в ці секунди німої, несказаної, але до болю гостро відчуті нерішучості? Микола Іванович стиснув тремтячу руку Аліни, вона відповіла на потиск потиском і, побравшись за руки, вони вдвох підійшли до матері.

Пані Крагельська викликала чоловіка-вітчима й одрекомендувала йому жениха та наречену. Усі були зворушені.

За проханням жениха, другого дня, 13 лютого, було призначено заручини. Ішов другий тиждень великого посту й тому, хоч як поспішався Микола Іванович з шлюбом, та раніше Фоминого тижня 30 березня одсвяткувати весілля не можна було.

На призначену годину, ввечері 13 лютого до Крагельських-Мазурових на Госпітальну вулицю з'їхали пан-отець з титарем, жених з своєю матір'ю, Тетяною Петрівною, суворою й мовчазною, блідою, з стисненими вузькими губами, старою, колись, певне, вродливою жінкою, та ще m-me де-Мальян, начальниця пансіону, де вчилася Аліна.

Приміщення було яскраво освітлене. В світлі запалених свічок сяяли й блищали на білій Аліниній сукні великі камені брильянтового намиста й брильянти серег. Убрана в біле, в сяйві брильянтів маленька чорнява дівчина з чорними блискучими очима вся світилася.

Після обряду заручин Аліну й Миколу Івановича почали вітати. Подали шампанське, проголошували тости й побажання, обіймались. Тетяна Петрівна й пані Крагельська були схвильовані; у m-me де-Мальян скотилася сльоза. І в цей урочистий момент чомусь на декілька хвилин запанувало мовчання.

Здавалося, мовчання загрожує й пророкує, проростає в хистку непевність і сумнів, готує якусь несподіванку. З напруженою увагою присутні слухали мовчання, не наважуючись його перервати.

Надворі завив собака. Із довгим жалібним виттям в освітлену кімнату ввійшов нічний лютневий холод, темна порожнеча, сумне віщування нещастя. Недавня схвильована радість забарвилась тривожним передчуттям.

Обидві матері поглянули одна на одну. Тетяна Петрівна уперто мовчала, а пані Крагельська сказала:

— І число вибрав Микола Іванович 13 для дня своїх заручин, і собаки виють у нас під час тосту, замість музики!.. Так усе це прикро!

Пан-отець заспокоював:

— Ми не повинні, — казав він, — гадати про прийдешнє, та ще за такими прикметами. Сподіватимось на благу долю наших новонаречених, а поки ми повинні жити їх radoщами й милуватися з них.

В цей час ніщо не могло стурбувати Миколу Івановича й Аліну; вони були безмежно щасливі, надто коли, повторивши всілякі побажання за шампанським, усі зібрались якось особливо вчисто сидати за стіл. Замість сісти з усіма за стіл пити чай, вони побігли до роялю. Аліна сіла грати, Микола Іванович сів поруч з нею, але потім не втерпів і став проти Аліни, щоб не зводити з неї очей, як і колись.

...Вони були самі. Вони почували себе відокремленими від усього світу.

— Моя мила, — сказав він після довгого поцілунку, — мені здається сном, що ти моя; але мене ще більше дивує, що ти не завжди була моєю.

— Мені здається, — сказала вона, — що я знаю тебе з давніх-давен.

— Невже ж ти справді кохаєш мене?

— Я не знаю, що таке кохання, але одно можу тобі сказати: у мене таке почуття, ніби я тільки тепер стала жити, і я так віддана до тебе, що хтіла б віддати за тебе життя.

— Дорога, тільки тепер я розумію, що означає бути безсмертним.

— Милий, який ти добрий! Я бідна, незначна дівчина.

— Як глибоко ти мене присоромила! Бо те, що є в мені, походить від тебе. Без тебе я був би ніщо. Ти небо, що мене тримає і зберігає...

Так повинні були розмовляти Аліна й Костомаров, бо саме так розмовляли Матильда й Генріх, коли молоді наречені лишилися вдвох...

Пані Крагельська визнала поведження Аліни за непристойне, вийшла з-за чайного столу, підійшла до неї й сказала:

— Треба б з сьогоднішнього вечора зробитись дорослою і посидіти з гістьми. Грати завжди встигнеш.

— Чому ж гостям не послухати, як ми граємо? — сказав Микола Іванович.

— Хто грає, а хто милується! — зауважила мати, жартуючи.

— У моєї нареченої сьогодні надзвичайно вродливий вигляд.

— Це роблять брильянти, які я тільки й можу дати своїй дочці.

— Та їй і не треба ніяких брильянтів, бо вона сама — коштовний брильянт.

Мати якось кисло посміхнулась і пішла до чайного стола. Наречені пішли за нею.

За декілька днів згодом Аліна з матір'ю поїхали «на чай» до Костомарових. Їх зустріли привітно. Пані Крагельська пронудьгувала весь вечір у товаристві Тетяни Петрівни, у вітальні, а Микола Іванович з нареченою просиділи більшу частину в кабінеті й, певне, нудзі не було місця.

При від'їзді в руках Аліни було дві книжки: одна — твір про унію, дисертація Миколи Івановича, друга «Гілка», збірник українських поезій Миколи Івановича. На обох він, сидючи в кабінеті, зробив присвятного написа: «Коханій, найкращій половині душі моєї, Аліні Леонтіївні Крагельській».

Аліна привезла ці книжки додому.

На ранок мати спитала їх у дочки і, зазирнувши трохи в їх зміст, сказала ніби до себе:

— Ось так подарунки нареченій: одна книжка польська, друга — мужицька з хахлацькими піснями!

— Сьогодні я отримаю третю, французьку.

— Ну, й слава Богу! — уїдливо закінчила мати.

Ці женихові подарунки пані Крагельська вважала за

прикре й нечемне порушення усталених традицій і доброго тону. Кожен інший у подібному становищі потурбувався б подарувати своїй нареченій щось інше, якісь коштовні речі чи що, а цей...

Поводження майбутнього зятя з самого початку здавалось їй неприпустимо-нетактовним.

Ввечорі приїхав Микола Іванович і привіз Аліні обіцяну книжку. Цього разу це була французька книжка, але яка? Наслідування Христу, французький переклад твору Хоми Кемпійського, англійського середньовічного містика!.. Дивний вибір і химерний подарунок! Але ще надзвичайніш був присвятний до цієї книжки напис.

Костомаров володів майстерністю гротеску, як ніхто. Він був Дон-Жуан оригінальності. Оригінальність була, певне, єдина жінка, яку він будь-коли кохав.

Людина упереджень і літературних стилізацій, він хотів би бачити в Аліні «святу».

— ...О, кохана, небо дало мені тебе, щоб я тобі вклонявся. Я молюсь тобі. Ти свята, ти несеш мої бажання до Бога; в тобі Він являється мені; в тобі Він показує мені всю повноту Своєї любови. Я вічно дихатиму тобою; груди мої ніколи не перестануть вдихати тебе. Ти божественна величність, вічне життя в найчарівнішому втіленні...

З такими словами звертається Генріх до Матильди у Новаліса. Романтики проповідували *святе кохання*. Саме цю романтичну тему «святого кохання» розвинув і Костомаров у своєму присвятному написі, тільки в нього це вийшло якимось аж надто незграбно й не до речі, надто спрощено й гротескно, ніби він хотів пародіювати романтичну тему святого кохання.

Збираючись одружитись, він дарує нареченій книжку, в якій проповідується самота й розповідається за принадлежність самотнього чернечого життя:

Від Бога призначена подруга життя, улюблена Аліна! Приносячи вам у подарунок цю книгу, я прошу вас понад усе, чого міг би просити жених у своєї нареченої, з

глибокою увагою прочитати все, що написав тут великий автор, засвоїти дух цього твору, особливо ж зберегти у своїй пам'яті у й своєму серці написане на стор. 178 і далі, і взагалі, так сприйняти «L'imitation de Jésus Christ», щоб за допомогою всевладної благодаті вам стала ясна, як день, та велика спасенна думка, що справжні християни в шлюбному союзі з'єднуються не тільки тілом, але й духом, не для плотських утіх, не для кар'єри, не з суєти, не з того статевого прагнення, яке в світі неправдиво профанується коханням і яке єсть не що інше, як хіть серця і очей, не для всіляких земних насолод, а для того, щоб при взаємній допомозі пройти дружно й міцно через усі спокуси царства вічної любови. З'єднуючись з вами шлюбом, я не прошу вас любити мене, а прошу любити Христа і той навчить вас, як любити й мене, і все навколо. Благаю вас не раніш йти до шлюбного вівтаря, як тоді, коли, не вводячи в оману себе, відчуєте, що ви приготовані невхильно йти шляхом, позначеним для вас на землі, в душі любови Христової.

Отже, ті самі думки, що ми їх знаходимо й у Новаліса, але зовсім інша манера вислову, — прикре, нудне менторство, афектована наївність і педантство, якийсь епархіяльний, семінарський, важкий і безбарвний стиль.

Костомаров, що йому завжди бракувало почуття такту і смаку, не розуміє того, що це зовсім не до речі підійматись на котурни катехізованої урочистости, одягати стихар і ніби з катедри проголошувати «назидательное слово, к благопроведению брачной жизни служащее».

Усе це бриніло дико й безглуздо у вітальні Крагельських.

За бажанням матері, Аліна голосно прочитала цього написа. Пані Крагельська поставилась до присвятних побажань Микола Івановича, як до порожніх слів, прописних формул, що їх усі й скрізь повторюють і що вони жадного значіння й змісту не мають. Вона сказала декілька слів, похвалила напис, потім одійшла вбік, а тоді й зовсім вийшла з кімнати, де Аліна з Миколою Івановичем сиділи на маненькій канапці поруч на правах наречених.

Вони лишилися вдвох. Аліна переглядала книжку, розгортаючи її в різних місцях і перерхтуючи побіжно окремі рядки й уривки.

Аскетичне протиставлення святої духовності й низьких грішних земних насолод, похмурі й пригнічені думки середньовічного ченця аж ніяк не гармоніювали з рожевим настроєм, з ясним почуттям піднесеності 16-літньої дівчини. Песимістичну думку про світ, що лежить у злі, витворили не 16-літні дівчинки. Костомаров, заглиблений у себе, забув про це. Складавши написа, він думав не про Аліну, а про себе, про свої думки, про те, чого він не хотів сказати голосно.

Аліна вдруге прочитала написа й засмутилася.

— Чогось то засумувала, а то й зажурилася моя кохана? — ніжно промовив Микола Іванович.

— Усе те, що ви пояснюєте тут про значіння шлюбу, досить зрозуміло тлумачив нам у пансіоні наш панотець, говоривши про всі таїнства. Та й про любов до Христа ми читали чимало, готуючись до причастя. Прочитаю цю книжку, бо ви прохаєте, і хай авторський талант зробить з мене довершеність...

Аліні не важко було розкрити шкільний трафаретний сенс присвятного напису; з сумом вона могла впевнитись, що її наречений не знайшов простих і щирих слів, щоб сказати про своє кохання.

Повторюючи в своїх любовних визнаннях загально відомі шкільні істини, Микола Іванович проголошує перед своєю нареченою велике й спасенне значіння духовного шлюбу. Він спіритуалізує думку про шлюб, каже про духовність шлюбу, ірреалізує й абстрагує, перетворює його в метафізичну фікцію. Спіритуалістичний шлюб для нього найпринадніший.

Його уявлення за шлюб — нереальні. Його кохання — вичитана абстракція, проекція в «нібито», в те, чого немає і не буває. Це теоретичні міркування самотньої людини, що між людей живе, з звичайно-людським не

рахуючись. Без допомоги цитат він не вміє орієнтуватися в своїх почуттях. Він не довіряє почуттям, коли їх раніш не проаналізовано в авторитетних наукових джерелах. Він перш за все — професор і, опинившись на стежках Цитериного острова, він мармурову статую Афродіти уквітчує паперовими квітами книжних цитат.

Він увесь час хитається між новими для нього почуттями й літературними ремінісценціями. Він не тільки не наслідуються віддати переваги першим над другими, а, навпаки, намагається ввести ці свої почуття в рамці упереджених книжних схем. Він стримує живі почуття, він спиняє їх, щоб не зрадити уявлень, засвоєних із книжок і витворених під впливом літературної моди.

Романтики створили моду на середньовічних містиків: Якова Беме, Ангелюса Сілезіюса, Парацельса, Хому Кемпійського. Хому Кемпійського любили цитувати. Гоголь дарував своїм приятелям примірники «Imitatio Christi».

Хома Кемпійський писав чудесно, витончено, іноді навіть з перебільшеною витонченістю, себто вишукано. У нього більше риторики, як у Христа, коли Той проповідував на горі. Він любить антитези, паралелізми в конструкції, асонанси, алітерації. Його проза, повна симетричності, майже завжди ритмічна, часто римована. Звиклий до самоти, книжок і цитат Костомаров високо цінив стиль цього письменника.

Костомарову сподобалась ця своєрідність вигаданих вибагливих неподібностей. Мріючи маячневу ілюзорність естетної вишуканості перетворити в життя, він не спиняється навіть перед тим, щоб своє кохання принести в офіру цій потворній парадоксальності. Він не вважає на свою наречену. Він нехтує нею задля гротескної навмисності своїх упереджених уявлень.

Коли б Микола Іванович був не такий химерний, коли

б він був простіший і щиріший, він не почав би свого женихання цитатами з Хоми Кемпійського.

Його свідомість отруєна ідеєю гріха, уявленням кохання, як злого злочину. У нього середньовічний церковний жах гріха, одвертий жах грішного плотського кохання, статевого потягу, хіті серця й очей. Він застерігає від думки, що шлюб — то є з'єднання тіл. Хворій його фантазії малюються картини пекельних кар і апокаліптичних гріховних падінь. Для нього радість життя є абсолютна аморальність. У голові 16-літньої дівчини він шукає лихих грішних думок, земних прагнень, огидних сподіванок плотських утіх. Од неї, ніби від якої грішної жінки, він вимагає попереднього очищення. Він закликає її текстами Святого Письма.

Усі ці заперечення, відмовлення, застереження були б зрозумілі в устах ченця, що галюцинує, суворого пустельника, сп'янілого від поста й повстримности, що самотній і бідний живе в хижі серед глухого лісу. Але те, що було природне в середні віки, то в XIX столітті здається стилізованим і умовним естетством епігона, штучним і навмисним наслідуванням, чудернацтвом, викликаним нахилом до парадоксів.

Його наречена, рожева й мила дівчинка, весела й радісна, була однаково далека як від гадки про духовний шлюб, так і від думки про «хіть серця й очей», про грішну земну профанацію кохання.

Істини, які в книжках здаються нам величними і бездоганними, прикладені до життя, бліднуть і трухлявіють.

Кінець-кінцем, Микола Іванович лицемірив. Несвідомо для себе, але все ж таки лицемірив.

— Коли талант автора в ближчий час не зробить мене довершеною, — сказала Аліна, насмішувато позираючи на жениха, — тоді, певна річ, одкладемо день нашого шлюбу на безрік.

— Та ні! — з запалом відповів Микола Іванович. —

Весілля призначено на тридцятье березня; мені обіцяли й повинні виконати.

— Таж ви благаєте мене: «не раніш піти до шлюбного вівтаря, як...».

— Не пізніш, як тридцятого березня. Книжку ви прочитаєте за декілька днів.

— Прочитати недовго, а засвоїти... і відчути!.. Та хіба є термін для почуття? Коли тепер не відчуваю, то, хто знає, чи відчую і згодом? Може колинебудь і відчую, а ви будьте терплячі...

— Ну, даруйте, захопився, не так висловився.

Та навряд чи Микола Іванович мав рацію, коли цю свою проповідь духовного шлюбу, цю огиду перед плотським шлюбом пояснював «захопленням», «неточним висловом».

Тут, певне, справа не тільки в «словах» і «висловах», в літературних стилізаціях, у впливі романтиків і середньовічних містиків. Коріння цих стурбованих застережень, заборон, заперечень, поза сумнівом, лежать значно глибше. Поруч з ясними слідами літературних впливів ці метафізичні сублімації Костомарова мають біологічні основи. У цього кремезного чоловіка були інстинкти здорової людини й хвороблива нерішучість кволового й виснаженого невротика.

Він кохає Аліну, він хоче шлюбу й одночасно боїться його. Цитатами з Хоми Кемпійського він прикрашає свою концепцію «запереченого кохання», цитатами він спитується заховати ті невротичні двозначності й порушення, за які він не наважується сказати голосно.

VI

Найбагатша мова надто бліда й злиденна, щоб виявити в слові те, що з презирством ставиться до мови. Кохання так само, як і музика.

Романтики посилались на музику, що навчає нас почувати без слова, прислухатись у середині себе до німого співу, прислухатись до музики почуттів, її не виявляючи (Тік-Вакенродер). То є вища наука — витончувати свої любовні почуття і обережно заховувати їх.

Бравши шлюб, Костомаров як справжній романтик мріяв зберегти своє кохання в недоторканій цноті, в мовчанні й несказанності. У своєму любовному *credo* Костомаров одмежовував кохання од статевого потягу, од «всіляких мирських насолод»... «Не з того змагання статей, що в світі неправдиво профанується ім'ям кохання»... — як писав він у своєму присвятному написі. Напередодні весілля він звертається до своєї нареченої: «Я не прошу любити мене». Бравши шлюб, він благав наречену не про кохання, а про зречення його.

Кохання, як і музика, нехтує словами. Отже, з радістю треба прийняти невисловленість любовної мрії:

Та неповинна думка безгрішна,
думка святої любови.

Її сказати нема на світі
в людях присталої мови.

Перегортаючи збірник поезій, женихів подарунок, Аліна могла пересвідчитись, що думки, які висловив Микола Іванович у присвятному написі до Хоми Кемпійського, були не побіжним настроєм, випадковим захопленням чи неточним висловом, а глибоким переконанням, викликаним протягом багатьох років.

Описуючи побачення нічною годиною з коханкою, гадаючи за поцілунки й ясні чорненькі очі коханої дівчини, Костомаров перетворює це любовне побачення в споглядання серцем Божого неба:

Любо та гарно, милее серце,
Тут нам укупі сидіти,
За руки взявшись, серцем, очима
В Божее небо глядіти.

Кохання за Костомаровим, є «молитва серця», «знесення душі на небо», «святе безплотне кохання»:

Бог милостивий бачить із неба
Наше безвинне кохання;
Наше кохання чисте, як промінь
Сонця, що в золоті грає;
Приязне Богу так, як молитва
Серця, ваги що не знає.

Костомаров переобтяжує свої любовні вірші церковними образами, містичними уподібненнями, релігійною символікою. Він перенасичує їх літургійними асоціаціями, молитовними порівняннями, ремінісценціями з Святого Письма, з катехізичних текстів і зворотів. Він евангелізує свої інтимні любовні настрої, убирає їх у суворі темні тони середньовічного містицизму. Він робить з своїх любовних віршів якісь «духовні гімни».

Поет запрошує дівчину вийти на річку під густі верби, де ясні зорі дивляться в свіжу воду:

...Там на зеленім березі сядемо,
Ручка за ручку узявшись,

Щоб наші душки хоч на часочок
В небо пішли, спарувавшись:
Так, як дві смужки диму, що в церкві
З різних кадил виходять,
Різно йдуть вгору, потім зійшовшись
В стороні, к хресту доходять.

У Костомарова якийсь педантичний підхід до любовних тем: легковажного Парні поєднано з митрополитом Філаретом. Йому бракує смаку, й він не почуватиме недоречности, надаючи еротичному віршеві моралізаторського педагогічного смаку:

Не закаляють бесіди нашої
Грішні погані думки,
Чиста розмова і зобачення,
А ще чистіші поцілунки.

Це кохання без кохання, заперечене, обернене кохання. Він пише про кохання так, ніби він ніколи нікого не кохав, ніби він боїться кохання. Він дивак, цей Костомаров!.. У своїх віршах він такий же плутаний і потворний, як і в житті.

— Я, — казав Микола Іванович про себе Аліні, — не звик обертатись у жіночому товаристві.

Певне, що так!.. Влітку року 1841 Микола Іванович поїхав до Корсуна, в його маєток Богданівське-Антипівку, Ростовського-на-Дону повіту. У Корсунів у той час гостювала 15-літня дівчина Маруся Щербина. Микола Іванович, од природи соромливий, ніяк не наважувався почати розмову з дівчинкою.

Корсун, приятель Костомарова, звертаючись до Марусі французькою мовою, запропонував їй порозмовляти з Миколою Івановичем. Йому дуже хотілося, щоб вони познайомилися ближче й ближче зійшлися один з одним.

Жвава дівчинка щось сказала йому.
Він відповів: — «Oui, monsieur!»
Вона ще щось.

Він знов: — «Oui, monsieur!»

Так ця розмова тяглася деякий час, аж доки Корсун не витримав і не розсміявся:

— Та що це ви, Миколо Івановичу? Хіба ж «мусьї» ходять у спідницях?

Микола Іванович знав бездоганно багато мов, але йому бракувало практики, та до того ж ще жвава дівчинка з гарненьким свіжим личком та ще природня ніяковість, незвичка бути в жіночому товаристві, — й Микола Іванович почував себе остаточно розгубленим, безпорадним.

Отже, єдино можливе кохання — це «кохання до далекої». Воно поза місцем і поза часом. «Те, що завжди тягне мене до тебе, що викликало в мені вічне до тебе прагнення, воно не належить цьому часові (ist nicht aus dieser Zeit)» (Новалис).

Щоб кохати, треба втекти з цього світу, з «козацької України» в «далеку землю», «за моря, за гори», де інша земля і інші люди. Розлука з світом є умова кохання.

Дівчино, в ті пори
Як мені хотілось
Утекти з тобою
За моря, за гори,
В ту далеку землю,
Де селяни другі...
...З миром розлучившись
Жили б ми з тобою.

Тематичні вирази: «Все чужая йому мила», «розлучили люди», «не було весіллячка, не було й не буде», — улюблені думки костомаровських поезій. Кохання неможливе, — воно спалахне, як зірка на небі, промайне і згасне.

Тема «святого кохання» («святим коханням ми в Бога сяєм»), очищеного через повстримність і зречення почуттєвих бажань, нищить можливість реального

земного кохання, передбачає характеристику цього земного кохання як злого й гріховного.

Земне кохання є зло і гріх, злочин і блюзнірство.

Тему кохання як тему зла і гріха розвинули романтичні письменники в Едіповому мотиві кровомісництва. Згідно з цією романтичною концепцією, кожне земне кохання є кровомісництво, злочинний замах на дівчину, що для чоловіка повинна лишатись тільки сестрою.

Чи се ж Бог нас покарав,
Що брат сестри не пізнав?
Чи вже світу кінець є,
Що сестрицю брат бере?

Костомаров переклав з Міцкевича баладу про «Івана та Марію», цю своєрідну романтично-фолкльорну переробку античного мотиву про «Едіпа», в якому стверджується погляд на кохання як джерело нещастя і загибелі.

Івась, фолкльоризований Едіп, проклинає долю свою:

Бідна моя головонько!
Нешаслива годинонька,
Як матуся нас родила:
Краще б була утопила,
Краще б були нас татари
Вкупі разом порубали.

Цей Івась міг би повторити слова одного з романтичних героїв Клем. Brentano, що благав «урятувати його душу від лиха земного кохання».

Для Костомарова, що вів самотнє життя кабінетного вченого, що не звик обертатись у жіночому товаристві, потрібна була фікція... І ось книжки допомогли йому виліпити маску, потрібну для втілення його душі. Перечитуючи улюблених поетів і письменників, він у книжках знаходив свій уявний портрет, який найбільше

відповідав його поглядові на самого себе. Жести вигаданих героїв ставали жестами живої людини.

Руссо свого часу витворив чутливість мільйонів французів. Гетеві «Страждання молодого Вертера» викликали епідемію самогубств.

«Скільки, — зауважує Андре Жід, — схованих Вертерів не знали себе, чекаючи тільки на кулю Гетевого героя, щоб покінчити з собою».

Культивуючи образи й ідеї романтичної літератури, Костомаров, несвідомо для себе, стояв перед небезпекою в своєму власному житті повторити те, що було тільки сюжетною схемою, метафорою та взагалі тільки звичайним стилістичним способом у Новалиса, Гофмана, Тіка або Brentano.

VII

Року 1846 «братчики» обмірковували справу, кому доручити писати українську історію. Опанас Марковичу листі до Миколи Гулака, протиставляючи Костомарова Кулішеві, радить віддати перевагу останньому, і саме на Куліша, а не на Костомарова це відповідальне завдання покласти.

Дозвольте, — писав Маркович до Гулака, — дозвольте мені нагадати, що Геродот краще знав грецьку мову, як Костомаров знає мову українську. Я грецької не знаю, проте українську відчую, так що можу й міркувати про письменників, які нашою мовою пишуть. Костомаров женеться за простотою, а вловляє грубість та безсмачність: прислухайтеся до простоти мови натуральної у віршах Шевченкових і тоді не дратуйтеся, прошу вас, читаючи Костомарова... І не так шляхетности бракує складу Костомарова, як смаку. Неприємне для вуха скупчення в українській мові дієприкметників прислуговується Костомарову для того, щоб полегшити версифікацію вкупі з тим, як тони для звуконаслідування. Тепер шукайте музики й гармонії, шукайте її в Куліша й тоді сприймете обурення на брак музики у складі Костомарова. У першого гармонійно-мірна музика, як і хода його, котру я нині живо згадую: у Костомарова нема такту в ході, нема й у складі його українському. Куліш сипле слова в чудових періодах і звуки його мови мені мимоволі нагадують стук камінців у швидкому струмку. — Кулішеві писати історію, як ви собі хочете. І коли ви

можете впливати на Костомарова хоч трохи, не підтримуйте його в цій думці, а напишіть про неї Кулішу, за якого ручусь, що голос Ваш буде почуто. Я раніш гадав однести справу на руки Білозерського, але ми ще нічого не знаємо про його хист до історії, хоча в нього, як і в Куліша, збереглась би цнотлива й чудесна простота нашої мови.

Манера ходити в Костомарова така сама, як і мислити й писати: йому бракує почуття ритму й такту. Він постійно збивається з плину, порушує ритм. Він не здібний ходити в ногу. Він не зрівноважений і аритмічний. У його прихильності відчувається гримаса, в його простоті насумрена навмисність; у бажанні бути натуральним — вигадка й штучність. Міра, гармонія й рівновага не належали до його чеснот.

На загальне вражіння Костомаров — хора людина. В ньому помітна схована хоробливість, якась внутрішня глибока надірваність.

— Спазмотичне здригання щоки, — казав Куліш, — давало знати, що міцний механізм веселого молодого чоловіка чимсь дуже пошкоджено.

Костомаров слабує... У нього часто болить голова. Він нудиться, нудьгує і нидіє; жаліється бідною, нарікає на різноманітні хвороби, оповідає за свої шлункові страждання і головний біль, що заважає йому працювати, псує настрої і отрує його кожну життєву втіху.

Приходивши до Крагельських, він звичайно одмовлявся щось їсти. Можливо, що це він робив через свою ніяковість, можливо — через хворість; швидше через ніяковість, ніж хворість. Але для Аліної матері цього було досить, щоб натякати на якісь таємні його недуги, що, на її думку, саме й примушували Костомарова утримуватись од їжі й викликали в нього напади скажености.

Дивно, але цей кабінетний учений, такий плохий і лагідний, був поруч з цим ексцесивний і звадливий, як ніхто. В нападах скажености він доходить до криків, до

несамовитости, до бешкетів. Його треба облили холодною водою, щоб він схаменувся. Він людина раптових хвилювань, наглого крику, хатніх сцен, запальности, щоденних баталій, гістєричних вигуків, галасу. Він не раз, роздратований, без пам'яті тікає з дому. Він закипає гнівом; у пориві запальности здібний наговорити й наробити не знати що.

Несподівано він збуджується, кричить, сердиться. Звичайне хропіння льокая Хомки в сусідній кімнаті могло порушити його рівновагу, довести його до несамовитости, до лютости.

Корсун, видавець «Снопа», що на початку 40-их років, коли Микола Іванович мешкав ще в Харкові, приятелював з Костомаровим і частенько одвідував його, згадує за один такий епізод. Сиділи вони вдвох з Миколою Івановичем на помешканні в останнього і мирно розмовляли про незрівняний чарівний характер української мови. Уже друга година ночі. Жвава розмова доходить апогея. Обидва розмовники в найкращому настрої, коли раптом Микола Іванович, що був досі цілком спокійний, від злости аж міниться і в надзвичайному роздратуванні гукає:

— Хома! Хома! Хома-а!

Голос його, м'який і приємний, стає різким і крикливим.

З'являється Хома, заспаний, розпатланий, протирає кулаком очі й сопе.

— Ти спиш? Не чуєш? — кричить Микола Іванович. — Йди, дрихай!.. Та не сопи!

При цьому обличчя Костомарова виявляло жорстоку лють, а очі дико блищали крізь окуляри.

Слуга з кріпаків, чорнявий парубок Хомка не виявляв жадного невдоволення на всі вередування свого пана. Він слухався його примх так само, як і мати, що дихала своїм Николашею та його хоробливими, згодом досить таки різкими витівками. Що більше вередував Николаша,

то ніжніше кохала Тетяна Петрівна своє зіпсоване улєсливістю чадо.

Тетяна Петрівна була жінка суворої, крутої вдачі, властолєбива, уперта й груба. Сина свого вона обожнювала, служила йому, як рабиня, — вся суть її життя була в цьому служінні, — але, не вважаючи на це, часто в дрібницях чіплялася до нього й не поступалася йому в якійнебудь дрібниці, про яку й говорити б не варто, а Микола Іванович при всьому своєму розумі був драгливий, норовливий і вередливий.

З такою вдачею матері й сина між ними неминуче повинні були виникати сварки, що зростали до величезних розмірів, і те, що могло б бути річчю хіба одноактового водевіля, оберталось у справжню довєзну трагедію.

Того вечора, коли Микола Іванович заручився з Аліною, і вони, пішовши до роялю, лишилися самі, Аліна спитала жениха про характер майбутньої свєкрухи.

Микола Іванович захвилювався:

— Як чесна людина я повинен сказати вам, що характер материн важкий. Вона не була щаслива за молодих років; навпаки, вона пережила багато гіркого, тому вона недовірлива й затайлива; але я в неї сам, вона живе зі мною і для мене. Я хтів би поступатись, та через мою гарячність це рідко щастить мені. Гірш за все те, що на неї без будь-якого приводу находить кєпський настрій; прокинувшись, вона зранку раптом дивиться вєвком, з-під лоба... Я починаю допитувати її, чи не хвора вона, чи не зробив їй хтось прикрости — мовчить і не дивиться на мене, а я запалююсь, ну от і виходить ні з чого неприємність.

Починаються докори, образливі слова, взаємні обвинувачення, сльози, гістєричні крики, тупання ногами, рвання волосся, словом з'являються усі атрибути «сцени». Іноді діло доходить трохи чи не до прокляття сина з боку матері й зрєчення матері з боку сина. Кінець-кін-

цем обидва втомлюються, простигають, заспокоюються, і наступає зворушливе замирення до другого разу.¹

Другого разу не приходиться довго чекати. Хіба потрібні будь-які особливі приводи, щоб розпочати нову гістичну сцену?

Микола Іванович, приміром, сідає, щоб готуватись до лекції, обкладається книжками, розкладає виписки, зосереджується, починає писати. В сусідній кімнаті мати веде господарчі розмови з куховаркою.

Крапля за краплею падають одноманітні нудні слова. Тетяна Петрівна сварливо вичитує Гальці... Та відповідає.

Микола Іванович, нарешті, не витримує і гукає:

— Мамо, облиште!..

Микола Іванович затикає вуха, намагається не слухати, але дрібна сварка, спинившись на мить, відновляється через декілька хвилин. Обридлива в своїй нікчемності, вона тягнеться безупинно. Здається, вона тягтиметься вічність, — сьогодні згадується вчорашнє, щоб бути повтореним завтра. Важко сказати, коли почалася ця сварка, бо вона ніколи не кінчалася.

— Од цих вічних сварок з куховаркою, — каже

1. Подібні сцени сварок Костомаров описав у своєму романі «Чернігівка» в сценах, що відбуваються між Дорошенком та його матір'ю:

«Дорошенко дуже поважав свою матір, хоч і дошкуляв їй часто зопалу, а потім просив у неї пробачення і мирився з нею. Це була висока стара баба, згорблена, голова в неї трусилась; з обличчя, змарнілого за довгі літа, видно ще було давню красу, а колись вона була першою красунею». «В сина з матір'ю були страшні сварки — тільки й можливі в такому громадянстві, яким було тоді козацьке, де палкі натури взагалі не вмiли себе втримувати». Одного разу «стара так обурилась, що почала проклинати сина, а палкий Петро так розлютувався, що замкнув матір і кілька годин держав як невільницю; але тоді схаменувся, прохав у неї прощення».

«— О, Господи, Господи! Защо ти покарав мене грішну, що я породила таку потвору! — репетувала стара».

Микола Іванович Аліні, — я іноді лютію. Мені перешкоджають заглибитись у працю. Я дратуюсь, тікаю з дому, а мати замикається в своїй кімнаті і хмуриється декілька днів у самотньому мовчанні.

В розмовах з дочкою про родину Костомарових, куди незабаром мала ввійти Аліна, пані Крагельська, попереджаючи, казала:

— Не знавши цієї родини, не слід було поспішатися входити в неї. Мати й син, як видно, обое; з важким і неспокійним характером. Цими днями завітала до нас добра наша знайома й казала, що Костомарови наймають помешкання в одного з співслужбовців її чоловіка й що там усі жаліють нас, гадають, що ти, така молоденька, загинеш у цій майбутній твоїй родині. У них ледве не щоденні баталії, крики, сварки. Припускають навіть, що хтось з них п'є і після сварки й криків твій жених тікає з дому, як зчаділий, а іноді господарі через стіну чують, як він галасує, що в нього болить голова: його льокай Хомка тільки й робить, що тягає з колодязя холодну воду й обливає своєму панові голову. Коли б не сором, не плітки, що зроблять з тебе покинуту наречену, я б ладна хоч зараз відмовити цьому жениху.

Аліна плакала, доводила, що запальність Миколи Івановича не слід уважати за важкий його характер, що Тетяна Петрівна мешкатиме окремо від них на хутірці, який для неї десь під Києвом буде куплений; що вони поїдуть за кордон, а після повороту тільки гостюватимуть: то вони в Тетяни Петрівни, то Тетяна Петрівна в них.

Після таких розмов спочатку з женихом, а тоді з матір'ю Аліна ночі не спала і плакала.

Микола Іванович був людина вчена, розсудлива, з великою дисциплінованістю в праці і звичкою до тверезої логічності й послідовності в мисленні. Здавалося б, усе це повинно суперечити запальності, примхам, випадковим витівкам. Насправді, перебільше-

на навмисність примх завжди буває наслідком витриманості й зайвої совісності. До своїх примх Костомаров звик ставитись також сумлінно й доктринерно, як і до своїх наукових справ та університетських курсів.

Примха є факт. Методу суворо-критичного досліджу фактів Костомаров застосовував до примх так само, як і до всього іншого. Можливо, що коли б Костомаров менше уваги звертав на свої вередливі настрої, він уник би у своїй житті багатьох прикостей. Важкувата ригористичність не менше шкідлива, як і поверховість. Костомарову, власне, і бракувало цієї останньої. Що може бути небезпечніше від логічно-обґрунтованих капризів!..

Данило Мордовець, близький і довголітній приятель Костомарова, писав:

— В Костомарові було, справді, щось подвійне! Іноді важко було повірити його щирості там, де, здавалось, він жартує, а виходило, що він робить це цілком серйозно. Це, — додає Мордовець, — виникало через те, що він іноді так захоплювався з своєї уяви, що інші дивились на нього як на дивака, на півбожевільного. Тому й рідна мати його, не розуміючи цих чудернацтв свого сина, часто називала його «дурнем».

В нападах Костомарова була частка навмисності. З випадкової примхи він робив систему.

Він бешкетує, б'є посуд. Безглуздість? Божевілля? Напад? Ні перше, ні друге, ні третє.

Він бешкетує розмірковано й послідовно, з певною ясністю, свідомий кожного свого руху. Його божевілля розсудливе. Його бешкетна сп'янілість твереза.

Приходять якось до Миколи Івановича в Саратові два його приятелі, дзвонять.

Стара мати, Тетяна Петрівна, одчиняє двері сердита й роздратована.

— Хоч ви, панове, заспокойте мого дурня, — звертається вона до них, — не знаю, що й робити з ним.

— Та що трапилось?

— Прямо сказився! З ранку б'є посуд, і скільки вже поперебивав!

Приятелі дивляться один на одного.

— З чого це? Як? З чого почалось?

— Та з ранку й почалось. Спочатку лагіднєсьню писав та тільки іншого разу вдарить кулаком по столу: так їх, таких ось таких, бий!.. А як напився чаю, то й завелось: бац об підлогу шклянку та мисочку, а тоді мою чашку, а тоді й цукерницю кокнув. А потім до шафи — як схопить дюжину новеньких тарілок, та як шваркне об підлогу. Знизу навіть прибігли, перелякалися.

— І що ж він каже? — не розуміли приятелі.

— «Да я, — каже, — Стенька Разін». Було кинувся на кухню посуд бити, та ми ледве одстояли кухню, а то й обід не було б у чому варити.

Приятелі йдуть до самого Миколи Івановича.

— Що це ви? — питають.

— Я працюю над Стенькою Разіним.

Приятелі не розуміють цієї відповіді. Вона щира, але вона безглузда.

— Як же ж так? Чому ж посуд бити?

Костомаров виправдовується: він, мовляв, тільки удавав з себе Стеньку Разіна.

На запитання:

— І посуд через це били?

Костомаров каже:

— Це я для надхнення! Коли я пишу щось таке, то намагаюсь уявити себе в атмосфері того часу, хоч схопити й передати дух доби та її діячів, Стенька, самі знаєте, який був... Ну, я й шукаю надхнення: посуд б'ю або щось інше нищу. Це я московських воєвод бив!..

— І допомагає це?

— Навіть дуже! Найкращі сторінки в творі виходять ті, коли я скаженію. І стиль кращий, і уява жвавіша. Коли я писав «Саву Чалого», «Переяславську ніч», мені так і хтілося або поляка зарізати, або ж хату підпалити.

Він міг зарізати й підпалити! Він небезпечний, не зважаючи на всю свою мирну й лагідну вдачу, а може саме через цю свою лагідність... За лагідну людину ніколи не можна ручитись, що в неї лагідність вдачі не є тільки зовнішня маска прихованих і невиявлених інстинктів.

Він невротик, Костомаров. Свої бажання зарізати й підпалити, свої інстинкти жорстокости він сублімує, одягає в художні образи, перетворює в літературні факти. При цьому іноді він сам не здібний відокремити свої літературні переживання від життєвих. Він вражливий до божевілля, чи, власне, його вражливість може доходити до такого ступня, на якому вона межує з справжньою ненормальністю, з невротичною фобією, з божевіллям.

Писавши про Стеньку Разіна, він переживав те, про що писав, — абож краще сказати: те, про що він писав, жило в ньому. Невиявлене в житті, воно набувало плоти й крові в його літературних творах.

Він — Стенька Разін!.. Його бешкет — це не дитяча гра вередливої дитини, що, бавлячись ляльками, не звикла себе стримувати, це стала схема, погроза нездійснених разнівських повстань і пожеж. Його божевілля арифметичні.

Галюцинуючи разнівським бунтівництвом, в майбутній пожежних заграв, він писав про Стеньку Разіна. У нього до хворобливості палка уява; для нього нема різниці між уявним і реальним. Писати абож читати, — це означало для нього галюцинувати. Він бачив вичитані постаті, ніби живі й реальні.

Німецькі романтики навчили його божеволіти й галюцинувати, бачити привиди, мати споглядання, загубити межі, що відокремлюють хвору уявлену ілюзорність від живого реального буття. Під впливом німецьких романтиків, особливо ж Гофмана, він призви-

чається сприймати життя як магічну ірреальну казку, і казкові образи геніяльного фантаста як життя.

Гофманові божевілля він сприймав, як свої.

Якось на початку 40-их років, коли Микола Іванович мешкав ще в Харкові, приходять до нього ввечері О. О. Корсун, видавець «Снопа».

Микола Іванович надзвичайно схвилюваний, сам не свій.

— Що вам, Миколо Івановичу?

— Подивіться! Подивіться, що робиться!

— Нічого не бачу!

— Як не бачите? А ця жінка? Бачите? Бачите? Іде!.. Іде!..

Корсун нічого не розумів.

На столі коло ліжка лежав розгорнений англійський альбом з «Шекспіровими жінками».

Корсун почав його передивлятися.

— Покиньте! Покиньте! — закричав у весь голос Микола Іванович. — Вони ще всі вистрибнуть і катуватимуть мене, катуватимуть!

Він кричав в одчаї і з диким криком, охоплений жахом перед галюцинаційним кошмаром, кинувся на ліжку, щоб затулити обличчя і не бачити привидів.

Він одвернувся до стіни, щоб не бачити того, що не існувало.

Протягом декількох вечорів приходили до нього в кімнату жінки, що сходили з малюнків у книжці: — Порція і Розалінда, ніжна Джульєтта і сувора леді Макбет з кривавими плямами на руках та з матовим, жажливо негнучким сонним голосом.

Змучений цими побаченнями Костомаров засинав тільки на ранок.

Корсун, стурбований з нервової хвороби Костомарова, почав одвідувати його щовечора.

Одного разу він помітив на ліжку невеликий томик: це був французький переклад казок Е. Т. А. Гофмана.

— Ви це читаєте, Миколо Івановичу? — спитав

приятель, розгортаючи книжку, де була закладена середина казки «La princesse Brambille».

— Так, читаю. Що за чарівна річ!

Корсун почав доводити шкідливість читання таких чарівних речей для людини, хворої на нерви. І після багатьох суперечок йому пощастило забрати в Миколи Івановича всі чотири томи за 4 карбованці, що їх той заплатив за Гофмана декілька день перед цим.

З Гофманом, запевняє Корсун, залишили Костомарова й галюцинації.

Костомаров вірив у справжність своїх галюцинаційних побачень.

З якоюсь дитячою забобонністю він припускав можливість привидів, вірив у таємничі стукоти невідомої сили в немешкальних будинках і любив читати страшні легенди. Він записував ці легенди й надавав їм значення. Він читав Сведенборґа й Аллан-Кардека.

— Я вірю в привиди, — казав він. — Я ніколи не ручусь, що моя уява не намалює мені такого певного чортівниці, що не збожеволію. Хіба п'яниці не бачать чортів? Вони їх бачать і страждають від того. А леді Макбет? Вона бачила в себе кров на руках, і од цих катувань померла в божевіллі... Я сам боюся творчості своєї уяви.

Сидівши в Петропавлівській фортеці, Костомаров в лютому року 1848 почав страждати на головний біль і нервові напади в супроводі слухових галюцинацій.

— Коли я сидів у фортеці, я бачив одного разу Кремуція Корда, — розповідав Костомаров. — Це було вже в останні місяці мого ув'язнення, коли петербурзькі ночі стають такі бліді й коли мені особливо важко було лишатись у в'язниці. Одного разу, вночі у мене в казематі ні темрява, ні світло — так щось примарне: і стіни примарні, і ліжко, і бліде за віконними ґратами світло. А я не можу спати! Думав я не про Рим і латинську історію, а згадував, як за рік до мого арешту, на весні, читали ми рукопис «Чорної ради», що його надіслав з Петербурґу

Куліш. Ще на першому аркуші була його рукою приписка зверху: «Не звертайте уваги на поправки олівцем. Це поправляв дурень, що удає з себе великого естетика». Це були поправки Ізмаїла Івановича Срезневського, і, нема куди правди діти, іноді дуже до речі. Оце згадую, як ми читали, і раптом чую, ніби хтось зідхнув глибоко у кутку за моїм ліжком. Я мимоволі глянув туди й закам'янів... Од стіни нібито відокремлювалася бліда тінь людини, і я пізнав тінь Кремуція Корда, яким я його уявляв, багато про нього думавши: бліде обличчя, сумний погляд, біла тоґа. Я сидів у цей час коло столика й мимоволі підвівся. Табуретка стукнула, й мара розтанула в повітрі. Мені здавалося, що я божеволію, і з тієї ночі я попрохав, щоб мені поголили голову і почав обливатися холодною водою.

В проханні до III відділу з 18 жовтня 1847 р. Тетяна Петрівна, мати Костомарова, писала:

Син мій Микола Костомаров ще за молодих років од напруженої наукової праці захворів на таку нервову недугу, що довела його до затьмарення розумових здібностей. Після довгого й безплідного лікування медичними засобами, трилітнє користування з морської води в Одесі та на південному березі Криму ледве могло повернути йому здоров'я, залишивши, проте, назавжди нахил до нервової хворобливості. Маючи, через великодушність государя, втіху одвідувати мого сина, я з жахом помітила, що від нудьги й каєття, хвороба його відновилась. Він страждає на біль і судорги в голові, спині, та, окрім того, певна розгубленість в думках і незв'язність мови доводять, що він близький до тієї душевної хвороби, яка вже була в нього. Як я можу бачити з гіркого досвіду, він тепер перебуває в тому стані, коли тільки морська вода й повітря Криму, як раніш, могли б мати на нього добрий вплив.

Костомаров стоїть на чолі Молодої України. Він — лідер. Коло нього купчиться по-українофільськи настроєна молодь, у нього на помешканні збираються однодумці. Він один з організаторів нездійсненого Кирило-методіївського товариства. Він ватажок і носій української ідеї; він один з перших і небагатьох у своїй літературній творчості переходить на українську мову, він проповідує український месіянізм.

Він — ідеолог республіканізму, самостійної незалежної України, соціальної й національної революції, «щоб усі слов'яни поєдналися», та, «щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту й управляв незмісимо з другими», «щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було зовсім».

Він брав участь у конспіративних нарадах, де обмірковувалося питання революційного перевороту, можливість повторення гайдамаччини, селянського збройного повстання проти панів і уряду.

Він переписував і поширював примірники «Книги биття українського народу» з їх гострими виступами проти царської влади, з образами царського маєстату. Написані популярною мовою, вони були призначені для поширення серед народу.

На допиті в III відділі граф Орлов, шеф жандармів, стрів Костомарова словами:

— Ви написали ганебну річ!

Орлов говорив про «Книги биття».

Нагадавши коротко зміст цього твору, він запитав:

— Що ж за такі штуки?

І кинув на відповідь:

— Ешафот!..

Костомарова обвинувачували в злочинних замислах проти монархічної влади, в намірі запровадити народне правління. Йому закидали, що він переховував поезії Шевченка й дбав про утворення таємного товариства. Йому приписували авторство проклямацій, статуту товариства, революційних відозв.

Дубельт, літній чоловік з сивими бакенбардами й вусами, кругловидий, з очима що бігали й лишали неприємне вражіння, допитуючи Костомарова й вимагаючи від нього зізнань, лаяв його найпаскуднішими словами й загрожував навіть ужити жорстоких заходів, щоб приневолити його говорити щиро.

А в розмові про Костомарова з Аліною, пробуючи обійняти дівчину, Дубельт увесь час з особливим підкресленням повторював:

— Злочинець! Шибениця! Ласка монарха!..

Це в нього, у Костомарова, на початку року 1846, коли він оселився на Хрещатику в будинку Сухоставської, в квітні й травні в садку збирались приятелі: Шевченко, Гулак, Білозерський, Маркович, іноді заходив старий професор крем'янецького ліцею Зенович, добродушний дідусь, який, до речі, кожному стрічному завжди проповідував свою теорію створення всесвіту за допомогою електрики й магнетизму.

Сидячи в садку під вишнями й слухаючи, як гудуть бджоли, в цьому садковому пасічному затишку вони обмірковували проекти повстань і революцій, таємних товариств і погрозливих змов.

Вони знищували царів, королів, імператорів, подавали надію пригнобленим націям, перекраювали мапу Європи, змінювали кордони й на місці колишніх Австрії, Німеччини й Росії відбудовували величезну Всеслов'янську Федерацію з соймом слов'янських народів, зібраним у Києві.

Вони вірили:

«...Слов'янські народи прокинуться від дрімоти своєї, з'єднаються, зберуться з усіх кінців земель своїх до Києва, столиці слов'янського племені, і представники всіх племен, воскреслих од теперішнього пригноблення, звільняться від чужих ланцюгів, возсядуть на горах київських, і тоді задзвонить вічовий дзвін у Святій Софії, — воцаряться суд, правда й рівність. Оце доля нашого племені; його прийдешня історія, щільно пов'язана з Києвом.

«Віруй мені, це буде, буде, буде! Тут, у Києві, підійметься запона тайни й об'явиться невідоме...».

Такими словами про запону й тайну, словами-символами новалісівських «Учнів з Саїсу», закінчував Костомаров свого «Панича Наталича».

З німецького Дорпату Гулак, людина з характером аж надто чудним, замкнений у собі, відданий одній думці й єдиному прагненню, привіз до Києва ідею середньовічних орденських корпорацій.

Микола Гулак розвивав думку про замкнену невеличку таємну організацію з зовнішніми культовими ознаками, обрядами, обіцянками, клятвами. Він мріяв про заснування нового лицарського ордену. І приятелі, що збирались у вишневому садку в Костомарова, обмінялись перснями з іменами Кирила й Методія як символами містичних заручин, в ознаку глибокої, останньої, шлюбної ніби єдності: єдина плоть і єдине серце!

Відродження України вони уявляли собі як відбудування храму, в якому поклоняться й інші народи, і себе,

як хрामовників, будівників храму, нових апостолів всеслов'янського відродження, рицарів-ченців, закутих в крицю, з мечем у руці і з хрестом на серці... Суворі й мужні борці за правду проти нового поганства, поганства царів і панів за доброго й кроткого всеслов'янського Христа визволених рабів.

«Пізнайте істину й істина визволить вас...».

Персні, лицарський орден, містичні заручини, храм, ікони, вишневий садок, гудіння бджіл, Тарасові «Гайдамаки» і вальтер-скоттівський Робін Гуд, — усе це сполучувалось у щось цільне, і майбутню революцію вони уявляли не то як повторення 25 грудня, не то як сцену з Шевченкових «Гайдамак» або ж з Вальтер-Скоттового «Айвенго».

Костомаров і його друзі були романтики й тому мислили символами, метафорами й гіперболами, — отже, мислили розпливчасто й невиразно.

Що невиразніш уявлялась їм ідея слов'янської взаємності й українського визволення, то сміливіше утворювалися гадки й пляни, то можливіше здавалось усе те, що повинно було стрінати тисячу перешкод для свого здійснення.

Було не зовсім ясно, що треба робити і як треба робити, але після всіх розмов, що затягались до глибокої ночі, коли перед світанком вони розходились по домах, на серці в кожного лишалося почуття звільнення й утіхи. Усе здавалось близьким і досяжним!..

На сході в фіялкових передранкових присмерках починала червоніти смуга.

Буде!.. Буде!.. Буде!.. На зів'ялу блакитну квітку народнього життя спаде роса нового величного відродження. Знищено буде ніч поганства і золотий промінь ранкового сонця осяє зелені, знов і знов завітчані ясні поля золотого віку. Здійснено буде й до кінця доказано колишню старовинну дідівську казку. Рожеві й білі троянди прикрасять хрест вікових народних страждань.

На Різдво року 1846 зібралися братчики у Гулака й Костомарова. На зборах у Гулака поміщик з Переяславщини Савич, що їхав за кордон, прихильник французького комунізму, говорив про китаїзм, що його запроваджує в Росії царський уряд, про перспективи визволення народу, про скинення монархічного уряду й про майбутнє комуністичне суспільство, в якому все буде спільне й не буде ніякої власности.

Костомаров цього разу, правда, не був у запальному настрої. Він заперечував і запитував.

Звертаючись до Савича, Костомаров запитав його, як той уявляє собі можливість державного перевороту.

Савич, відповідаючи на запитання, посилався на безглузду політику московського уряду. На його думку, за такої політики створюється певний ґрунт для революційного вибуху. Він підкреслював значіння Київської фортеці як важливого стратегічного пункту.

— Це, — з запалом казав Савич, — найкраще місце, що його, на випадок повстання, треба захопити в першу чергу. Тільки через недоречні розпорядження ватажків грудневого повстання 1825 року не пощастило довести повстання до кінця. Тепер, маючи досвід, можна уникнути помилок своїх попередників.

Повстання здавалося здійсненим, і мета революційного перевороту досягнутою!.. Братчики клопотались за те, щоб уже заздалегідь вирішити, як бути з царською фамілією після захоплення влади.

Купіш припускав, що на Україні може знов повторитися гайдамаччина, як тоді року 1768, коли на правому боці Дніпра простий людина український зробив спробу знищити панів своїх.

Через повстання селян скинутий московський уряд. Повстання на Україні буде знаком для повстання інших народів.

«Голос України не затих. І встане Україна з своєї могили й знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і

почують крик її, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні хлопа, — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Булгар. І Україна буде невідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським».

Так було написано в «Книгах битія українського народу», в цій новій Євангелії рівности; Євангелії революційного вибуху й повстань, новій нагорній проповіді республіканізму.

Отже, здавалося б, усе ясно! Костомаров — прихильник демократичних ідеалів, революціонер і бунтівник, автор злочинних творів, диктатор, ідеолог українофільства. Шлях переконаного революціонера він, мовляв, пройшов до кінця, до шибениці, до ешафоту.

Сивий морок нічної п'ятери, різкий гуркіт барабанів, напружена, нелюдська тиша, розпливчасті тіні п'ятерох шибениць. В'їжджаючи з фельд'єгером в огорнений туманом Петербург, Костомаров уже відчував, як мотузка муляє йому шию.

Усе так! Нібито так! *Нібито*. І разом з тим, нібито нічого подібного. Нібито зовсім інша людина. Не він, а хтось інший, на нього зовсім неподібний.

Те, що він казав сьогодні, не завжди відповідало тому, що він мав сказати завтра.

Усе життя Костомарова приваблювала думка про самозванців. Якось восени року 1860 він писав до свого приятеля Данила Лукича Мордовця:

«Думка про самозванців, як образ коханки, переслідує мене. Коли це обернеться в пристрасть, в міцне бажання — я кидаю катедру, бо в мене така вдача, що я не можу одночасно опосідати катедру і здійснювати цей свій задум. Я поїду до вас у Саратов, оселюсь там і житиму аж до того часу, поки не кінуху історії самозванців».

Зрештою, кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе. Опрацьовуючи й розробляючи історичні матеріали й архівні джерела, Костомаров студіював психологію осіб, що свідомо чи несвідомо, підвладні якомусь внутрішньому потягу, одягають на себе маску, починають жити подвійним життям: чужим життям як своїм, і своїм, відданим іншому. Самозванець зрікається себе, він перевтілюється в іншу особу, застосовує до себе її минуле, щоб своє сучасне й своє майбутнє, як винагороду, віддати цій особі.

Самозванець живе двоїстим, зміненим життям, говорить не свої слова й запозичає чужі думки. Він поєднує своє «я» з чужим, подвоює себе, зрікається свого, щоб діяти в ім'я іншого.

Костомарова приваблювала ця психологія подвоєного й ототожненого «я», ця гра в машкари, ці героїчні галюцинації, перенесені в життя і здійснені в величних зворушеннях мас.

Костомаров ніколи не був собою. Він ніколи не був певен, що, висловивши свою думку, він за годину не обстоюватиме протилежної.

Є люди, що намагаються йти проти течії, проти загальних думок, що обстоюють свої думки, протиставляючи їх загальнопоширеним. Костомаров був сміливий: він волів не згоджуватися з самим собою. Він спростовував сам себе, сперечався з собою, виступав проти себе.

Можливо, що не згоджуватись з собою є найкраща запорука діяти істини.

Читавши польську історію, він захоплювався нею й засвоював польський погляд на події. Він вказував на історичну неминучість і виправдовував польських магнатів, що пригнічували українське селянство.

Читавши історію України Кониського, він проклинав поляків за їхнє знущання з українського люду посполи-

того, й перше питання, яке він кинув Посаді, що якось завітав до нього, було:

— Чому Хмельницький, взявши Варшаву, не вирізав усіх поляків?

Серце Костомарова було приступне почуттю обурення і помсти.

Або він заглиблювався в читання Св. Письма і починав проповідувати покору й смиренність.

Він був розгублений і неухвальный не тільки щодо свого поведіння, але й щодо своїх поглядів. Його непослідовність, його суперечливість, його двоїстість кидалися у вічі кожному.

Ю. Андрузький про Костомарова свідчив:

— *Він часто говорив, а діяв кволо, ніби завжди змагався з якоюсь думкою, противною його власному напрямкові.*

Можливо, що Костомаров в Атонах був би Періклесом, в Римі — Брутом, у Московській Русі XVII в. — Стенькою Разіним, але в Миколаївській Росії він був тільки шкільним учителем, професором, анахоретом, замкненим на самоті з нездійсненими думками в своєму заставленому книжками кабінеті.

Його політична акція — пасивність професора й ученого. Його революційність не виходить за межі його ад'юнктура в Київському Св. Володимира університеті. Що може бути безпечніш професорського льоаяльного й доброприхильного опозиціонерства? Його посада — його ідеологія. Стенька Разін, що бешкетуючи розбиває материну улюблену чашку.

Для Шевченка усе було просто, зрозуміло й вирішено. Хмельницький зрадник, Мазепа — ідеал. Хмельницький, запроданець Московщини, зрадив Україну; Мазепа змагався за її незалежність.

Шевченко, говорячи це, висловлювався нецензурно. Свої оцінки він аргументував лайкою. Проти такого способу захищати свої думки не приходиться заперечу-

Народник, він не бачить нічого для себе привабливого в народницькій ідеології.

Де кінчається патос, і де починається сарказм? Як відокремити серйозність від жарту й щирість від глузування? Піднесеність завжди здається трохи смішною, але, разом із тим, хіба не буває сарказм патетичним?

Костомаров любить подвоювати й удвозначнювати свої погляди.

Він захоплено говорив про панславізм як про найкращу ідею свого віку і про змагання слов'янських племен до власного розвитку, але в своїй повісті «Панич-Наталич» він висміяв і панславізм і мрії про слов'янське відродження. Герой його повісті відмовляється від порожнього мрійництва, одружується і стає добрим урядовцем на митниці.

«Чи не від англійського слова iron (залізо) походить слово іронія?» — запитував Віктор Гюго.

Костомаров був ексцесивним і крикливим. Своім криком він імпував.

Не без злої уїдливого Ю. Андрузький казав про Навроцького:

«В університеті Навроцький тримався того, хто голосніше кричав. Ось чому він тримався думок Костомарова».

Костомарову приписують авторство «Книг битія», але найкращим доказом, що свідчив би за його авторство, може служити той факт, що погляди, висловлені в «Книгах битія», не мають нічого спільного з поглядами, які він висловив у своєму листуванні з Кулішем.

І це не поганий аргумент, щоб доводити авторство Костомарова. Надто вже Костомаров химерний і непослідовний, щоб він не міг одночасно бути автором «Книг битія» й разом з тим заперечувати думки, в цих «Книгах» розвинені.

Його погляди такі ж крикливі й ексцесивні, як і він сам.

На допиті в III відділі Василь Білозерський про Костомарова свідчив:

— У характері Костомарова була та особливість, що він усупереч з властивим йому суворо-критичним дослідом фактів, ніби навмисне захоплювався будь-якою звичайнісінькою ідеєю, яку хтів собі з'ясувати, і, довівши її в своїй уяві до останнього, покидав її як безплідну. Тому, приміром, трапилося те, що він захтів бачити свій твір «Мітологія слов'ян» надрукованим церковнослов'янськими літерами й тоді сам жалкував про це.

Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скептичних негаций. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження на відмовлення, прийняття на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звідціля у нього такі раптові зміни настрою й поглядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля.

11 вересня року 1846 Куліш писав до Костомарова:

Я знаю, що ви захопите й серця й душі своїх слухачів лекціями з української історії, але, боронь Боже, зважуйте гаразд свої думки. Не все те можна без шкоди говорити своїм слухачам, що Ви пишете до мене. Мене не турбують такі висновки, як приміром оце: «Гірка, нікчемна доля України походить з нікчемности душі народа». Мене не турбує ця метка фраза, подібна до каменюки, що її кинула дужа рука кацапа, бо я в грудях своїх ношу цю душу народню і знаю, що вона не нікчемна.

Та багатьох може збити Ваша фраза з пантелику, а інших примусить спустити руки. Коли Ви кажете, що в моїй новій книжці «історичну істину висловлено з такою сміпливістю, з таким шляхетним почуттям, як ще не було на Русі», чому ж Вам не проповідувати в моєму дусі з катедри? Навіщо Вам нападати на душу народню? Хіба Вам мало про неї говорить єдина в новій Європі поезія

українська? Хіба не напружувалась вона так велично тоді, коли їй її Мойсей (Богдан) казав: «Тим то й сталась по всьому світу страшена сила козацька, що у нас була сила й душа єдина»? В ніщо ставите потоплення «губителя Фараона» (Польщі)? Ви, в нетерплячій досаді на довге її блукання в пустині, лаєте її останнім кляттям, називаючи *нікчемною*. Почекайте, буде, певне, час, коли від одного звука труб її падуть стіни й твердині, для руйнації яких, Ви вважаєте, потрібна зброя. Буде час і царів-поетів, що все покорають своєму божественному впливу, буде час і збудовано буде храм, в якому вклонятимуться і чужі народи, буде час і пророкам-іскупителям багатьох.

— Ви, — звертається Куліш до Костомарова, — так швидко вражаєте душу народу українського «історичними правилами», ніби для чудес Божих є правила (а чому ж не здійснитися божественним чудесам там, де єсть душі божественні?).

Подіпу Вашого народів на обрані та необрані я не приймаю і боюсь, щоб Ви не зайшли з таким поглядом на історію в глибоку темряву... Благодать Божа всім дарована, і в кожному народі муж світлого розуму й чистої волі може багато зробити для його чести й майбутньої могутності (моральної абож матеріальної). До цього часу їх на Україні з'являлося мало. Усі наші кращі уми звертали свою діяльність на користь своєї родини, на невірні зрозумілі врятування своєї душі, на науку, одірвану од течії сьогочасного життя; тепер тільки, саме тепер, коли Ви розкрили рота, щоб сказати з катедри: «Душа цього народу нікчемна», найпалкіші почуття українських діячів зосереджуються на народі. Лайте низькість представників його, але не називайте нікчемною його душу. Це непростачене блюзнірство. Дивіться — од Сагайдачного, що піклувався ствердити освіту в батьківщині, до Хмельницького — яким являвся нарід український.

І це Ви, Миколо Івановичу, можете говорити ці жахливі слова: «Я не обвинувачую тих, що холодні до свого рідного. Людина прагне кращого, а чуже краще». Ні, у Вас засохла жива струна, без якої ніколи не буде гармонії в вищих учених і поетичних діях. Я обвинувачую суворо. І вчити не бути холодним до свого означає те

саме, що й казати мерцеві: воскресни!.. Коли чуже краще (в чому й я згоден), то чи слід з того, що наше нічого не варте, не варте зусиль цілого життя таких нікчемних істот, як одна людина сама по собі?

IX

Тим часом у Крагельських прискореним темпом готувались до шлюбу.

Анеля Устинівна, Алінина мати, заклопотано турбувалася, що вони не встигнуть з віном, і частенько нарікала на надто близький час шлюбу.

Від ранку до обіду вона їздила по крамницях, заповуючи й замовляючи все, що тільки можна було замовити й закупити. Вона перекидала гори краму для того, щоб вибрати якусь дрібницю, без якої не можна було закінчити вбрання. Вона почувала себе в своїй тарілці і хоч знемагала від усієї цієї щоденної й цілоденної метушні, але всередині почувала себе задоволеною і спокійною: віно її дочки вийде найкраще.

Сама графиня Меліно, роздивляючись білизну, з подивом запитувала:

— Яке тонке бездоганне полотно! Де ви могли його дістати? Невже це справжні валенсьєнські мережива?

Вечорами до Крагельських з'являлися хутрівники, кравчихи, шевці, модистки й навіть черевичники, бо за тих часів у Києві не було крамниць, де замовляли взуття, а було в продажу тільки взуття готове, привезене з Москви, з Варшави, і, коли привезене взуття не приходилося на ногу, то треба було замовляти в спеціальних рекомендованих черевичників, що працювали в себе вдома.

Миколі Івановичу не подобалися всі ці клопоти й уся ця суєта.

Він не розумів і питав:

— Навіщо це все робити за один раз, а не в міру потреби? Хіба обов'язково замовляти одразу двадцять пар черевиків, коли їх можна придбати кожного разу, коли вони знадобляться?

А Аліна його лякала:

— Мамуся ніяк не встигне впоратися з віном до Фоминого тижня. Аж ніяк! Отже, не бути нашому весіллю на червоній горці, доведеться відкласти.

Микола Іванович, відповідаючи, сердився.

— Прощу! Весілля відбудеться на Фоминому тижні, як умовлено. Хай мама готує все це для Стефанії, а ми зробимо все, що треба, за кордоном. Сподіваюсь, що мене відрядять за кордон в наукову командировку років на два. Ми там працюватимемо: я науково, а моя Аліна студіюватиме теорію музики в Віденській консерваторії.

Вечірні переговори з майстрами не тільки не заважали нареченим, а, навпаки, сприяли тому, що Аліна й Микола Іванович могли лишатись удвох насамоті й їм ніхто не перешкоджав мріяти: Миколі Івановичу про закордонні знайомства з Ганкою, Шафариком, про Прагу, Берлін, Мюнхен, про закордонні книгозбірні, музеї, архіви; Аліні про Відень, консерваторію і Ліста.

Принадна мрія прожити два роки за кордоном була звичайною темою їхніх розмов. Перед Аліною і Миколою Івановичем розкривалися найширші перспективи й можливості. Жити вдвох, тільки вдвох і працювати. Як чудесно! Уся безмежність всесвіту здавалась їм тоді радісною, світлою і досяжною.

Прийшов Великдень! Весна року 1847 була рання. Кінець березня був такий теплий, що можна було ходити в самих сурдутах.

З галерії нового тількищо відбудованого будинка, коло Андріївської церкви, в якому оселився перед шлюбом Микола Іванович, перейшовши сюди з Рейтар-

ської вулиці, одкривався чудовий краєвид: перед будинком горбики, порослі ніжною першою травою, внизу розстилався Поділ, далі — світла смуга Дніпра, а за нею широка панорама лук і лісів. Дніпро починав розпливатись, і далекий обрій синів безкраім морем.

У п'ятницю на великодньому тижні Костомаров був з останньою перед весіллям візитом у Крагельських.

Аліна, як звичайно, зустріла його в вітальні.

Бажаючи пожартувати, вона ставала на стільця за вхідними дверима й звідтіля вітала Миколу Івановича несподіваним: «Ау!..»

Того вечора Микола Іванович був чогось трохи сумний і невеселий. Аліна зауважила йому це і, жартуючи, сказала йому:

— Отже, чи не відкласти нашого весілля до канікул? Тоді одразу поїдемо просто за кордон або ж на хутір, за Дніпро.

— Крий Боже, відкладати! Не кажи цього й жартома! — відповів Костомаров.

— А чому сидиш похнюпившись? Що за сумування таке? Заберу обручку!..

Пустуючи, як безтурботна дитинка, Аліна почала знімати з руки Миколи Івановича обручку, а він, захищаючи обручку од Аліни, зняв з своєї руки іншого персня, одяг його Аліні на руку й сказав:

— Оцього персня можу тобі віддати! Сховай його в себе; хай у мене лишається сама тільки обручка.

— Що це за така «пам'ятка» напередодні шлюбу? Не хочу я цього персня з любими тобі іменами святих. Носи сам.

Це був золотий пласкуватий перстень з матовими рубчиками, що нагадував персні св. Варвари з Київського Михайлівського монастиря — той самий перстень з ім'ям Кирила й Методія, що ними в ознаку містичних заручень на служіння Визволенню й Волі обмінялися між собою братчики.

Аліна наділа його Миколі Івановичу на палець другої руки. Вона не хтіла, щоб цей перстень заважав сягати обручці. Вона не хтіла, щоб Микола Іванович був зв'язаний ще з кимсь або чимсь, а тільки з нею і тільки для неї. Вона ревнувала його до Братства й братчиків.

Микола Іванович засміявся. Він повеселішав і в веселій розмові просидів з Аліною далеко за північ.

Близько другої години ночі, збираючись їхати, коли пані Крагельська нагадала йому, що він засидівся, Микола Іванович сказав:

— Завтра я не матиму змоги бути в нареченій — багато справ. Треба заїхати до університету, взяти принаймні хоч на тиждень відпустку, тоді умовитися з пан-отцем і остаточно призначити годину вінчання. Завітаю до вас у неділю вранці. Отже, чи не заїдете завтра вдень до нас? Матушка чекатиме вас з чаєм та кавою.

Пані Крагельська прийняла ці запросини. Микола Іванович поїхав додому.

Наступного дня, коли Крагельські, Аліна з матір'ю, поїхали до будинку, де мешкали Костомарови, їх не зустрів ніхто. Парадний хід був відчинений. У вітальні нікого.

— Оце так гаразд стріває гостей той, що запрошував на чай і на каву! — сказала Аліна, не то сміючись, не то з докором на адресу Миколи Івановича. — Коли ж так, то хай тепер за цю провину трохи потурбується. Я сховуюсь, а ви, мамо, йдіть до залі, ніби ви приїхали самі, і скажіть, що через особливі непередбачені обставини весілля відкладається.

Аліна не передчувала, що за її жартом ховається сумна несподівана правда: що мимоволі вона схопила сумну суть здійснених уже подій.

Несподіване сталося.

Пані Крагельська знизала плечима, ніби висловлювала цим здивування з дитячої витівки дівчини-

нареченої. Аліна ж поспіхом сховалась за широкі двері.

Молоде її серце швидко, швидко стукало в напруженому чеканні: ось-ось вибіжить Микола Іванович. Ось-ось стрімголов він одчинить двері. Стукало серце, й чекання тьмарило голову сп'янілістю несподіванки. Але ніхто не з'являвся. В усьому будинку панувала незвичайна тиша. Ніхто не йшов... Від якоїсь несвідомої ніяковости, від нетерплячости Аліна так розхвилювалась, що серце застукало ще дужче.

Нарешті, почувшись кроки. Але це не був Микола Іванович. Повернулася мати.

Пані Крагельська сказала серйозно й з притиском:

— Годі пустувати!.. Йди до залі! Тут не до жартів.

Як присоромлена школярка, все ще не передчуваючи страшного горя, Аліна вийшла з-за дверей і пішла за матір'ю.

Назустріч їй із залі вийшла Тетяна Петрівна, бліда, як ніколи, і занепалим якимсь гопосом сказала:

— Миколи нема! Сьогодні вночі його взяли.

— Хто взяв? Куди взяли? Навіщо? — питала Аліна перелякано, не розуміючи в чім справа.

— Взяли жандарі, поліцмейстер, губернатор. Повезли, а кабінет запечатали.

Тетяна Петрівна сіла коло замкнених дверей кабінету. На її блідому обличчі позначилось страждання. Вона сиділа мовчки й непорушно; вона не плакала й не зідхала.

Аліна перелякано подивилась на неї, на великі сургучові печатки на дверях. Їй здавалось, що вона впаде непритомна. Вона ніяк ще не могла зрозуміти, що, власне, сталося, що повинні означати ці печатки на дверях кабінету Миколи Івановича, цей незвичайний вигляд Тетяни Петрівни. Вона бачила тільки вже тепер, що сталася якась несподіванка, якась жахлива й невідхильна катастрофа.

Увійшов Хомка, блідий і змучений від тривожної безсонної ночі. Побачивши Аліну, він заплакав.

Пані Крагельська, насилу перемагаючи своє хвилювання, сказала Тетяні Петрівні:

— Ми з Аліною поїдемо додому. Щоб швидше довідатись про Миколу Івановича, я прохатиму свого чоловіка поїхати до губернатора й зараз же повідомлю вас про все.

Тетяна Петрівна не заперечувала. Вона ні про що не просила, вона сиділа мовчки, не рухаючись, ніби скам'яніла. Її надто приголомшило це несподіване горе.

В неділю вранці до камери подільської часті, брудної, огидної кімнати, куди після арешту, під доглядом двох поліцейських солдат, посадили Костомарова, увійшов поліцмейстер Галяпкин.

Він роздивлявся на заарештованого, потирав руки й з уїдливою посмішкою сказав:

— Отже, як вам тут, пане професоре, певне, не дуже зручно й не зовсім до вподоби? Воно було б значно приємніше вдома з молодією дружиною?

Часний пристав поводився з в'язнем значно пристойніше й з сердечною приязню.

Увечорі о 6 годині, тобто в годину, коли повинно було відбутися вінчання, Миколу Івановича в закритому екіпажі повезли з подільської часті додому, щоб він попрощався з матір'ю й нареченою.

Побачення відбувалося в присутності жандарського полковника й поліцмейстера.

Микола Іванович плакав, обіймав Аліну, і притискуючи її заплакане обличчя до грудей, запевняв:

— Я не злочинець, повір мені, я не злочинець! Що б не трапилось зі мною, знай одне, що я тебе, Аліна, кохаю й з цим коханням і в могилу піду.

Він ні про що не просив ані матір, ані наречену. Вигляд у нього був змучений, убитий.

Жандарський полковник, трохи знайомий з панею

Крагельською, як міг, заспокоював усіх. Поліцеймейстер вимагав закінчувати побачення і прощатись.

З побачення Костомаров повернувся до частини, де його негайно посадили на візку й в супроводі квартального та жандаря через Могилів і Вітебськ на перекладних повезли до Петербургу.

В годину, коли, за його сподіванками, повинні були справляти весілля, він мусів рушати в невідому путь і невідому долю.

У Костомарова був такий важкий душевний настрій, що в нього з'явилася думка заморити себе в дорозі голодом. Він відмовлявся будь-що їсти та пити, й в нього вистачило сили волі проїхати так п'ять день. Він так знесилів, що не міг без сторонньої допомоги ані злізти до візка, ані вилізти з нього.

Поводир-квартальний, помітивши, що Костомаров нічого не їсть, зрозумів його гадку, і почав відраджувати його.

— Ви, — казав він, — смерті собі не заподієте, я вас встигну довести, а ви собі пошкодите. Вас почнуть допитувати, а ви через виснаженість в маячні наговорите зайвого й про себе, і про інших.

Костомаров послухався цієї ради, і в Гатчині поснідав уперше після п'ятиденного посту.

За кілька годин його привезли до Петербургу. Це було 7 квітня. Тут ще стояла зима, й вони вїхали на санках.

Перша початкова частина його роману з Аліною кінчилась.

X

Історія геранного канаркового кохання ускладняється новими непередбаченими обставинами. Клітку з канаркою, що висить над роялем, і герань, що прикрашає вікно, несподівано закриває широка спина квартального в віцмундирі з червоним коміром і зі шпагою на боці. Герань, канарка, рояль, виписаний для Аліни з Відня, обертаються в примари сна. Ідилія зникає.

6 квітня Аліна з матір'ю та Тетяною Петрівною вирушили в путь.

Про видачу їм паспортів київський губернатор І. І. Фундуклей своєчасно повідомив III відділ:

До III відділу власної його Імператорської Величності Канцелярії.

Маю за честь повідомити III Відділ власної Його Імператорської Величності Канцелярії, що від мене видано паспорти на проїзд до Санкт-Петербургу, на 6 місяців, мешканцям м. Києва, вдові Капітана Тетяні Костомаровій та дружині колежського Асесора Анелі Мазуровій з дочкою Аліною Крагельською.

Губернатор Фундуклей.

4 квітня 1847 року. No 7315, Київ.

Весняна повідь та переправа через Дніпро дубом з екіпажем та кіннями, що неспокійно переносили коливання човна на хвилях, жахали пані Крагельську. Їй увесь час здавалося, що коні, які іржали й тупотіли, ось-ось оскаженіють, вирвуться з рук фурмана й потопчуть усіх.

Нервовий її стан передавався іншим, що вкупі з ними переїздили на той беріг. На дубі залунали гістерики й плач.

Нарешті, дісталися на той беріг.

Новим шосе вони швидко доїхали до першої поштової станції — Броварів.

Підїжджаючи до Броварів, коло самого станційного ґанку вони побачили візка, в який спішно запрягали трійку коней. Кремезний, маненький чоловічок, перевалюючись з боку на бік, блукав коло візка в супроводі двох жандарів.

— Ось ще один заарештований, — мимоволі скрикнула Аліна.

Тетяна Петрівна додала:

— Тарас Григорович Шевченко...

Аліна знала Шевченка з його «Кобзаря». Микола Іванович читав їй напам'ять Тарасові твори, але в обличчя їй ніколи не доводилося бачити поета, й тут вона зустрілась з ним уперше.

Шевченка під час арештів не було в Києві. Він гостював в Седньові у Лизогубів і, нічого не підозріваючи, 3 квітня вирушив до Києва. Він поспішав на весілля і другого дня надвечір був уже під Києвом. Щоб не затримуватись і не спізнитись, на останній станції Тарас Григорович переодягся в фрак і одяг білу краватку. Поголений і урочистий, він з порону збирався відразу їхати на приміщення нареченого. Та тільки порон спинився коло берега, як його заарештували й повезли просто до київського губернатора І. І. Фундукля.

Парадне вбрання поета здивувало губернатора, й він запитав:

— Що це ви, Тарасе Григоровичу, в фракці й білій краватці?

— Та це я боярином на весілля Костомарова, — відповів поет.

— Ну, — посміхнувся губернатор, — куди жениха, туди й боярина повезуть.

Чи почув Тарас голос Тетяни Петрівни, чи пізнав її й Хому, але він підійшов до їхнього екіпажу й з сльозою, що мимоволі з'явилася на сірих його очах, схвильований і зворушений, зламаним голосом сказав:

— Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, молодесенька дружинонька його?! Ой, лихо! Лихо, тяжке, тяжке! Горенько матерям і дівчині.

Він зняв шапку й поцілувався з усіма. Розмовляючи, він зберігав простий селянський звичай і селянську ласкаву манеру говорити з якоюсь особливою ніжною жалістю.

Йому хтілося втішити жінок і заспокоїти їх. Він не сумував за себе. Він сам.

— А Миколи мені жалко, — додав Тарас, — жалко мені Миколи, бо в нього є мати й дружинонька й він нічого не винен, хіба те тільки, що зі мною побратався! Прости мене, матінько, і не клени.

Це була зустріч на мить, бо вже підходив до них жандар, нагадуючи Тарасові, що треба прощатись і сідати до візка.

Ще декілька слів: востаннє, може, назавжди? Хто знає, яка їх чекає доля.

Він знов поцілувався з усіма, сів з жандарями в візок, кур'єрські коні підхопили візка, фурман свиснув, гукнув — і не довго довелося бачити жінкам візка, з незграбною Тарасовою постаттю. Він високо підняв свою шапку над головою й махав нею, вітаючи.

За Тарасом Григоровичем вирушили в путь Крагелські.

Тисячу верстов вони проїхали глейким, глинкуватим ґрунтом, що ледве почав відтавати після зими, червоною рідотою, через яку колеса екіпажу в'язли в глибокому шарі густої глини, що лежав на помості з товстих обалопів, покладених впоперек шляху. Екіпаж прорізав цей шар глини й з глухим гупанням стрибав на обалолах. Важко уявити, як їх трясло: їх підкидало особливо, коли вони тяглися вгору або ж зїжджали

згори; тоді здавалося, що вони їдуть приступцями східців. Без цих обаполів глибока й глейка глинкувата трясовина зассала б і коні, і екіпаж, і мандрівників. Змучені коні в таких місцях ішли повільною ходю.

На кожній станції вони примушені були сходити з екіпажу, щоб хоч трохи дати спочинок натомленому, розбитому від важкої дороги тілу.

На ночівлю вони спиналися тільки тоді, коли п'ятьма перешкоджала бачити шлях: вони боялися перекинутись, і переламати екіпаж і свої кості.

Вони спали на твердих станційних диванах або ж дрімали в коливанні тряскового візка. Не спали, а поринали в якийсь півсонне забуття, що не давало спочинку. Межі стерто, й важко сказати, де кінчалася дійсність і де починалася маячня безсонних ночей на поштових станціях, маячня розпуття, річок, що розлилися, і лісових шляхів, що розтанули й перетворилися в багно й болото. Здавалось, не дійсність, а сон. Коли й дійсність, то надто вже важка, як нічний кошмар.

Тисяча верстов невідомої путі — тисяча верстов жаху перед невідомим, тисяча верстов безсоння і втоми.

... Безмежний віковий суворий ліс ніколи не кінчиться. Вогкий туман сивими примарами, химерними привидами коливається в лісовій багнистій далечині. Чи це привиділося вві сні, чи це так і є, чи це тільки музичне згучання Лістового «Лісового царя», що на мить примріялось в бападній вигаданості фантазмагорічних небажаних снів?

Чути важке тупотіння коня. *Ritter reit! Ritter reit! Ritter reit!* Чорний лицар на чорному коні в крицевій зброї везе на руках маненьку хвору дитинку.

Бідна мала дитинка тремтить і скрикує на руках у лицаря: її лякають лісові потвори, жажливі привиди лісових багнистих трясовин; у неї холоне тількице, никне голова, витягується шия, в переляканих очах стигне жаж.

Швидкий темп музики все прискорюється, звуки ростуть, напружуються, гримлять, — і раптом обрива-

ються, і раптом тиша!.. *Das Kind war tot.* Дитина вмерла!..

У музиці Лістовій Гайнріх Гайне відчував звучання своєї катастрофічної, насиченої вибухами революцій тривожної доби. Музика Ліста з її скаженими темпами, шаленою швидкістю, з громовим гуркотінням і мертвою тишею несподіваних павз викликала сумнів і почуття непевности.

Чи не під цю музику, слухаючи Алініну гру, Костомаров, такий стриманий і обережний, починав думати про таємне товариство, державну змову, повстання, пожежі й терористичні убивства? Він був трохи нападний...

Аліні не треба було згоджуватися грати Лістового «*Erlkönig-a*», коли її просив про це наречений. Музика Ліста не годилася для тих безтурботних хвилин, коли їхні серця вагітніли першим почуттям кохання.

Лицар в чорній криці не врятував дитину від лісових потвор...

Вони їхали майже тиждень, поки, нарешті, не зіїхали на шосе, що сполучує Варшаву з Петербургом. Тут на одній із станцій їх перед самою станцією обігнав диліжанс, запряжений шістьома кіньми, і швидко підїхав до ганку.

З диліжансу один за одним вийшли п'ять пасажирів різних літ та одна дуже молода струнка дама. Ледве Аліна з матір'ю та Тетяною Петрівною ввійшли в окрему кімнату станції, як ця елегантна дама вбігла до них й сказала:

— Дозвольте й мені пообідати з вами в цій кімнаті. Я так стомилася їхавши з Варшави всі ці дні в товаристві п'ятох незнайомих чоловіків.

— Ви їдете, як і ми, до Петербургу? — спитала її пані Крагельська.

— Так, до чоловіка! — відповіла дама, підкреслюючи останні слова, ніби вже боялась, що її можуть прийняти за легковажну особу, яка шукає в дорозі веселих пригод.

— Ми теж їдемо до Петербургу, — сказала Аліна, — і мені хотілося б довідатись про ваше прізвище.

Пані Крагельська знизала плечима. Вона була незадоволена з Аліниної настирливості. Аліна уважно розглядала цю молоду жінку з карими очима, свіжим на всю щоку рум'янцем і рисами обличчя, що легко давали пізнати в ній вродливу українку.

Молода дама почервоніла й відповіла:

— Білозерська!

— М-те Куліш, — перебила її Аліна й взяла її за руку.

— Господи! Звідкіля ж ви це знаєте? — скрикнула вона.

Вона озирнулась по сторонах і знизала голос. Здавалось, вона підозривала в кожному з своїх п'ятьох спутниках якогось таємного доглядача, що від самої Варшави стежить за нею й тільки удає, що її не знає.

— Я пізнала вас з оповідань про вас і особливо через родинку на обличчі. Мені багато казано про вас.

— Да хто ж вам казав про мене?

— Бідний наш Микола Іванович, арештований напередодні весілля, що його жандарі повезли до Петербургу.

Аліна говорила з нестримним хвилюванням і сумом.

— Так це ви Аліна, його наречена! Невже ж? А це дві матері?

Вони обмінялися поцілунками, поплакали. Їх одразу зблизив їх спільний сум: її — за чоловіка, Алінин за нареченого.

Обід на станції був недовгий. Кондуктор диліжансу засурмив, закликаючи їхати. Пані Куліш сердечно попрощалась і вскочила в диліжанс, сказавши, що сподівається бачитись з ними й розмовляти на дальших станціях, коли під час зупинок перепрягатимуть коней.

Другого дня Крагельські й Кулішева були вже в Петербурзі.

XI

Життя обернулось до Аліни своїм шорстким, тісним, сліпим і темним боком. Приголомшена горем, вона цілі дні плакала. Вона плакала від горя і від почуття безпорадності. Приїхати до Петербургу слідом за Миколою Івановичем, щоб допомогти йому, й нічого не вдіяти — бо як допомогти людині, про долю якої ніхто нічого не знає?

Крагельські вжили всіх заходів, але, не вважаючи на всі заходи, вони не могли з'ясувати, де саме ув'язнили Миколу Івановича. Велике чуже місто проковтнуло його безслідно. Він зник! Якись двері замкнулись за ним і відокремили його од світа, життя і людей. Де він? Куди його привезли? Де його заховали? В яких злочинах його обвинувачують?

Можна бути мужнім перед будь-якою погрозою й розгубитись перед невідомим. Як боротись проти аноніму, ім'я якому закон?

Весь перший місяць перебування Крагельських в Петербурзі минув у безплідних розшуках. Розшукуючи Миколу Івановича, Аліна з матір'ю їздили до канцелярії коменданта Петропавлівської фортеці. На запитання, чи не в фортеці ув'язнено Костомарова, їм відповіли, що такого серед в'язнів немає, і порадили звернутись до III відділу; справа Костомарова політична, а такі справи переводить III відділ.

З листом від т-те де-Мальян, начальниці того пансіону, де вчилася Аліна, пані Крагельська з Аліною звернулася до статсдами Параскеви Іванівни Мятлевої, старої й поважної впливової жінки, що на неї справив глибоке й сумне враження пригнічений, змучений вигляд 16-літньої дівчини-нареченої, майже дитини.

Вона привітала Крагельських особливо привітно, ніби родичів. Алініне прохання клопотатися й допомогти їм в розшуках Миколи Івановича пані Мятлева прийняла близько до серця. Вона обіцяла через своїх родичів і знайомих здобути потрібні відомості.

З співчуттям і жалем вона притягла до себе Аліну і пригорнула її. Аліна заплакала. У старої пані навернулися на очах сльози, і вона, цілуючи дівчину, сказала:

— Не плач, моя дитино! Погостюй у мене, познайомся з моїми онуками. Вони, здається, твої однолітки.

За її бажанням компаньйонка покликала до залі двох молодих дівчаток.

Коли Аліна побачила цих своїх одноліток в коротеньких півдитячих убраннях, їй стало ніяково. Вони — діти — прибігли на заклик бабусі, сковзаючись по паркету, ніби на ковзалці, а вона — вона наречена, що важке переживає горе.

Розмова між Аліною й цими дівчатками ніяк не лагодилась, і Аліна була дуже задоволена, коли пані Крагельська зробила рух, показуючи, що візиту закінчено.

Кінець-кінцем, в наслідок власних зусиль та за допомогою старої пані Мятлевої, Аліна довідалась, що Миколу Івановича тримають у III відділі власної його величності канцелярії, а помічником начальника цієї канцелярії є генерал Леонтій Васильович Дубельт.

Дубельта пані Крагельська знала особисто ще з року 1831, коли під час польського повстання він одвідував

дім Крагельських у Вільні, де Алінин батько командував полком.

Отже, пані Крагельська, Тетяна Петрівна та Аліна поїхали в III відділ до Дубельта.

Дубельтові було років під 50. Він користувався репутацією розумної, ласкавої й чемної людини. Не тільки звичайного співрозмовника, але й арештованих злочинців він причаровував своєю делікатністю, прихильністю і приятним ставленням. Звертаючись до в'язня, він завжди повторював «мій добрий друже» абож «мій милий друже». Може, його так і ненавиділи, що був він м'який і делікатний. М'яка делікатність ката завжди справляє вражіння вибагливої злосливої уїдливості.

Якось, коли Дубельт обходив камери ув'язнених, Костомаров скористувався з того й попросив Дубельта дозволити йому читати книги й газети.

Дубельт відмовив, але відмовив з лагідною ніжністю. З в'язнями він розмовляв так, ніби стурбований батько, що піклується за долю своїх синів.

— Не можна, мій добрий друже, — сказав він, — ви надто багато читали. Ну, а коли хтось оп'ється води, треба давати вже потроху. Ви, добрий мій друже, багато знаєте, більше як треба, і хочете все більше й більше знати.

— Адамів гріх, ваша ексцеленція, — відповів Микола Іванович.

Опікуючись Костомаровим, Дубельт йому не дав ні книг, ні газет.

З Києва до III відділу прислали різні вирізані уривки з костомарівських паперів, а в тому числі і з університетських лекцій. Це були місця, що, на думку тамтешньої влади, викликали сумнів щодо лояльності Костомарова. З приводу одного такого місця Дубельт закликав Миколу Івановича до канцелярії.

Показуючи рукописа і, пострікнувши Костомарова, він почав навчати його:

— Ваші лекції, мій добрий друже — хороші? Бач, які

«завиральні» ідеї ви викладали своїм студентам. Читали б їм граматику та арифметику, а то бозна в які нетрі премудрости забрались!

У Дубельта було кругле, добродушне червонувате, з сивими бакенбардами обличчя і очі, що бігали й справляли прикре вражіння. На рисах його круглого обличчя виразно позначалося щось хистке й двоїсте, лисяче й вовче, улесливість і гоноровитість, двозначна ласкавість лиса й невибагливе хижацтво вовка.

Він висловлювався з витонченою м'якістю й раз-у-раз цитував Святе Письмо, що знав його досконало. Зовнішність і поведження пастора він поєднував з вдачею ката. Обов'язки жандаря він виконував з розлогими жестами людини beau monde-а й лобожною смирністю добродійного християнина. Він розмовляв своєрідним жаргоном, в якому цитати з Святого Письма було перемішано з вуличними лайками та погрозливими залякуваннями шибеницею, шпіцрутенами й засланням. Його делікатність жажала.

Крагельських генерал Дубельт прийняв з витонченою люб'язністю. Згадував Вільне, колишнє знайомство, спільних знайомих. З дамами поводився з послужливою благоприхильністю, як належить давньому й щирому приятелю. Здавалось, м'яким, пухнастим хвостом стелилися на блискучо-натертому паркеті ласкаві круглі посмішки й барвисті, гаптовані золотом, компліменти.

Але тільки розмова торкнулася Костомарова й дозволу побачитись з Миколою Івановичем, як він рішуче заявив, що це цілком неможливе аж доти, доки справа не скінчиться й остаточно не з'ясується доля підсудного.

У нього забігали очі й він, розвівши руками, вклоняючись, додав:

— Для вас, m-lie, я ладен зробити все, але закон... Ви розумієте, що я безпомічний щось вдіяти. До конфірмації, запевняю вас, це аж ніяк неможливо.

Аліна не витримала й заплакала.

Леонтій Васильович знов пом'якшав:

— Видко, ви надто вже дуже кохаєте свого нареченого, що так за ним сумуєте. Покохайте давнього знайомого дідуся, що колись вас носив на руках, і вашому нареченому полегшає.

З цими словами він поклав руку на плече Аліні й зробив спробу обійняти її.

— Хай полегшає, тоді й полюблю, а доки Микола Іванович у вас в неволі, чи ж можна вас любити? — відповіла Аліна, звільнюючись з обіймів ласкавого «не старого дідуся». Його залицання здалось їй блюзнірством й образою.

Дубельт умить змінився. Ця смілива дівчина дозволяє собі надто багато. Вона забуває, що доля її нареченого цілком залежить від нього. Його люб'язний тон перейшов на сухий офіційно-холодний. Лисяча, улеслива ласкавість зникла й вовча лють очершила зуби.

Звертаючись до Тетяни Петрівни, він сказав:

— Вам, пані Костомарова, дозволено буде побачитись тут завтра з сином, і більше нікому.

Аліна, одвернувшись, мовчки витирала сльози. Слова Дубельта так її вразили, що вона вже не мала більше сил ані сперечатись, ані просити, ані протестувати.

Треба було йти. Пані Крагельська почала прощатись.

В останній момент Дубельт пішов на поступки.

— Для вас, пані Крагельська, — сказав він, — і для вашої молоді нареченої пишається одне: заждати, поки перевезуть злочинця до Петропавлівської фортеці, де його з великої ласки Державця, замість шибениці, на яку він заслуговує, буде ув'язнено. Отже, тоді вам дозволять побачитись із злочинцем. Пані Костомарова буватиме тут, і вона сповістить вас про час, коли її сина переведуть до фортеці та про дальшу його долю.

Дні минали за днями. Сумуючи та горюючи, Аліна ждала конфірмації в справі «Україно-слов'янського товариства» й того часу, коли, нарешті, їй буде дозволено побачитись з Миколою Івановичем.

Бажання поглянути на дорогих в'язнів спокушало Аліну й Кулішеву. Вони часто розмовляли одна з одною й утворювали різні пляни. Дві наївні молоді дівчинки, простодушні провінціялки, недосвідчені в житті, що вони могли протиставити жорстокості закону й невблаганності Дубельтовій, окрім химерної фантастики своєї першої закоханості?

Гадаючи, вигадуючи, міркуючи, мріючи, вони, нарешті, надумались переодягтись «охтянками», купити бляшані відра, наповнити їх, бодай, водою, пройти у двір III відділу й кричати:

— Гарне непідроблене молоко!

Вони були певні, що в'язні пізнають їх голоси, кинуться до залізних ґрат, і вони побачать їх. Уже від самої цієї думки їх обіймали млости й солодко та сумно завмирало серце.

В захопленні вони поцілували одна одну й не могли дочекатися ранку, щоб здійснити свій плян.

На їхнє щастя, Віктор Михайлович Білозерський, брат Кулішевої, якого вони присвятили в свою змову, довів їм небезпечність усієї цієї вигадки, що могла тільки пошкодити ув'язненим. З сумом і розчаруванням прийшлося їм відмовитись од свого пляну.

Візита до Дубельта мала один наслідок: за розпорядженням III відділу жінок взяли під секретний догляд. В листі до начальника корпусу жандарів, генерала Д. П. Полозова з 25 квітня, за No 653, граф Орлов писав:

Ш. п. Данило Петровичу!

В III відділі, власної його величності канцелярії,

провадиться одна справа, дуже важлива й секретна, між іншим про ад'юнкта Київського Університету Костомарова й кол. вчителя 5 Санкт-Петербурзької гімназії Куліша. Нині до Санкт-Петербургу прибули: мати Костомарова, вдова капітана Тетяна Костомарова, дружина Колезького Асесора Анеля Мазурова з дочкою Аліною Крагельською, що з них остання є заручена наречена Костомарова, і дружина Куліша. Всі вони прибули з тією метою, щоб довідатись про становище справи щодо Костомарова та Куліша й клопотатись за них. Але їм у III відділі вже об'явили, що відомостей з означеної справи бдкривати не можна, що вони не повинні намагатись узяти будь-яку участь у зазначеній справі, мешкати в столиці якомога спокійніше й нікого не повідомляти ані про згаданих осіб, ані про їхню справу.

Доводячи це до Вашого відома й уклонніше просивши Вас зробити розпорядження, щоб за Костомаровою, Мазуровою, Крагельською та Кулішевою під час їхнього перебування в Санкт-Петербурзі, мати секретний, але найсуворіший догляд, за обов'язок уважаю додати, що з них перші тут мешкають на Моховій вулиці, проти очної лікарні, в будинку Пекеля, а п. Куліш, Московської частини на Гороховій вулиці в будинку Доливо-Добровольського в квартирі Кармалеєва.

Прийміть та ін.

Підпис: Граф Орлов

Вірно: Надвірний Радник (підпис).

Полозов доручив виконати наказу полковнику Ракеєву, який 4 травня повідомив III відділ, що «всі вони (Аліна, її мати, Костомарова та Кулішева) в мовчанні ніби чекають, поки розв'яжуть їхню справу, і перебувають найчастіше в знайомих своїх киян та в графині Меліно, перші три приймають у себе двох прапорщиків Теплових, а Кулішева мешкає в відомій родині урядовця Кармалеєва — дуже спокійно».

Минуло два місяці. 3 червня Костомарова покликали до Дубельта.

Дубельт зустрів його словами:

— Я мушу оголосити вам не зовсім приємний для вас присуд государя імператора, але сподіваюся, що ви майбутньою службою виправите своє минуле.

Він розгорнув зошит і зачитав присуд. В присуді було зазначено, що ад'юнкт-професор Костомаров вкупі з іншими особами мав на увазі заснувати україно-слов'янське товариство, яке обмірковувало б з'єднання слов'ян в одну державу, а окрім того, поширював злочинний рукопис «Закон Божий», — а тому ухвалено: усунути його з катедри в Університеті, ув'язнити до фортеці на один рік, а тоді заслати на службу в одну з далеких губернь.

Збоку олівцем Микола I приписав: «До Вятської губернії».

Прочитавши цей присуд, Костомарова посадовили в карету й через Троїцький міст одвезли до Петропавлівської фортеці.

14 червня відбулося побачення Аліни з Миколою Івановичем у кабінеті коменданта Петропавлівської фортеці, доброго і привітного Івана Миколайовича Скобелева.

Старий безрукий генерал був давній знайомий ще з воєнної служби Аліниного батька.

— Так ось, — сказав Іван Микитович, вітаючи Аліну, — ось вона, ця чорнявка, що її підносила мамка до моїх еполет, а ця чорнявка якось зачепить і тягне нитку. Як же це твій наречений потрапив до в'язниці? Ну, ти не плач: я його, варвара, родзинками годую.

Тим часом, поки точилися ці балачки й старий комендант жартував з Аліною, намагаючись її розвеселити, до кабінету ввели Миколу Івановича.

Окуляри в нього одібрали, й він через свою короткозорість пізнав Аліну тільки тоді, коли вона його назвала.

Побачення було коротке й сумне. Пані Крагельська тішила Миколу Івановича надією, що вона привезе Аліну до нього і як тільки він відбуде термін свого ув'язнення, вони в Вятці справлять весілля.

В останніх числах червня Аліна з матір'ю повернулася до Києва.

XII

Відбувши рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці, Микола Іванович опинився на засланні, правда, не в Вятці, а в Саратові, де він і одержав посаду перекладача при Губерніяльному правлінні з платнею 350 карбованців на рік.

Життя на засланні здавалось остільки важким і безнадійним, що Микола Іванович хтів би поринути в забуття, в несвідоме, в ніч, в мовчання. Інші шукають забуття в пияцтві. Костомаров був надто культурна людина, щоб піти на це. Він шукав інших засобів. Він прагнув довести себе до такого стану, щоб жити не життям, мислити несвідомим, сонними примарами почувати.

Арешт, слідство, річне ув'язнення в фортеці викликали серйозні порушення в психіці Костомарова. В Саратові на засланні він дуже хандрив і нудьгував. Постійний, пригнічений настрій позначився на нервах.

— У мене, — розповідав про себе Костомаров, — відновився нахил перебільшувати свої недуги та вигадувати нові, що не існували.

Жахаючись хвороб, що їх не було, він викликав справжні хвороби. Він хворів тільки тому, що лікувався. Лікарі приписували йому різні отруйні речовини, й це порушувало його здоров'я.

Одного разу йому дали чай з валеріани. Після двох

шклянок у нього запаморочилась голова. Він вискочив надвір і, гублячи свідомість, упав на землю. Все навколо нього закрутилося: дахи будинків, верхів'я дзвіниць, далекі гори. Коли б не жінка, що проходила повз нього й не допомогла йому, то, може, він і загинув би.

Він — ніщо; злочинець, що перебуває під секретним доглядом, перекладач, якому нема чого перекладати, вигнанець без прав, з якого можна знущатись, ставлячи його на одну дошку з карними злочинцями та власницями публічних домів.

Року 1855 до Саратова було призначено нового поліцеймейстера. Цей поліцеймейстер, бажаючи з самого початку підлабузнитись до начальства, що неприхильно ставилось до пісень, їздив по місту з козаком і наказував бити нагаєм людей, які під гармоніку співали пісень.

Швидко після свого приїзду він наказав зібратись до поліції всім, що були під її секретним доглядом. Покликали й Костомарова. В поліції Микола Іванович побачив, окрім засланців-поляків, ще декілька чоловік та жінок. Тут були й власниці веселих домів, і вбивці, і злодії.

Поліцеймейстер вийшов до них з суворим погрозли-вим виглядом і почав читати правила добropорядного поводження, які він склав сам: не ходити по шинках, по непристойних домах, не битися, не пиячити до несамо-витости, ні з ким не зноситись, не листуватися без його дозволу й відома.

Топаючи ногами й лютіючи, він загрожував Косто-марову й вимагав, щоб той підписав ці правила, дарма, що вони межували з знущанням.

— Всі ваші товариші підписались! — кричав він на Костомарова, показуючи рукою на ту різноманітну компанію, що зібралась.

Отже, він — ніщо. Але подібно до Гофманового героя в своїх месмеричних снах він обертається на поважну особу, величного володаря саламандр з королівською мантиєю на плечах та діядемою на чолі.

Він пригнічений: людина без сучасного і без надії на майбутнє, але він творить чудеса. Подібно Кляйстовому герою він — магнетизатор. Він перечитав усі книжки, що трактували про магнетизм. Певне, він прочитав твори Стефенса, Бурдаха та Каруса чи, коли в Саратові вони були йому неприступні, то бодай він познайомився з Шубертівим «*Ahnungen einer allgemeinen Geschichte des Lebens*» та його «Історією душі», що трактувала питання про психічні порушення, таємничі явища сомнамбулізму та взаємини свідомої й несвідомої діяльності. Він ознайомився з головними твердженнями цієї напівнаукової, напівзабобонної літератури, що проголошувала божевілля, епілепсію та месмеричний сон за нові джерела пізнання.

Микола Іванович свідомо йшов назустріч цим психічним порушенням. Знов з'явився у Костомарова на столі Е. Т. А. Гофман, Сведенборг, Алан-Кардек, Хома Кемпійський, книжки натур-філософів, фантастичні псев-донаукові твори про месмеризм та магнетизм німецькою, французькою та російською мовами. Знов людина дохо-дила до смішних і химерних божевіль. Знов вона опини-лась у владі своєї палкої нестримної уяви.

У Гетевому «*Wahlverwandschaften*», в романах Арні-ма, в творах Брентано, в оповіданнях кн. В. Ф. Одоєвсь-кого, в цілій низці Гофманових новель Костомаров находив ту ж саму тему про магнетизатора й сомнамбу-лу, що так його тоді приваблювала.

Задля месмеризму він закинув свої історичні студії. Він був певен, що він володіє магнетичною силою, що з нього є видатний магнетизатор, і, вивчивши месмеризм теоретично з сумлінністю й ретельністю вченого, Микола Іванович вирішив узятися за справу практично.

Першою людиною, що згодилася піддатися спробі, був Есмонд, брат удругих пані Пасхалової, саратовської приятельки Костомарова, що згодом вийшла заміж за Д. Мордовця. Спроба, як запевняв Костомаров, мала блискучий успіх. Під впливом «пасів» Есмонда охопив

магнетичний сон, і він вдало відповідав на цілу низку запитань, що йому пропонував його магнетизатор.

Та, знаючи вдачу Есмонда і його нахил поглузувати й піддурити свого ближнього, пані Пасхалова не повірила оповіданню про успіх досліду й вирішила спробувати магнетичну силу Миколи Івановича на собі.

Микола Іванович був дуже втішений, що в нього є нові адепти.

Короткозорий і завжди розкидливий Костомаров почав сеанс. Витягнувши вперед у всю довжину руки, він то відступав задом, то прожогом кидався наперед, мов би налітаючи, і торкався руками то лоба, то грудей тієї, що усипляв, то робив у повітрі рухи руками зверху вниз, згинаючись і розгинаючись — і все це він виробляв, зводячи з пані Пасхалової чудного нерухомого погляду.

Пані Пасхаловій дуже захотілось подивитися на «паси», що їх виробляв Костомаров під час спроб, і вона зважилась на хитрощі: не зовсім закрити очі, а тільки їх примружити, залишивши маленьку щілину між віями.

Усі рухи й пози, гримаси й присідання Миколи Івановича були такі смішні, що пані Пасхалова не витримала й пирснула від сміху. Сеанс було перервано.

Микола Іванович страшенно образився, не хотів слухати ніяких вибачень і ніколи більше не пропонував повторити з нею сеанса.

Широке поле для своєї діяльності Костомаров знайшов у родині Часовникових. У цій сім'ї було три молодих дівчини й хлопець, років 18, їх брат. Усі вони захопилися теорією «тваринного» магнетизму й охоче піддавалися спробі. Особливо вдалі були сеанси з хлопцем, суб'єктом хворобливим і нервовим.

Літературну тему «магнетизатора й сомнамбули» Костомаров здійснював у своєму житті. Те, що так захоплювало його в творах Гофмана, набувало реальності. Таємничі оповідання про магнетизатора й сомнамбулу, про Венецію й старий Нюрнберг, про автомати, Страдіваріюса, Гоцці, кота Мура, Дога й Догаресу,

студента Ансельма й чарівну Серпантину — все це повторювалося й жило тим неправдоподібним неживим життям, що про нього він тільки й мріяв.

Він почав студіювати фізичні й астрономічні твори, з особливою насолодою прочитав Гумбольдта й увесь віддався спогляданню нічного неба. Це було те саме: споглядати зоряне нічне небо й вивчати «нічну» сторону людської психіки. Це «день» закриває од нас внутрішню природу речей.

Минає день, і «ніч одкриває безмежні очі в нас».

... Наша жизнь кругом объята снами.
... Настанет ночь и звучными волнами
Стихия бьет о берег свой.

... Густеет ночь, как хаос на водах,
Беспамятство, как Атлас, давит сушу;
Лишь музы девственной души
В пророческих тревожат боги снах.

(Тютчев)

Вони — сучасники: Тік, Костомаров, Тютчев. В поезіях Тютчева й у житті Костомарова позначилися тотожні настрої доби «фельдфебеля-царя», коли мовчати й ховатись з своїми думками й почуттями («Молчи, скривайся, и тай») було наймудрішим правилом життєвого замкненого поводження. «День» заперечено для ночі, для мудрого мовчання зоряної ночі.

Своє захоплення фантастикою зоряних нічних споглядань Костомаров ділив з панєю Пасхаловою. Довгою, так званою «пожежною» драбиною вони вдвох пізли на дах будинку. Озброївшись трубою, великою мапою зоряного неба та маненьким ліхтариком, щоб при світлі його, коли треба, глянути на мапу, вони з цієї «обсерваторії» вивчали сузір'я. Найбільше чарувало їх сузір'я Косарі, яке пані Пасхалова виспівала в своїй поемі «Зоряні ночі», присвяченій Миколі Івановичу. На своїй височині наші астрономи провадили без кінця розмови про світила, й в цих розмовах на їхньому даху

було найменше науки, але найбільше необмеженої фантастики.

Вони вірили, що ніч одкриває людям онтологічні глибини, які для нас інакше лишаються неприступні, вночі оживають природні й душевні сили, що снять удень при соняшному сьйві. Невже ж повинен завжди повертатись ранок? Невже ж ніколи не скінчиться влада земного? «Прикра діяльність нищить небесний вплив ночі» (Новаліс).

В Саратові Костомаров дивакував. Життя надто важке й безнадійне він підфарбовував і розважав дивацтвами.

Од вивчення зоряного неба він перейшов до чергового захоплення, що мало безпосередній зв'язок з попередніми: він задумав спорудити повітряний бальон. Він набув усіх потрібних матеріялів: тафту, шворки тощо — й робота закипіла — краяли, клеїли. Найдіяльнішу участь у спорудженні бальону приймав Ів. Дм. Есмонд. Розумний, дотепний, хитруватий, він був, як то кажуть, майстер «на всі руки». Він то головне й працював, де в чому допомагала йому пані Пасхалова, а Микола Іванович, взагалі нездатний ні до якої іншої роботи, окрім своїх наукових кабінетних вправ, тільки давав поради, що їх не можна було виконати, розпоряджався, втручався не в своє діло, хвилювався, що його не слухають, проєктував і балакав. Найбільше балакав.

Справу набути водню, щоб наповнити бальона, поклали на Миколу Івановича. Микола Іванович пішов до «москательної» крамниці, де продавалися різні рослини, лікарські зілля та інший дрібний крам, що його тепер продають в аптечних склепах, і на звичайне запитання власника крамниці:

— А що накажете?

Спитав:

— Почім у вас пуд водню?

Здивований крамар з цікавістю подивився на цього

патлатого короткозорого пана у золотих окулярах, що справляв вражіння людини, в якій «не всі дома», й з належною крамарською чемністю відповів, що такого краму в їхній крамниці немає, але він радить звернутися до аптеки.

До аптеки Микола Іванович не пішов, а недоробленого бальона склали в коморі, де склали всі непотрібні речі, й на тому захоплення літанням і скінчилося.

Людину було вибито з копії, викинено з життя, одірвано од праці, од друзів, од батьківщини. Що безглуздішим здавалося його становище вигнанця, то безглуздішою нісенітницею «месмеричних» захоплень він тріумфував свою над ним перемогу.

Перекривлений образ життя він перетворював у хи-мерну гримасу. В гримасу він перетворював свої студії, своє кохання, свої мрії. Усе знищити, од усього відмовитися, усе обернути в ніщо: в месмеричних снах поринути в невідоме, на повітряному бальоні відлетіти в невідоме, в «кудись» і «ніде»; в коханні, заперечивши кохання й відмовившись од жінок, силою своїх магнетизаторських здібностей викликати Салямандру й покохати її нереальним вигаданим коханням.

— Жінки, — сказав філософ, — головні вороги науки. Отже, мудрець повинен уникати будь-яких з ними зносин.

— Навіть у законному шлюбі? — спитав батько.

— Особливо в законному шлюбі! — відповів філософ.

— Що ж лишається вашим бідним мудрецам, коли їм хочеться трохи розважитись? — спитав мій батько.

Філософ відповів:

— Їм лишаються саламандри. (А. Франс)

Костомаров був певен, що для нього в коханні так само пишались тільки саламандри.

XIII

У червні Аліна з матір'ю повернулися до Києва, й для Аліни почалося важке життя під суворим материним доглядом.

Пані Крагельська ніколи не ставилася дуже прихильно до Костомарова, а після всього, що трапилось, вона була рішуче проти шлюбу Аліни з Миколою Івановичем. Вона ненавиділа його, як тільки може ненавидіти мати людину, що, на її думку, псує чи може зіпсувати щастя її дочки.

Неприхильне ставлення пані Крагельської до Миколи Івановича особливо збільшилося з того часу, як від дворових дівчат Гальок, що їх перевезли вкупі з усім хатнім майном Костомарових у флігель того будинку, де мешкали Крагельські, вона довідалася про те, про що вона досі нічого не знала.

За їх словами, Тетяна Петрівна була така сама кріпацька «дівка», як і вони, і з нею пан Іван Петрович Костомаров прижив за чотири роки перед шлюбом сина — і цей син саме й є Микола Іванович. Гальки розповідали, що мати й син не мирять. У Тетяни Петрівни крута вдача й вона «знущається» з сина, а Микола Іванович гарячої вдачі — раптом схвилюється, закричить на весь двір і після кожної історії так страждає на головний біль, що його одливають холодною водою.

Бракувало тільки цього: злочинець, вигнанець, що

тільки з ласки державця не опинився на шибениці, він до того ж ще й незаконний син поміщика та дворової дівки.

Як мати, що піклується за долю дочки, пані Крагельська вважала за обов'язок з'ясувати Аліні всю мерзенність шлюбного й родинного зв'язку з цими «мужиками». Вона була обурена з того, що Костомаров не тільки заховав своє ганебне походження, а ще й насмілився свататись до дочки чесних і шляхетних батьків. Він заховав також і свої злочинні політичні наміри. Він не боявся Бога, якому він молиться по церквах, і примусив через свої злочинства сумувати наречену та її батьків.

Небезпечна, злочинна й аморальна людина...

Бачивши, що все це не впливає на Аліну, пані Крагельська апелював до своїх знайомих.

— Чи немає особливої ласки Божої до нашої родини в тому, — питала вона, — що Миколу Івановича заарештували перед самим шлюбом? Ми повинні молитися за генерал-губернатора, що поспішив заарештувати злочинця напередодні весілля й тим не дозволив йому одружитись з безневинною молододою дівчиною.

Знайомі співчували пані Крагельській, а Аліна плакала...

Тим часом пані Крагельська почала знищувати все, що так або інакше нагадувало чи могло нагадати про Костомарова. Отже, ще на весні, боячись трусу, вона спалила «Унію» та «Гілку», твори Миколи Івановича, що їх він подарував своїй нареченій перед шлюбом. Французька книжка Хоми Кемпійського, на випадок трусу, не викликала підозрінь, і тому її зберегли. Але тепер Хому Кемпійського могла чекати доля «Унії» та «Гілки».

Сховати книжку в шухляду стола чи комоду? Але як наважитись відмовити матері, коли вона вимагатиме дати їй ключі? Треба шукати інших потайніших місць. Кінець-кінцем, Аліна поклала книжку на одну з дощок-перекладає під роялем. Там її зовсім не було видно.

Аліна вгадала наміри матері. Одного дня пані Крагельська спитала про книжку.

— У тебе, Аліно, Хома Кемпійський?

Дівчина відповіла, що вона не пам'ятає, не може згадати, куди саме вона заховала цю книжку ще перед поїздкою до Петербургу.

Та мати не задовольнилась з цієї відповіді. Вона не повірила Аліні. Вона шукала по всіх Алініних дівчачих схованках, шукала скрізь, дивилась в середині роялю й не знайшла.

Переховувати далі книжку в роялі було небезпечно. Хто міг ручитись, що, не знайшовши раз, вона не захоче шукати її вдруге й тоді знайде?

Аліна рішила тримати книжку десь поза помешканням, і, як тільки приїхала до них одна з їхніх знайомих, Софія Карлівна Каленіус, яка дуже любила дівчину, вона швидко дістала книжку з-під роялю, непомітно сунула її в кишеню поважної дами й пошепки попросила зберегти цей подарунок Миколи Івановича так, щоб ніхто не довідався, де знаходиться ця дорога для Аліни книжка.

Минув рік. Пані Крагельська не тільки нічого не сказала Аліні про лист, одержаний від Тетяни Петрівни, але навіть і про те, що Миколі Івановичу змінили місце заслання й замість Вятки заслали до Саратова.

Аліна послала була декілька листів у Вятку, прохаючи Миколу Івановича пошукати між київськими своїми приятелями такого, що взявся б передавати листи до Аліни. Відповідей, зрозуміло, Аліна не дочекалась, бо Миколи Івановича в Вятці не було.

Тільки випадково Аліна довідалась, що Костомаров у Саратові.

Після довгих міркувань, як почати листуватись з Миколою Івановичем, Аліна розробила цілий план: переслати лист до Костомарова через m-me де-Мальян, яка мешкала тоді в Петербурзі, з тим, щоб відповідь, одержану з Саратова, m-me де-Мальян переслала до

Києва на адресу кастелянші Левашівського пансіону Марії Іванівни Стемпковської, давньої приятельки m-me де-Мальян, яка одвідувала й родину Мазурових-Крагельських.

Чекаючи відповіді на перший свій лист до Миколи Івановича, Аліна хвилювалась. В її голові виникала тисяча гірких думок. Що з Миколою Івановичем? Чому він не вживав заходів листуватись з нареченою: помер, забув, одружився, страждає на засланні, нудьгує за своєю Аліною, обвинувачує її в зраді?

Нарешті, листа одержано...

З яким хвилюванням читала його Аліна.

Після двох-трьох ніжних слів Микола Іванович сповіщав, що він хворий без сподіванки вилікуватись, що лист Алінин підбадьорив його, але ні лист, ні присутність самої Аліни, коли б трапилася подібна можливість, і ніщо не відновить його тіла, хворого на таку недугу, що при ній не тільки сумління, але й закон забороняють шлюб, — і він благає Аліну забути за його існування, вибрати собі іншого й тим заспокоїти його, що вона не страждає вкупі з ним і що він не змарнував молодих її років. Не дивуйся цьому листу й цим відмовлянням.

Коли ще в Києві перед самим шлюбом Костомаров увесь час говорив про відмовлення, про зречення в коханні, про любов до далекої, то це було тільки химерною вигадкою дивака, що словесними парадоксами звик тішити й епатувати своїх приятелів і знайомих.

Політична ситуація часу самотню романтичну вигадку перетворила в життєвий факт. Присвятний напис на книжці Хоми Кемпійського, що свого часу здався Аліні таким безглуздим, усі ці фрази і слова про уявлене нездійснене кохання тепер набували певного сенсу. Мрія неможлива, недосяжна! Суворая дійсність унеможливила їхнє кохання.

У романтиків учився Костомаров, захоплюючись, відмовлялись.

Не було в його житті події або ж думки, щоб він щось зробив або висловився і щоб він потім не зрікся. Захоплюватись і зрікатись — він поєднував ці два протилежні і, здавалося б, непримиренні почуття. Він грався цими небезпечними істинами, ніяк не сподіваючись, що вони можуть обернутись проти нього. Тепер з власного життєвого досвіду він пізнав, що життя катастрофічне, що в ньому нема нічого сталого й міцного, що мрія назавжди невіплена й кохання безплотне.

Аліна була надто молода й надто широко закохана, щоб її могли привабити витончені складності романтичного еквілібристичного діалектизму.

Вона не хоче зважати ані на перспективи «духовного шлюбу», любовного зречення, замкненої мрії, що її проповідує Микола Іванович, ані на поліційні перешкоди, ані на опір з боку матері.

Вона кохає свого Миколу Івановича й цього досить: цього досить, щоб вона рішилась винести все, що прийдеться винести.

На плечі молодій дівчинки лягає тягар, що його важко витримати навіть і дорослій людині.

Звідкіля взялася ця незагальна загартованість її вдачі? Її мужність дивує. Аж надто рано довелось їй переконатися в катастрофічній несталості людського життя.

XIV

Листування Аліни з Костомаровим тяглося протягом двох з половиною років. В Аліні було досить часу, щоб листуватись з Миколою Івановичем. Пані Крагельська любила їздити на вечірки, просиджувала за картами до 2-3 години ночі, й Аліна могла тим часом без перешкод писати до свого нареченого.

Листи Костомарова приносила пані Стемпківська. Коли вона приходила до Крагельських, Аліна стежила за матір'ю, щоб скористатися з того моменту, коли вона вийде з кімнати. Тоді похапцем Марія Іванівна виймала з кишені одержаного листа, передавала дівчині й та, поспішно заховавши в кишеню, йшла десь далі, щоб насамоті прочитати й негайно знищити листа.

Такий стан речей призвичаїв Аліну ховатись з своїми думками й настроями. Колишня одвертість зникла. Вона навчилась мовчати й жити в самотній замкненості. Щоб не викликати підозр з боку матері, Аліна не відмовлялась виїжджати на балі, концерти, музичні вечірки, танцювати, робити вигляд, що вона розважається, що їй весело й безтурботно. Пані Крагельській подобалось бачити, як молодь припадає за її дочкою й вона з приємністю слухала компліменти вроді й талантам Аліни.

Та зовсім сховатись з своїми почуттями не можна

було. Аліна гостро відчувала важке пригноблення від материнної влади й нарікала на її деспотизм.

Між Аліною та її матір'ю виникали постійні палкі суперечки. Ці сварки щодня все збільшувались і збільшувались і доходили до таких розмірів, що пані Крагельська дбала тільки про одне: не дати помітити будь-якому випадковому одвідувачу своїх хвилювань, слъоз і облич, що палають. Наказано було нікого не приймати в таких випадках і відповідати: «нема дома».

Найбільше пані Крагельська посилалась на ганебне походження Костомарова, на його недуги, що з ними він ховається, на його напади скаженини, коли він кричить, божеволіє, і коли його треба було облити холодною водою, щоб він схаменувся.

Аліна сперечалась з матір'ю, захищала Миколу Івановича, як могла, і настоювала на своєму бажанні одружитись з ним.

Мати плакала, рвала на собі волосся й в несамовитості кричала:

— Пиши цьому шибеникові, цьому мужику, що вибився на бакаляра, щоб він приїздив за тобою, але не інакше, як з дозволу начальства й у гідному для твого звання екіпажі. Пиши, беріть шлюб на другий день після його приїзду — і геть з моїх очей...

Отже, бачивши упертість Алініну, пані Крагельська, нарешті, дозволила написати до Костомарова, сповіщаючи його за цю згоду й що він може приїхати до Києва взяти шлюб. Але, даючи згоду, пані Крагельська зазначила, що коли Микола Іванович не одержить дозволу приїхати сюди, то їм ніколи не одружитись, бо вона ні за що не поїде з Аліною до Саратова, щоб не дати приводу славетним спліткам нашого міста.

Аліна знала, що Миколі Івановичу не дозволять виїхати з Саратова, і вона, після довгих хитань, наважилась писати до Дубельта.

У справах III відділу зберігся цей Алінин лист з

7 грудня 1850 року за No 4695. Лист великий, докладний і наївний: Аліна жаліється Дубельтові на мамусю й хоче повпливати на Дубельта, посилаючись, що вона серцем і словом зв'язана з Костомаровим.

Через рядки пожовклого атраменту відчувається тривога, знервованість і ніякова змучена безпорадність.

Ваша ексцеленціє!

Ще року 1847 я мала за честь з Вами зазнайомитись; не наважуюсь гадати, що Ви мене пам'ятаєте, хоча в Петербурзі я користувалася деякий час з Вашої доброзичливої участі в горі, що сталося зі мною на шістнадцятому році мого життя. Даруйте великодушно моїй сміливості турбувати Вас моїм проханням: мене примусила доля цілого мого життя. Зазначеного року, згідно з бажанням моїх батьків, я бупа заручена з п. Костомаровим, кол. Ад'юнкт-Професором Київського Університету Св. Володимира. — Це був вибір мого серця і матусі, яка бачила в ньому людину, що могла створити моє щастя. Напередодні нашого шлюбу його одвезли до Петербургу й заслали до Саратова. За допомогою Божою я витримала цей жорстокий удар лихої долі. Ви самі, Ваша ексцеленція, заспокоювали мене з батьківською ласкавістю, а тому я наважилась звернутись до Вас, яко до єдиної особи, що від неї залежить абож створити моє щастя, абож загубити його. Минуло вже майже чотири роки, як я зв'язана серцем і словом з Костомаровим, а матуся не згоджувалася з'єднати нас, називаючи нареченого мого вигнанцем; а тепер, бачивши мою упертість, вона дозволила мені написати йому листа, сповістити його за це й що він може приїхати до Києва взяти шлюб. — Благаю Вас, на колінах, зі слъозами, не одкиньте мого прохання відпустити мого нареченого до Києва, коли він прохатиме за це, хоча б на малий термін. — Коли це залежить не од Вас, то одне Ваше слово приймуть на увагу, і його напевне одпустять. Мені дали часу до травня місяця, щоб я скінчила всі наші родинні справи. Не прийміть за лихе, що я, в секреті від своєї матері, пишу до Вас цього листа: я люблю свого нареченого й бачу своє щастя в ньому, й тому наважилась на цей вчинок з певністю, що знайду в Вас прихильника. — першу надію покладаю на Бога й останню на Вас. — Коли я досягну своєї мети, то ім'я Ваше буде нероздільне з молитвою, що я її проказую за Ваше благоденство.

Маю за честь з щирою до Вашої ексцеленції високоповагою бути покірною слугою.

Аліна Крагельська

7 грудня 1850 року, Київ

Аліна писала цього листа потайки. Вона страшенно турбувалася, щоб мати нічого не довідалася за цей лист до Дубельта. Отже, в постскритумі Аліна додавала:

Не наважуюсь просити відповіді на цей лист, поперше, тому, що не хочу Вас турбувати й що його писано секретно — а найкращою відповіддю буде виконати мое прохання відпустити Костомарова.

Мати могла згодитись на шлюб з «вигнанцем», але вона в жаднім разі не могла згодитись на те, щоб ініціативу взяла на себе Аліна, щоб вона писала до когось, благала, клопоталась.

І все ж таки до матері дійшли чутки за цей Алінин лист до Дубельта. В родині Крагельських почалися нові сварки, докори, нотації, обурення, суперечки.

Аліна пише другого листа до Дубельта, прохаючи його, щоб він зберіг їхнє листування. Вона просить знищити листа. Щоб краще заховатись, вона пише не безпосередньо до Дубельта, а на адресу своєї знайомої дами, щоб уже та передавала адресатові:

Ваша ексцеленціє!

З минулою поштою я одіслала до Вас листа, благаючи відпустити мого нареченого з Саратова в Київ, коли він прохатиме Вас за це. Листа цього писано в секреті від моєї матері, але вона довідалася за це й дорікає мені. Будьте такі ласкаві, вельмиповажаний Леонтіє Васильовичу, знищьте обидва ці листи, і коли мама, за колишнім з Вами знайомством, згадає писати до Вас про мене, то не видайте мого секрету, бо це відбере в мене давнє материне кохання і довір'я. Коли через будь-які обставини нареченого мого Костомарова не можна відпустити до Києва, то я витримаю цей удар: — принаймні дозвольте мені сподіванку, що про листи мої до Вас не довідається моя мати. Для більшої певности — я

послала цього листа на ім'я однієї дами, що візьме на себе турботу переслати його до Вас. — Даруйте великодушно, що турбую Вас: мені дала сміливість Ваша ласка, що з неї я користувалася в Петербурзі.

Маю честь бути Вашою покірною слугою.

Аліна Крагельська

Грудня 20, 1850 року

[Помітка на листі] No 510. 8 лютого 1851 р. Наказано переховувати в повній таємниці. [Олівцем] Від Крагельської.

XV

Усе складалося проти Аліни: дома в Києві опір збоку матері, в Петербурзі жандарські заборони, в Саратові пасивність нареченого. Аліна писала до Дубельта, клопоталась, хвилювалась, турбувалась, обертала своє родинне київське життя в безперервну гістерику й сварку, не спинялась перед повним розривом з родиною, а Костомаров не робив жадного кроку, щоб піти їй назустріч, полегшити її становище, допомогти їй розв'язати складний вузол. Він виявляє дивну незрозумілу байдужість.

Вони помінялись ролями. Вона тверда, уперта, мужня; він хиткий, сумнівний, стриманий, непевний. Не він змагається з долею за неї, а вона за нього. Вона вказує, що він має робити, до кого звернутись, про що дбати. Вона підказує йому зміст його листів і заяв. Він плутає, обминає, мнеться, зрікається, уникає дії. Він отруєний нерішучістю, амфібеністичними хитаннями й сумнівами. Аліну він доводить до одчаю своєю млявістю.

Це межує власне з анекдотом, щоб наречена благала відпустити свого жениха з Саратова в Київ, коли він прохатиме за це. Та цього не досить. Не досить чогось досягнути в Петербурзі, в III відділі, у Дубельта; треба було — і це було значно важніше — переконати, переламати, перемогти уперту нерішучість самого Костомарова.

— Я, — каже про себе Аліна, — благала Миколу Івановича приїхати до Києва.

Тим часом на всі Алініні благання Костомаров певної відповіді не давав. Він не говорив «ні», але він і не казав «так». Він хитався, обминав, плував. Він вигадував найрізноманітніші способи, щоб виправдати себе, свою нерішучість, свої відмовлення, свій опір і своє таке дивне ставлення до нареченої, що його кохає.

Микола Іванович ніби боявся шлюбу. Він уникав його.

Аліна була в одчаї, але Микола Іванович уперто стояв на своєму. В його листах, що він писав на відповідь до Аліни, не було нічого іншого, як тільки, нічим власне не мотивоване, відмовлення приїхати. Усі намагання Алініні та її сестри переконати Костомарова, зламати його пасивність, упевнити його, не допомагали.

Сучасна французька література створила моду на тему про «жах кохання», на тему про амфібеністичні хитання, сумніви й нерішучість. Анрі де-Реньє любить малювати чудні гротескні постаті маніяків, нерішучих, боязких, несміливих, що їх лякає кохання і що вони кохають, кохання зрікаючись. Роман Костомарова — зразок такого сильветного, вигаданого, нездійсненого романа, трагічного й химерного, в якому по суті нічого «романічного» не було. Це був «роман запереченого кохання».

Люди кохають по-різному. Деякі прагнуть досягнути в коханні задоволення свого любовного бажання, інші з не менш палкою і піднесеною пристрастю прагнуть кохання зректися. Кохання можна прагнути навпаки: можна ціле життя своє служити примарі кохання єдиного й завжди нездійсненого і попри все те не тільки ніколи не шукати зустрічей, а з незрозумілою і дивною упертістю зустрічей уникати. Що більш кохати, то більше уникати. Бажати і, поруч того, зрікатись. Саме так і кохав Микола Іванович. Він кохав і разом з тим з цим почуттям змагався.

Коли не кохаєш, то зрєкєтьє кохання легко, і надто важко, коли зрєкаєшьє кохання саме тому, що кохаєшьє. Одне прагнення викликає протилєжне. Почуття подвоюються і суперечні бажання з'являються одночасно. Для Миколи Івановича ці два почуття — кохати і зрєкатись — були єдині й тотожні. Змучений подвійністю почуттів, сполучєністю протилєжних настроїв, він страждав. Він ускладняв свої стосунки з Аліною там, де кожен інший на його місці приклав би всі зусильє, щоб ці взаємини спростити.

У листах року 1850 та 1851 Костомаров повторював те саме, що він писав і в присвятному написі до книжки Хоми Кємпійського, року 1847. Ці листи й той напис мають однаковий стилістичний сєнс. Кохання, шлюб, спільне життя з жінкою лякали Костомарова. Заперечення плотської любови, так виразно позначене на присвяті до Хоми Кємпійського, протягом років зросло, збільшилося, перетворилося в справжню фобію, набуло вигляду розвиненого невроз.

Коли спочатку ця мрія Мадонни, це прагнення чистої сєрафічної безплотної закоханости, це бажання уникнути в коханні грєха, це середньовічне аскетичне уявлення «нечистоти плоті» було тільки вичитаною літературною стилізацією, то тепер цей жах кохання, поєднаний з властивою для Костомарова млявою нерішучістю, з літературної стилізації обернувся в справжній невроз.

Будь-що-будь Костомаров кохав Аліну. Він хотів її. Він мріяв про шлюб з нею. А тим часом, коли треба було на щось рішитись, його раптом, всупереч усім намірам, думкам, бажанням, охоплювала безсила й безнадійна хиткість. Він перебував у владі цієї тремтячої пасивної знервованости, виснаженої недокрівности.

Нєрішучій людині на щось рішитись це значило б перестати бути собою, зрадити самого себе. Це неможливо! Людині не можна відмовитись од себе, бути не собою, не бути собою. Карлик не може стати великим;

горбун виправити свій горб; нерішуча людина прийняти стале рішення.

В такому становищі можна плакати, кричати, знесиліти, дійти до одчаю, можна битись головою об стіл, розбити голову, до крови прокусити руку, безсонної ночі зрєватись з ліжка й піти блукати порожніми нічними вулицями — і все таки й у цьому одчаї і в такій нудзї: не перемогти себе й лишитись під владою цієї самої *idée fixe*:

— Розірвати, кінчати, розійтись.

Для розриву між Аліною та Миколою Івановичем, для ворогування, для драми жадних причин не було. Дразу виконувано в порожнєчї, в геометричних сємах, в логічних абстракціях, в розгубленостях безглуздя.

У Костомарова була одна думка: кінчати, кінчати й кінчати. Він був у полоні цієї думки. Поза цією думкою він ні про що інше не думав.

Та як сказати про розрив дівчині, що кохаєшьє?

Чи можна розтлумачити їй неабхідність розриву, коли для того немає жадної неабхідности, жадних підстав й будь-яких обвинувачень. Чи можна знайти будь-які розумні виправдання для цього несподіваного кроку? Не міг же Костомаров писати наречєній про свої страждання, надто безпричинні, щоб їх можна було зрозуміти, що їх викликала в ньому його боязка несмєливість?

Аліна тільки розсміялась би з цього чергового дивацтва й не захтіла б його й слухати.

Аліна кохала Костомарова й саме тому, що вона його кохала, вона й не могла зрозуміти цієї ускладненої психології, цих подвійних почуттів і суперечних прагнєнь.

Треба було шукати простіших пояснєнь і зрозумілиших доводів. Відмовляючись приїхати до Києва, Костомаров посилався на хворобу. Ці посилення свої він уважав за цілком достатні і своє відмовлення приїхати за досить аргументованє. Та коли він і хворів на будь-яку

хворобу, то лише на нерішучість, обернену в жах перед думкою про статеве зближення, на невротичну фобію кохання.

Для нерішучої людини можливість відкласти рішення бодай на деякий час — то є найбільша втіха й радість. З усіх способів одволікати — посилання на хворобу має найбільший сенс. Гаючись з відповіддю, Микола Іванович у середині себе плекав сподіванку: щобвилікуватись, потрібний час і, може, досить довгий. Його нерішучість була міцніша від його кохання.

Нагромаджуючи фразу на фразу, Микола Іванович у своїх листах писав про непевний стан свого здоров'я, скаржився на свої постійні недуги, говорив про потребу лікуватись.

Він писав лист за листом і в кожному наступному листі розписував, якнай докладніше, свої хвороби. Він проголошував хворобу, щоб урятувати себе од шлюбу. Хворобою, вигаданою чи справжньою, в кожному разі перебільшеною, він прикривав свій жах перед коханням.

У своїх листах до Аліни Костомаров ганьбив, плямував, зневажав себе. Він доводив Аліні: нечесно, мовляв, такому хворому, нездібному до шлюбного життя чоловікові як він, брати шлюб з молодою недосвідченою дівчиною, що не розуміє, який тягар вона приймає на себе через своє незнання чи великодушність.

Даремне! Аліна не розуміла його: він хворий, гаразд — вона піклуватиметься за нього. Вона буде коло нього, й він видужає. Він пише, що він нездібний до шлюбного життя, що це змінює? — вона його кохає! Вона не бачила жадних причин до розриву, жадних причин для драми. Ускладненість почуттів лишилась для неї неприступна.

Аліна губилася — в усьому, що коїлося, вона нічого не могла розібрати. Здавалося б усе просто: він кохає її, вона кохає його, перешкоди з боку матері усунено. Навіщо ж уся ця плутанина з недугою?

Що ніжніш і любовніш благала Аліна приїхати до Києва, то похмуріш ставав Микола Іванович. Історія їхнього кохання оберталась в тяжке безглуздя, якого не можна сприйняти.

З важким зізданням сів Костомаров за стіл і брався за перо. Як довести Аліні, що він нездухає і що шлюб неможливий?

Неможливий!.. Неможливий!.. Неможливий!..

Микола Іванович хтів одного: щоб йому дали спокій, щоб Аліна не писала йому жадних листів і не турбувала його згадками про шлюб! Він був би радий, коли б їхнє листування припинилося зовсім. Йому здавалося, що єдина умова його спокою це — розірвати з Аліною.

Порвавши з нею, він почував би себе щасливим.

З новою поштою — новий лист! Леле! І тут те саме. Яка життєва катастрофа для млявої людини, коли його кохає молода уперта дівчина!..

Та зрештою, яка, власне, рація всього цього турботного листування і всіх цих прикрих і непотрібних розмов, коли немає найменшої сподіванки на те, щоб йому дали відпустку до Києва? Отже, навіщо даремне псувати собі настрій і нерви?

Події йшли своєю чергою. Алініне клопотання перед Дубельтом про відпустку для Костомарова мало успіх.

Якось одного разу, коли в Крагельських на ранковому візитному прийомі були гості, до вітальні ввійшов жандарський офіцер. Пані Крагельська послішила запросити його до кабінету.

Побачивши жандарського офіцера, Аліна розхвилювалася, серце в неї заколотилося. Вона була близько до нестями.

Щоб не дати помітити гостям своєї розгубленої стурбованості, вона, попросивши пробачення, пішла геть до своєї кімнати.

Було ясно, жандар прийшов не випадково; він, поза сумнівом, прийшов у зв'язку з порушеною в III відділі справою. Аліна не сумнівалась у своїй гадці, що жандар приніс з собою до матері повідомлення від генерала Дубельта про так давно сподівану відпустку для Миколи Івановича.

Невже ж таки, нарешті, їй пощастило зламати всі перешкоди, що стали на луті до шлюбу з Миколою Івановичем, і вона матиме щастя після 5-літньої розлуки знов побачитись зі своїм нареченим?

Вона була не в собі від радості, від хвилювання, від тривоги... Вона тремтіла, ніби в гарячці.

У цей момент до Аліниної кімнати ввійшла пані Крагельська. Вона була схвилювана не менше від дочки. Од хвилювання її голос переривався, вона говорила якимсь надірваним глухим голосом.

— Костомаров клопочеться про відпустку до Києва, щоб узяти шлюб з тобою, — сказала Аліні пані Крагельська, — та уряд перше, як відпустити його, бажає довідатись, чи ми з тобою згодні на це. Отже, від нас вимагають підписки. Я підписала, підпиши й ти.

Пані Крагельська дала Аліні перо й показала місце для підпису. Аліна підписала.

Коли мати вийшла з кімнати, щоб віддати підписаного папірця жандареві, Алініне хвилювання збільшилося. Вона чекала на бурю, що їй прийдеться витримати від матері після від'їзду жандаря та всіх гостей. Та думка, що тепер уже не може бути сумнівів у близькому побаченні з Миколою Івановичем та в їхньому шлюбі, підбадьорювала її. Вона рішилась не сперечатись з матір'ю, заспокоювати її пестощами й проявами поваги.

— Тепер, — гадала Аліна, — з боку матері не може бути ані заборон, ані хитань; до Петербургу послано підписку від неї й мою про згоду на шлюб з Миколою Івановичем.

Пані Крагельська жадного слова не сказала Аліні після від'їзду гостей. Проти рокованого не підеш! Хай буде!

З тремтінням Аліна чекала приходу М. І. Стемпківської, яку то звістку принесе їй новий лист від Миколи Івановича.

Листа не було!.. Гадалось: — напише з Уманя, куди збирався Микола Іванович їхати лікуватись. Минали дні, листа знов таки не було.

Минуло й літо, що його прожила Аліна, гостюючи в Софії Карлівні Каленіус, в селі в тридцяти верстах під Києвом, але від Миколи Івановича не приходило жадної звістки. Цілковита невідомість нервувала Аліну.

Марія Іванівна Стемпківська, приходячи до Крагельських, висловлювала свій жаль, що листів з Саратова немає, намагалась заспокоїти Аліну думкою, що листи

Микола Іванович обурювався з Аліниного поведження. Хвилювався до крику! Лютувався! стомлене обличчя і не мати можливості щось змінити.

За деякий час вона й зовсім кинула ходити до Крагельських.

Алініні листи й Алінина впертість дратували Костомарова. Хто її просив звертатись до Дубельта й клопотатись перед III відділом про відпустку? Настирлива, неспокійна, зіпсована дівчинка! Коли б вони, справді, побралися, вона обернула б їхнє родинне життя в справжнє пекло.

Микола Іванович обурювався з Аліниного поведження. Хвилювався до крику! Лютувався!

Кінець-кінцем, що потрібно від нього цій дівчині? Навіщо вона в'язне до нього, коли він не хоче ані їхати, ані брати шлюбу? Навіщо вона пише йому ці листи? Що їй треба від нього — змученої, знервованої, вибитої з колії людини? Навіщо вона настоює на їхньому шлюбі, коли він не раз і не два, одверто й недвозначно за різними приводами відмовлявся від шлюбу?

Упевнившись, що посилення на хворобу не впливають на Аліну, він змінив тактику. Він перестав писати про свої недуги, ба взагалі перестав писати. Він рішив відмовчуватись.

В химерній хворобливій уяві Миколи Івановича зароджується ревнива підозра: Аліна, мовляв, настоює на шлюбі тільки через те, що їй бракує будь-яких інших шансів на шлюб.

Він зрікався Аліни, але й зрікаючись він ревнував її. Він ревнував її до уявлених наречених. З ревним болем він уявляв собі її кохання до інших, її заручини, її розходження. Для Миколи Івановича не було сумніву: Алініні листи до нього — то тільки листи покиненої нареченої.

Він перестав вірити в її кохання. За словами ніжності він бачив відмінний схований зміст. Він опинився на межі того, щоб зненавидіти цю фалшиву, лицемірну дівчину, яка з власних низьких міркувань, не зважаючи ні на що, не зважаючи на ясно висловлене небажання, все таки вимагає від нього шлюбу.

У Костомарова хора отруєна уява! Як у присвятному написі до Хоми Кемпійського, він підозрівав в нареченої розпусні думки, так само він підозріває їй й тепер. У проявах її кохання він бачить докази найгіршої, внутрішньої зіпсованості. Те, що вона кохає й прагне шлюбу — це і є свідectво проти неї.

Його кохання до Аліни перетворюється в важкий і хмурий душевний кошмар. Не те, щоб кохання зникло, але в нудзі, безсилості й утомі він прагнув порвати остаточно всі свої стосунки з Аліною.

Він страждав і, страждаючи сам, находив насолоду в тому, щоб катувати Аліну.

Його серце поранено! Він сходить в якесь душевне підпілля, де все чисте заплямовано, де все щире занехаяно. В нестямі важкого болю, він ладен зневажати покірне терпляче кохання самовідданої дівчини.

Десь восени, після довгого мовчання, Микола Іванович написав до Аліни коротенького листа, в якому закидав їй, що вона, ні на що не вважаючи, надто настирливо вимагає від нього поспішити з приїздом до Києва. Отже, чи не покинув її якийсь інший наречений?!

Це був останній лист від Миколи Івановича.

Непотрібна, безглузда жорстокість! Єдина дяка дівчині за біль безсонних ночей, за повстання проти матері, за всю її ніжність до нього. Писавши цього листа, Костомаров розраховував на повний розрив з Аліною. І він міг радіти: — своєї мети він досяг.

Одержаний лист викликав в Аліні одчай, він розбив усі її сподівання і глибоко образив її. Убита й ображена з такої витівки, вона мимоволі попрощалась з Миколою

Івановичем, що дозволив собі кинути незаслужену образу в обличчя своїй нареченій. Аліна плакала.

Одержати таку незаслужену образу!..

— Така гидота!.. Така гидота!..

Під тягарем душевного розпачу вона дійшла до думки, що висловити цю гидку підозру можна було тільки тій дівчині, якої не поважаєш, якої, тим самим, не любиш. Отже, мовляв, так: коли після двох-трьох років розлуки Микола Іванович і згоджувався одружитись з нею, то це він робив не з почуття кохання до неї, а тільки з примусу, з свідомости свого перед нею обов'язку, щоб не порушити свого колись даного слова.

Та згадувались подробиці і знов насувалась думка: коли б це було так, то чому ж Микола Іванович так зрадив у Саратові, одержавши першого від Аліни листа? Коли б він не любив, то не зрадив би, не листувався б з нею протягом двох з половиною років. Значить, таки кохав!..

Кохав!

Аліні було надто важко закидати будь-що Миколі Івановичу. Вона червоніла од невиразного сорому. Їй здавалось, що, обвинувачуючи Миколу Івановича, вона тим самим плямує своє кохання.

Вона була жінка, вона кохала й вона знаходила пробачення.

Вона впевняла себе, що в самого Миколи Івановича не могла виникнути така гидка думка, що цю гидоту підказано було йому ззовні. Коли він і написав цього листа, то це він зробив не з власної волі, а під стороннім впливом.

Виправдовуючи Миколу Івановича, Аліна обвинувачувала Тетяну Петрівну, що заздалегідь настроює свого сина проти нареченої.

Аліна переносила всю провину за лист і за розрив на стару Костомариху. Для Миколи Івановича вона залишала єдиний закид в безхарактерності. Для неї було легше примиритись з думкою про безхарактерність

жениха, ніж з думкою, що він її не кохає. Правда, сама Аліна завжди, до самої смерті, трималась тієї гадки, що тільки з безхарактерністю Миколи Івановича вона й не може примиритись... Кожна людина тримається тих думок, що їй здаються приємнішими. Така вже є людська натура.

Аліна не наважилась написати Миколі Івановичу про свою гадку щодо ролі Тетяни Петрівни в усій цій історії, щоб на підозру не відповісти підозрою. Вона відповіла тільки, що особи, які шукають її руки, від неї не відсахнулись і не відсахались, та дарма, що серед них є найкращі люди, вона виходити заміж не збирається.

На цей лист Микола Іванович не відповів нічого.

Пані Крагельська нічого не згадувала за Костомарова, була здорова і спокійна, а Аліна захворіла. Їй надто тяжко було пережити все, що трапилось.

Аліна жила в повній душевній прострації. В наслідок глибокого морального розпачу, за вказівкою матері, вона згодилась одружитись з першим-ліпшим, Марком Дмитровичем Киселем, їй майже невідомою людиною, поміщиком Прилуцького повіту. Хіба не все одно, з ким одружитись, коли шлюб з коханим став неможливий?!

Перед шлюбом Аліна не утрималась, щоб не попроситись востаннє з Миколою Івановичем. Коротко й без дорікань вона написала йому, що після всього, що сталося, та через обставини вона примушена віддати свою долю на материну ухвалу. За волею матері цими днями вона одружиться з чоловіком, що його для неї вибрала мати.

Лист, одержаний на відповідь від Миколи Івановича вже після вінчання через М. І. Стемпківську, був повний глибокого суму. Він пік Аліні серце... Приклавши його до грудей, вона стала на коліна перед кивотом з іконами, мовчки з затуленими очима помолилась, а тоді підвелась і, наблизивши листа до лампадки, що горіла перед іконами, спалила його.

— Усе кінчено, — повторювала вона, — усе кінчено!..
Життєві шляхи Аліни й Костомарова розійшлися
остаточно.

XVII

Минули роки. Зиму року 1864-65 Аліна з своїм чоловіком жила в Петербурзі.

Якось одного разу, йшовши Невським проспектом, цілком для себе несподівано, вона зустрілася з Миколою Івановичем. Вони йшли назустріч один одному. Аліна, може, і зовсім не пізнала б його і пройшла б коло нього, коли б не його своєрідна манера ходити та надзвичайна оригінальність великої бобрової шапки, що з-під хутрового її краю виблискували золоті важкі окуляри. Як завжди, Микола Іванович не йшов, а біг, зігнувшись, уткнувши носа в комір, згорбившись, короткозорий, розгублений, заглиблений у себе.

Микола Іванович не помітив Аліни, він не звернув на неї жадної уваги, дарма, що Аліна, зрівнявшись з ним, спинилась. Він промайнув, пробіг, поспішаючи, хапливий і неухажний.

На мить зустрілись і за коротку мить розминулись знов. Аліна рвонулась, щоб наздогнати, спинити, сказати. Рвонулась і стала.

Порив обірвався. Від безсилої слабкоти тремтіли руки й похололи пальці. Розірвана несподіваність зустрічі замкнулась в хворому, тупому, глухому мовчанні. Аліна відчула, що слова були б надто важкі й що мовчання для неї *тепер* прийомніше й легше.

Аліна стояла й дивилася вслід Миколі Івановичу, аж доки він не зник серед метушливого натовпу.

Що він? Одружився чи може на все життя так і лишився вірний своєму єдиному коханню? Знайшов у шлюбі щастя чи, може, він нещасливий у шлюбі; нещасливий і живе, згадуючи й жалкуючи про своє колишнє кохання?

В Аліні прокинувся гіркий жаль нездійснених бажань, викреслених почуттів, запереченого кохання. Усе, що поринуло в плині часу, знов ожило, знов жило. В хвилинному побаченні тонким і несподіваним вузлом минуле, що могло бути відмінне, інше, не таке, зв'язалося з сучасним.

Зустріч роз'ятрила колишній біль. Аліні бракувало сміливості знов торкнутися давніх, загоєних ран, ще раз пережити минуле. Хіба ж свого часу не всі обвинувачення було сказано й не всі виправдання з'ясовано?

Схоплена поривом нудьги, повернулася Аліна до себе на помешкання. Вона розповіла чоловікові про зустріч. Марко Дмитрович Кисіль був гарна й лагідна людина. До Аліни він ставився з м'якою ласкавістю.

Він зробив їй докір.

— Миколі Івановичу, — сказав Марко Дмитрович, — було б дуже приємно, коли б ти гукнула його. Він не відмовився б одвідати тебе.

Минуле — завжди тільки минуле! Він не розумів, що для Аліни це минуле ще й зараз було надто «горесно і трудно».

— Навіщо ворушити колишній біль? — відповіла Аліна. — Навіщо ворушити давні рани? Коли б я довідалась, що він не має своєї родини або ж що він одружився і не зовсім щасливий в своєму шлюбі, то і йому і мені було б надто прикро. Ні, я не хочу й не можу говорити з ним. Я подивилася на нього, як на дорогу моєї душі пам'ятку минулого, і... кінець!

Ще за рік перед цією випадковою зустріччю взимку

року 1862-63, коли Аліна жила з своїм чоловіком у Києві, де лікувалась, до її рук потрапила згадка про Миколу Івановича.

Одна з знайомих київських дам, що одвідувала Аліну, якось спитала її:

— А чи знаєте ви, Аліно Леонтіївно, що в київських книгарнях виставлено книжечку — новий твір Миколи Івановича, присвячений вам?

Аліна відповіла, що поспішить придбати цю книжку.

Чоловік її, Марко Дмитрович тоді ж поїхав до книгарні й привіз книжку. Це була драма «Кремуцій Корд». На другій сторінці Аліна прочитала присвятний напис:

«Присвячується незабутній А. П. К. на згадку 14 червня року 1847».

Це була дата їхнього останнього побачення, що відбулося в вітальні коменданта Петропавлівської фортеці І. Н. Скобелева. Отже, Аліна одержала дорожочинний доказ, що, не зважаючи на 15 літ, які минули з часу їхньої розлуки, Микола Іванович ще й досі зберіг за неї добру пам'ять.

Перед текстом драми «Кремуцій Корд» є епіграф з Міцкевічевої поеми:

Lecz dotąd w mojem zachowałaś tonie,
Też same oczy, twarz, postawę, szaty:
Tak motyl piękny, gdy w byrsztyn utońie,
Na wieki całą zachowuje postać...

(До цього часу в грудях моїх ти збереглаш
Та сама: очі, обличчя, постава, шати: —
Метелик дивний так в бурштині
Навіки цілу захове постать).

XVIII

Ще минули роки.

Костомарову вже далеко за 50. Життя було прожито, й від життя лишилася тільки втома, нудьга й байдужість. Микола Іванович помітно постарів, хандрив, нудьгував, легко стомлювався, до всього, що не траплялося, ставився з глибокою апатією, навіть у дивацтвах своїх не проявляв своєї колишньої задержуватості й захопленя.

Цілими годинами він лежав у своєму кабінеті з люлькою в зубах (зубів у нього було замало) та з котом Ваською на животі. У кабінеті було тепло — Микола Іванович наказував палити груби навіть у теплі дні, він любив, щоб у нього в кімнаті було напалено, як у лазні. В цій оранжерейній душній атмосфері, лежачи на канапі, посмоктуючи люльку, він дрімав під сонне муркотіння кота.

За це лежання Данило Мордовець «шкилював» з Миколи Івановича. Та на всі жарти, уїдливісті, карикатури Микола Іванович з байдужою втомою відповідав:

— Нема що робити!.. Не знаю, що писати!..

З апатією він стежив за виданнями актів Археографічної комісії, а сам не робив нічого, навіть нікуди не ходив, окрім хіба зоологічного саду, де його цікавили різні антилопи, ягуари, «звірушки», як він називав їх.

«Звірушки» лишилися для нього єдиною втіхою в житті, все інше здавалося йому прикритим, небажаним і непотрібним: книжки, рукописи, коректи, полеміка, диспу-

ти, дискусії, розмови з видавцями, пропозиції від часописів, повістки на засідання, праця в архівах, задумані статті, нездійснені розвідки.

Найбільш з усіх «звірушок» полюбився Миколі Івановичу козел, що замінив у зоологічному саду «козла-кандіота». Може Микола Іванович полюбив цього козла саме через те, що був цей козел такий же сердитий, відлюдкуватий, похмурий і вередливий, як і він сам.

З козлом Костомаров приятелював. Вони знали один одного й один одному подобались. Микола Іванович завжди приносив для козла в кишенях свого пальта французькі булки.

Козел підходив до перекладин загородки, поволі, боком, недовірливо. Обдивлявся Миколу Івановича круглим, білявим оком, обнюхував запропоновану булку, трусив бородою, тоді тягнув бупку з рук і починав жувати. Жував козел булку мляво, з похмурою зневагою, ніби з примусу. З'ївши, сердився і дратувався, як катаральний гемороїдальний дід. Він сердився, нахилив роги й намагався забодати. Що більше сердився козел, то більше сміявся Микола Іванович, — люлька в його руках танцювала, він захлинався від сміху, сива борідка його тремтіла й беззубий рот розкривався в спазмах реготу.

Своє захоплення Микола Іванович ділив з малими дітьми, що веселим натопвом купчились коло загородки з козлом.

Він сміявся з такою непідробленою веселістю, що діти обертались до нього і, зацікавившись уже не козлом, а цим кумедним, сивим, розпатланим, в золотих окулярах дідуганом, питали в матері чи гувернантки:

— А що це за такий дідусь тут?

Якось, нудьгуючи, він писав у листі до Мордовця в Саратов:

«Така мене нудьга нудить, що хочу я тікати. Довідайтеся, ласкаві будьте, про таке: в чиїх руках сад Сосновцевих, та чи не продадуть його? Я б купив,

приїхав і оселився там, сотворивши собі єдину келейцю малу. Серйозно, обридло. Хочу в ліс. Такого закутка, як ліс Сосновцевих, не легко знайти».

Не відразу схоплюєш глибокий трагізм цього листа: «Нудьга нудить!», «хочу тікати!», «келейця мала!», «обридло!», «хочу в ліс!», «сад Сосновцевих!». Усе кинути! Від усього відмовитися!

Думка Миколи Івановича повертається назад і з нудьгою спинається на «саді Сосновцевих». Це той сад в околицях Саратова, куди в роки свого «саратовського полону» він любив їздити — помріяти насамоті з природою. З найвищого дерева в цьому саду він хотів полетіти на повітряному бальоні й прохав, року 1851, Данила Мордовця та А. Н. Пипіна, тоді молодих студентів, прислати йому з Петербургу тафти для цього бальона: в'язневі мріялося хоча б у такий спосіб вирватись на вільний простір.

Минули роки, Костомаров зробився професором, впливовим провідником української й великоруської інтелігенції, видатним письменником. Та минули ще роки — він згадав колишнє вигнання — і його потягло знов туди, в вигнання...

— Стомився, все обридло, нудьга, в ліс, у келейцю малу.

Одного разу, гуляючи вдвох з своїм приятелем, Микола Іванович зустрівся на Єлагіному острові з Іваном Олександровичем Гончаровим.

Костомаров, закидаючи голову в нервовій спазмі й мотаючи сивою своєю бородою, зашамкав:

— Що це ви давно нічого не пишете, Іване Олександровичу?

Гончаров: — туша, масивний, огрядний, широкий, з товстим голеним обличчям пастора — стояв, руками й животом спершись на товсту палку. Відповів не відразу! Прикрив очі важкими в зморшках віями. Помовчав. Зідхнув — збирався, мабуть, нарікати на астму, роки, задишку, журнальних критиків, тягар повільного плину

млявого життя, прикру, від лікарів примушену необхідність щоденних для моціону прогулянок.

Після павзи з трудом розтулив вії, ніби йому було важко й неохота говорити, ніби він розмовляв тільки через те, що йому розмовляти було наказано й розмова для нього це щось подібне на обов'язкові моціонні прогулянки, і сказав на відповідь:

— Та й ви, Миколо Івановичу, теж давно нічого не писали!

Беззубий дідусь — гриб, гном — спазматичний і хапливий, у тікові, шмигаючи носом, махнув безнадійно рукою. Він дивився повз широку тушу співрозмовника, понад чорним його капелюхом.

Схоплений нудьгою, криком, в гістериці відповів Костомаров:

— Я в манастир хочу!

Та намір *їти до манастиря* не заважав Миколі Івановичу бути вибагливим гастрономом, вередливим і примхуватим.

Їжа у Костомарових завжди була чудова. Усе купувалося найкраще, що тільки можна було дістати в місті, і грошей на це не шкодували. Микола Іванович любив гарний обід, йому подобалось, щоб подавали гороподібний ростбіф, артистично нарізаний, з різноманітним гарніром, або гарно укладений майонез з риби, або по формі заправлену дичину й т. п. Їхня куховарка Уляна була видатний мистець у своїй ділі: на Великдень вона напикала різні паски, височенні баби, різноманітного смаку й назвиськ, багато всяких мазурок, пляцків, тортів і всього іншого.

Попри все це, а може, і через це саме, зіпсований улесливими потураннями матері, Микола Іванович майже завжди сварився, перебирав, вередував.

Ледве, було, о 4 годині, з солоденькою посмішкою Микола Іванович скаже: «Питимемо горілку» — і ледве вип'ють по чарці, як одразу починається сварка з приводу кожного слова, кожної страви.

Він чіплявся до всього — то він не бачив, як різали після базара курку, й тому він гадав, що курка була нежива, то не бачив принесених сига, чи шуку, чи судака й тому доводив, що риба була не свіжа, поснула. Але особливо він воював за масло, певний, що воно йолке, тоді як брали його завжди від Серапіна, вершкове й найсвіжіше.

Данило Мордовець накидувався на свого старого приятеля й боронив Тетяну Петрівну доводячи, що сиг — не Дмитро Донський і не Сусанін, щоб зводити їх з п'єдесталу, і що курка — не варяги, щоб запідозрювати її походження.

Микола Іванович не здавався. Проявивши свій хист трибуна, агітатора, дискусанта в питанні про сига чи курку і, покінчивши з цим, він з неменшим захопленням переходив на чергові теми: — зненавиджених ним «пошлих лібералів».

Себе він називав *мужиком* (мати його була проста селянка), говорив про свої мужицькі смаки, уподобання і звички, нападав на модні течії й теорії, на непотрібну ускладненість комфорту, на цивілізацію, на інтелігенцію, що не знає і не розуміє простого народу, і своє «мужицтво» протиставляв «пошому лібералізму», «несмысленной петербургской интеллигенции».

Це називання себе мужиком давало Мордовцеві привід кепкувати з нього:

— Так, так, звичайно, ви — мужик, — шпигує Миколу Івановичу Мордовець, — от підживитесь найсвіжішою ікрою, чорною, осетровою, потім ніжною рожевою сімгою — це мужичок закусить; а потім з'їсть тарілочку міцного курячого бульйонцю з лустким пиріжком, скибку соковитого ростбіфу в 40-60 копійочок за фунт, з гарнірчиком, крильце курчатка або полядницю рябчика, трошечки крему з найгустіших вершків зап'є все це чашечкою справжнього мокко — от і неголодний мужик. А чи не вгодно йому тюльки з житнім хлібом та цибулею, та з кислим кваском?

— Посмакували б, Миколо Івановичу, справді, тюльки, от і стали б справжнім мужиком, а то ж пак: я мужик, я мужик!..

Отже, Мордовець вказує йому на суперечності в його словах і вчинках, а вередливий дід, увесь червоний, б'є себе в груди, ще більше суперечить собі, і, спійманий на цьому, кричить:

— Я збрехав! Я навмисне брешу!

Збентежений жартами, він не витримував і галасував:

— Ви знов шкилюєте з мене. Я цього терпіти не можу.

А Мордовець йому:

— А я терпіти не можу ваших вередувань, тому шкилюю з вас!

— Ні, — сміється вже Микола Іванович, — сховайте ваші дотепи в сагайдак мовчання.

— А ви вкладіть ваші вередування в джерело мовчання!

Сміється Микола Іванович і визнає, що йому дуже корисно сваритись за обідом: коли він вередує, то в нього з'являється апетит.

У серпні року 1872 Мордовець повернувся з Саратова до Петербургу і знайшов помітну зміну в Костомарові. Він застав його з мокрим рушником на голові. Микола Іванович скаржився на нестерпний біль у потилиці. І в обличчі його, і в руках позначилася надто виразно стареча безсилість. Замість нервових здригань одного правого боку обличчя, що було в нього завжди — тепер здригалася, і доволі часто, вся голова, ніби закидалась назад. З мокрим рушником на голові він і гулять ходив з своїм приятелем. За тих часів поява на вулиці людини без шапки була явищем досить незвичайним. Отже, треба уявити собі, яку увагу привертав до себе Костомаров, коли він з'являвся на вулицях Петербургу з мокрим рушником на голові, нагадуючи якогось фантастичного східнього ходжу.

Микола Іванович ніколи не боявся здатись чудним або ж здивувати публіку химерною витівкою.

Він шукав щось робити й не знав що. Він скаржився:

— Шукаю за щось взятись, та ніщо в голову не йде.

Зовсім дурнем став.

— Ну, таких дурнів побільше б!

— Не кажіть. Ось і пам'ять зовсім загубив, ніяк не можу згадати «Хоть весною».

І він починав згадувати й кумедно декламувати:

Хоть весною и тепленько,
А зимою холодненько,
Но и в стуже
Мне не хуже:
В зимний холод,
Всякий молод...

— Ну, а далі от і забув.

Він хандрив, раз-у-раз повторював: «хочу в манастир», та розважав себе читанням Шекспіра, прогулянками по островах і тим, що ловив мух.

В літню спеку на дачі, в нудні, довгі дощові дні, він годинами просиджував коло вікна й слідкував за мухами. Він гнав муху в куточок віконної рами, придавлював її до шибки, тоді обривав крильця й односив її павукові. З добродушним сміхом він стежив за павуком, що ссав свою жертву. Данило Мордовець, ширий приятель Миколи Івановича, допомагав йому в цій справі.

Є різні способи розважатись, і цей спосіб — ловити мух і відгодовувати ними павука — є не з гірших. Жорстокість цієї розваги безневинна. Хіба ж не так само розважався і славетний філософ Спіноза?!

Що ж є жорстокість?

Улітку року 1873, нудьгуючи й хандривши, Костомаров задумав і почав писати історичну повість з часів кінця XVI віку «Кудеяр». У цій повісті є сцена, як Кудеяр, що був багато літ у татарському полоні й повернувся на батьківщину, з наказу царя обідає перед трупом жінки —

сцена гротескна й кошмарна, що в ній Костомаров доходить останніх ступенів похмурого й дикого патосу.

«Малюта, Мамстрюк та чотири опрічники повели Кудеяра в одну з хат, збудованих на царському дворі.

Там, у хаті, на столі, застеленому червоною скатертю, стояла олив'яна миса шей; коло неї лежав шмат хліба, а над столом на гаку, вбитому в малицю, висів труп жінки.

Кудеяр подивився на труп повішеної й пізнав свою Настю.

На людській мові не знайдеться слів, щоб висловити те, що відчув тоді Кудеяр.

— Сідай і обідай! — наказав Малюта.

... Кудеяр сів за стіл, узяв ложку й почав підносити до рота щі, зачіпаючи рукою холодну ногу своєї мертвої Насті.

— Мало їв, ще їж, — сказав Малюта, — а то голодний будеш. Ще з'їж шматочок м'яса.

Кудеяр почав діставати з миски шматок м'яса і тоді знов зачепив ногу небіжчиці, й нога, захитавшись, ударила його в губи.

— Ха-ха-ха! Поцілувався з дружиною, — зареготався Малюта.

— Диви, жінки не з'їж замість яловичини, — додав один з опрічників.

... Вони вийшли. Малюта пішов докласти цареві. Кудеяр з опрічниками стояв на дворі. В очах його не було ані сльози. Він мовчки й ніби байдуже дивився в далечинь».

Що це? Чисто літературна фабульна витівка в стилі Віктора Гюґо та Гофмана чи, може, разом з тим це також і «сублімація» певних підсвідомих переживань? Як провести в літературному творі межу, що відокремлювала б своє, особисте, авторське од зовнішнього, од традиційних літературних прийомів, од засвоєного з чужих рук? Для нас тепер цікавіше читати не «Шинелю» Гоголя, а те, «як зроблено» «Шинелю». Сучасний автор

намагається дати новелю і одночасно розповідати про те, як задумано новелю, з яких бльокнотних нотаток та життєвих вражень її складено.

Костомаров до певної міри «оголяє» «прийом» свого «Кудеяра», подаючи наприкінці свого твору такий абзац:

«В усій теперішній середній Росії, в українних городах старого часу, в колишній землі Сіверській, на берегах Оки, Десни, Іпуті, Угри, Упи, Дона, Мечі, Бистої Сосни й у давній Рязанській землі — скрізь відомо ім'я Кудеяра. Знають про нього й на берегах Волги, в Саратовському, Сибірському та Самарському краях. Де тільки є яр з слідами землянок якоїсь невідомої оселі — там, кажуть, жив Кудеяр — розбійник».

Отже, етнографічні перекази про розбійника Кудеяра, історичні документальні джерела про добу Іоана IV та літературні схеми, властиві історичному роману середини XIX віку, починаючи від Загоскіна й Полевого й до Куліша та Ол. Толстого, лягли в основу костомарівського твору.

Та, поза сумнівом, є в цьому творі щось і «від себе». Тема костомарівського «Кудеяра» — тема розлуки з коханою жінкою.

Кудеяр губить жінку. Йому роковано стати вигнанцем, розлучитись з дружиною, все життя прожити з думкою про кохану жінку, ніколи не зрадити її і, завжди донеї змагаючись, перенести різні пригоди, страждати в в'язниці, опинитись на засланні, досягнути високих ступенів шани, повернутись, зрештою, на батьківщину, але знайти на батьківщині тільки труп закатованої з царєвого наказу жінки. Така історія Кудеяра!..

Літературні ситуації завжди умовні, але дуже часто на умовностях літературної розповіді позначається живий, з середини себе відчутий трагізм.

Костомаров завжди надто живо реагував на те, що він писав. Коли він писав історичну монографію про «бунт Стеньки Разіна», він трошив улюблені материні чайні чашки, тарілки, посуд, бешкетував, ніби не Разін, а

він сам — Микола Іванович Костомаров — знищував і вішав московських бояр. Хатнього бешкету він не відрізняв від Разінових повстань. Щоб відтворити в історичному досліді разіновщину, Костомаров перевтілювався і ототожнював себе з Стенькою Разіним.

Фантазмагорії Костомарова реальні й реальністю він галюцинує.

Ми зовсім не шукаємо в костомарівському творі будь-яких особистих натяків, дарма що, може, такі й були — для нас досить визнати, що і року 1873, коли Костомаров писав свого «Кудеяра», він з етнографічної легенди про розбійника Кудеяра робив трагічну повість про вигнанця й в'язня, про нелюдський біль розлуки на все життя з коханою жінкою.

Кохання — розлука; кохати — бути одірваним від коханої жінки й ніколи не досягнути її. Весільний бенкет — то святковий урочистий бенкет кохання, оберненого в трупне «ніщо». Так, вірний романтичним традиціям, Костомаров баяв тему «Светлани» Жуковського і «Ленори» Бюргера зберігає в своєму «Кудеярі».

Чи думав Костомаров про себе, писавши свого «Кудеяра» чи ні, та йому судилася краща доля, ніж Кудеярові. Того ж таки року 1873, коли в хандрі, байдужості й розпуці він працював над своїм «Кудеяром», з ним трапилася подія, що на неї він ніколи вже не сподівався.

У серпні того ж року 1873 Костомаров поїхав до Києва на підготовчий попередній Археологічний з'їзд. Збирався Микола Іванович довго й турботно. Старенька Тетяна Петрівна в клопотах з ніг збилася, а Микола Іванович капризував і весь час повторював:

— Маменька, я неодмінно загублю гроші!

Стара мати скаржилася:

— Ось усе життя був дурний — дурнем і лишився.

Довелось виручати Мордовцеві. Він узяв у «дурня» гроші, відклав йому частину на дорогу до Києва — а решту зашив йому в бокову кишеню сурдута. Тетяна

Петрівна, не добачаючи в старечій сліпоті своїй, не могла цього зробити.

У Києві на з'їзді, що відбувався в університеті, під час одного з засідань чи в перерві між засіданнями, П.П.Чубинський, який був тоді в Києві й добре знав обставини життя історика, одного разу й каже Костома-рову:

— А чи ви, Микола Івановичу, знаєте, що ваша колишня наречена тут?

— Як? Аліна?

— Так. Аліна Леонтіївна Кисіль — тепер удова. Вона тут, і я знаю, де вона мешкає. Хочете, я одвезу вас до неї.

Минуле раптом прокинулося знов: Аліна — тут — удова — їхати...

— Зараз?

— Ну й зараз! Їдьмо!

— Їдьмо!

І вони пішли університетськими порожніми, гучними, плутаними коритарами.

Але раптом Микола Іванович спинився, присів, замахав руками. Зніяковів. Ковтнув повітря. Схопився за серце:

— Ні, голубчику, ні. Не можу. Ніяк не можу. Як хочете, а я не поїду. Ще невідомо, може, їй надто прикро буде бачити мене. Отжеж 26 років не бачились. Одвезіть краще наперед від мене листа. А тоді вже й я поїду.

XIX

Аліна овдовіла року 1870. Подружжя їхнє було щасливе. Хоча й не з кохання вийшла заміж Аліна, та взаємна приязнь замінила кохання. Марко Дмитрович Кисіль був людина гарна, прекрасний сім'янин і ревне кохав свою жінку. Аліна Леонтіївна була відданою жінкою й люб'ячою, розумною матір'ю. Після смерти чоловіка вона цілком присвятила себе дітям. Поховавши чоловіка, вона оселилась у маленькому селі Дідівцях, Прилуцького повіту, невеличкому родовому маєтку Марка Дмитровича.

Весь час Аліна хворіла, майже зовсім не могла рухатись і тільки лежала або сиділа в кріслі. У серпні року 1873 після літніх канікул вона повезла дітей до Києва, де вони вчилися, з тим, щоб і собі лишитись на всю зиму в місті лікуватись у київських лікарів.

Приїхали вони до Києва вранці 5 серпня і, як звичайно, спинилися на помешканні в матері на Фундуклеївській вулиці в будинку диякона Протопопова.

Їх зустріла стара матирина покоївка Лизавета, наставила самовара, приготувала сніданок. Та тільки сіли снідати, коли раптом у галерії, в передпокої почувся уривчастий, енергійний дзвінок, що примусив від несподіванки здригнутись.

Стара Лизавета пішла відчинити їй за кілька хвилин повернулась і подала Аліна Леонтіївні листа.

— Оце вам, пані, принесли листа.

Почерк на конверті був незнайомий. Сама не знаючи чого, Аліна не розривала листа, а розпитувала Лизавету, хто приніс та від кого.

— Хто зна від кого, — відповіла. — Приніс його пан, високий, огрядний, чорнявий, в окулярах, спитав, чи приїхали ви з деревні й коли.

Аліна розірвала чудний лист і, подивившись на нерозбірливий підпис, сказала:

— Коли довідаюсь про зміст листа, тоді здогадаюсь і про автора.

Читає вголос:

«...Випадково я почув за вас. Ми були колись дуже близькі один одному...».

Аліна здивувалась і, жартуючи, звернулась до дітей з запитанням:

— Кому це я була така близька?

Діти водне:

— Це, мамусю, пише Костомаров. Подивись ще раз на підпис! Ну, певне, Костомаров. Читай далі, читай, мамо.

Хвилювання охопило Аліну. Вона вже не могла читати голосно; — прочитавши листа про себе, вона віддала його дітям. В одну мить вони прочитали й заговорили:

— Мамо, треба відповісти. Пиши зараз. Ось тут у бабусі на письмовому столі є папір, ось перо й атрамент. Пиши.

— Я зараз же одвезу твою відповідь на зазначену адресу, — додав Алінин син, 17-літній юнак.

Так, це справді був лист від Миколи Івановича.

Микола Іванович писав:

Випадково я довідався за Вас. Ми були колись дуже близькі один одному, тому вже більше як 26 років назад. Гірка доля нас розлучила. Та ні Ви не були винні проти

мене, ні я проти Вас. Ми можемо зустрітись, дарма що вже в старості, без жадних попрысків один одному за минуле, з повною повагою один до одного. Я їду з Києва, де був недовго. Коли Ви, згадавши молодість, найшли б не прикрим для себе побачитись зі мною, то я Вам скажу, що для мене це була б найбільша втіха, і в цьому разі напишіть мені два-три рядки, а листа заадресуйте в Київ, на розі Жиллянської та Кузнечної вулиць, професору університету Володимирові Бонифатійовичу Антоновичу з передачею Миколі Івановичу Костомарову, до 8 серпня, а після 8 серпня — в С. Петербург, Вас. Острів, ІХ лінія. б. No 4, п. No 5. З глибочою до Вас повагою Микола Костомаров. Серпня 4, 1873 р. Київ.

Аліна відповіла, що душевно рада побачитись з Миколою Івановичем і прохає його приїхати на вечірній час, бо трохи нездужає і почуває себе стомленою після переїзду з села.

Син одвіз цього листа на Кузнечну вулицю на помешкання до Антоновича, але там нікого не застав і віддав листа служниці.

Увечорі почали чекати. Приготували на сьому годину чай, почекали, уже й стемніло, уже й чай, не дочекавшись, випили, а Миколи Івановича все нема... Гадалося, не одержав своєчасно записки, не приїде.

Раптом коло 9-ої години дзвінок. Назустріч одчиняти двері побігли обидві дівчинки — Юля й Соня.

— Вам кого?

— Аліну Леонтіївну!

Через галерію й передпокій Микола Іванович швидко ввійшов у вітальню, де сиділа в кріслі Аліна. Кепсько володіючи ногою, Аліна з трудом підвелась і пішла назустріч Костомарову.

— Аліно!

— Миколо Івановичу!

Вона приятельськи простягла йому руку. І він, буквально, припав до її руки й заплакав «навзрид», як дитина. Ця сцена так зворушила дітей, що вони вийшли з кімнати, щоб сховати своє хвилювання й сльози.

Микола Іванович і Аліна лишилися насамоті. Аліна взяла його за руку і з ніжністю розглядала старого друга.

— Він і не він!..

Вигляд збентеженого, в збудженні дорогого дідуся і сум за минуле лягли важким тягарем на серце Аліні. Серце стиснулося... Було надто важко бачити Миколу Івановича старим, сивим, беззубим дідом, що шамкає і по-дідівськи зігнувся. Аліна стримала сльози і, присуваючи йому крісло, сказала спалим од хвилювання голосом:

— Що робити! Життя одійшло! Жадними сльозами не повернем минулого.

Так, життя одійшло!.. Від молодости не лишилось нічого, окрім згадки й такого гострого й тривожного почуття даремности життя, себе, справ і днів. У пліні часу непомітно розтануло життя, і тільки десь у глибині, пронесене через роки, лишилось і жевріло давне незмінне й утішне почуття.

Декілька хвилин минуло в мовчанні. Обидва мовчали, нездібні вимовити слово. Вони споглядали один одного. Торкаючись руки рукою, один одному посміхались.

Нарешті, Микола Іванович сказав:

— Твої діти пішли звідси. Зазнайом мене з ними!

Аліна гукнула дітей. Усі троє ввійшли в кімнату й сіли коло матері. Микола Іванович уважно вдивлявся в них. Звернувшись до Аліни, запитав:

— Як їх звать? Як по-батькові? Скільки років кожному?

Схоплював риси подібности — десь прокидався пізній жаль... Найменшу дівчинку, Соню, він притягнув до себе, обійняв її і повільно гладив своєю сухорлявою, шорсткою, старечою рукою м'яке, світло-каштанове волосся і вузькі плечики десятилітньої дівчинки.

Миколі Івановичу сподобалася ця дівчинка з рожевими свіжими щоками й синьо-зеленуватими, «аква-

мариновими» очима. Він полюбив її, розумну, жваву, насмішкувату і гостру на язик дівчинку, і це «мале» частенько потім глузувало з Миколи Івановича й жартувало з ним.

Тоді й Аліна звернулась до Миколи Івановича з запитанням:

— А твої діти?

Він відповів, що в нього нема ані дружини, ані дітей. Він сам!

Відповідь прозвучала як визнання. Біль визнання обпik її.

— А матушка здужає? — переривистим голосом спитала Аліна, ніби щось зобов'язувало її запропонувати таке запитання, що могло схвилювати й Миколу Івановича, коли б матері не було в живих.

Він відповів:

— Слава Богу здужає.

Нервово збудження охопило Аліну, вона тремтіла, як у гарячці. Вона була в знеможі. Дочкам вона сказала:

— Я хочу заспокоїтись. Тимчасом ви розкажіть Миколі Івановичу про себе, про наші Дідівці, про поїздку.

Аліна закрила очі.

Трохи заспокоївшись, вона згадала про свої обов'язки господині, про чай.

— Оце гаразд! Запрошували гостя на чай і зовсім за чай забули.

Перейшли до їдальні. Аліна розливала чай, частувала, припрошувала. Тоді ж зауважила Миколі Івановичу, що його чекали з чаєм на сьому годину. На цю годину, за деревенським звичаєм, приготували чай і саме тоді й чекали на його приїзд. Отже, тепер він має пити холоднуватий чай. Хай дарує — це за його власною провиною.

Микола Іванович розсміявся. Він пояснив, що в петербуржців дев'ята година вечора, коли він приїхав — то найраніша година для чаю.

До того ж він їздив удень по Києву, милуючись з його краєвидів, дивуючись, як поширився й змінився Київ за останню чверть століття. А ввечорі він поїхав до університету, де відбувалося попереднє засідання членів Археологічного з'їзду, який передбачено скликати наступного 1874 року. Коли читали проєктовану програму з'їзду, Миколі Івановичу подали записку. Ледве подивившись на конверт з адресою, він відразу пізнав Алініну руку і швидко почав прощатись з присутніми.

Багатьом було відомо, що Костомаров розшукує свою давню наречену.

М. В. Юзефович, жартуючи, запитав:

— Яке таке *billet doux* одриває нашого шановного історика від ученого засідання?

Та Миколі Івановичу було не до жартів, і він поїхав з університету просто до Аліни на Фундуклеївську вулицю.

Микола Іванович жартував з дітьми, розповідав веселі історії, згадував різні пригоди й епізоди з власного життя. Було весело, лагідно й легко. Час летів непомітно.

Подивившись на годинника, Микола Іванович затурбувався:

— Як пізно!.. Діти всю ніч їхали, потомились, а я сиджу.

Встали з-за столу, почали прощатись. Прощаючись з дітьми, Микола Іванович перецілував їх, а тоді...

Микола Іванович зрадив би себе, коли б востаннє не зробив чогось особливо химерного. Чи міг він тепер, при першій зустрічі після двадцятишестилітньої розлуки не сказати несподіваного, — він, що все життя своє прожив у полоні неживих абстракцій?!

Він звернувся до Аліни. Він узяв її за руку і, міцно стиснувши, з підкресленою урочистістю чітко й твердо сказав:

— Поїдемо завтра вінчатись, Аліно Леонтіівно?

Це було так несподівано, що Аліна не втрималася й розсміялася.

Вона взяла його голову в обидві свої руки, притягнула до себе й поцілувала в чоло: мипий, смішний дивак!

— Що це ви, Миколо Івановичу, хіба ж ви забули, що завтра 6 серпня, Спаса, Успенський піст. Та мені лікарів треба, де там вінчатись.

Допитливо й мовчки подивився Микола Іванович у вічі Аліні, а тоді й сказав:

— Я зовсім забув про це. А чи можна в такому разі нам завтра ввечорі проїхатись по городу в одкритій колясці? Погода чудесна.

— Певне можна! Поїдемо!

Увечорі 6 серпня Аліна й Костомаров їздили по городу. Вони одвідали всі місця, з якими в них було поєднано спомини про давноминулі часи. Вони їздили, і ніщо не одривало їх один від одного, ніби вони гуляли в лісі вдвох насамоті й ворушили опалі осінні листя. Вони згадували минуле.

Микола Іванович іноді цілував її руку, й сиве волосся бороди лоскотало тоді їй долонню. Вона нахилилась над ним, щоб прошепотіти:

— Бідний, дорогий друг!

Тепер він ні про що не жалкував: його було винагороджено за всі страждання минулих літ.

Після довгого мовчання вона сказала:

— Усе одно ми по-справжньому кохали один одного.

— Не належавши один одному.

— Може бути, так і краще! Наше кохання було таке міцне, що пережило таку довгу розлуку.

Заїхали в Лавру, зайшли до церкви, слухали мелодійний передзвін курантів у вечірньому прозорому повітрі, тоді пройшли до могил Кочубея й Іскри, і Микола Іванович прочитав епітафії на їхніх надгробках. Потім

поїхали по інших частинах міста, проїхали повз будинок на схилі Андріївської гори, що в ньому їм не судилося жити, і на 9 годину вечора були вже вдома, за чайним столом.

Другого дня Микола Іванович виїхав з Києва, бо літературні справи примушували його повернутись до Петербургу.

XX

Приїхавши 10 серпня 1873 року до Петербургу, Костомаров того ж дня написав листа до Аліни. Він скаржився на примушену розлуку, писав про свій сум і просив дбати про своє здоров'я та лікуватись.

Безцінна Аліно Леонтіївно, мій незмінний вірний друг — старий друг, що кращий нових ста двох.

Мені, мій друже, надто сумно: я знайшов тебе, ніби для того, щоб загубити знов. Коли б ми жили в одному місці, приміром, я в Києві, абож ти в Петербурзі, я б помирився з сумною неможливістю з'єднатися з тобою шлюбом. Я, принаймні, міг би часто бачити тебе й бути тобі завжди корисним, але тепер, не зважаючи на залізницю й телеграфи, нас роз'єднує велика просторінь. Прошу тебе, зверни увагу на своє здоров'я, порадься з ескулапами, дай їм можливість оглянути тебе, щоб вони могли напевне розв'язати питання про твоє здоров'я.

Тисячу разів цілую тебе, моя вічно дорога, незмінна Аліно. Цілую милих, чудесних дітей твоїх.

Матушка моя тобі вклоняється.

Твій назавжди *М. Костомаров*.

Серпня 10, 1873

С.-Пб. В. О., ІХ л., б. № 9, п. 5

Між Аліною й Миколою Івановичем почалося жваве листування. Коли Миколі Івановичу через щось здавалося, що Аліна не поспішає з відповіддю на його лист, він запитував телеграмою, чи не погіршало її здоров'я.

Йому так хотілося бачити Аліну, бути з нею, що він

навіть уже на Різдво збирався їхати на південь, на Україну, до неї. Та, обміркувавши справу з усіх боків, зваживши роки, холод, негоду, далеку путь, остаточно умовились, що Микола Іванович приїде до Аліни в Дідівці вже на весні, в квітні.

Про свою зустріч з Аліною Костомаров поділився вражіннями з давнім своїм приятелем Мордовцем. Микола Іванович багато розповідав про саму Аліну Леонтіївну, про її дівчаток, що йому дуже сподобались, особливо менша, рожева з синьо-зеленими очима, Соня. Ще зовсім дитина, *мале*, вона була сміливіша і одвертіша од своєї старшої сестри Юлі. З захопленням говорив Костомаров про цю задержувату, веселу дівчинку.

Казав Микола Іванович і про те, що він пропонував Аліні одружитись, та що вона рішуче відмовлялась, посилаючись на свою хворість.

Костомаров питав ради у Мордовця.

— Я не гублю сподіванки, — казав він, — що коли Алініне здоров'я покращає, вона згодиться на шлюб.

Та Данило Лукич був рішуче проти цього надто пізнього шлюбу (57 плюс 43 рівно століттю). Він посилався на незручність: вводити нову господиню в дім, де завжди панувала стара мати, й говорив про ніякове становище, що утвориться в Костомарових і викличе багато прикрих непорозумінь. Він рішуче ставав на бік Тетяни Петрівни.

Уявляючи собі Костомарова в ролі «молодого», Мордовець сміявся. Він жорстоко нападав на претендента в «молоді», з його «звичками» — наслідками років сидячого життя та хворобливості... Він знущався з його «дудочок», що без них він не міг обійтись у певних, потрібних випадках. Він малював йому «опочивальню молодих» у таких фарбах, що Микола Іванович качався зо сміху.

— Ану, ну, розкажіть, який я буду молодий. З дудочкою?

Микола Іванович бігав, зігнувшись, по кабінету, хіхікав і робив «чужізи», йому одному властиві гримаси. Ці жанрові сценки були варті пензля Маковського.

Отже, вирішено було — не одружуватись, доживати свій вік «козаком-бурлакою».

Лежить козак під вербою,
На купині головою,
Не думає, не гадає, —
Стрепенувся та й полинув, —
Тільки вітер чубом має...

Тієї зими Костомаров працював над своєю «Русской историей в жизнеописаниях». Зір Миколи Івановича все слабшав і слабшав, але іноді очам його кращало й він міг читати й писати сам. На весну року 1874 в нього було виготовано вже 4 випуски його «Истории», а в квітні місяці він поїхав на Полтавщину до Аліни.

Микола Іванович зійшов на станції Ніжин.

Дарма що був квітень і було тепло, Костомаров був одягнений у зимове пальто й величезні калоші-«човни». Калоші Миколи Івановича були такі великі, що він не ходив, а, не підіймаючи ніг, совав ногами, сунувся.

Носію, що тяг за ним речі, він, турбуючись, нагадував:

— Тут, голубчику, повинні бути за мною коні з Дідівців. Так ти, того, погукай. А я тим часом піду до залі чайку попоти.

І він, покрехтуючи й підтюпцем бігши, поспішав пероном, неухажний і розкидливий, як завжди, не помічаючи нікого навколо себе.

Він почув:

— Старий, милий друг!

Аліна стояла перед Миколою Івановичем і тягла його за рукав.

Микола Іванович здивувався і зрадів з такої несподіванки. Цілюючи Алінину руку, він сказав:

— Яким побитом? Як це ти наважилась виїхати назустріч?

— Тебе скоріше побачити!

Микола Іванович стискав їй руку, гладив, цілував; вдивлявся їй в вічі. Радів. Очі й обличчя в Аліні сміялися, світилися.

Квітень завжди є квітень: квітневу зустріч завжди осяяно теплим соняшним сяйвом, овіяно запашним весняним вітерцем.

У тому, що Аліна приїхала зустріти його на станції, він бачив доказ, що здоров'я її покращало. Йому було приємно бачити її; його зворушило, що вона дорожить часом бути вкупі з ним, що вона захтіла їхати з ним удвох в цей день, який він мав провести в дорозі сам.

Од Ніжина через Прилуки до Дідовець 70 верстов.

Їхали великим поштовим шляхом. Весняний ранок був теплий, запашний і соняшний. Повітря було дивовижне. На блакитному небі купчилися великі білосніжні хмари й між ними мліла яскрава синява.

Дорога від Ніжина до Прилук, а звідтіля до Дідовець не являє з себе нічого особливого, але весна з її животворним впливом, з її безтурботно-радісними співами жайворонків, з її свіжістю, прозорістю й тишею, викликала в Миколи Івановича радісний настрій. Він весело вітався з стрічними селянами, з захопленням дивився, як на тлі блакитного неба викреслювалися силуети волів, плуга й погоничів. Засипав Аліну десятками питань про сільське життя, сучасні народні звичаї, селянські настрої, землю, добробут. Усе йому казалось новим і цікавим.

М'який вітерець, що дув з полів і приносив з собою пахощі вогкої землі, обвівав обличчя. Аліні було дуже важко упевнити Миколу Івановича одягнути шапку, не скидати її й не розстьобуватись. Було видно, як на полях над зеленою озиминою парує. Віяв вітерець, торкався обличчя, рук, линули легкі хмарки, й по зелених полях проходили від них тіні.

Було радісно й млосно...

Під вечір приїхали в Дідівці. Микола Іванович ввійшов у будинок, побачив одчинені на терасу двері й, не скидаючи пальта, пройшовши на терасу, спинився в захопленні перед чудесним краєвидом, що одкрився перед ним.

Тераса підносилася над великою квітковою кльомбою, далі по схилі саду йшла смуга низьких плодкових дерев та кущів, що ледве зеленіли свіжим прозорим листям і прикривала тількищо зорану тютюнову ділянку, а за нею купа селянських хат коло гір, перерізаних де-не-де ярами. На схилах зеленіли гаї, а на верхів'ях викреслювались на блакиті обрїю крила вітряків.

Співали солов'ї, і на їхні співи відгукувалася піснями селянська молодь, що на «вулиці» справляла весняне свято.

Захоплення Миколи Івановича не можна описати.

Сльози блищали в нього на очах, і після довгого мовчання він сказав:

— Господи! Майже тридцять років я не відчував такої насолоди, що її маю тепер, та ще в Аліні.

Після вечірнього чаю Микола Іванович знов вийшов на терасу й милувався з зоряного неба, знов захоплювався співами селянської молоді й так, поки не треба було вже йти спати.

Коли Аліна прийшла на терасу, щоб попрощатись з ним на ніч, вона помітила, що він стоїть в німому мовчанні, заглиблений у себе.

Цілий місяць прогостював Микола Іванович у Дідівцях. Святкова урочистість весняної природи справляла на нього велике вражіння. Якось трохи пізніш Костомаров у листі до Мордовця описував Дідівці.

... Тут так гарно, так чудесно, що мимоволі пожалкуєш тільки про одне: бракує Вас, щоб поділитися вражіннями, які викликає святкова урочистість весняної

сілської природи. Травень: сад увесь у зелені й квіті, величезні купи квіткового снігу вбирають вишні, яблуні, груші й терен. У повітрі животворна теплінь, навколо хором співають солов'ї, кують зозулі, кричить іволга, співають дівчата, кумкають жаби, весняне свято в повному розквіті.

Und Freud und Warm
Aus jeder Brust:
O Erd, o Sonn,
O Glück, o Lust...

[І радість, і тепло
З кожних грудей:
О земле, о сонце,
О щастя, о втіхо!]

Якось пізніше Аліна писала в листі до Мордовця, запрошуючи його приїхати до Дідовець: «Дідівці — затишний куточок, невибагливий, та куди не подивись, щось вабить Вас до себе — це не особисто моя тільки думка, а виривається це в кожного, хто сюди зазирає».

У своїй «Автобіографії» Костомаров так згадує за це перебування в Дідівцях:

Я прогостював три тижні в сільці Дідівцях (Прилуцького повіту), користуючись з усіх принад весняної української природи. Тут, уперше за життя, я мав нагоду побувати на селянському весіллі, що дуже мене цікавило як нове й надзвичайне видовисько. Обертаючись довго серед народу за молодих років, я ніколи не натрапив на випадок, щоб побачити найживішу врочистість народніх розваг і знав весільну поезію тільки з друкованих та по різних місцях записаних пісень.

У Миколи Івановича й Аліні було про що балакати після 26 років розлуки. Та найчастіше торкалися причини, що довела їх свого часу до розриву. Ніколи ніяка людина не візьме провини на себе. Обвинувачуючи інших, вона виправдуватиме себе. Так і Микола Іванович. Тепер, коли після всього минуло чверть століття, коли багато стерлося з пам'яті, коли одне забулося, а інше уявлялося в зовсім іншому світлі, він

ладен був у всьому обвинувачувати Анелю Устинівну, Алініну матір.

— Я, — казав Костомаров Аліні, — дуже задоволений, що матушка твоя, як ти кажеш, не приїде сюди цього літа. Я не почуваю ворожости до неї, та не можу відповідати за себе — і хто знає, що сталося б зі мною, коли б я з нею стрівся. Коли б вона була привезла тебе до мене свого часу на заслання в Саратов, як я прохав її про це, відбувши річне ув'язнення в Петропавлівській фортеці, вона мала б мене за найкращого свого друга до кінця днів моїх. Та вона не тільки не зробила цього, не тільки загаялась з відповіддю на мій лист, в якому я послав банковий білет на суму, потрібну для вашої подорожі, а ще й, повертаючи мені ці гроші, ображала мене й матір мою, докоряючи за мужицьке її походження.

— Потім, — казав далі Костомаров, — чи можу я забути про своє загублене щасливе родинне життя? Дарувати можна й треба! З роками я зрозумів, що мати твоя справжня гоноровита донька Речі Посполитої і вона не могла помиритися з думкою віддати дочку за людину, за походження якої вона не знала нічого, а згодом довідалась, що воно «низьке й ганебне», як вона висловлювалась у листах до мене.

— Так! Я простив їй загублене щастя, але забути за це не можна — і здається мені, що я маю право просити тебе не примушувати мене зустрічатись з Анелею Устинівною.

Микола Іванович говорив це з таким хвилюванням, що Аліна почала його заспокоювати обіцянкою не нав'язувати йому того, що для нього надто прикро.

Та коли було почато мову, Аліна лагідно й обережно дала зрозуміти Костомарову, що він і сам був трохи нетактовний і, мовити, непередбачливий.

Вважаючи на світогляд господині, йому ще в Одесі слід було попередити її, що він — людина науки,

ад'юнкт-професор університету, колезький асесор і дворянин *тільки* через свій чин. Просивши у пані Крагельської згоди на його шлюб з Аліною, він повинен був повторити те саме й навіть додавши подробиці про своє походження. Тоді абож вона відмовила б такому «худородному жениху», абож, коли б згодилась на шлюб, то навіть і після арешту та заслання, не мала б підстав сперечатися з дочкою і листуватись з нареченим про низьке його походження.

— До цього, — казала Аліна, — були ще пункти обвинувачень: те, що ми нічого не знали про твою політичну діяльність, яка загрожувала твоїй кар'єрі й майбутньому твоєї родини. Одкрившись і твої хвороби й неспокійна вдача твоя і твоєї матушки. Одне слово, для розладу між моєю матір'ю і твоєю родиною було досить підстав. Чи варт згадувати про гірку нашу долю?

— Це в минулому, — згоджувався Микола Іванович, — а живе, — додав він, — думає про живе.

І неділями, ледве почує він дзвін у церкві, він звертався завжди до Аліни з словами:

— Ходім до обідні, а після неї повінчаємось.

XXI

В середині квітня Микола Іванович одержав листа від матері, в якому його викликали з Дідовець до Петербургу. Тетяна Петрівна писала, що власник будинку, де вони мешкають, збирається надбудувати 4-ий поверх і доводиться абож шукати нового помешкання, абож тимчасово перейти на дачу з тим, щоб на зиму повернутись на стару відремонтовану квартиру...

Після деяких хитань Костомаров рішив лишатись на старому помешканні... Надто вже моторошно було шукати нової квартири й перевозити книгозбірню, вкладати в скрині, виймати й розкладати книжки, упорядковувати.

Залишивши за собою квартиру, Костомаров оселився на Петрівському острові, коло самого мосту, що з'єднує Петрівський острів з Крестовським.

Дача стояла на вогкому місці, та подобалась Миколі Івановичу. бо коло самого балькона дачі текла Нева і з балькона одкривався чудесний краєвид... Вийшовши на балькон, можна було уявити себе десь у Венеції чи що.

На дачі Миколу Івановича частенько одвідував Данило Мордовець з Кожанчиковим (видавець, відоме «Кожанчиківське» видання Шевченкового «Кобзаря»). Утрюх вони робили довгі прогулянки по островах і, повернувшись додому, усмак їли квасне молоко з Кожанчиковим. Костомаров любив «сразиться» на

більярді, й вони забирались тут же в брудний трактирчик, що був напроти самої дачі, на одних дверях якого було чітко накреслено: *ворто-глазет*. Дивлячись на двері цього загадкового «ворто-глазета», Костомаров завжди згадував уїдливу сатиру Добролюбова з приводу тодішніх вчених суперечок щодо назв дніпровських порогів. Грецький літописець, записавши назви порогів, міг —

Порогов тех названья
Жестоко перевратъ,
Но мог, сверх ожидания,
И верно записатьъ.

Наприкінці липня Микола Іванович поїхав до Києва, щоб узяти участь в Археологічному з'їзді. Заздалегідь він написав до Аліни і просив приготувати для нього просторий номер в готелі десь поблизу, щоб йому не важко було ходити до неї.

Улітку того року Аліна жила не в маєтку, а лишилась у Києві. Маєток свій, щоб звільнитись од господарських турбот, вона здала в оренду. Виконуючи наказа відомого лікаря, професора Меринга, вона щодня їздила купатись на Дніпро. Для її дівчаток це була велика втіха, бо в Дідівцях річки немає.

30 липня Костомаров приїхав до Києва. Номер для нього Аліна знайшла в французькому готелі *Massieu*, на розі Великої Володимирської та Фундуклеївської, зовсім недалеко від університету і від того будинку, що в ньому мешкала Аліна. Микола Іванович був дуже задоволений з свого помешкання.

3-ій археологічний з'їзд з усіх, що відбулися до цього часу, був найцікавіший. На з'їзд було запрошено вчених-славістів Чехії, Сербії, Франції. Місцеве археологічне багатство міста Києва надавало цим ученим зборам живий інтерес... Кожного дня відбувалося два засідання, вранці й увечорі; окрім того, в призначені заздалегідь дні члени з'їзду обдивлялися старовинні церковні будинки й місцевості.

Якось приїхали до Софії. Один з місцевих протоієреїв зустрів учених запитанням:

— Чи не завітали ви розшукувати тут доказів, що людина походить від мавпи?

На що граф Уваров, голова з'їзду, відповів:

— Ми не заходимо в таку далечинь!

Їздили й за межі города: в Трехтемирів, Вишгород, Межигір'я, Гатне, Витичево, де провадилися археологічні розкопки.

Та в Києві стояла спека; спека й довгі засідання стомлювали Миколу Івановича. У листі до Мордовця з 3 серпня він писав:

Ось я четвертий день у Києві і як у пеклі. Праці багато до знемоги. З'їзд засідає двічі на день: душно й нестерпна спека. Київ тепер зовсім не такий, як торік: усе посохло, ні травки, усе сіре... О, блаженний Петрівський острів з його прохолодою! Я мешкаю в готелі *Massieu* — близько університету, проти театру, плачу за номер 2 карб. 20 коп. Ходили на більярд грати з Дан.Гр. Лебединцевим 1 серпня, та недовго: спека така, що ніяка гра не йде на ум.

Щодня Микола Іванович бачився з Аліною. На засідання з'їзду слухати доповіді вона не ходила, бо щоденне купання і їзда на Поділ її надто виснажували, а Микола Іванович брав з собою дівчаток, 16-літню Юлю та 11-літню Соню. Свіжі обличчя дівчаток на нудних учених засіданнях привертали до себе увагу присутніх.

Граф Уваров, голова з'їзду, жартуючи, казав, що Костомаров з'являється на засідання з «чарівними й принадними трояндами». Микола Іванович відповідав, що це його молоді друзі, діти старого друга, і познайомив дівчаток з графом та багатьома членами з'їзду.

У день, коли було призначено читання його реферату «Про князівську дружину», Костомаров просив Аліну прийти на засідання.

При вході Микола Іванович зустрів Аліну й запропо-

нував їй увійти з ним до залі під руку. З яким урочистим виглядом ввів Костомаров Аліну в цю залю, переповнену публікою!.. Обидві дочки йшли поруч з Аліною. Микола Іванович посадив своїх гостей в найближчому до катедри ряді крісел.

Коли черга читати реферат дійшла до Костомарова й він підійшов до катедри, його зустріли довгими оплесками. Микола Іванович дивився в далечінь, але видимо був схвильований. Його вітали в стінах того університету, де за молодих років він так блискуче розпочинав свою професуру, яку одібрали від нього.

Дивлячись на нього й слухаючи галасливий вияв поваги збоку публіки, що складалася з учених, студентів, професорів, Аліна поділяла хвилювання свого друга. Схвильована, вона стримувалася, щоб не розплакатись.

— Бідний мій друг! — думала Аліна, дивлячись на нього. — Ти зійшов на катедру в цьому храмі науки дідом через 26 років після того, як з запалом молодости тебе слухало тут студентство того часу, що за тих жахливих днів, не передчуваючи гіркої долі свого молодого професора, готувалось співати на вінчанні в церкві свого університету! Леле!.. Ти постарів, читаєш, зазираючи в конспект, шамкаєш, не маючи зубів. Колись ти завжди читав напам'ять і не тільки в 40-их роках у Києві, але й у 60-их у Петербурзі! Ти багато пережив і багато працював. Твої праці викликали до тебе повагу: ти знаєш, що прожив своє життя не дурно! Доля, пожалівши тебе, повернула тобі право на улюблену твою наукову працю та не повернула права на щасливе родинне життя, і ти постарів самотній, не знавши родинних радощів і не відчувши властивого кожній людині солодкого почуття батьківства!

Коли роботи Археологічного з'їзду було закінчено, Микола Іванович з Аліною та її дочками 28 серпня 1874 року поїхав у Дідівці, а 8 вересня він вирушив до

Петербургу, взявши з собою малу Киселівну, Соню, що її прийняли до Смольного.

Не без тривоги одпускала Аліна в далеку путь *старе та мале*, турбуючись, щоб вони не розгубили один одного, коли виходитимуть на зупинках з вагону. Бідна Сонюся — мале — перелякалося б, поки не відшукала б свого супутника. Та обидва вони дали слово не відходити один від одного.

8 вересня Аліна одвезла їх на екіпажі'на станцію Ніжин, посадила в вагон і попрощалась з ними.

Мала дівчинка намагалась посміхатись, хоча й видко було, що вона ледве стримує свої сльози й посмішка виходить у неї роблена, штучна.

Ледве вибігши після дзвінка з вагону, Аліна, стоячи на платформі, вітала дочку, Миколу Івановича... Останні слова, останні привіти.

Потяг рушив. Ще на мить промайнуло миле личко. Застукотіли вагони.

Тут Аліна Леонтіївна не витримала, заплакала й, щоб не впасти, в нестямі прихилилась до стіни.

Восени року 1876 Алініна дочка Юля, шістнадцяти з половиною років, вийшла заміж. В листі до Миколи Івановича Аліна повідомила його про заручини і про призначене на 8 листопада весілля. Микола Іванович дякував за запитання й писав, що треба було весілля дочки призначити трохи раніш, щоб ще до Пилипівки й вони з Аліною встигли повінчатись.

Аліна обернула це в жарт. Тим часом у дальших листах Миколи Івановича, особливо в грудневих, почали позначатись якісь дивацтва, якісь несподівані переходи від роздратованости до надто підкресленої жартівливости й навпаки. То він повідомляє про різні життєві прикрасі, наводить поезію, а за декілька днів після цього надсилає іншого листа, заадресованого на ім'я Аліни, але писаного нібито від його кота Васьки до Алініного дідовецького Васьки — фантастичне листування, що відтворювало теми Е. Т. А. Гофмана й Миколи Гоголя.

Аліна не розуміла, чому приписати все це.

Якось після різдвяних свят Микола Іванович одвідав Алініну дочку Соню, що вчилася в петербурзькому Смольному інституті, й надзвичайно налякав малу дівчинку.

Як завжди, він привіз їй багато винограду й цукерок, жартував з нею, розмовляв про Дідівці, про дідовецькі новини, а тоді почав скаржитись, навіщо це у них у Смольному, у вітальні запалюють в усіх канделябрах свічки, дарма, що день. Для його стомлених хворих очей страшенно болюче дивитись на таку масу свічок!..

Ці нарікання дуже налякали Соню, бо в залі зовсім не було свічок.

Микола Іванович галюцинував.

... 2 лютого, приїхавши з маєтку дочки, де вона гостювала в молодого подружжя, на пошту в Ромни Аліна Леонтіївна дістала від Миколи Івановича листа з адресою, писаною зміненою тремтячою рукою. В конверті була лише пара рядків без будь-якого підпису або жвороту.

«Хворий, очі страшенно розпухли, маячня, нудьга невимовна».

Тоді Аліна телеграфувала до нього два слова: «Як здоров'я» — з оплаченою відповіддю. Та минуло 36 важких годин, аж доки, нарешті, 4 лютого вона одержала на відповідь за підписом невідомого для Аліни Катенина телеграму:

«Микола Іванович тяжко хворий на тиф, але не безнадійний. Мати його померла, сьогодні поховали. Катенин».

Дочка й зять, що проводжали Аліну до Ромен, намагались її заспокоїти. Аліна рішила негайно їхати в Петербург до самотнього дорогого хворого, ходити за ним, а на випадок смерті віддати йому останнє і попрощатись навіки.

Увечері того ж дня вона виїхала з Ромен до Петербургу, розбита й тілом і духом. Протягом двох днів своєї мандрівки вона забула і про їжу, і про сон.

У вагоні вона зомліла. З яким здивуванням вона озирнулася навколо себе, коли, поволі стямившись, побачила себе в вагоні, на канапі й над собою пасажирів, що, нахилившись до неї, подавали їй вино, інші — їжу,

воду. Пасажири помітили, що протягом більше доби вона не виходила з вагону під час зупинок, нічого не пила й не їла, ні на станціях, ні в вагоні.

Нерви Алініні були так натягнені, що вона заплакала, дякуючи супутникам за їх увагу до неї, а вони всі просили її з'їсти принесеного зі станції рябчика й запити вином.

Коли, трохи одужавши, Аліна попросила сказати, кому й скільки грошей вона повинна з подякою повернути за рябчика й вино, декілька голосів одгукнулось, що це дрібні гроші і принесли всім багато втіхи бачити, що їхня сусідка, яку вони могли вважати за півмертву, ожила.

Для всіх було зрозуміле, що вона недаремне нічого не їла й не спала, що її пригнічує якесь тяжке горе, та, дякувати, ніхто з пасажирів не турбував її будь-якими запитаннями.

Трапилося таке, що одна з пасажирок, читаючи куплену газету, звернулась до свого чоловіка з словами:

— Пишуть, що Костомаров помирає! Ось потрапимо на похорони, які, напевне, будуть дуже вродливі.

Треба було мати багато витриманості, щоб заховати свій сум, чуючи такі розмови.

Та ось і Петербург!.. Аліні допомогли вийти з вагону й сісти на візника в санки. Заїхавши до своїх давніх знайомих Філатових і залишивши в них речі, вона відразу від них поїхала на Васильївський острів, на помешкання до Миколи Івановича.

Приїхали. Коло ганку Аліна попросила Н. П. Філатова піти на третій поверх довідатись про Миколу Івановича й дозволити їй чекати відповіді в санках. Вона не мала сили зійти східцями нагору.

Минуло декілька довгих, надто довгих хвилин напруженого, боязкого, тривожного чекання. Аліна дивилась на вікна квартири, де мешкав Микола Іванович.

— Що там?

Та ось виходить з дверей Філатов. Обличчя його сяє. Він каже:

— Живий, і є сподіванка, що видужає. Заходити до нього на помешкання заборонено — про що є на дверях об'ява: «Прохають не дзвонити, а звертатись за відомостями про стан здоров'я до Н. С. Катенина, в сусіднє помешкання».

Філатов провів Аліну до Катенина. Добрий приятель Миколи Івановича стрів її з радісною посмішкою. Він розповів, як почалася недуга Миколи Івановича, розповів, що Микола Іванович довго змагався з хворістю, не хотів лягати в ліжко, примушував себе рухатись і працювати, та праця не лагодилася, він нервувався, галасував, кричав, а мати його Тетяна Петрівна, не розуміючи, що в нього маячня, і бачивши, що він сидить у себе в кабінеті на підлозі і рве на шмаття папери, умовляла його не «чудачить».

Тим часом на вечір того ж дня захворіла й Тетяна Петрівна. За якусь добу вона буквально згоріла від крупозного запалення легенів. Гнітюче враження справляли ці панахиди над небіжчицею, коли за стіною в нестямі й тифозній маячні метався, кидався й хрипів Микола Іванович. Він не освідомлював, що робилося в сусідній кімнаті й вигукував якісь незв'язні слова й речення.

Не було вже й сподіванки врятувати Миколу Івановича, вже й купили на Смоленському кладовищі поруч два місця: одне для матері й друге для сина. Але тепер усе гаразд: криза минула й, хоч і надто поволі, та хворий починає видужувати.

Оселилась Аліна тут же на Васильївському острові поблизу в готелі, щоб двічі на день одвідувати Катенина й питати його про здоров'я. До самого Миколи Івановича її не пускали, боячись, що це може надто схвилювати хворого.

Та видужував Микола Іванович надто поволі. Він лежав абож сидів у вольтерівському кріслі, говорив не

завжди свідомо й у хворобі своїй лишався вірний собі й своїм дивацтвам.

Якось дозволили побачити Миколу Івановича Мордовцю. Мордовець увійшов до залі, де лежав хворий, і здалеку привітав хворого; той стиха відповів йому. Данило Лукич сів і мовчав.

— А Васька не з'їв птаха? — спитав Микола Іванович.

— Ні, не з'їв. Клітку поставили на шафу.

Було видно, що він у маячні, хоча його й справді цікавив птах, що жив у клітці в кабінеті. Тихенько Мордовець вийшов. До хворого пішов Пипін.

Іншого разу, 25 лютого, Мордовець, бувши у Миколи Івановича, щоб розважити його чимсь, сказав, що завтра буде панахида по Шевченку і що ввечорі в клубі співатиме Вересай. Коли Костомаров почув це, він сміливо заявив:

— І я поїду Вересая слухати. Я давно його не чував.

Лікар, що був коло нього, з посмішкою відповів:

— Гаразд, гаразд, Миколо Івановичу! Та для цього ми з *сиділкою* спробуємо посадовити вас у крісло, а тоді вже поїдемо й Вересая слухати.

Після цього хворий почав нести якусь нісенітницю. Він запевняв, що лежить не в *спальні*, а в римському колюмбарії, що до нього ночами приходять різні тіні, що якийсь запорожець встає з могили, одвідує його й вони розмовляють з ним, та кіт Васька задавив його птаха.

Коли Мордовець почав захищати благоповодження його Васьки, то Микола Іванович сердився й уперто настоював, що птаха задавлено й що його задавив чужий кіт, який непомітно забрався до кабінету. Вийшло, що хворий мав рацію. Клітка справді була порожня.

Так прождала Аліна в готелі більше двох тижнів, незмінно навідуючись до Катенина. Тоді, одного разу, Катенин і каже Аліні:

— Лікарі та й ми всі прийшли до думки не тільки дозволити вам одвідати Миколу Івановича, та навіть

просимо вас про це. Це розважить його й полегшить йому сприйняти звістку про смерть Тетяни Петрівни.

На тому згодились. Катенин пішов до Миколи Івановича, щоб приготувати його до зустрічі.

— Я забувся сказати вам, Миколо Івановичу, що за час вашої хвороби багато осіб бажало одвідати вас, багато запитувало про вас телеграмами й листами й, між іншим, була також телеграма з Ромен від А. Л. Кисіль.

— Була? Треба відповісти, щоб вона приїхала. Телеграфуйте, щоб негайно приїхала! — відповів свхильований хворий.

— Вона сама повідомила, що їде й повинна прибути сьогодні об 11 годині кур'єрським потягом.

— Пошліть за нею карету! Поїдьте зустріти її! Накажіть приготувати чай, сніданок, кімнату! Та чи це певно, що вона зараз приїде? — переривчасто запитував Микола Іванович.

— Так певно, що головою моєю ручусь за це — і піду до себе, щоб зустріти Аліну Леонтіївну й привести її до вас.

Від хвилювання пульс у Миколи Івановича значно збільшився. Слабкий і виснажений, він хтів сам піти зустрічати Аліну, але, швидко підвівшись з крісла, упав у нього. Лікар, що був при хворому, дав йому приготувану заздалегідь порцію крапель. Коли Микола Іванович заспокоївся, лікар пішов на помешкання Катенина сказати Аліні Леонтіївні, що вона може «приїхати».

Вигляд хворого був сумний. Занепале, худе, старече обличчя і якісь каламутні очі з синіми мішками й до того без окулярів, халат, в якому губилося виснажене тіло, посаджене в глибоке вольтерівське крісло — усе це справляло тяжке враження. Не зважаючи на те, що повітря в кімнаті освіжали, ясно почувся тонкий, але гострий сморід трупа.

Побачивши Аліну, Микола Іванович хапливо сказав:

— Приїхала, спасибі; я трохи дуба не дав, добрі люди

виходили, а бідна мати лежить у чужій хаті, хоча й у добрих людей, та ти знаєш, що вона українка з простих селянок і за сором вважатиме помирати десь у чужій хаті, а не в себе чи в сина. Хочу перевезти її додому, кажуть: не можна, дуже слабка; хочу одвідати — знов не можна, слабкий, кажуть, я сам. Ось і радий я, що ти поїдеш до неї й скажеш мені всю правду — чи можна перевезти її додому чи ні. Спочинь, дадуть тобі чаю й чого хочеш поснідати й їдь, Бога ради, до матушки.

Аліна поїхала. Ледве повернулась Аліна зі своєї подорожі в Смольний, до дочки і «до матушки», як хворий засипав її запитаннями:

— Ти бачила Сонічку, сподіваюсь, вона здужає? А матушка, чи пізнала вона тебе? Розмовляла? Притомна?

Відповіла:

— Матушка не пізнає нікого, непритомна й не розмовляє!

— Не витримає тяжкої хвороби, а мене до неї не пускають! — сказав Микола Іванович крізь сльози.

Аліна дала йому крапель, заспокоїла обіцянкою попросити лікарів, щоб йому дозволили одвідати Тетяну Петрівну, благала поберегти себе.

Микола Іванович заспокоївся і спав вночі добре. Лікарі найшли, що йому краще й дозволили сказати про смерть матері.

Другого дня прийшов Н. Н. Ге (відомий художник), у якого як запевняли Миколу Івановича, лежала хвора Тетяна Петрівна.

Посипались запитання. Ге уперто мовчав.

Стурбований Микола Іванович закричав:

— Ви мовчите, значить, безнадійна — помре, бідна, сумна, що помирає не в сина, а в добрих чужих людей?

— Заспокойтесь, Миколо Івановичу, ваша мати померла у вас, коли ви лежали в нестямі. На щастя, вона не усвідомлювала, що ви хворі й що вона помирає.

Микола Іванович швидко підвівся з крісла й сказав:

— Господня воля! Що робити!

Тихі сльози потекли по схудлих його щоках. Він простягнув руки до Аліни, ніби закликаючи її допомоги, і, ніби підкошений, упав у крісло.

Миколу Івановича лишили на піклуванні Аліни. За його проханням вона переїхала з готелю до нього на помешкання й тут оселилась.

Наприкінці квітня, коли Микола Іванович видужав остаточно, вони вдвох з Аліною вирушили спочатку до Києва, а потім у Дідівці.

9 травня року 1875 у Дідівцях Микола Іванович повинчався з Аліною. Аліні було коло сорок п'ять років, але вона виглядала старішою за свої літа. Лице її зберігало сліди минулої краси, спокійно і твердо дивились її серйозні, розумні чорні очі, хоча й було щось скорботне у виразі гарних уст. Чорне з легкою сивиною волосся було гладко зачісано «на проділ» і прикривалось мережаною «наколкою». Вона одягалась гарно й чепурно, хоч і просто. Вона була гарно вихована, мала прекрасні манери, поводитись стримано й тактовно. Вона приваблювала до себе своєю ласкавою й милою привітністю. Вона викликала на одвертість й зацікавлювала собою.

Аліна Леонтіївна була добре освічена, багато читала й мала тонкий художній смак. Вона стала секретарем у Миколи Івановича, за його вказівками розшукувала й переписувала потрібні для його роботи матеріали й цілими годинами голосно читала йому, бо сам він не міг читати через слабкість зору. До того ж вона була дуже добра господиня і держала дім у зразковому порядку.

Та, одружившись з Миколою Івановичем, Аліна йшла на подвиг.

З року в рік здоров'я Миколи Івановича все більше й більше псувалося і зір слабшав, нервовість і роздрато-

ваність, примхи й чудацтва робились все надзвичайніші і, завжди розгублений і відсутній, Костомаров не міг сам без сторонньої допомоги зав'язати собі краватку або ж дістати хустку з кишені чи запалити люльку.

Ранок. Микола Іванович збирається йти працювати в архів, стоїть і палить цигарку. Аліна одягає його, чистить, засовує хустки в кишені, пера, записну книжку, окуляри... Він вередує, що йому вже час іти, що вона гається, що його затримують... Він виривається й біжить, а Аліна навздогін натягує вже в коритарі на нього пальто.

Кволий і блаженський, він бував іноді зовсім безпомічний.

Була в Миколи Івановича боброва шапка, дуже тепла, яку він любив і носив, коли було холодно. В одну з неділь вийшов Микола Іванович до церкви. Ждуть його повороту. Дзвінок. Аліна Леонтіївна пішла одчинити двері. Увійходить Микола Іванович. Комір його великого хутра піднятий, у руці палиця, а голову зав'язано білою носовою хусткою. Легко уявити собі, який кумедний вигляд був у Миколи Івановича з головою в білій хустці, з розмаяною сивою бородою і розгубленим обличчям.

— Миколо Івановичу, — питає здивовано Аліна Леонтіївна, — нащо це ти хусткою зав'язався?

Микола Іванович дивиться збентежено.

— Шапки нема, — похмуро відповідає він.

— Як нема шапки? Що таке ти кажеш?

— Кажу тобі, нема в мене шапки. Пропала шапка! — гнівно відповідає він.

— Як же пропала? — дивується Аліна Леонтіївна, — загубив ти її чи що?

Тут тон Миколи Івановича з похмурого й роздратованого стає смутний, трохи не плачливий.

— Украли шапку, хлопчачки вкрали!

— Як украли? Які хлопчачки?

— У церкві хлопчачки. Я вийшов із церкви, шапка в руках. У притворі тісно, кругом хлопчачки, ну, і вкрали! — скаржиться Микола Іванович.

— Та ти її, мабуть, з рук випустив?

— Та не випускав я її. Хлопчаки відняли шапку. Я на паперть вийшов, шапки нема, й усі хлопчаки розбіглись.

У голосі Миколи Івановича відчувалась гірка образа на хлопчаків і цілковита безпорадність.

— Ну, нічого, нічого, аби тільки ти не застудився. Випий гарячого чаю з ромом.

А за обідом Данило Лукич Мордовець дразнив Костомарова:

— Оце так мужик добрий! Хлопчаки в нього шапку з рук вкрали.

Микола Іванович уже пересердився й весело сміявся.

Вередування і справжня хворість у нього тісно сполучувалися. Вередливий старик одживав і, одживаючи, мучив себе й інших.

Після смерті матері Микола Іванович, пригадуючи колишні з нею сварки, почав уважати себе за єдиного винуватця в цих сварках, завжди несправедливого, що без краю мучив свою безневинну «святую» матір.

Кому не доводилось, втраявши близьку й кохану людину, згадувати з болем у серці все те образливе, несправедливе, погане, що ви зробили цій людині за її життя, і як гаряче хотілося б поправити всі найменші провини. Свідомість того, що це вже неможливо, непоправно, гострою гіркотою лягає на серце.

Микола Іванович доходив до цілковитого розпачу від учинених тяжких гріхів своїх. При своїй палкій вдачі Микола Іванович гризоту свого сумління обертав в важкий і непереможний кошмар. Він називав себе:

— Недолюдком, злочинцем, вбивцею!..

Останнє самообвинувачення походило з того, що його мати, 80-літня бабуса, готуючи для нього, коли він захворів, якийсь особливо смачний і ситний суп, застудилася й заслабла.

Під час цих гострих нападів розпачу Микола Іванович кричав:

— Я великий грішник! Я вбив свою матір!

У такі хвилини навіть Аліна Леонтіївна була цілком безсила: ні благання, ні умовляння не допомагали. Єдина людина, що вміла заспокоювати Миколу Івановича, був о. Стефан Опатович, за яким і посиляли в таких випадках. Тільки пан-отцеві й щастило заспокоїти своє дивне «духовне чадо».

Десять років шлюбного життя Аліни й Костомарова (Микола Іванович помер року 1885) обернулись в кумедну, смішну й жалю гідну химеру.

Подануть Миколі Івановичу курячу котлетку, зроблену за всіма правилами вищого кулінарного мистецтва. Микола Іванович колупає її виделкою і, поклавши в рот малесенький шматочок, сердито бурчить:

— Самі жили. Не можна й розжувати!.. — Бурчачи й скаржачись, що «нічого їсти», Микола Іванович сердито відсовує від себе тарілку.

Аліна Леонтіївна мовчки бере в нього тарілку й виходить. Хвилин за 10-15 приносить ту саму підогріту котлетку і ставить її перед Миколою Івановичем. Він куштує. На обличчі задоволення, і він їсть усмак.

— Оце інша річ — як пух.

З приводу кожної найменшої дурниці він «гарчав білим ведмедем». То він кликав смерть, бо люлька кепсько палиться абож чубук не прочищено абож цигару не з того боку сам запалив. — «Осліп! Під три чорти усе...», то закидав Аліні її шляхетське походження, бо вона намагалась одягнути його тепліше, щоб старий не застудився:

— Шляхетські вигадки! Я мужик, не можу застудитись.

А коли застужувався і кахикав на ввесь дім з страшним харкотинням, уперто обстоював:

— Це в мене нерви, а не застуда.

(У мужика — то нерви...).

Раз якось у Миколи Івановича злетіли з носа окуляри

й упали на підлогу. Йому хтять їх підняти, але він кричить:

— Я сам, я сам!

Спускається на підлогу, довго мацає руками, нарешті, окуляри знаходить і одягає їх на ніс, але з підлоги не підіймається і сидить на карачках. Усі дивляться на нього, не розуміючи, в чім справа. Нарешті, він сердито кричить:

— Та допоможіть же мені — я не можу встати!

Або влізло в голову Миколі Івановичу щодня мінати крохмальну сорочку.

Звичайно, після одного дня носіння сорочка зостається чистою — її підпрасують і подають йому. За кілька днів Костомаров здогадався, в чім справа, що його піддурюють, і почав уживати особливих способів: він скидає сорочку, починає топтати її ногами, м'яти, бруднити, посипати попелом і недопалками з попільнички.

Отже, довелося подавати йому щодня чисту сорочку, аж доки в нього не минула ця чергова примха.

Або:

Ніч, п'ятьма, тиша. У Миколі Івановича безсоння. Йому не спиться. Натомлена за цілий день від клопотів по господарству й від чудацтв Миколи Івановича в сусідній кімнаті задрімала Аліна Леонтіївна.

Костомарову нудно. Він нудьгує і нудиться, а тоді починає стогнати, спершу потихесеньку, а потім все дужче й дужче, поки не розбудить «барині».

— Що з тобою, — питає Аліна Леонтіївна, — може, знов корчі?

Бувало три виходи: абож, збудивши Аліну, Костомаров удає, що заснув і запитання не чує, або «бариня» гріє воду для грілки і ставить Миколі Івановичу на живіт, або вона бере книжку, запалює лампу, сідає коло ліжка й починає йому голосно читати, поки він не засне.

... Весільний бенкет було справлено перед коханням, оберненим у трупне «ніщо».

ДОКТОР СЕРАФІКУС

РОЗДІЛ I

Мінливо й мляво перебігають світлі струмки по великій круглій фонтанній мушлі. Зміна білявих струмків в абстрактних арабесках тіней розбиває увагу своєю безпредметністю. Перебіг тіней, падіння бризок, плюскіт води символізують для Комахи усталений спочинок на півгодини в скверику, коли він, напрацювавшись у бібліотеці, повертається додому.

Після врочистої мовчазности бібліотеки, де лунке шепотіння й рип пера виростають у погрозу уявленої катастрофи, після книжкової тиші, коли біла одноманітність прямокутників паперу, книжок, лискованої площини стола замикає в собі обрій вражень, — зелень дерев і дитячий метушливий галас заспокоюють. Галас заспокоює тим, що дратує.

Ірця біжить, підстрибуючи, назустріч:

— Дядько Комаха прийшов. Дядько Комаха! Добридень, дядю Комахо!

Дядя Комаха обережно стискує маленьку руку, кладе свого портфеля з книжками на лавку й сідає.

— Добридень, Ірцю! Як ти себе почуваєш?

— Дякую, дядю Комахо. Гарзд. Покажи, які в тебе сьогодні книжки.

Власне, її цікавлять не книжки, а малюнки. Ірці байдуже, що дивитись, аби дивитись. Вона охоче переглядатиме й праці акад. Павлова, і Рошерівський «Mythologisches Lexikon», і атлас Мікенських розкопін, і

таблиці з уламками посуду в трипільському УАН-івському збірнику, і портрет Ервіна Роде або Федора Вовка.

В Ірці досить розвинене почуття умовности, щоб на свої запитання задовольнитися з тих двох відповідей і пояснень, які вона дістає від дяді Комахи, дарма що деякі з цих відповідей межують із знуцанням.

— Що це? — питає Ірця, показуючи малюнок доби палеоліту, де на камінці вирізьблено не то ведмедя з головою коняки, не то коняку з лапами ведмедя.

— Це, — пояснює Комаха з щирою й нелідробленою сумлінністю людини, що звикла ніколи не зважати на аудиторію, — це рінерит з оріньякської стоянки Реб'єр.

Дівчина одриває голову від книжки, щоб подивитись, чи він жартує, чи ні. Упевнившись, що він говорить серйозно, і, муслячи п'ятерицю слиною, вона перегортає сторінки далі.

Людські постаті в тваринних машкарах, подібні на американських мавпочок з дротяними ніжками, привертають увагу Ірці. Ірця тикає брудними заслиненими пальцями, лишаючи на сторінці пляму, і питає:

— А це?

— Це малюнок на костяній тараккалі Мадленського шару з-під скелі Меж на півдні Франції. Оці-о люди танцюють святий танець сарн.

Ірця захлинається од веселого реготу.

— Які смішні! Які вони смішні! І я хочу так!

Ірця починає плигати, у стилізованій подібності відтворюючи рухи людей кам'яного віку.

Таблиці в книжках з рефлексології можуть зворушити її не менше од картин сучасних французьких та німецьких експресіоністів. Цікавість Ірчина така різноманітна й всеосяжна, що досягає ступенів мудрої й лагідної байдужости: їй байдуже, що дивитись, аби дивитись. Усе вона сприймає з однаковим захопленням. Не любить Ірця лише тих книжок, де нема малюнків, ані таблиць.

Перегорнувши таку книжку з початку до кінця і ще раз розкривши її, щоб саму себе перевірити, вона розчаровано каже:

— Який ти, справді, такий, дядю Комахо!

— Який?

— А такий... — вона підшукує слова і несподівано для себе знаходить: — Такий абсолютний дивак!.. Навіщо ти носиш з собою зовсім порожні книжки?

Комаха заздрить Ірці. Після тридцятьох років усі книжки здаються прочитаними і всі продуманими. Він уже пізнав ту гірку огиду пересичености перед книжками, отее *taedium libelli*, що з року в рік збільшується і що від нього попри всі зусилля вже ніколи не можна звільнитись, коли зникає колишня юнацька віра в книжки і марною стає надія, що якась нова книжка раптом, як виграш у лютерії, принесе несподіваний дар визволення.

Така доля кожної людини, що має справу з книжками. Книголюби, які все своє життя проводять у бібліотеках, приходять до бібліотеки з любови до книжок, щоб серед книжок загубити її. Бібліофіли, бібліотекарі майже ніколи не пишуть книжок. Іноді, правда, серед них можна натрапити на осіб, що з маніякальною упертістю протягом десятиліть незмінно працюють над однією якоюнебудь працею, але вони ніколи її не кінчають.

Це як у шлюбі: перше почуття оджито, і від кохання лишилася тільки звичка, якої нема змоги з себе скинути. Коли й є будь-які рештки кохання, то тільки ті, що притаманні звичці. Тільки звичка, та ще млявість і байдужість не дають повстати проти колишнього кохання й обернути його в ненависть, спалити його, як Герострат спалив храм Діяни Ефеської й Омар, небіж Магометів, — Олександрійську бібліотеку.

В віці, через який уже переступив Комаха, і думки, і книжки здаються такими нерадісними й безобрійними, як і дні, що їх віддано книжкам, лекціям і бібліотеці. В

байдужості Комахи не лишилося вже жадної краплі цікавості. Нічого, окрім звички.

Ірцю турбує питання: «Чи буде ще раз літо?» Для неї рік — доба. Рік згодом вона зовсім не та, що рік тому. Для Комахи дні, тижні, роки зливаються в один одноманітний плин, що в ньому тижні, місяці, навіть роки линуць і зникають непомітно. Для Ірці кожен день — відкриття нових країн і незнаних обр'їв. Невеличкий обшир коло неї в садку, на майдані, де вона бавиться, ховає безліч ніким не знайдених і не уловлених скарбів. Кожен новий наступний день для неї — радісний і щедрий подарунок всеблаготі долі. Для Комахи день замкнено в усталений розклад незмінно в певні години і хвилини повторених вулиць, бльокнотних нотаток, прочитаних лекцій, перегорнених сторінок, списаних аркушів і переглянутих студентських справ. Для Ірці день безмежно довгий. В розпорядженні Комахи є лише півгодини, коли він дозволяє собі посидіти в садку, погрітись на осінньому сонці, порозмовляти з Ірцею — єдиний його протягом дня співрозмовник, — щоб потім поспішати додому, заснути на годину і сісти ввечері знов за книжку, коректи й рукописи.

З людьми Комаха ніяковий, стриманий і мовчазний. З Ірцею він балакучий і веселий. З Ірцею він навіть жартує і бавиться, чого в інших випадках од нього аж ніяк не можна було б сподіватись.

Комаха з Ірцею приятелюють нещодавно. Яюсь, нудьгуючи в півдрімотній утомі після кількох лекцій в ІНО та сидіння над книжками, Комаха спочивав на лавочці в садку, а коло нього маненька дівчинка ліпила з землі, якої вона нашкребла на доріжці, піріжки. Дівчинка була стандартна п'ятилітня дівчинка: огряденька, пухка, рожева, ясноока й ясноволоса.

Десь на перехресті надривно дуділи в дудки комборбезні карасинщики, трамваї дзвеніли і гуркотіли, вози, вантажені вугіллям, здригались на бруку вулиці, хлопчики вигукували останні новини про вибори в

англійський парламент, святкування МЮДу, таблиці вигравів.

Вересневе сонце гріло м'яко й лагідно. Соняшні плями тремтіли на доріжках, посипаних жорствою. Фонтан плюскотів, і ясні струмки перебігали на великі й круглі фонтанні мушлі. Малі діти гуляли на майданчику коло фонтану, наспівуючи, присідаючи, розкидуючи руками: «Отакий високий! Отакий широкий!» Це про пиріг... Серафікус куняв. Дівчинка коло нього копірсалася в засміченому поросі. Вона щось шепотіла, заглиблена в свої справи, відсутня для всього того, що не стосувалося до її роботи. Дівчинка сподобалася Комасі своєю серйозною уважністю. Він розглядав її згори вниз крізь лінзи своїх окулярів, але вона не звертала на нього уваги. Він не існував для неї, як не існувало й нічого довкола, окрім купки пороху та бруду, з якою вона вовтузилася.

Діти то є діти... Коли скласти пальці «козою», зробити страшні очі та погрозливо приказувати: «коза-дереза, за півбока луплена», ніби й справді коза хоче рогами забороти, діти регочуться до гикавки. Спосіб бавитися з дітьми загальноживаний і традиційний.

Щоб зав'язати знайомство з дівчинкою, Комаха скористувався з цього малооригінального, досить трафаретного звичаю: пальці, складені, ніби роги, схилена голова та приказка речитативом.

Дівчинка одступила на крок:

— Де ти навчився такого хуліганства? Я такого не люблю!

Вона була надто серйозна й надто обурена, ця поважна й незалежна п'ятилітня дівчинка, щоб Комаха не засміявся. З чемности дівчинка на його сміх відповіла посмішкою. Вона не хотіла ображати чужого дядю, що не вмів поводитися з дітьми. Вона трималася з дякою протекціонально, як старша, досвідченіша й розумніша. Такий тон і манеру в ставленні до Комахи вона засвоїла з перших же днів знайомства з ним.

На звичайне запитання, з яким годиться звернутися до малої дитини:

— Як твоє ім'я? — вона відповіла не відповіддю і не мовчанкою, крутячи пальцями кінчик фартушка й сором'язливо дивлячись убік, а запитанням від себе:

— А тебе?

А тому, що незнайомий дядя міг не зрозуміти, про що його питають, вона, уточнюючи, повторила запитання:

— Як тебе звуть?

Він відповів:

— Комаха!

Вона підвелась, відступила вбік, заклала вимазані рученята за спину, виставила наперед своє кругленьке черевце і запитала:

— Справді?

— Справді.

Дівчина замислилась. Вона повернулась до нього всім своїм тулубом і досить довго розглядала Комаху, його обличчя, вбрання, руки, довгі ноги й великі черевики. Вона обдивилася його з ніг до голови. Тоді підвела очі — такі прозорі і ясні, — ще дещо поміркувала й, прийшовши до певного логічного висновку, сказала:

— А чому ти такий дуже великий, якщо ти комаха? Аджеж комахи бувають маленькі?

Вона ще раз поглянула на нього, великого, гучного-лосого й чудного. Надто чудного, щоб бути подібним на людину, і надто великого, щоб бути тотожним комашині. Вона шукала поєднання суперечностей, логіки в явищах, що спростовували одне одне.

Якщо цей Комаха і був людиною, то якоюсь іншою, не такою, як уся решта. Попри всю свою грузьку, тяжку масивність, він здавався абстракцією й фікцією. Швидше, справді, не людина, а похмурий ґном, що живе в таємних льохах, глухих, заплутаних підземних переходах, відлюдкуватих самотніх печерах, що не звик бувати серед людей і радіти, побачивши сонце. У нього було

щось од гомункулюса, колби, лябораторії, од легенди про Фавста, од плянківських теорій, од химер, ілюзій, схем і формул. Ані його величезне тіло, ані його червоне, голене, подібне на шматок свіжого м'яса, обличчя не переконували в реальній правдоподібності його існування.

У Комахи була непропорційно велика голова з опуклинами на чолі, а на м'язистому широкому носі він, надто короткозорий, замість окулярів носив складні лінзи, що в них світло розкладалося на геометричні блиски, на трикутники, куби, квадрати, ніби геометризоване світло перетворювалося на математичну схему. Сказати б, носив він свої важкі лінзи не для того, щоб дивитись на світ і людей, а з навмисною метою експериментувати над світлом.

Ірця оглядала, зважувала, міркувала, оцінювала і тоді, після павзи, висловила певне гіпотетичне припущення:

— Може, ти не проста комаха, а такий великий комашиний тато?

І тоді відповіла на дядине попереднє запитання:

— Мене звуть Ірка!

Але, за деякий час, внесла поправку:

— Ірусенька!

Це здавалось їй переконливіше і певніше, якомсь ніжніше й інтимніше. Очевидячки, вона дійшла до висновку, що дядя, який з нею почав розмову, заслуговує на довіру й визнання. Можливо, вона захотіла підобритись або виставити себе в кращому світлі («Ірусенька, гарна дівчинка», а не так: «Ірко, йди сюди!»).

— Я живу там! — сказала вона і показала пальцем на будинок через вулицю за сквериком. — А де ти живеш?

— Я живу там!

Він махнув рукою в напрямі будинку, де мешкав.

— Далеко?

— Не дуже!

Наступного дня Ірця перша підійшла до Комахи, спинилась у кількох кроках від нього, заклала руки за спину, схилила голову набік і з хвилину роздивлялась. Уважно роздивившись, вона запропонувала Комасі:

— Коли ти комашиний тато, то я хочу бути за комашину маму! Ти нічого не матимеш проти?

Одержавши згоду, Ірця побігла розповісти сенсацію своїм приятелькам.

Вона пишалась перед іншими дівчатками, що гуляли в скверіку, з надзвичайности свого нового знайомства. Шанобство маленької жінки було задоволене вщерть. Така екстравагантна шлюбна угода!..

Комаха міг бачити, як приятельки Ірчині, ховаючись за деревами й обережно, з цікавістю й жахом визиращучи з-за дерев, дивилися на нього, а Ірця пояснювала:

— Це комашиний тато!.. У нього є комашині лапки, тільки він ховає їх, а комашині вусики він голить. Я все знаю, бо я комашина мама: він сам просив мене, щоб я була за його комашину маму.

Останнє твердження Ірчине не зовсім відповідало дійсності, та Ірчине серце було таке повне ясного захоплення, що не варт було зважати на будь-які дрібні неточності. Істина деталей повинна була гармоніювати з істиною цілого.

Того дня Ірця зустріла Комаху з хитрою й задержуватою посмішкою:

— А я знаю щось!

— Що ж ти знаєш, Ірцю?

— А я знаю щось.

— Скажи, що.

— А я не скажу!

— Чому ти не скажеш?

— А так, не скажу!

— Ну, не скажеш, і не треба.

Але це не було цікаво: «Не треба!» Вона мусіла була

поділитися з кимсь тайною, що її вона знала, й дівчинка почала знов:

— А я знаю!

Пританцьовувала й приспівувала:

— А я знаю!.. Знаю!.. Знаю!..

— Ну, кажи вже!

Тоді, сяючи, порожевівши, урочисто проголосила:

— Я знаю, де ти живеш!

— Де?! Ось там, за садом. В отому будинку на розі!

— А ось і неправда! Я знаю щось інакше!

І, знизивши голос, вона ткнула пальцем у землю і тихенько промовила:

— Ти живеш тут! Я бачила!

— Що ти бачила?!

— Я бачила, як комахи через дірочку в землю залазять. Ба-агато комах! Я сама бачила.

Це було остаточно певно, як вона бачила. Та дядя Комаха продовжував заперечувати:

— Алеж, моя мила Ірцю, це неможливо. Я такий великий, а дірочка, через яку лазять комахи в землю, зовсім маленька. Ти ж розумієш, що це аж ніяк не можливо!

Ірця розуміла. Вона ладна була розплакатися. Вона почувала себе ображеною. Вона надула губи. Вона одвернулась од Комахи і навіть відмовилась од запропонованої їй цукерки. Чи варто було жити в світі, їсти цукерки, спати, бути гарною й слухняною дівчинкою, якщо твої гадки хибні й твої припущення розходяться з дійсністю? Вона пішла сумна й насумрена.

Наступного дня дівчинка сяяла:

— Я знаю, — сказала Ірця, — як ти це робиш. Тепер я знаю, ти йдеш далеко, далеко! Дуже далеко йдеш. Тоді ти стаєш маленький, зовсім маленький, і тоді ти влазиш у дірочку!

Логічна структура висловленої думки була бездоганна. Все непотрібне було відкинута, і лишалась одна

чисто розумова конструкція, що в ній не було нічого зайвого чи принесеного ззовні.

В Ірчиному житті наступив комашиний період. Вона годинами могла сидіти коло комашниці й розглядати комах та їх ретельну господарську метушню. З матеріною уважністю вона дбала за комах.

Якщо якась комашина лізла через доріжку, вона брала її й клала на травку газону.

— Дурне малятко!

Приносила цукерку й розламувала на дрібні крихти.

— Це для вас! Їжте!

Її серце було сповнене саможертв.

З докором вона кидала Комасі:

— Чому ти ніколи не даєш комахам їсти?

І, шукаючи для нього прощення, висловлювала гадку:

— Ти, мабуть, приносиш їм їсти вночі, коли всі сплять, щоб ніхто не бачив?.. А що вони їдять?

Щоб відповісти на Ірчині запитання, Комасі довелося перерхитати Фабра.

Їх взаємини розвивалися цілком нормально. Були принесені ляльки, і Ірця познайомила Комаху з тим оточенням і тими особами, в колі яких їй доводилося існувати.

— Скільки тобі років, Ірцю?

— Торік було десять, а цього — п'ять!

Вона не запитала й собі Комаху, скільки йому років. Діти не питають про це дорослих, бо, очевидно, це малоістотна справа. Але вона меланхолійно зауважила:

— Я скоро стара буду.

Це було несподівано.

— Що ти, Ірсю! Чому так?

— Я швидко расту!

До дяді Комахи Ірця відчувала особливу ніжність, — вона гладила його волосся, руку, обличчя, і з невисловленим бажанням, не наважуючись попросити скинути

черевики, щоб поглянути на його комашині ноги, вона злізала йому на коліна, обіймала за шию й зазірала йому в вічі. Вона сподівалася, що й без її прохання, він і сам якось здогадається скинути черевики й тим зробити їй приємність.

Спіймавши комашину й показуючи, Ірця запитувала:

— А це твій? Вони всі твої, татові, чи, може, є й інші, окрім тебе, комашині тати? Ти мусиш мені показати інших тат, які вони. Отой дядя, що сидить на тій лавці, теж комашиний тато? Він до тебе подібний. Ти не знаєш? Я побіжу, запитаю.

Василь Хрисанфович почував себе досить ніяково, коли Ірця, схопившись, бігла до незнайомого дяді і питала: — Ти теж дядя Комаха? — а тоді вихром неслась назад і голосно заявляла:

— Ні, той дядя сказав, що він ні, що він не дядя Комаха!

Іноді Комаху Ірця застерігала:

— Обережніше! Ти ледве не розчавив бідну комашину. Який ти, далєбі, такий...

І все ж таки в їх стосунках було щось непевне, сумнівне і хистке. Щось, що викликало в дівчинці стурбованість, народжувало внутрішню тривогу. Не важко було помітити, що в середині її відбувалася велика боротьба, яка примушувала її страждати.

Ірця була надто твереза дівчинка, щоб за деякий час не перевірити свій комашиний ентузіазм, дядю Комаху та віру свою в нього. Вона підійшла, обдивилась його з усіх боків, обмацала черевики, потягла за штани, торкнулася рукою піджака, обережно, ніби боячись, ніби остерігаючись, що щось може трапитись. Тоді, переважуючись, сопучи, влізла на лаву, забралась Комасі на коліна, торкнулася щік, зняла окуляри, зазірнула в вічі, розстебнула піджак, обмацала жилетку, краватку, сорочку, зідхнула важко й запитала:

— А ти, дядю Комахо, людина?

Комаха не зрозумів.

— Ну, а як же, Ірцю, розуміється, людина.

Вона допитувалася:

— Всерйоз людина, чи ти тільки кажеш? Зовсім чи тільки настільки?

Вона показала кінець пальця.

— Всерйоз, Ірцю! Цілком всерйоз. Така ж людина, як і ти, як і твої тато й мама!

— Не може бути! — сказала роздратовано Ірця і тупнула ногою.

Вона заперечувала людську істоту Комахи, заперечувала рішуче й категорично.

— Отже, ти не справжня комаха? Чи це ти все тільки навмисне, тільки так?

Що сказати? Як відокремити в собі умовність свого імени й себе як людину? Комаха міг би говорити про ейдотичні смисли, він міг би процитувати останні книжки Лосева і його думки про формули категорій, що входять в тетрактиду «А»: нейменована та іменована істота тотожна зі своїм ім'ям як суцільним видом своєї найменованості і відмінна зі своїм ім'ям як нейменована, але як пояснити дівчинці відмінність особи й імени?

— Я, — сказав він, плутаючись, і плутаючи, і не сподіваючися щось розтлумачити, — я Комаха, тільки я не комаха, а... а так... Ну?..

Ірця зрозуміла його:

— Ти, значить, зовсім не комаха, а просто Пупс!

У цій короткій Ірчиній фразі було сховано досить презирства й іронічного розчарування.

Смішний, товстий, недоладний дядя Пупс! Це був удар у саме серце. Аджеж одне діло приятелювати з таємничим і привабливим своєю загадковою надзвичайністю комашиним татом, і цілком інше — з людиною, подібною до пупса. У пупса товсті щоки, велика голова й вирячені очі. Тягнувши за ноги ляльку, Ірця принесла рожевоголового пупса. Вона уїдливо сказала:

— Це ти! Це ти такий! Це пупс малий, а великий дядя Пупс в окулярах — ти сам!

Вона бажала помститися, відплатити за розчарування, але вона не була злою дівчинкою. Ні, серце її було сповнене любови, ніжності й всепрощення.

Вона притулилась до колін Комахи й прошепотіла — вона хотіла втішити його:

— Ти не сумуй! Це ще нічого, що ти не комашиний тато, а тільки пупс. Пупс теж гарний, дарма що він смішний і недоладний. Я люблю його! Я дуже люблю тебе, дядю Пупсе!

Комаха сконфужено й стурбовано почервонів.

— Та це я так!.. Я гуляю!

Корвин зник за каламутно-жовтою запоною дощу з думкою про чергове дивацтво Комахи: химерну Комашину витівку — гуляти в дощ...

*
* * *

Розділ II

Комаха-Серафікус-Дядя Пулс звик до дівчинки.

Похмурий дощовий день, коли Ірця не виходила гуляти в скверик, втрачав для Комахи будь-який сенс. Попри всю свою організовану ретельність, Комаха не був гарантований од химерних примх і невизначених настроїв. Бачити щодня Ірцю зробилось для нього потребою.

Дощ ішов три дні. Три дні Комаха не бачив Ірці. Три дні він відчував себе незадоволеним. Навіть нове число «Archiv für klassische Altertümer» не принесло йому втіхи, дарма що там була надрукована розвідка Вілльямовіца-Мюллендорфа, а в одній з рецензій, вміщених у часописі, було згадане його власне ім'я, з посиланням на його книжку «Особливості синтакси грецьких написів у ляпідарних пам'ятках північного Причорномор'я».

Комаха гуляв по вогких доріжках скверика. Можливо, він сподівався дочекатись Ірці, можливо, звичка спочивати в скверику примушувала його, як завжди, не зважаючи на дощ, висидіти усталені півгодини на лавочці. У скверику він був сам. Патьоки води текли з доріжок на тротуар і вулицю.

Художник Корвин, високий і тонкий, подібний на розкриті ножиці, з гострим, як у Гоголя, носом, перебігаючи повз скверик, привітався з Комахою.

— Чого це ви, Серафікусе, мокнете під дощем?

Вечір, стіл, лампа. Перед Комахою розкритий том Фрейзерової «The Golden Bough», німецьке старовинне початку XIX ст. видання орфіків. Великий грецький словник, компактне видання англійського словника, стопка паперу. Скинувши свої важкі окуляри, Комаха сидить, з головою заглибившись у Фрейзера. Він сперся на лікті й підтримує голову долонями. Фрейзерове тлумачення давньоєгипетської казки про двох братів як переказу про трансформацію й мандрівку душі, здається йому надто недоречним, блідим і натягненим.

Комаха починає шукати в орфіків потрібної йому цитати; він перегортає сторінки, і зосереджена увага розбивається. Він згадує за Ірцю. В нього з'являється думка, для нього зовсім несподівана: «Чому, справді, ні?.. Чому йому не мати дівчинки?»

О десятій годині Комаха повечеряв: з'їв два шматки чорного хліба з шинкою, холодну котлету, що лишилася від обіду, випив склянку холодної води з цукром, — чаю він не пив, щоб не завдавати собі зайвого клопоту: розпалювати примус, наливати гас, — і, з'ївши перед сном ще пару яблук, точно о пів на одинадцятю заснув.

Тієї ночі Комасі вві сні привиділось таке. Неначе вечір, тиша, лампа, стіл, шафи; неначе усе — як звичайно: книжки, папір, Фрейзер, орфіки, словники, але на підлозі коло грубки стоїть велика емальована миска з гарячою водою.

Великі грубі пальці Комахи несподівано ніжно

розвішують на протягненій шворці простирало й білу флянельову сорочку. Ірця — певне, що це Ірця — стоїть голенька, з білою кучерявою голівкою, на скронях волосинки в неї злиплися від поту, бо в кімнаті напалено, й вона сердиться.

— Швидше! Ти маруда! Тільки ти не здумай, що митимеш голову з милом.

Комаха розводить руками, а тоді примружує очі й каже:

— А миші?! У дівчаток, що не миють голови з милом, заводяться в волоссі миші, великі, великі, білі й сірі і...

— Що і? Що «і»? — ледве чутно, повторюючи останню інтонацію Комахи, з широко відкритими, здивованими й трохи зляканими очима, шепоче Ірця.

— І виводять маненьких сліпих мишенят.

— Сліпих? А чого вони сліпі? А багато їх буде? Знаєш, що? Хай виводяться.

Дівчинка зацікавилась і слухняно сіла в миску, і вода з миски розхлюпалась на ноги Комасі та на підлогу, і по підлозі розплився брунатний ставок з химерними берегами.

А Комаха тим часом швидко намилив голову. Тоді раптом різкий, крикливий, голосний вий прорізав кімнату. Комаха був навіть зразу відсахнувся, а тоді похапцем почав змивати з голови мильну піну приготованою в глечичку водою.

Коли ж він ніс на руках маненьке, тепле, рожеве, безпомічне, тремтяче тільце, загорнене в мохнате простирало, щоб покласти в ліжку, в серці Комахи заколивалась така безкрая радість, така гостра й болюча ніжність до цієї маленької купки людського тіла, що він мимоволі прихилився до стінки і притиснув дівчинку до грудей.

...Вечір, тиша, лямпа, стіл, шафа, ліжка. Дівчинку викупано, покладено в ліжка, прикрито теплою ковдрою, і Комаха з серцем, переповненим ніжністю й болем.

сідає на маненьку табуретку біля ліжка, щоб розповідати дівчинці, поки вона не засне, казку про солом'яного бичка.

«...Жили-були дід та баба, і не було в них дітей. І сказала дідові дідова баба: „Бач, діду, немає в нас із тобою дітей, а ми вже старі, ото зроби з соломи бичка і буде в нас той солом'яний бичок за дитину..».

І не Ірці, а самому маненькому Комасі, що лежить у ліжку, розповідає казку стара нянька, куняючи носом; малий великий Комаха ось-ось засне, йому хочеться спати, але хочеться дослухати до кінця казку старої няні...

Бажання, сховані й притлумлені вдень, прокидаються вночі. У нічних снах вони набувають реальності, й людина пізнає нарешті те, що поза цим, може, назавжди лишилося б для неї невідомим і неуявленим. Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідались би про те, що існує. Тільки у снах розкривається справжній сенс наших бажань.

Бажання й інтереси Комахи ніколи не виходили за рамці лекцій, курсів, тем для студентських доповідей, карток, виписок, нотаток, нових книжок, видавничих проспектів, шрифтів, форматів, палітурок, скриньки з оголошеннями про засідання в будинку Академії, вітрини з новими книжками у книгарні «Книгоспілки», крамничок букіністів та їхнього книжкового баракла.

Тепер несподівано для нього прокинулось незнане досі бажання, бажання — мати дитину! Можливо, воно ніколи б не постало в ньому, коли б не виявилось так ясно й різко в примарах баченого сну. Сон розбуркав те, що досі було притуплене, сховане в глибинах його істоти! Сон підказав бажання, перетворивши його уже на заздалегідь завершене переживання.

Мати дитину?! Це не така проста річ, як може здатися на перший погляд. Щоб мати дитину, треба одружитись!.. Отже, іншими словами, зробити низку вчинків, часто безглузвих, смішних і, кінець-кінцем, недоречних.

Замість робити виписки, збільшуючи свій бібліографічний апарат і поповнюючи картотеку, він мусів би спинити свою увагу на якійнебудь жінці або дівчинці, упевнити себе, що саме ця особа, досі йому цілком байдужа, припала йому особливо до вподоби, і він без неї аж ніяк не може жити, почати ходити з нею до театру, кіна, каварень, тоді одного дня наважитися сказати їй, що він кохає її, зробити їй пропозицію вийти за нього заміж і, нарешті, поцілувати її. Замість сидіти за письмовим столом удома або в бібліотеці, йому довелося би йти десь на побачення, ходити взаді вперед по тротуару, гаяти час і, щохвилини дивлячись на годинника, думати не так про сподівану зустріч, як про те, що він ніяк не встигне своєчасно одіслати до «Archiv für klassische Altertümer» обіцяної статті.

Леле! Для людини скромної й ніякової, до того ж переобтяженої працею, семінарами, лекціями, громадськими навантаженнями, засіданнями предметових комісій, науковими доповідями, правленнями корект, кохати жінку — це, власне, практично майже зовсім нездійсненна річ.

Покохати? Де проходить межа, що відокремлює почуття від цинізму, чемність од образи, коректність од брутальности?

Певно, що є на світі люди, здатні поцілувати жінку, але Комаха зовсім не був певен, що він міг би наважитися зробити це. Усе, що не дано, вигадано. Химерною вигадкою лишався для Комахи давній міт, повторений у пам'ятках усіх віків і всіх народів, про чоловіків, що кохають жінок. Він не припускав, щоб за цим мітом ховався будь-який реальний зміст. Чи не треба було ці перекази тлумачити алегорично?

Кінець-кінцем про все це не варт було й гадати, бо Комаха не мав жадного наміру будь-кого цілувати чи кохати, ходити на побачення, фліртувати, подобатись комусь абож шукати собі когось до вподоби. Що більш

він обмірковував становище, то більше й більше впевнявся, що ледве чи він зможе здійснити своє бажання. Перед вагою тяжких зобов'язань, що малювались його уяві, занепадала його рішучість і слабля його енергія.

Комаха хотів одного: не турбуючи себе жадними зайвими турботами й не ставлячи себе у прикре становище закоханої людини, мати дитину.

Що зробило людство, щоб раціоналізувати взаємини між окремими статями? Власне, кажучи, нічого. Комаха хотів мати дитину найраціональнішим способом, тобто уникнувши того, щоб звертатись у цій справі до жінки.

Про свою ідею раціоналізувати кохання й шлюб Комаха, сидячи у скверику, якимось розмовляв з художником Корвиним.

— Я, — сказав Комаха, — хотів би мати дитину!

— В чім справа, — відповів Корвин, — давно вже час! Вітаю від щирого серця! Одружуйся. Цікаво, хто вона, ця обраниця, що полонила тебе?! Яканебудь студентка чи, може, хтось із спільних наших знайомих? Ладен йти в парі, що це — Валентина Петрівна!..

— Ні, — сказав Комаха, — ти не зрозумів мене. Я нічого не сказав, що збираюсь одружуватись. Я хочу мати дитину. Це зовсім інша річ. Ти розумієш?

— Не дуже!

— Я, — спробував розтлумачити Комаха, — хочу, щоб це сталося без участі жінки. Мені здається, що немає потреби, щоб у дітородінні брала якунебудь участь жінка.

Гострий ніс Корвина описав еліпсу й застиг у нерухомій напруженості. Корвин поклав долоні на голівку тростини і, зігнувши свій довгий тулуб, сперся підборіддям на руки.

Корвин був конструктивіст, і Комашина ідея конструктивного шлюбу зацікавила його, хоч він і не зовсім

уявляв собі практичну можливість реалізації подібної ідеї.

— Думка, безперечно, оригінальна, — зауважив Корвин, — але мені не зовсім ясно, яким способом можна було б це здійснити. Досі, скільки відомо, дітей родили жінки.

— Що з того? — спокійно заперечив Комаха. — Це аж ніяк не факт! Я хотів би родити сам... Можливість запліднюватись, вагітніти і родити без шлюбного акту — це зовсім не моя ідея. Я можу назвати низку імен філософів, що були певні цього.

Він потирав руки і, як підсумок цього, стверджував:

— Ні, справді, чому чоловік сам без жінки не може родити дітей? Я б хотів мати дитину, не турбуючи в цій справі жінку.

Комаха говорив із таким запалом, що можна було сумніватися в тому, чи були в нього будь-які виразні уявлення про різницю між чоловіком та жінкою. Певно, абстрактність його уявлень сприяла тому, що він говорив з особливо підкресленою впертістю.

— То правда, — казав Комаха, — що ще й досі чоловік ХХ-го віку, як і чоловік кам'яного, коли він хоче мати дитину, вступає у шлюб, але це свідчить тільки про недоречність нераціоналізованих традицій, що існують, і більше ні про що. Ми повинні перемагати природу й протиставити природі успіхи розумового розвитку. Чим відрізняється на сьогодні шлюбний акт дикуна з Сенеґалю й професора Оксфордського університету або дійсного члена Collège de France? Істотно нічим! Коли б людство було культурно розвиненіше, воно давно подбало б про те, щоб примітивний і некультурний спосіб дітонородження заступити іншим. Людство, на жаль, не вжило жадних заходів, щоб зробити з шлюбу вчинок, гідний інтелектуальної людини.

Корвин закинув голову назад і виставив уперед великий борлак. На відповідь Корвин сказав:

— На світі, мій друже, є гарненькі дівчатка. Кохання гарненької дівчини завжди гідне культурної людини, навіть, навіть коли людина є член двох академій.

Серафікус похитав неґативно і з докором своєю великою головою гомункулюса. Він не згоджувався з епікурейською легковажністю свого приятеля. Він сказав:

— Не згоджуюсь! Не можу згодитись! Для культурної рафінованої людини шлюбний акт надто вульґарна річ, щоб можна було наважитись на подібну непристойність.

Серафікус поклав свою масивну волохату руку на тонку темну руку Корвина й додав:

— Я не хочу розвивати будь-яких складних теорій, але дозволю собі спинити вашу увагу на деяких побутових подробицях. Тільки на цих подробицях... Звички культурної людини рішуче заперечують усе, що пов'язане з шлюбним актом. Костюм сучасної людини остільки не пристосований до статевого акту, що розстібнутий гудзик і незав'язана краватка скандалізують. Згодьтесь, що суспільство вимагає від людини зав'язаної краватки й застібнутих гудзиків. Отже, з цього вже погляду шлюбний акт доводиться розцінювати як антигромадський і антисоціальний вчинок.

Комаха з власного досвіду знав усю ніякову незручність з'явитись на лекцію без краватки або ж на засідання наукового товариства з незастібнутими гудзиками. Його ласкаво одводили вбік і з убивчою чемністю нагадували, що в нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Чи ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали:

— Ви б, знаєте, того... чи застігнулись би, чи що... Тут жінки й діти, а у вас того, не можна ж, справді, так...

Свій погляд він обґрунтовував низкою етнологічних спостережень:

— Думка, що дитина родиться так, як це викладається в університетських підручниках анатомії, гінекології

чи біології, це зовсім не така вже поширена й безперечна думка. З одного боку, вона є плід чистого теоретичного розумування, а з другого — висновок вульгарного й грубого емпіризму. Так само, як і два цілком протилежні твердження, що з них кожне виключає інше, що, згідно з одним, сонце обертається довкола землі, а, за другим, земля обертається довкола сонця. Але як воно є справді, ми й досі ще не знаємо!.. Думка, що статевий акт є причиною дітородіння, належить власне новому позитивістичному часові і є наслідком механістичного мислення. Вона з'явилася зовсім нещодавно. Так зване нецивілізоване людство, отже, більшість людства, що не поділяє поглядів, засвоєних із шкільних підручників, припускає потребу для запліднювання інших, важливіших факторів. Усі народи певні, що жінка може завагітніти, приміром, од вихру, щось з'ївши або проковтнувши вишневу кісточку. Тубільне населення Австралії певне того, що для того, щоб запліднитись, досить подивитись на ератилу, «камінь дітей». Кожна людина може піти до такого каменя, обчистити навколо нього землю, погладити рукою, показати на жінку, що йде, і прошепотіти: «Диви, он яка гарна жінка! Поквапся!» — і таким способом спричинитися, що названа жінка завагітніє.

Коли Комаха, сидячи в скверику, розмовляв так з Корвиним, викладаючи йому свої химерні теорії, до них підійшла Ірця.

Корвину Ірця сподобалась. В ній було багато милого й привабливого: вона була незалежна й певна. Вона не хотіла того, чого не хотіла, і уперто домагалась того, чого бажала.

Познайомив Ірцю з Корвиним Комаха:

— Ірцю, привітайся! Дай цьому новому дяді руку!

Але Ірця не хоче давати руки. Вона ховає руку за спину й своє відмовлення аргументує:

— У мене обидві руки ліві.

Та за деякий час вона міняє своє ставлення до Корвина й звертається до нього з пропозицією, в якій виявляється вся повнота ласкавої прихильності Ірчиної. Вона каже Корвину:

— Хочеш, я тобі полічу до ста?

Корвин згоджується. Чому поезії Лесі Українки чи Рильського треба вважати за цікавіші од чисел, перелічених до ста або тисячі? Числа в Ірчиних устах бринять патосом і несподіванкою найвишуканішої поезії.

Корвин познайомився з дівчинкою вже тоді, коли Ірчину віру в Комаху як комашиного тата похитано, а натомість з'явилася в неї нова уява, що дядя Комаха — це велика з пап'є-маше лялька-пупс.

Даремно дядя Корвин доводив Ірці, що дядя Комаха не лялька і не з пап'є-маше, а професор ІНО і викладає студентам НОП (наукова організація праці) та рефлексологію, Ірця не йняла йому віри. Те, що дядя Комаха — лялька-пупс, це було для Ірці реальніш, приступніш і зрозуміліш, як те, що він професор і викладає рефлексологію. До ляльки й Комахи Ірця ставилась однаково, трохи зневажливо.

— Пупс смішний! Дядя Комаха теж смішний!

Коли дядя Корвин настоював, що Комаха не пупс, Ірця сердилась, насумрювалась і починала бити його кулаками, намагаючися зачепити за пенсне. Розбивши пенсне Корвинові, Ірця компенсувала б своє незадоволення.

— Дядя Корвин дражниться. Хай він не ходить до скверика. Я не люблю його. Він каже, що ти професор, а не пупс. Я тебе прошу бути краще пупсом.

Ірця біжить до фонтана і, перегнувшись над басейном, зазирає вниз. Їй подобається дивитись на воду, на скляну темнозелену поверхню, де коливається листя, де перебігають струмки, де відбивається Ірчине

обличчя. Ірця любить схопитись рученятами за край басейну і повиснути над водою.

Ірцю лякають:

— Іди звідтіля, Ірцю! Там дід водяний! Він вистрибне з води й схопить тебе.

— Вистрибне з води? Водяний! Так він без води здохне.

В щоденнику Серафікуса є запис: діялог з Ірцею та коментар з цього приводу:

— Дядю Пупс, упади.

— Ну, Ірцю, мені не хочеться падати. До того ж тут насмічено й брудно.

— Та ні! Ти ніби впади.

— А, ніби? Гаразд! Я ніби впав.

Ірця задовольняється.

У Комахи записано:

«*Ніби* — улюблена схема слів, думок, вчинків Ірчиних. В *ніби*, в уявлене неначе замкнено всі події, все коло її днів. Вона задовольняється з *ніби*. Проводячи межу між *ніби* й тим, що є, вона ясно відчуває різницю, що відокремлює *ніби* від реальности, але не надає особливого значення цій різниці».

Записано:

«Ірця раціоналістка. На світ вона дивиться спокійно, врівноважено й тверезо. Вона не заперечуватиме існування водяних, але фантастичними уявленнями вона оперуватиме з цілком тверезою логічною послідовністю».

Розділ III

Величезне тіло Комахи і його червоне, голене, квадратове обличчя здавалися купою м'яса. Руки його закінчувались масивними кулаками, що в них легше було уявити молоток коваля чи сокиру м'ясаря, ніж тендітне перо вченого. Підлога стогнала й дошки рипіли під його важкими кроками, коли він ішов своїми ногами, взутими в безмірні черевики.

Важкий, масивний, волохатий, він здавався абстрактним, вигаданим, безплотним. У цього циклопа не було, не могло бути біографії. Ані його кулаки, порослі густим волоссям, ані його величезні черевики не переконували в реальності його існування.

Його червоне товсте обличчя іноді здавалось наївним і простодушним обличчям хлопчика, а іноді, у важких зморшках і в утомній виснаженості, тяжкою машкарою розпусника. Дід з обличчям хлопчика, старий хлопчик, неначе пияцтво й безсонні ночі зробили його тіло передчасно товстим і грубим. Надто важко було визначити його вік. Іноді він здавався старим, іноді юнаком. Йому можна було дати і 20 років і 50.

Він не був розпусником, але в його вдачі підозрівали найрізноманітніші вади. В ньому було щось од теорії, схеми, вигадки, од химер, маячні, ілюзії. Він зберігав у собі знання нездійснених падінь. Найдоброчинніша й найсамотніша людина, він не довіряв сам собі.

Він не ходив у театр, бо не був певен, що коли йому захочеться під час вистави пройтись по бар'єру бельетажних лъож, він зможе втриматись. Досить поважна причина, щоб не одвідувати театральних вистав. Обмеженість і замкненість його бажань могли зробити їх вибухи небезпечними для суспільства. Собі й іншим здавався таким химерним, що таблиця множення, переказана від нього, бриніла в його устах як несподіваний безглуздий парадокс...

Тимчасом Комаха був такий же, як і кожний ліпший, носив швейотовий піджак з пікейним комірцем, строкакий в'язаний рудовато-брунатного кольору жилет концесійної фірми Бернгард Альтман, Відень-Москва, темносіру краватку, смажив яєшню на примусі, ходив увечорі до молочарні їсти квасне молоко, уранці випивав склянку холодної води, мав забірну книжку в Церобкоопі й одержував, як і кожен член кооперативу, на місяць чвертку крупи, 100 грам рижу, півпляшечки олії, кіло цукру, півфунта мила, платив профвнески, був за члена Осоавіяхему і Т-ва друзів дітей, мав акції індустріалізаційної позики, споживав вітаміни, любив помідори з олією й чорним перцем, баклажанну ікру та кавуни. Нудьгував, радів, хворів, стомлювався й спочивав, страждав на безсоння, коли був із чогось стурбований, мерз, коли надворі було холодно, і умлівав, коли було літо й спека. Отже, відчував усю прикрість і всю насолоду бути людиною й жити, та дарма, що все звичайно людське, починаючи з нежиті, коліту й головного болю і кінчаючи приятню, цікавістю, заздощами й шанолубством, не було чуже йому, — Доктор Серафікус ніколи в житті своєму (як це запевняв про нього Корвин) не знав, що таке кохання, і ніколи не кохав жінок.

І не через те, що він не хотів кохати абож уникав кохання, а просто так склалося його життя. Можна все життя своє прожити і не помітити, що ти існуєш. Можна щось робити, про щось дбати, чимсь цікавитись і

лишитись якомсь до всього цього чужим і непричетним. Усе життя можна прожити, не живши, пройти повз життя навшпиньках, під сурдинку, обминаючи життя, боком, попід стінкою, глухими завулками, ніби ховаючися, — дарма що був великий, важкий і масивний.

Він міг кілька років прожити в одному помешканні з жінкою, із самого початку, з першої на східцях зустрічі відчуті до неї глибоку зворушливу приятнь і, проте, ніколи до неї не звикнути, обмежуватись при зустрічах на упертій мовчанці і за весь час не піти в своїх розмовах далі похмурих і млявих звичайноповторних «добриднів».

Художник Корвин, приятель Комахи, посилаючись на свою обізнаність у всіх ділах Серафікусових, рішуче стверджував, що за всі роки, як він знає, в Серафікуса не було жадного роману.

Але Корвин помилявся! Це могло бути образливим для його претенсійної всеобізнаности, але він не все знав про Комаху. Отже, в Комахи ще року 1916-ого, коли він закінчував складати свої магістерські іспити, був роман з Таїсією Павлівною. Щоправда, Корвин міг не знати про цей роман Комахи з тієї простої причини, що в цій напіввигаданій і непевній історії було багато серафічного, хисткого й ілюзорного.

Це був єдиний роман Комахи, дарма що коли Корвин спитав Таїсію Павлівну про цей епізод, що мусів був мати місце в її житті, вона рішуче заперечила щось подібне.

Це трапилося саме цього року. Коли Корвин прийшов до агітпропу в справі підготовки художнього оформлення до першого травня і привітався з новою секретаркою, йому здалося, що він пізнав в її обличчі щось знайоме. Вдивляючись у її обличчя, Корвин згадував і згадав. Він упізнав у ній колишню молоденьку курсистку, що мешкала свого часу в одній квартирі з Комахою.

— Даруйте! — звернувся Корвин до неї, — чи ви,

скажіть, будьте ласкаві, так от приблизно, коли не помиляюсь, року 1916-ого, в кожному разі ще перед революцією, не мешкали часом у Дикому завулку?

Вона обдивилась допитливо співрозмовника:

— Так, мешкала!

— Ну, так я вас знаю! Ви Таїсія Павлівна! Ви були тоді ще курсисткою, білявою, товстенькою дівчинкою, і мешкали в кімнаті в одній квартирі з Комахою на Дикому завулку!

— Але я вас не пригадую!

— Що дивного? Це було давно. Ви мене не могли знати, бо я тільки іноді ходив до Комахи, але я вас запам'ятав. Десь у мене повинен бути й малюнок олівцем. Я схопив ваше обличчя. Комаха ви пам'ятаєте?

Але вона не пам'ятала цього прізвища. Це ж було так давно, а після того минуло так багато найрізноманітніших подій.

— Ні, мабуть, що не пригадаю. А може, це такий великий, червоний, з кулаками? Професор! Двері з його кімнати виходили до вітальні, він грав на піяніні, і в нього було багато книжок?

— От, от, це ж і є такий він — Комаха: великий, червоний і з кулаками. Тільки тепер він ще більший, ще червоніший і кулаки поросли волоссям!

— Пригадую! Пригадую! Дикий завулок, вікно, що з нього було видно Глибочицю й Поділ, і цей професор.

Корвин переказав Комасі про цю зустріч. Комаха захвилювався, тоді розплився в посмішці і сказав:

— А чи ви знаєте, що я був колись у неї закоханий і в нас із нею був роман?

— Ви були закохані, і в вас був роман? Ось так несподіванка! Це ж неможливо. Ви помиляєтесь, Серафікусе. Ви вигадуєте.

— Слово чести! Я був у неї закоханий! Мені було тоді 24 роки, вона була гарненька. Невже ж я міг у неї не закохатися?

Корвин скептично похитав головою.

— Ви ошукуєте себе самого. Я ж був у вас і пам'ятаю добре вас і Тасю, але нічого не помітив між вами романічного...

— Ну, що ж, це значить, що ви не зовсім спостережливі.

Закинути Корвинові брак спостережливості це значило образити його. Він рішив перевірити себе. Якось, розкладаючи перед Таїсією Павлівною ескізи принесених плякатів, Корвин навів розмову на минуле, на Комаху, і запитав:

— Комаха, здається, був закоханий у вас?

— Комаха? В мене? Це ж ви про цього таки професора?

Вона розсміялась.

— Чому саме в мене, а не шафу чи стілець? Може, я щось забула абощо, але мені знається, що ми ніколи з ним гаразд і знайомі не були, принаймні я не можу пригадати жадного випадку не то, щоб ми пофліртували, але хоча б привітались чи сказали пару слів. Незграбний маруда! Не людина, а дерево, манекен у капелюсі, дерев'яна маріонетка.

Вони мешкали в одному помешканні, їх двері виходили в один коридор, але зустрічались вони надзвичайно рідко. Комаха ретельно уникав зустрічі з нею. Він ніколи не дивився на неї, при зустрічі щось невиразно мурмотів і швидко ховався за дверима. Завжди дивився вбік. Між ними не було жадного слова, жадного погляду, жадного натяку.

Серафікус стверджував, дівчина заперечувала. Вони розійшлися в думках і по-різному оцінювали слова, що ніколи не були сказані, і події, що ніколи не траплялися.

За найголовнішу ознаку роману Комахи з Тасею треба вважати те, що це був вигаданий роман, який існував тільки в уяві Комахи, роман схований, як ховався

за дверима Комаха при зустрічі з дівчиною, схема проєктованого роману, що ним він міг би бути, коли б був.

Замість спрощувати взаємини, слова, життєві стосунки й почуття, Комаха ускладнював найпростіші речі.

Якось, гуляючи, Комаха вулицею Червоних Зір пройшов на площу Артема, тоді з вулиці Жовтневого Повстання звернув праворуч у завулок Марата, свого часу Дикий. Може, це сталося випадково, може розмова з Корвином розбуркала в ньому давні спомини, і йому захотілось подивитися на давнє своє помешкання.

Він не любив споминів і ніколи не згадував за минуле. Він жив без споминів. Йому було прикро бачити місця й речі, що з ними він колись був зв'язаний. Минулого для нього не існувало. Найпевніше, він потрапив сюди цілком випадково, підсвідомо, — думав про щось інше і, замість звернути ліворуч, машинально повернув праворуч.

На розі, на колишньому пустирі, кінчили тепер новий будинок, в конструктивному стилі, кубик покладений на кубик, змінений модерн початку ХХ століття, а за ним далі в завулку стояв і чотириповерховий будинок, де колись мешкав Комаха.

Це було років десять тому.

На третьому поверсі на дверях помешкання ч. 7 можна було прочитати тоді низку написів олівцем: «Був 7.7», «Не застав 10.9», «Був і не застав», «Приходили Коля й Женья», «Приходив електротехнік...», «Тасю, прийду сьогодні ввечері о 10-й...», «Чекав вас учора весь вечір. Приходьте завтра на звичайне місце...», «Прошу не писати на дверях дурниць. Тася».

Тасю, до якої приходило завжди багато людей, у якій завжди товпилось в кімнаті багато різного народу, — хтось їв, хтось спав, хтось приходив, хтось ішов, — Тасю завжди дивувало, що до Комахи не приходив ніхто.

Професорів знала Тася з урочистої обстановки лекцій, аудиторій, лав, схилених голів, літографованих курсів, цератових зошитів, чорної таблиці, величезного вестибюля, широких розгорнутих в обидва боки східців довгих білих лунких коридорів. Тепер вона могла придивитися ближче до професорів, які вони бувають справді.

Був Комаха мовчазний, ніяковий і самотній. У нього було багато книжок. Він лягав спати, коли Тася ще не верталась додому або ж до неї тільки починали збиратись, і вставав, коли Тася ще спала. У нього був свій розклад дня й ночі. Він майже ніколи не виходив з кімнати, ввесь час писав. Тижні минали за тижнями, а Комаха не тільки не робив спроб познайомитися з Тасею, а, навпаки, ретельно уникав її.

Кінець літа й осінь, коли Тася оселилась у помешканні ч. 7 на Дикому завулку, були чудесні, але вона не могла помітити ані разу, щоб Комаха хоча б у неділю, раз на тиждень, вибрався за місто.

Тася звикла до недорікуватого мурмотіння Комахи, до його ніяковости, до його уникань. При зустрічі вона дивилась на Комаху з легкою іронічною посмішкою, а всередині в неї прокидався жаль. Якось надто не людському він жив. Чи не треба було б врятувати Комаху від самого себе?

Тася досить довго спостерігала Комаху: в неї поволі складалася думка, що він живе якось по-іншому, ніби й не живе зовсім, ніби боїться жити, ніби боїться доторкнутися до життя, ніби живе непомітно, вгамовано, мовчазно. Вона не зформулювала своєї думки, але відчувала невлаштовану, неналагоджену одірваність Комахи від життя.

Тієї неділі був чудесний соняшний ранок: сонце, небо, серпень. Раптом у Тасі з'явилась думка не їхати моторовим човном із компанією до Міжгір'я, як було

домовлено, а піти до Комахи, постукати в двері й запропонувати йому провести день удвох за містом.

Тася не сумнівалась у згоді: надто чудовий ранок, надто синє небо, надто радісне сонце. Якось перед цим почуттям ясного соняшного ранку зникло все інше: і те, що вони з Комахою, власне, незнайомі, що досі вони не сказали один одному жадного слова, що, може, не відразу вони знайдуть спільний ґрунт для знайомства, а може, й зовсім не знайдуть його.

Та сонце, небо, теплий серпень...

Тася одягла маркізетову блюзку, синю спідничку, ажурні панчохи, тільки в виборі черевиків завагалася: їздивши за місто, одягала вона звичайний хром, але сьогодні, задля урочистости, наважилася одягнути лаковані.

Комаха почув стук у двері. Здивований, що хтось до нього міг зайти, і незадоволений, що його турбують, Комаха поклав ручку, одсунув каламаря й книжку, помацав рукою по столу, щоб знайти окуляри, пошарпав ногами під столом, шукаючи пантофель, підвівся і, держачи рукою комір сорочки, — він не встиг знайти шпонецьки, що десь закотилась, — одчинив двері.

Перед ним стояла Тася.

Комаха мовчки дивився на її біляве волосся, білу маркізетову блюзку, ажурні панчохи та лаковані черевики. Він не сподівався побачити її і не міг уявити собі, нащо він міг їй здатися.

Не чекаючи на запрошення, вона ввійшла в кімнату Комахи.

— Ви дозволите? Даруйте, що я вас турбую!

Їй було весело й цікаво. Весело зі своєї несподіваної витівки й цікаво подивитись на обстанову, в якій мешкають професори, — загадкові люди, що читають лекції, володіють таємницями знання, провадять іспити, підписують курсисткам матрикули, пробігають по коридорах, не люди, а символи всезнання.

Кабінет. Велика шкурятяна канапа, піаніно, письмовий стіл, завалений паперами й книжками, що навколо нього на стільцях і на підлозі лежали купи книжок і аж до стелі заповнювали полиці.

Кожен учений — труп. Оцей трупний сморід, затхле повітря, курява, безладдя в кімнаті вразили Тасю. Вражена духотою в кімнаті, вона подивилась на вікно. Дарма що надворі було ясно й тепло, вікно було зачинене.

— Чому ви не відчините вікна? У вас нема чим дихати. Сьогодні ж чудесна погода.

Комаха промурмотів невиразно, що йому незручно працювати при відчиненому вікні, що вітер може розвіяти папірці і на вулиці галасують діти, їздять візники та вигукують різні перекупки. Усе це йому заважає.

— Та все ж таки я відчиню. Тут же можна задихнутися.

Йдучи до вікна й одчиняючи вікно, Тася встигла подивитись на малюнок, що висів на стінці, поглянути на полиці з книжками.

Речі є доконечна приналежність життя. Жити — це вважати на речі і зживатися з речами. Людина повинна опанувати речі, перемогти косну нерухомість речей, втілити в речі частину свого життя.

Кінець-кінцем це дрібниці: поставити на піаніно квіти, придбати каламар, переставити меблі, подбати, щоб вимили вікна, повісити лямбрикони, витерти порошок з книжок, стільців, піаніна, прибрати зі столика в кутку кімнати синього Греца, брудний посуд, пляшку з гасом, шматки хліба, невитертий почорнілий ніж, масло в пергамені, чайник, цукор у папері, пообмітати павутиння з ніжок фотеля, викинути розбитий і притрушений курявою абажур. Це все дрібниці, але ці дрібниці роблять кімнату й життя невлаштованим, безладним і чужим.

Кімната Комахи справляла враження нежилої, а речі й меблі — сторонніх і випадкових, ніби випадкова людина оселилася в порожній засміченій кімнаті, номері третьосортного готелю. Речі з тандити, кімната тандитника.

— Навіщо у вас так розкидані книжки? Чому ви їх не приберете? Чому у вас нема квітів? У вас багато меблів, а кімната здається якоюсь порожньою.

Комаха стояв коло дверей, похмуро і з подивом стежачи за дівчиною, що рухалась по кімнаті. Йому не до вподоби було й те, що його турбували, і те, що вона розглядає картини, бере книжки і не кладе їх на місце, і взагалі те, що ця абсолютно йому непотрібна особа прийшла до нього.

Тримаючи лівою рукою незастебнутий комір сорочки, він присунув дівчині стільця.

— Прошу, сідайте!

Це не була з його боку будь-яка чемність. Він, певне, зовсім забув би запросити сісти. Просто він хотів, щоб вона сіла і більше не рухалась. Безглузда метушня дратувала його. Він не виносив метушливих осіб.

Не дочекавшись відповіді, Таїсія Павлівна взяла якусь із книжок:

— Ви все чужомовні книжки читаєте? Ви, справді, професор?

Комаха повторив:

— Прошу, сідайте!

Та вона ще не відразу сіла. Вона ще торкнулась клявішів піаніна і прислухалась до різноголосих звуків.

— Я іноді чую, як ви граєте. Скільки у вас нот! Майже стільки, скільки й книжок. Ви, може, не професор, а музика?

Тасині слова сприйняв Комаха як докір. Комасі здалось, що дівчина нарікає на його музичні вправи. Ніяковіючи, розгублюючись, втрачаючи під собою

грунт, захлинаючись у прикрій для нього самого своїй неухажній нечемності, він просив пробачення.

— Я не знав!.. Прошу, я не знав! Я граю, коли вас немає. Я не хотів би вас турбувати. Коли ви вдома, я граю під сурдинку. Я не хочу, щоб моя музика вам заважала, я більше не гратиму.

Тася спалахнула. Вона ніяк не сподівалася, що їхня розмова обернеться на ніякові загострені ущипливі пробачення. Похмура нелюб'язність першого прийняття оберталася на протилежність, і церемонна делікатність Комахи дратувала, як образа. Головне те, що делікатна попередливість Комахи була безглузда:

— Що ви? Хіба я скаржилась чи нарікала! Ви й так навдивовижу лагідний і спокійний сусіда. Кращого й не бажати. Ви весь час працюєте. Я дуже рада, коли ви граєте. Ви так чудесно граєте. Я люблю музику.

Комаха сидів проти Тасі в напруженій, дерев'яній позі, тримаючи комір сорочки лівою рукою. Рука замліла. Його турбувало те, що в нього незастебнута сорочка, і те, що сандалі на босу ногу, і що він без піджака й волосся в нього розкуйовджене, і що розмова йде якось недоречно й сумбурно.

Він усе не міг уявити собі, з якою метою зайшла до нього ця дівчина. Попросити зачинити за нею двері, бо всі в квартирі пішли? З скаргою, що його музика їй заважає? Позичити грошей? Він ладен був дати їй, скільки вона попросить, усі гроші, скільки в нього есть, тільки щоб вона пішла геть, не заважала йому безглуздими запитаннями, що його дратують. Він почував себе стомленим.

Для Тасі було ясно: розмова набуває такого сумбурного характеру, що її треба кінчати, інакше вона ризикує заплутатись остаточно в хаотичній плутанині.

— Я прийшла вам запропонувати... Сьогодні неділя, надворі чудесна погода. Хіба ж можна сидіти в хаті? Я бачу, що ви весь час без перерви працюєте. Оце я

задумала зайти до вас і запросити поїхати вдвох десь за місто. Гаразд?

Комаха мовчав. І Тасі здалось, що він ладен згодитись.

— Куди захочете, туди й подамось. До Пущі-Водиці, Святошина, пароплавом на Слобідку. Вибирайте ви. Я згодна заздалегідь. Я взагалі без примх. Зі мною легко. Мене, коли ви цього ще не знаєте, звуть Тася. Справді, скільки часу живемо з вами бік-о-бік, а й слова досі один одному не сказали. Так згода?

Комаха почервонів. Безпомічно й злякано він почав відмовлятись.

— О, ні, ні, я не можу, ні! Я зайнятий. У мене праця. Ви пробачте, але я не можу.

Слова Комахи не справили на Тасю жадного враження. Вона й слухати не хотіла про відмовлення.

— Праця! Що таке праця! У кого її нема! Так через працю й спочити, виходить, не можна? Дурниці! Киньте! Їдьмо! Беріть піджак. Де він у вас? У шафі?

Тася підвелася зі стільця і обернулась до шафи.

Комаха подивився на неї з жахом. Він розгубився перед цією дівчиною, що вперше завітала до його кімнати, але поводитись так, ніби вони були давні й близькі приятелі. До всього іншого не вистачало тільки того, щоб вона відкрила шафу й побачила все безладдя, що там панує: брудні рушники, кинені сорочки, зім'яті комірці, черевики, штани, все перемішане в одну неохайну купу й притрушене нафталіном.

Він став між жінкою й шафою.

Тримуючи лівою рукою комір сорочки, він праву простяг до Тасі. Він благав:

— Не треба. Їйбогу не треба. У мене нема піджака, тобто єсть, тільки він не в шафі, а там, взагалі, у пралі, в шевця, я віддав, позичив. Та вам байдуже це, де мій піджак, бо я все одно з вами не поїду, і взагалі не поїду, і не збираюсь їхати.

Гістерично вигукнув:

— Я не хочу!

Тася була в одчаї. Вона аж ніяк не сподівалася, що справа так обернеться.

— Тобто, як же це так? Це, виходить, сидіти мені самій цілий день у місті? Оце гаразд! Ви ж зрозумійте, Василю Хрисанфовичу, що вже пізно і всі мої знайомі розїхалися. Тепер уже нікого й не знайдеш.

Вона ладна була плакати. У неї був такий хороший настрій із самого ранку. Бо що може бути приємніше, як зробити приємність іншій людині? Вона уявляла собі, як зрадіє Комаха, як йому приємно буде, що йому хочуть зробити приємність, що за нього турбуються. А тим часом він зустрів її припозицію насумрено, як злу прикрість.

— Василю Хрисанфовичу! Голубчику! Поїдьмо! Не самій же мені їхати?

Комаха заперечував.

— Я не можу! Мені ж ніколи!

Вона тягла його за рукав.

— Дурниці! Їдьмо!

Ні, даремно! Він не поїде. Не хоче й не може. Їхати десь удвох за місто з дівчиною?! Одна думка про можливість подібної подорожі у свідомості Комахи набувала вигляду життєвої катастрофи.

Серце билось у нього гарячково.

З жахом він подивився на Тасю.

Тася насумрилася. Підбрала губи. Напівобережно, напівпрезирливо кинула:

— Це з вашого боку нечемно! Так, нечемно!

Їй здалось, що вона знайшла нарешті потрібне слово. Це трохи її заспокоїло й примирило; що взяти з нечемної людини? І, все ще хвилюючись і намагаючись стриматись, щоб цей ідіотичний Комаха не помітив сліз на очах, вона закидала Комасі його моральну зіпсованість:

— Коли я пропонувала вам їхати, то я гадала, що ви вихована людина, що вам нудно сидіти щодня цілі дні насамоті і що ви тільки не наважуєтесь перший зайти до мене і сказати... Ну, і...

Тася спинилась. Їй бракувало повітря. Вона почувала, що горло перехвачує спазма, і ще хвилинка й вона розплачеться.

Ковтаючи сльози й кидаючись до дверей, вигукнула:

— А ви егоїст!..

І вона вибігла з кімнати Комахи, щоб упасти в себе на ліжко і плакати, уткнувшись у подушку, плакати від образи, від нудьги й самоти, від думки, що всі знайомі розїхалися, і ніхто не заїде за нею, і вона нудьгуватиме цілісінький довгий літній день. Вона плакала з того, що є люди, які не варті того, щоб їх шкодували, побивалися за ними чи дбали.

Розділ IV

Розмова з Тасею мала для Комахи несподівані наслідки. Його рівновагу порушено й спокій знищено. Його дні, ночі, думки, мрії, бажання, години праці й години спочинку були з того часу отруєні.

Досі Комаха аж ніяк не цікавився своєю сусідкою. Він ігнорував її. Не звертав на неї жадної уваги. Досі він не помічав її. Коли одного разу Корвин спитав його, що це за нова сусідка, — курсистка, чи що? — він не відповів на запитання.

Досі він не знав, чи стара вона, чи молода, вродлива чи потворна, струнка чи горбата. Зустрічаючись на вулиці, він не пізнавав її, бо взагалі не знав її.

Одного разу він був страшенно здивований, коли якась дівчина спинила його на вулиці й спитала:

— Ви йдете додому?

Вражений несподіваним запитанням, Комаха відповів:

— Додому!

— Так, будьте ласкаві, візьміть цього пакунка і занесіть його додому.

Комаха взяв і вдома, передаючи пакунка покоївці, сказав:

— Це мені дали оце, щоб я одніс, так ви візьміть. Я не знаю!

А коли за кілька годин Дуня постукала до нього, щоб

спитати, хто йому дав пакунок й кому той пакунок треба передати, Комаха на всі Дунині запитання відповів негативно. Він не може сказати ані хто, ані що, ані до чого. Він нічого не може сказати, бо він нічого не знає.

Ніяковіючи перед Дунею, Комаха намагався згадати. Що це була якась жінка, то це було так. Цього він був більш-менш певний, але чи назвала вона ім'я особи, кому він має передати пакунок, цього він не міг пригадати. В пам'яті в нього бували несподівані прогалини, біляві плями, невиразні, нічим не заповнені розпливчастості. Він хотів викликати в пам'яті постать зустріненої жінки, але йому не щастило. Кожен образ, що його він створював, невідхильно розпадався раніш, як набути в його уяві певної окресленості. Він ішов по вулиці, думаючи про щось зовсім інше, про своє, і запитання зустріненої жінки: «Ви йдете додому?» і слова «Візьміть цього пакунок» — він сприйняв поза свідомістю, як щось цілком стороннє.

Найменшої згадки про вигляд жінки, що підійшла до нього!

Він примушував себе згадати обставини зустрічі і не міг. У нього заболіла голова.

З лагідною м'якістю він попросив Дуню не турбувати його зайвими розпитуваннями, бо все одно він нічого не може згадати.

Він спинявся в коридорі, щоб дати пройти Тасі, але не дивився на неї. Коли вона дзвонила і в помешканні не було нікого, щоб одчинити двері, Комаха, відчинивши, запитував:

— Вам кого?

Вона була для нього хисткою туманністю, коливанням тіні, як тінь од людини, що не існувала.

Господиня помешкання існувала, їй Комаха платив за кімнату й обід. Дуня теж існувала, бо одчиняла двері й замітала іноді його кімнату. Шпіц Альма існував теж, бо на дзвінок вибігав до вітальні й голосно гавкав. Тася не

існувала. Їхні взаємини обмежувались на коротких при випадкових зустрічах «добриднях».

Але й ці «добридня» були для Комахи за джерело важких сумнівів і вагань. Вони лягали на нього, як прикрий тягар, бо протягом місяців Комаха не міг вирішити складного питання, чи мусить він, як співмешканець, вітатися з Тасею, чи, може, якраз навпаки, йому не слід із нею вітатись. Нез'ясованість питання обертала ці «добридня» на тяжкий обов'язок. Чи не будуть розтлумачені його «добридня» як настирливість, безглузда й небажана?

Він спитав поради у Корвина, але цей легковажний приятель відповів непристойно:

— З Тасею? Гарненька дівчина! Ваші кімнати поруч. Мешкати у двох метрах один од одного... У чому, власне, справа?

Слова Корвина були порожні слова. Вони не мали жадного сенсу. Поруч? Що з того? Саме тому, що поруч, і не ясно, вітатись чи ні?

Отже, при зустрічі Комаха мурмотів щось невиразне і дивився вбік, одвертаючись од дівчини.

Він унікав її. Свідомість їхньої відокремленості була міцна й непохитна. Їх відокремлювала стіна, двері, порожнеча вітальні, просторинь коридору. Для Комахи ця відокремленість була абсолютна. Між ними лежала пустеля, ізолюваність порожнечі, замкненість пітьми, безмежність простороней.

Комаха навіть і думки найменшої не припускав, щоб він міг перейти ці два метри по коридору й завітати до Тасі.

Людські уявлення далекого й близького умовні й відносні. Два метри — це близько чи далеко? Може близько, а може й надто далеко! Різниця між далеким і близьким, досягненим і недосягненим, можливим і неможливим найменше залежить від усталених понять часу й простору. Легше з Гоґеном здійснити мандрівку

на Таїті, ніж переступити два метри між двома кімнатами. Пільма екваторіяльних ночей прозоріша від пільми коридору в міській квартирі. Пустелі джунглів зрозуміліші й простіші від чотирикутної пустелі міського передпокою.

Екзотику мандрівки на Таїті механізовано, налагоджено, обставлено комфортом останніх досягнень техніки. Мандрівник, придбавши в агентстві Кука книжечку з різнокольоровими квитками, згідно з розкладом поїздів і пароплавів, за якийсь місяць, у заздалегідь розрахований день, годину й навіть хвилину прибуває в призначене місце. Все наперед передбачено, влаштовано. Екзотику математизовано. Екзотику незнаних країн обернено на фікцію рахунків, віз, паспортів, митниць, автоматів з шоколядою, джазбандного вереску, реклям «Гала-Петер», цигарок, кокаїну й відповідної кількості патентованих, гарантованих і гігієнічних розваг. Сомалійці й таїтяни, сидючи ввечорі на порозі своїх хиж, мають вигляд готельних швайцарів, джазбандних музик та придвірцевих чистильників чобіт, що використовують тут свою професійну відпустку.

Але з того часу, як Тася оселилась в одному помешканні з Комахою, минули дні, тижні, місяці, а два метри, що відокремлювали двері їх кімнат, лишалися віддаленіші від усіх віддаленостей. Ще давні греки знали достотно, що не наздогнати швидкононому Ахіллові повільної черепахи.

Так було досі! Тепер усе змінилося! Тасин прихід порушив звичні уявлення Комахи: недосяжне вагітніло можливістю близького. Два кроки справді стали двома лише кроками. Мандрівці в космічну просторінь, що тяглася тижнями й місяцями і загрожувала затягнутися на роки, повернено справжній її сенс.

Комаха тепер не сумнівався: поруч із ним мешкала приємна, гарна, проста й лагідна дівчина. І коли він у цьому впевнився, думка про цю дівчину заволоділа ним. Ззовні в їхніх взаєминах нічого не змінилося, лишилися ті

самі короткі «добриді», і уникати зустрічей з Тасею Комаха почав ще упертіш. Та це було ззовні. Всередині в життя Комахи ввійшли нові почуття, нові бажання, сні, чекання й ревності. Так, ревності!.. Досі Комаха зовсім байдуже ставився до того, що до Тасі ходили чоловіки, студенти, молодь, або що у свято до неї заходила весела галаслива компанія і брала її з собою на прогулянку, тепер він ревнував її до її знайомих, до її приятельок, до її розваг. І що ретельніше він уникав її, то більше й непримирненіше ревнував. Досі, коли він нудився, він нудився сам. Вибору не було: його дні замкнено в самоту. В собі самому він мусів шукати способів перемогти нудьгу.

З того дня, як Тася зайшла до нього й запропонувала поїхати разом за місто, в ньому прокинулося почуття якихось прав на неї, можливостей і обов'язків. Це ж він, а не хто інший, міг би сидіти з нею удвох увечорі на канапі, читаючи книжки або ж так про щось розмовляючи, це він міг би повертатися з нею з театру.

Розуміється, ці уявлені ревності, що примушували Комаху страждати, були безглузді. Він, Комаха, ніколи не сидітиме з нею вдвох увечорі, бо як не приваблива вечірня тиша, ласкава стисненість рук, відчуте тепло жіночого обличчя, та ще привабливіша можливість працювати в себе в кімнаті, й щоб ніхто не заважав праці. Він не пішов би з нею в театр, бо не знаходив нічого цікавого в театральних виставах «Осенних скрипок», «Дворянских гнезд» і «Дней нашей жизни», сентиментально-ліричному репертуарі в «Соловцовському театру» того часу з Яновою та Липовецькою на чолі. Своєї самоти він не проміняв би на розмови з жінкою. Бавити жінку розмовою — тяжкий і нерадісний обов'язок. Від цієї розмови лишається тільки почуття примушености, втоми й даремно втраченого часу. Ні, компактне видання грецьких текстів «досократиків» — найкращий супутник для прогулянок.

Це все було поза сумнівом, так, і все ж таки Комаха не міг угамувати своїх уяв. Від того, що ревності були уявлені і в уявленості своїй безглузді, вони не ставали менш реальними.

Кохання може набувати найрізноманітніших форм. Для Комахи воно набрало форми відокремленої ілюзії, примхи, самотньої замкнености, нерішучого боязкого уникання. Він ретельно уникав дівчини. Виходив на вулицю тільки тоді, коли був певен, що не зустрінеться з нею. Він ходив іншими вулицями, ніж ті, що ними ходила Тася. І разом з тим, ставши коло вікна, схвильовано чекав, коли вона вийде з дому або повернеться, щоб, лишаючись непоміченим, побачити її бодай на мить.

Певність, що вони роз'єднані назавжди, забезпечувала сталість Комашиного почуття. Певність — найважливіше в коханні. Чого варто кохання людей хистких і непевних, що не можуть сказати «назавжди»?.. Для них кохання лишається побіжним почуттям, легковажним настроєм, мінливим переживанням. Комаха не належав до категорії подібних людей. У своїх почуттях він був такий же монументальний, твердий і упертий, як і в наукових досліджах. Йому треба було впевнитися, що вони ніколи не побачаться. Ніколи не зустрінуться, ніколи не розмовлятимуть, не сидітимуть увечорі вдвох, рука не доторкнеться руки. Ця певність була потрібна Комасі, щоб зберегти своє почуття закоханости цнотливим, простим і ніжним протягом років.

З початком революції Тася зникла з обрії Комахи. Вона виїхала з їхнього помешкання. Він загубив її сліди. Щоправда, він і не робив спроб натрапити на них.

Слова Корвина, що Тася тут, у місті, справили глибоке враження на Комаху. Отже, можливо, зовсім випадково, а, можливо, і не випадково, спинився Комаха на Дикому завулку, нині завулку Марата, стоячи на вулиці й дивлячись на вікна поруч, колись своєї й Тасиної кімнат.

Він стояв, спершись на ціпок. Голуби туркотіли, перелітаючи з місця на місце на брукові тихої кривої вулички, де тротуари заросли травною. По синьому небі пливли попелясті хмарки, і луною дзвеніли в повітрі удари мулярів, що будували новий будинок.

Розділ V

Корвин останній час приятелював з Вер. Вони познайомилися на пляжі.

Вер любила пляж, річку, смугу біло-жовтого піску, берег, верболіз, натовп. Вона любила, скинувши верхнє вбрання, стояти напівроздягнена й роздивляється натовп, як натовп роздивлявся її. Засмалених юнаків у синіх і червоних штанцях вона дразнила своїми духовитими десу, червоними підв'язками — Вер була брюнетка — і прозорістю довгих чорних панчіх. Їй подобалось лишатися незворушеною, коли юнаки одверто виявляли схвильовану змисловість і молоде збудження. Вони абож проходили повз неї, роблячи спроби розпочати розмову, абож спинялись недалеко від неї і починали змагатися у стрибках, боротьбі та будуючи піраміди, щоб показати стрункність тіл та міцну напруженість м'язів. Було приємно бачити кріпкі й дужі ноги, вузькі стегна, плаский живіт, м'язисті руки, тверду шію, засмалені жовто-бронзові тіла й несховане бажання, але Вер нехтувала їх.

Байдужим поглядом вона пробігала по юнаках і одверталася. Вона воліла вибирати сама.

У Корвина були всі дані, щоб Вер звернула на нього увагу.

Струнка постава, смугляве обличчя й довга темна рука, — все те, що жінкам здається бажаним у чоловіку.

Йому не бракувало церемонности, може трохи напруженої й навмисної, що примушує припустити абож холодний гонор, абож нахил до буфонадних пародій.

Деяка врочиста коректність стриманого жесту завжди імponує жінкам, коли жест підкреслює тактовність звичайного поводження.

Вер сподобалися скупі й чіткі рухи цього сухорлявого чоловіка з кістлявим носом і темними руками, що розташувався коло неї, — уважно простелив простирало, поклав валізку, обв'язав голову рушником і простягнув на піску своє довге, до чорноти засмалене тіло. Він лежав не рухаючись. Його сухорляве витягнене тіло і обличчя з довгим гострим носом були бездоганні й нагадували італійця доби кватроченто, — не Данте, ні, швидше Бенвенуто Челліні.

Ще не знаючи, хто він і що він, Вер зважила все, що єсть, може бути й буде. Так, зважила все, що буде.

Трапляються іноді випадкові знайомства, які наперед визначають «вчора», «сьогодні» й «завтра» глибокої дружби й щирої приязні, дарма що цього «вчора», власне, і не існувало. «Вчора» не існувало, але чи значить, що його не було зовсім? Кожне «сьогодні» визначає не тільки прийдешнє, але й минуле.

Корвин був вихованою людиною, щоб не заговорити з Вер ані про спеку, ані про температуру води. Жінка, — її стрункі ноги, опуклі груди, вигин трохи широкого рота, тонкий чітко окреслений ніс, побудований з блиском холоду, якому ніщо не чуже, а все підвладне, — варта була того, щоб з нею поводитись несподівано й коректно, щоб говорити з нею не про спеку, а про м'язи її ніг і ступні. Ступню Тальйоні порівнювати з ступнею Ганні Павлової.

— Ви, — сказав Корвин, — повинні були помітити, що я уважно розглядав вас, ваше тіло, форму рук, ніг, вашу ступню, литки й стегна. Я міг здатись вам людиною настирливою, коли б у мене не було до того пробачень. Претендуючи на ім'я знавця і досить знаючи анатомію, я

зміг оцінити форми вашої ступні і м'язи ваших литок. У вас м'язи танцюристки. Ви танцюєте абож танцювали.

З глибоким знанням діла, пересипаючи свою розмову технічними термінами з анатомії й балетного мистецтва, Корвин говорив про окремі м'язи, про форму ступні, відмінність ніг у танцюристок.

Вер розсміялася.

— З вашою обізнаністю фахівця вам ніхто не закине настирливості. Фахівцеві завжди дозволено те, що заборонено ляїкові. Однак, не зважаючи на ваше знання анатомії, я не зроблю висновку, що ви лікар, прозектор, хірург, ординатор клініки хоча б тому, що ви надто сухорляві — не худий, бо чому ординаторові й не бути худим? — а саме сухорляві. У вас струнка сухорлявість поета абож музики. Ви знаєте тіло — можливо, що знання жіночого тіла — це ваша побічна професія, але мені здається, анатомію ви знаєте тому, що ви художник.

Вони знали один одного, ще не назвавши себе.

Він лежав, Вер сиділа. На тлі блакитного неба чітко й ясно викреслювалася голова Вер.

Корвин перервав павзу, щоб, дивлячись на жінку, сказати:

— Майстрі інколи зважали на значення одноманітного блиску тла, щоб змалювати вроду жінки. Теоретики мистецтва золоте тло ікон ладні тлумачити як висновок метафізичних тенденцій іконописного мистецтва. Я гадаю, що тут грала ролю зовсім не метафізика, а натуралістичне спостереження: на тлі золота абож емалі врода жінки здається довершеною.

Вер трохи нагнулася до Корвина, доброзичливо змахнула пісок йому з плеча і сказала:

— Ви розглядаєте обличчя жінки як матеріал для картини замість дивитися на нього задля нього самого. Це безтактно. Жінка обертається на модель од Пакена, на якій вішають убрання. Невже ж жадна жінка нічого не варта супроти картини мистця?

Корвин повернувся на бік і сперся на лікоть.

— Навпаки. Про мене жіноча врода є така ж культурна й естетична цінність, як і мистецький твір будь-якого майстра. До речі, мені здається, що я знаю вас. Із самого початку мені здалось, нібито я вас десь бачив. Тепер я згадав. Ви — Вер Ельснер! Минулого року в «Die Kunst» була надрукована стаття про еволюцію мистецьких стилів. Критик мав на увазі два ваші портрети — один мальований в експресіоністичній манері та інший, писаний Яковлевим, в якому кубізм був поєднаний з чітким і монументальним академізмом. З вашого тону я відчуваю, що ви незадоволені, що критик писав про ваші портрети, а не про вас.

Вер не заперечувала. Вона цілком згодилася з Корвиним, коли той зауважив:

— Стаття в мистецькому часописі, що трактує з докладною обізнаністю про вроду сучасної жінки, вигин стегна, лінію потилиці, форму спини — варта була б такої уваги, як і стаття про стиль сучасних майстрів. Чому годиться писати про портрети жінок і присвячувати навіть окремі часописи спеціально жіночому вбранню, черевикам, зачіскам, килимам, меблям, і не можна присвячувати статей і часописів самій жінці?

Вер і Корвин знаходили спільні думки й спільний ґрунт.

В теорії нової культури вони вводили апологію людини, її бажань та її активності. На прапорі свого ентузіазму вони написали: активність людини.

Людські почуття злиденні й недосконалі, бо людство воліло вдосконалювати техніку мистецтва і нехтувало з того, щоб удосконалити бажання. Людство призвичаїлося цінити культурні цінності, що виростали з нездійснених бажань, замість того, щоб культивувати бажання як культурні цінності. Цивілізоване людство культурне у своїх мистецтвах, але воно лишилося варварським у своїх почуттях і бажаннях.

Вайле, німецький етнолог, свою книжку про дикунів назвав «Die Kultur der Kulturlosen», тим часом книжку про сучасне цивілізоване людство годилось би назвати «Die Kulturlosigkeit der Kulturellen».

І все ж таки в своїх спостереженнях щодо Вер Корвин трохи помилився: Вер не була танцюристка. Це було випадкове й не довге захоплення. Вона не обминула студії при курбасівському «Молодому театрі» у 1918 році, але це вона зробила в добу захоплення Далькросом, Дункан, фізкультурою, біомеханікою, ритмічними вправами, цирковою акробатикою, принесеною в театр, — отже, коли традиції клясичного танцю почали підупадати, а захоплення ритмікою тіла стало загальним.

Немає жінки, яка б не припускала, що в неї сховані таланти актриси. Вер була жінка, — отже, вона уявляла себе — принаймні деякий час — акторкою.

Вайлд розповів історію однієї дівчини, що була видатною акторкою доти, доки не покохала. Вона загубила в собі акторку, коли відчула в собі жінку. Бідне дівча! — воно не вміло підносити свої почуття на ступінь театральної гри і своє кохання перетворювати на тонке й вишукане мереживо мистецтва. Сібїлла Вен була надто щира й наївна.

Вер — навпаки! Вер тільки тому й вступила до студії, що була жінкою. Жіночий інстинкт досягав у неї того ступеня природної витонченості, коли він може замінити талант і висунути з натовпу. Бути жінкою — мистецтво, як грати в пінг-понг, диригувати оркестрою й брати призи на шахових турнірах. Манерну індивідуальність Вер приймали за прикмету справжньої талановитості. Вона користувалась успіхом. Їй бракувало техніки, її пуанти не завжди були бездоганні, але в особистій вдачі Вер було так багато умовної декоративності й штучної орнаментальності, що їй належало лише бути собою, за нею визнали першорядні здібності.

Приятелі їй плескали. Знавці, з властивою їм педантичністю в своїх уподобаннях і присудах, відрізняли не на користь Вер уміння бути жінкою від уміння клясичного танцю.

В житті Вер була одночасно акторкою й собою. Вона грапа себе... Їй хотілося плескати, коли у вітальні абож каварні з особливо химерним мрійним жестом вона запалювала цигарку абож куштувала хрумку меренгу й змітала крихти з білого свого убрання. Пити каву й запалювати цигарки — наука не легка й відповідальна, як і останнє напруження тіла у змаганнях на 100 метрів.

Вступивши до студії, Вер віддалась упертій праці, але задовольнилася з перших успіхів і перших визнань. Вона казала, на свій кшталт варіюючи Цезареву формулу:

— Я захтіла! Я досягла! Я зреклась! Навіщо продовжувати? Повторити те саме в столицях, і, може, за кордоном з тим, щоб, може, колись Андрій Левенсон в «Майстрах балету» або хто інший присвятив мені кілька рядків з гострою й іронічною оцінкою? Чи варт змагатись, щоб досягти того, що не варте досягнень!

Коли після перших успіхів Вер кинула студію, її не зрозуміли.

— Чому?

Пояснення, що їй давала Вер, нічого не пояснювали. Шукаючи правдоподібних аргументів, вона посилювалась на брак шанолюбства.

— Мені бракує шанолюбства. Цей успіх мене не задовольняє. Навіть галасливий джазбандний рекламований успіх на великих сценах Парижу, Відня й Нью-Йорку не задовольнить мого шанолюбства. До того ж я боюсь, що за наших часів театральне мистецтво втратило свій сенс.

Можливо, це останнє грапо найбільшу роллю.

Вер усвідомлювала, що культ естетного пасивного формалізму, одірваного від життя й сучасності, відходив у минуле. Ще нічого не знаючи про новітні течії в

житті й мистецтві, вона прийшла до аналогічної думки про «атеїзацію мистецтва». Мистецтво, відокремлене від життя й замкнене в собі, зникає. Колишні типи концертів одмирають, музика механізується, мистецтво набирає спортивного характеру. Фізкультура й спорт успішно конкурують з виставами, футбольні й баскетбольні змагання на стадіоні відбивають одвідувачів з театру, пляж здається привабливішим від балетного спектаклю. Дівчина, що стрибає в воду з трисажневої вежі, викликає не менше подиву, як балерина з її вишуканими пуантами й крицевим носком.

Корвин помилився — Вер не була танцюристкою. Розвинені м'язи Вер були розвинені м'язи спортсменки. Вер зробила зі спорту професію.

З пляжу поїхали вдвох. Увечері сиділи в саду, їли морозиво, дивились на фоєрверк. Слухали музику. Вечеряли в «Континенталі». Вер пила горілку й пиво. Вер казала, що на нинішній день вона дивиться як на початок їхнього товаришування, «компаньйонату». Вона досить недвозначно виявляла свою прихильність до Корвина. Але, давши йому всі аванси, коли той почав умовляти перейти в нумер, вона не виконала жадного з цих авансів.

Пізніше десь пили каву, блукали по якихось глухих вуличках, завулках, де ніколи раніше не доводилось бувати, сиділи на кручі над Дніпром, знов блукали по вулицях і тільки вже на світанку, о п'ятій годині ранку повернулися додому.

Корвин не міг достотно пригадати їх нічних розмов. Він не міг зв'язати уривки розмов, що збереглися в його пам'яті. Він пригадував дещо, але не був певен, чи вони говорили саме те, що він пригадував. Він пам'ятав ніби крізь сон. Може ці розмови й справді лише привиділося йому потім у п'яній півсонній маячні, а може, це були невисловлені думки Вер, що він їх сам підказав їй.

Ця жінка була чарівна й приваблива. У сп'янілих

нічних блуканнях вона не тратила ясности. Утримуючись від будь-чого, вона шаліла в приборканих своїх бажаннях і спокушала найвибагливіші дивацтва.

Десь, у якомусь глухому завулку, вони сиділи на лавочці коло довгого паркану. Корвин цілував Вер у підголену потилицю.

В легкому теплому повітрі пахло нічними квітами.

Десь кумкали жаби.

В маненькому завулку, порослому травою, було порожньо й тихо.

Вер звільнилась од нетерплячих, збуджених рук Корвина й прошепотіла:

— Я кохаю вас, Корвин!

Вона наблизилася своє обличчя до нього. Од неї пахло вином. Очі її були широко розкриті, ніби в стражданні породілля.

— Отже, чи не все одно для вас, з ким ви задоволите своє бажання, а для мене — з ким я? Ви й я, ми кохали позавчора, вчора, а, може, ще й сьогодні перед тим, як зустрінетесь.

Вер була дуже п'яна, коли вона говорила так. Чи, може, вона нічого не говорила цього, і в п'яній безглузді плутанині думок, почуттів, це сам Корвин висловлював невисловлене нею?!

Але він твердо пам'ятав, що вона призналась у коханні. Щоправда, коли це й було освідчення, то дуже дивне.

Він пам'ятав ці фрази. Вер казала йому:

— Коли я сьогодні побачила вас, я вже знала, що кохатиму вас. Навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Кінець роману може бути небайдужим лише тоді, коли його обернути на початок кохання.

Вони блукали. Вони пережили нічні кошмари химерного кохання, ніби нотр-дамівські химери ожили в них.

У своїх нічних блуканнях вони пройшли повз

будинок з химерами Notre-Dame, що звис над проваллям. У фіялкових присмерках на густій синяві неба чорно-сірі гігантичні потвори розкинули свої крила. Від збудження, що ще тремтіло в них обох, нічні потвори прокинулися, щоб справити відьомський шабаш.

Вниз од цього будинку Корвин повів Вер кривими стежками. Вони падали, підіймалися, губилися, йшли вперед і верталися назад. Вони плуталися в пільмі на переплутаних стежках провалля.

Чи, може, це лише привиділося вві сні?

А в сріблястому ранковому тремтячому світлі, коли Вер прощалася з Корвиним і він цілував у неї руку, вона повторила:

— Кінець кохання буде лише тоді небайдужим, коли його обернути на початок!

Розділ VI

Вер була донькою поміщика, присяжного повіреного. Свого часу, за студентських років, її батько побував на засланні, і культ давніх народовольських традицій надавав влаштованому й врівноваженому побуту в родині Ельснерів деякого відтінку колись перенесеної офіри й виконаного громадського обов'язку. З роками прийшли байдужість і спокій, і батько Вер, не без матеріальної для себе користи і не без апльомбу, дещо, правда, метушливого й безладного, використовував ці згадки про свою революційну діяльність юнацьких років, щоб оточити себе тепер авреолею поваги й авторитету.

Вступивши після закінчення гімназії на курси, Вер змінила свою гімназіяльну брунатну сукню з чорним фартушком на суворий синій з високим англійським комірцем *tailleur*. Купила товстий лінований зошит у чорній цератовій обгортці. На стіл у своїй кімнаті поставила гіпсового Толстого, а на стінці повісила довгобородого «інтелектуального» Драгоманова в застебнутому сурдуті, з його виглядом протестантського пастора. Це все далеко менше говорило про її власні уподобання, як про невиразний відгук розпливчастих уяв про студентів і курсисток. Деякий час після вступу вона навіть носила пенсне в оправі і з чорним шнурком. І не тому знов таки, що вона потребувала носити його, але

головним чином з почуття стилю, як деяку алегорію або символ. Вона хотіла мати вигляд дівчини серйозної, заглибленої в себе й незалежної.

Вона вступила на курси з думками, що склалися в неї про студентів з оповідань батька. Курси й університет в її уяві малювались величезною конспіративною організацією змовників. Вона мріяла про долю Софії Перовської та Віри Фігнер. Вона бачила себе на розі вулиці в схвильованому чеканні губернаторської карети: так промайнуть на мить пара коней, широка борода кучера, чорний лак каретного передка, в дзеркальному склі червоний лацкан сірої генеральської шинелі, і в короткому змаху руки розметене, розтрошене, знищене все.

Але на курсах Вер досить швидко впевнилась, що все це аж ніяк не відповідало ані атмосфері, ані оточенню. Її уява про університет і курси показала хибною. В ці роки «між двох революцій» у студентській масі панували асоціальні настрої, що знаходили в собі вияв для переважної більшості в цілковитій відсутності будь-яких духових інтересів: пасивна відсутність будь-яких переконань, психологічна астенія.

Студентська маса в своєму складі була аморфна, дезорієнтована, малокультурна. Курсистки читали графа Аморі, Вербіцьку й Брешко-Брешковського, у кращому разі — Винниченка, Андрєєва й Купріна. Інтелектуальний рівень був дуже низький. Кіно, театр мініатюр, для студентів — карти, пулька в преферанс, пиво; для курсисток — флірт, недотепні дотепи, пісні, пікніки, кава й тістечка у Франсуа або Семадені. Державі потрібні були урядовці. Студенти готувалися стати урядовцями. Згодом, в роки війни, чимала частина їх потрапила за мобілізацією до війська: вони обороняли державу й своє право бути урядовцями в ній. Вер не раз приходила скаржитись батькові:

— Ти був щасливіший!

А батько, посміхаючись викришеними за юнацьких років од цинги зубами, казав:

— Можливо, доню!

Для обдарованішої, інтелектуально розвиненішої й духово активнішої меншости прапором став філологізм, рафіноване культурництво, олександринізм. Гасло *культури* заступило гасло *революції*. Книжка Барбе д'Оревільї про Джорджа Браммеля й дендизм зробилась евангелією молоді й пушкініянство модою для всіх.

Вер швидко закинула геть своє пенсне в оправі й чорний шнурок до нього й виклала волосся в манері 30-их років, в стилі онегінської Тетяни, як на жіночих портретах Карла Брюллова та малюнках Т. Шевченка, з буклями, що, як рамка, оточували витягнений овал її обличчя.

Саме в ці роки Павло Филипович працював над своєю книгою про Боратинського, Єгор Нарбут, з коротенькими бакенбардами на рожевих щоках, прогулювався в зеленому «онегінському» фраку по вулицях Петербургу, а Миша Алексєєв читав Максиму Рильському кавказькі оповідання Марлінського. Вер перекладала з французької Верлена, стежила за «Аполлоном», і грабарівська «Історія мистецтва», особливо том, присвячений архітектурі, став її настільною книгою.

Захоплення барокко входило як обов'язковий складовий елемент у світогляд Вер та її приятелів. Весняна прогулянка в теплий березневий день оберталась в паломницьку мандрівку до бароккових пам'яток Києва XVII-XVIII віків. Блакитне небо, голі дерева, мереживо бароккових вигинів, білі хмарки і втома від прогулянки пішки з Печерського через Поділ до Кирилівської церкви.

Вер була знайома з Хр. Кроном, Павлом Ковжуном та Марком Басарґом. Адже з київської вистави «Кольцо» 1915 року Марко Басарґ починав свою берлінсько-паризько-ню-йоркську кар'єру експресіоніста.

Вер ненавиділа інтелігенцію, парламентаризм, лібералізм, слова про поступ, прогрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброти.

Падіння Перемишля її не схвилювало.

Під 9 вересня 1916 року в щоденнику Вер (Вер записувала в щоденнику не почуття, а лише думки з приводу прочитаних книжок) занотовано:

«Лібералізм у Росії зі своєю боязкою інтелігентською громадськістю знав лише „малих“ богів, „місцевощанованих“, „хатніх“ богів, богів „пенатного“ значення. Лібералізовмі бракувало стилю. Злиденність, сірість, зубожілість, розпливчастість, — чи вважаємо це за стиль? Белінського, Михайловського, Добролюбова й Писарева ми ж ушановуємо ім'ям героїв?

«Лев Толстой засудив Наполеона як актора, що грав всесвітню комедію, і ствердив Кутузова, що під час бородінського бою — їв курку. В Росії завжди „їли курку“ під час „бородінських боїв“. Цією самою кутузовською куркою вигодовано російську відсталість.

«Російські вояки під час війни воювали проти гармат багнетами. Хіба не Толстой заповів як вищу мудрість війни їсти курку під час боїв? А хіба не їли? Як провести межу, що відокремлює нездарність і зраду російського бюрократизму від так званого „російського генія“?

«Коли Толстой пише: „Я живу добре! Три роки не читав і тепер не читаю жадної газети“, чи не мусимо ми радіти: він — ми, ми — він?!..»

Аполлонові Григор'єву вона віддавала перевагу перед Белінським і протопопові Аввакумові перед Михайловським.

17-ий рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше — гасло заперечення, що було б абсолютним. В революцію вона входила через «Скитів». Вона головувала на сходках курсисток, виступала з промовами. На вирваних із зошитів сторінках квапливо накидувала великими літе-

рами проекти резолюцій. Щоправда, цього її ентузіязму вистачило тільки на дуже короткий час, не більш, як на кілька місяців.

Горохваний хліб, хмурі будні, свист гарматнів, що проносилися над дахом будинку, нічна стрілянина, коли місто опинялось у владі п'їтьми і кожен будинок ставав самотнім островом, одрізаним од цілого світу, вартування в парадному коло дверей, забитих дошками, — усе це гнітило, вселяло почуття непевності й втоми. Імперія агонізувала. На вулицях міста валялись трупи коней: То тут, то там виникали самосуди. Здичавілі пси зграями бігали по порожніх пішоходах.

До університету почали приймати жінок. Восени 17-ого року Вер з курсів перейшла в університет.

Серце стигло в попелі зимових присмеркових днів. Горохваний хліб був крихкий і мав солодкий присмак.

Революція переставала бути забавкою для естетів.

Дзвінким і широким, як крок караулу, словом Kommandantur, написаним чорними літерами на рівно виструганій дошці, яку повісили проти Міської Думи над входом до «Дворянського зібрання», 1918 рік ствердив для революції перепочинок. Літо 18 року принесло білий хліб, ясність і спокій, звичайний усталений лад, сонце, пляж, Курбасів «Молодий театр» з Кляйстом і Шекспіром, «Біба-бо» з Агнівцевим, роздягнуену «Леду» Анатоля Каменського, віденську оперетку. Втікачі з Петербургу й Москви переповнили Хрещатик, каварні Франсуа й Семадені, алеї «Купецького саду». Київ став галасливий, людний, безтурботний. «Чорна біржа» простяглася од Інститутської до цирку на Миколаївській. Двір, сенат, синод, міністри, титули й ордени відновлювали ілюзії реставрованого Петербургу на берегах Дніпра.

Восени 18-ого року Вер була однією з тих, що натовпом молоді вийшли з університету: повстати й розбігтися. Знов спалахнула раптом на мить колишня

мрія про Віру Фігнер. Спалахнула й згасла, щоб більше ніколи не прокидатись.

Тоді прийшли голодні роки. Місто вмирало. Брук вулиць заріс травною, трамваї перестали ходити, крамниці стояли з вибитим склом вікон, з вітринами, забитими дошками. Більшість знайомих розїхалося з міста: тікали вчителювати на село, доти ніколи не вчителювавши, працювати на цукроварнях і лісових розробках бухгалтерами, доти ніколи не бачивши, що таке рахівниця і гробсбук. Меншість лишалась у голодному тихому місті і вивчала тонку науку «пайкології», вагаючись між соцзабезівськими дитбудинками, Дніпросоюзом та воєнкоматівськими закладами.

Вер пов'язала голову хусточкою й пішла працювати на фабрику. Вона працювала коло верстату й перекладала Верлена. Працюючи коло верстату, вона не відчувала себе робітницею. Свою роботу на фабриці вона усвідомлювала як службу. Блок у свій «скитський» період навчав «слухати» революцію, але не навчав робити її.

Вер скористувалася з першої нагоди, щоб од верстату повернутися знов до письмового стола. Життя Вер, її революційність, її праця, її ентузіазм, кохання й навіть шлюб, — усе це було лише силуетою іншого, щільного, живого життя. Плаский обрис із чорного паперу на білому паспарту. Життя проходило повз неї.

Року 1922 Вер вийшла заміж за лікаря. Навіщо вона вийшла заміж? З кохання? Можливо, що деякою мірою це було й так. Їй імпував цей літній, грузький, великий чоловік з важкими темними повіками у зморшках і зірками очима степового хижака. Певніше, однак, вона вийшла за нього тільки з почуття втоми й байдужості, тому, що це створювало для неї якийсь вихід. За два роки згодом вони розійшлися. Знов таки не тому, що посварилися або обридли один одному. Це вийшло само собою. Року 1924 він дістав запрошення в Харків до Інституту дослідження мозку. Він не дуже настоював,

щоб дружина переїздила з ним до Харкова, а Вер не проявляла особливого бажання жити далі вкупі.

Це був один із сучасних шлюбів, коли жінка жила в одному місті, а чоловік в іншому. Наявність помешкання в Києві і брак помешкання в Харкові були достатнім аргументом, щоб жити нарізно. Вер іноді приїздила до чоловіка в Харків, а він іноді на кілька днів у Київ. Він стрічав її на двірці з квітами, водив у театр і, проводжаючи, клав на столику купе м'якого вагона велику коробку шоколяди. Залізничний квиток, коробка шоколяди, щомісячний грошовий переказ поштою й лист од Вер з повідомленням про одержання грошей зі стандартним приписом: «Цілую. Твоя!», — доводили Вер, що вона заміжня. Вони не приятелювали з чоловіком, але й не ворогували; були одночасно одружені, байдужі й чужі.

Життя складалося з уривків, з початків чогось, що ніколи не ставало завершеним, з плянів, досвідів і проєктів, що їх вона ніколи не намагалася здійснити.

... Вер сиділа з Корвиним у фое кіна, чекаючи на початок сеансу.

Вер казала Корвинові:

— Колись я працювала коло верстату — це було давно, дуже давно! Я вчилася деякий час у балетній студії! Навіщо? Може лише на те, щоб кинути? Я вийшла заміж! Заміж я вийшла за чоловіка млявого й коректного. Він мешкає в іншому місті й приїздить разів два протягом року на кілька днів. Я знаю англійську мову, перекладаю Джека Лондона й Джозефа Конрада на українську — коли б на мій смак, я не перекладала б ані того, ані того, бо ані той, ані той мені аж ніяк не подобаються. Те, що я роблю переклади, це дає мені можливість жити на власні кошти. Чого варте це все?

Після павзи Вер додала:

— Я ходжу в кіно, я роблю це, щоб бачити потім сни. Ви, Корвине, певно, не вмієте настроювати себе на сни.

Ні? А я вмію! У мене є цікавий задум для повісти: описати не сам роман, перипетії кохання, а лише ті сни, що їх бачать закохані. Сни повторюються. Вони лямбдотивні, й мотиви снів заступають зміни й подробиці любовних пригод. Це був би надзвичайно цікавий роман.

Корвин не зрозумів Вер: він не знав ніяких повторених снів, а ті сни, що повторювались, не мали жадного сенсу.

На відповідь Корвин зробив невиразний жест.

Проти них коло протилежної стінки фое за столом сидів горбань у чорному сурдуті, з білим високим комірцем і чорною пишною, пов'язаною бантом з крепу краваткою. У нього було бліде, гостре обличчя рахітика й довгі вчепливі руки мавпи. З чорного паперу, наклеюючи на біле паспарту, він вирізав силюети.

Корвин запропонував Вер замовити горбаневі вирізати її силюету. Вирізуючи з паперу силюетний портрет Вер, оперуючи ножицями, папером і швидкими, довгими пальцями, горбань говорив:

— Ножиці слухняні, як олівець. Вони досконаліші від олівця й пензля. Я волію користуватись краще з ножиць, як з олівця. Ножиці психологічніші, вони як продовження пальців: це скульптура поєднана з малюнком. Вирізати з паперу силюетний профіль жіночого обличчя — це відчувати насолоду. В профілях деяких жінок є дивовижна гармонійність. Я здобуваю фізичну втіху, коли мої пальці повторюють з м'якою й лагідною рівністю вигін підборіддя, губ, носа, чола й голови. Мистецтво силюети, мистецтво єдиної цільної лінії — умовне й обмежене. Воно легке й разом з тим важке. Але, перемагаючи його умовну обмеженість, іноді відчуваєш радісну сподіванку, що створено шедевр.

Горбань наклеїв на біле паспарту темну силюету Вер і, підвівшись, з глибоким уклоном, в який були вкладені нині вже забуті форми поваги, він з особливо вишуканою чемністю простяг Вер зроблений портрет. Од грошей мистець відмовився.

— Я мав приємність вирізати ваш профіль. Я відчув од того втіху. Я вдячний вам. Дозвольте ж мені, як мистцеві, цю маленьку примху та прийміть від мене невеличкий подарунок.

Розділ VII

Корвин і Вер стрівались на пляжі. Вони приходили в другій половині дня і повертались надвечір, коли вже заходило сонце й спека поволі спадала. З минулого року мода на засмаленість тіла почала зникати. Вер задовольнялась тепер із кількох годин перебування на сонці замість того, щоб як давніше, просиджувати й пролежувати на пляжі цілий день з ранку до ночі і почувати себе після цих соняшних божевіль в'ялою, виснаженою, втомленою.

О третій годині сонце ще являло картину дикої оргії. Річка засліплювала очі в тремтячому миготінні струмків так, що за швидкістю цього вогненного коливання не можна було стежити. Тисячі сонць у скаженому коловороті полум'яніли, крутились, променювали. Палке блищання берегового піску було таке ж нестерпне, як і ця фантазмагорія сонць у хвилях річки. Мозок божеволів, природу трясло в полум'ї гарячки. Соняшна маячня робила вигадним усе звичайне.

Спираючись на лікоть і підгрибаючи собі під груди гарячий пісок, Корвин бавив Вер своїми розмовами про себе, про своїх знайомих, про останні новини в мистецьких колах, про замовлення на обкладинки й плякати від видавництва, про склочні сварки між окремими мистецькими організаціями, чергові платформні непорозуміння, про боротьбу за посади, про скарги,

про висиджування, про фейлетони, листи до редакції, спростовання, протоколи засідань, про все те, що надавало ілюзіям досягнень у мистецтві прикмет реальності.

Вер лежала на спині, простягнувши одну ногу й зігнувши другу. Коли вона була одягнена, убрання заховувало витягненість її довгих ніг. Коротке темне трико, вузькою смугою охоплюючи вигин стегна, одкривало довгі ноги, що поволі звужувались від литок до вузької й темної ступні. Закинені за голову руки викликали в Корвині уявлення, як він, схилившись над Вер, цілує її в пахви.

Вер рухом спинала Корвина:

— Я дрімаю! Ви можете розповідати!

Про Комаху Вер довідалася від Корвина. Вона довідалася від нього про смішні химери Комахи, про його несусвітні витівки, про його анекдотичне анахоретство, кумедні баяндраси, про його уникання жінок, про історію з Тасею, приятелювання з маленькою Ірцею.

Корвин розповідав про Серафікуса з тією іронічною одвертістю, що можлива тільки між близькими друзями.

Вер зауважила:

— Ви, певно, великі друзі з Серафікусом, що ви говорите про нього з такою уїдливістю?

Вони були друзі. Були! Колись! Давно! За студентських років. З того часу минули роки, — може минуло шість років, може вісім, дев'ять, десять... Корвин міг би говорити про певний серафічний, мовляв, період у своєму житті, про період глибокої приязної дружби з Комахою.

Сказати «дружба» чи значить сказати щось? Може, треба було б сказати: зворушлива закоханість, ніжність, відданість? Вони були юнаками, що здавалися собі дорослими; дорослими, що ще лишались юнаками. Певно, їхня закоханість і була останнім проявом химерного юнацтва на зламі дорослої і байдужої

досвідченості. Корвин вагався, чи зуміє він розповісти Вер, що це було таке, бо, власне, нічого й не було, окрім блакитної мрії, що для неї даремно шукати незнайдених і неможливих слів. Є такі відсутні, нереальні, хисткі настрої, що ніколи не здійснюються; істотно їх нема; вони не більше, як сподіванки, ясні соняшні промінні сподіванки, що десь на світі є інше, відмінне, краще життя.

Іронія в Корвиновому оповіданні про Доктора Серафікуса перетворилась на патетику. Хіба ж за іронією не ховається завжди остання щирість і ліризм?

Комаха відіграв велику роль у Корвиновому житті. Кілька років вони жили спільним життям. Попри всю свою м'язисту міцність, Комаха лишався в зовнішньому житті м'якуватим, безхребетним, аморфним і пасивним. Корвин, навпаки, був сухий, чіткий, жилавий, формалістичний і в собі, і в творчості. Слід припустити, що саме Корвин вів перед в їхній дружбі, тим часом було навпаки: Корвин залежав від Комахи, а не Комаха від нього.

Ініціатива дружби належала Корвинові, але тільки ініціатива. Перемігши опір Серафікуса, Корвин не взяв, а віддався. У Серафікуса було багато важкої упертої сталості, з нахилом не говорити, а проголошувати, не розмовляти, а проповідувати з тією самовпевненістю вчителя, метра, що звик навчати і не звик, щоб йому суперечили: *magister dixi*. З Серафікусом не можна було розмовляти, він дратував у розмові. Як і належить людині, що поклала бути вчителем, він не мав кого навчати. В нього не було учнів. Він був надто замкнений і зосереджений у собі, щоб виступати на людях, імпонувати в товаристві. Він міг впливати на одиниці. Корвин, людина різних площин, розірваних перекреслених ліній, взаємно-суперечливих рухів і рис, — найвиразніша прикмета кубізму, — був єдиний його учень і перший покликанець, бо Доктор Серафікус не кликав, Корвин

сам прийшов до нього, взяв його дружбу, переміг нехіть, опір, небажання, замкненість, безініціативну пасивність. Бажаючи віддатися, Корвин примушений був узяти. Корвин нав'язав Комасі приязнь, почуття, дружбу, зустрічі, розмови, прогулянки. Він був, власне, єдиний, хто ходив до Комахи, з ким Комаха ходив гуляти восени кудинебудь на Сирець або ярами Куренівки. Їх бачили разом в університеті, на виставах, у парках. Спільні знайомі питали Серафікуса про Корвина:

— А де ваша дружина?

І в Корвина:

— Де ваш чоловік?

Отож, коли при фізичному шлюбі подружжя він і вона згодом стають подібні один до одного, засвоюючи взаємні якості й хиби, — то в духовному шлюбі це трапляється ще частіш. Корвин зробився Серафікусом, Серафікус — Корвиним, з тією, хіба, різницею, що Корвин більше Серафікусом, а цей останній далеко менше Корвиним, — чи, може, й зовсім ним не став.

Корвин любив двох осіб: Серафікуса й наречену. Її — як Комаху, і цього останнього — як наречену.

— Так було, — сказав Корвин, звертаючися до Вер, — так було! З того часу минули роки. Ми відійшли один від одного. Змінився Комаха. Дуже змінився я. Моя тодішня закоханість у наречену здається мені тепер смішною вигадкою, моя цнотлива серафічна стриманість у ставленні до дівчини — недоречним курйозом. Тепер, — сказав Корвин, — я дозволяю кохання приймати всі можливі випадкові форми. У своєму поводженні з жінками я наслідую фра Філіппо Ліппі: зустрівши жінку, що йому була до вподоби, він робив спробу покохати її, і, коли йому не щастило задовольнити своє бажання, він малював її портрет.

Вер трохи підвелась, повернувшись обличчям до Корвина й сперлась на лікоть. Розсміявшись йому в обличчя, вона сказала:

— Мудре правило, Корвине. Дуже мудре! Закінчив-

ши того місяця один портрет, ви, певне, збираєтесь розпочати за деякий час інший?

— Я кохаю вас, Вер!

— Малюйте портрети, Корвине!

Корвин узяв руку Вер, щоб ніжно її потиснути.

— На жаль, малювати вас — це єдине, що досі лишається для мене дозволеним. Але в серафічний період мого життя більше, як два роки, тривав мій роман з моєю нареченою і протягом двох років я не наважився навіть поцілувати її і поводився сором'язливо, з цілковитою серафічністю.

— Вам не дозволяли піти далі?

— Ба ні! Саме тому, що я поводився надто коректно, це було за привід для моєї нареченої розійтись зі мною. Припускаю, що, кінець-кінцем, вона почала гадати, що я не чоловік або, принаймні, не зовсім чоловік...

Корвин зовсім не був тоді у двадцять років безневинним хлопчиком, навпаки, — але у своїх взаєминах з нареченою він поводився, як недосвідчений юнак, що мріє про місячне кохання. Він кохав Комаха та наречену. Це було єдине й спільне почуття. Можливо, він не наважувався зрадити Серафікуса задля нареченої й наречену задля Серафікуса. Від нареченої Корвин ішов до Серафікуса і від Серафікуса до нареченої. Він не знав інших шляхів, інших зустрічей та інших знайомств. Почуття подвоювалось і розділялось між двома особами. Нареченій він повторював те, що говорив перед тим Серафікусові, і останньому згодом те, про що розмовляв з нареченою. Він не відокремлював їх обох.

Серафікус і наречена не були знайомі. У Корвина з'явилась думка їх познайомити. Він сподівався:

— Що за хороше й приязне товариство з того вийде!

Корвин довго настоював, і Комаха довго відмовлявся. Комаха, як завжди, посилався на те, що він ніде не буває й ні до кого не ходить, що в нього немає жадного бажання будь з ким знайомитись, і, як звичайно, уперто

обстоював свою замкнену й ізольовану самотню відокремленість.

Корвин переконував доктора:

— Хороші люди повинні бути знайомі один з одним!

Це обов'язок культурних людей!

Після довгих і неодноразових умовлянь Комаха, нарешті, щоб зробити приємне Корвину, згодився.

У Беренсів пили чай, їли яблучний струдель, розглядали ілюстровані англійські книжки. Було все натягнене й навмисне. Після 9-ої години Комаха, подивившись на годинника, рішуче заявив:

— Мені вже час!

— Це рано! — сказала Тетяна.

— Ні, ні! Я мушу йти. Інакше мені доведеться лягти пізніше від звичайного спати, я не висплюсь як слід, пропущу свої ранкові робочі години, взагалі почуватиму себе завтра вибитим з колії! Я вже піду!

Натягаючи в снігах пальто, упевнившись, що візиту закінчено і обов'язок виконано, відчувши полегшення, Комаха з почуттям доброзичливості сказав у відповідь на запрошення приходити знов:

— Ви знаєте, я нікуди не ходжу, бо як ото каже Сенека, побувавши серед людей, я повертаюсь додому менше людиною.

Він сказав і не відразу усвідомив усю безтактність сказаного, те, що сказана ним фраза має подвійний сенс і дівчина могла образитись, застосувати її до себе... Він не збирався аж ніяк образити її. Просто він звик до самоти і в самоті своїй найменше вважав на те, що похмура ця фраза, підносячи вищість особи, була сповнена разом з тим зневаги до інших, до людей, до загалу.

Він охоче й часто згадував слова Сенеки, наведені в «Imitatio Christi» Томи Кемпійського, застосовуючи їх до себе, бо вони якнайдосконаліш відбивали самовідчужання, яке прокидалося в ньому, коли він десь із людей

повертався додому. Зустрічі обтяжували його. Розмови народжували в ньому почуття непотрібності, обридливої зайвості, вимушеного обов'язку.

Досі він думав про себе і не думав про інших. Так і цього разу, прощаючись з Корвиною нареченою, відчувши полегшення, що він виконав прикрий для нього свій обов'язок і натягнена візита нарешті кінчається, в пориві доброзичливої прихильності, в паланні ентузіастичної піднесеності він вимовив те, що відчував і думав і що, власне, аж ніяк не годилось говорити. У сказане він вклав відтінок довіри й доброти. Почуття звільненості володіло ним.

Він пішов. Корвин ще лишився. Вийшовши на вулицю, Комаха, як звичайно, почав обмірковувати й зважувати все, що він говорив і робив. Згадавши про останню, сказану ним фразу і усвідомивши її двозначний сенс, брутальну її образливість, він почервонів. Він і на думці не мав зробити комусь щось неприємне.

Він насумрився. Він сердився на Корвина, що той потягнув його з собою й поставив його в таке незручне становище.

Наступного дня, коли Корвин з'явився й висловив сподівання, що тепер вони, він гадає, зустрічатимуться всі разом частіше, Комаха категорично заявив, що він більше ніколи не піде.

— Не піду. Ні за що. І не просить.

Дівчина й собі була не дуже задоволена зі свого нового знайомства. Вона сказала про Комаху, що він навдивовижу нудний і нецікавий і серед своїх знайомих вона може назвати з десяток і цікавіших, і приємніших, у кожному разі, далеко вихованіших, що прощаючись після першого знайомства, не казатимуть нічого образливого.

Корвин був розчарований. Він з запалом боронив Комаху. Він доводив, що є «цікаві» й «цікаві» і що вона тим часом не відчула внутрішньої оригінальної цікавості Серафікуса, що відрізняє останнього від банальної цікавості звичайних молодих людей.

Та Корвину, певне, не слід було знайомити Серафікуса й наречену. Після особистої їх зустрічі ніби розірвано якусь таємничу нитку, що досі зв'язувала всіх трьох, поки вони не знали один одного.

Крихка ілюзія цієї потрібної дружби розбилась. До цього прилучилися й зовнішні обставини, що створили ситуацію, яка, на перший погляд, повинна була здатися випадковою, але яка тимчасом призвела до наслідків, що їх можна було передбачати заздалегідь.

Закоханість чи роман, як не умовне було б це слово щодо взаємин, які існували між Корвиним і Тетяною Беренс, тягнувся вже кілька років без жадних ознак якогонебудь дальшого розвитку.

Світла шатенка, висока на зріст, Тетяна Миколаївна Беренс не була гарна, але м'який і ніжний колір обличчя надавав їй відтінку принадної задушевності й ясної теплоти. Вона була донькою заслуженого ординарного професора, що не обмежувався своєю професорською діяльністю в університеті, але разом з тим обертався у фінансових і промислових колах Києва, був домовласником, членом Міської Думи. За поняттями того часу, Таня Беренс уже дещо засиділась у дівках. Старша за Корвина, спокійна й лагідна на вдачу, вона до Корвиного кохання, сумбурного й фантастичного, ставилася стримано й врівноважено. Він водив її на мистецькі виставки й камерні концерти, малював її портрет, читав їй Шопенгауера й Ніцше, дарував квіти, з захопленням розповідав про Комаху, обертаючи свої взаємини з нею в своєрідне філософське приятельювання й не вкладаючи в нього нічого змислового. Немов дружба з Танею Беренс і споглядання її спокою були потрібні йому тільки для естетичної завершеності його артистичних захоплень.

Поезії Вол. Соловйова, книжка Павла Флоренського «Стоп и утверждение истины», культ Софії Премудрости Божої, романтична уява про *das ewige Weibliche* були складовими елементами тодішнього мистецького сві-

тогляду Корвина, забарвленого в дещо містичний тон, як це взагалі було характеристично для настроїв і тенденцій тодішніх київських мистців та мистецтвознавців.

Всеволод Михайлович Зуммер, сяючи лисиною, склом окулярів і синявою чорнотою бороди, читав доповіді про дружбу Гоголя з О. Івановим, про есхатологічні мотиви в О. Іванова, про кирилівські фрески Врубеля. На київських обрядах з'явився, спалахнувши блиском своєї вишуканої *causerie*, Ф. І. Шмідт, що був директором археологічного інституту в Царгороді, і приніс із собою згадки про Ая-Софія й віяння візантинізму. Іполіт Моргилевський вивчав Київську Софію, Сергій Гиляров збирав матеріяли для своєї дисертації про іконографію Богоматері.

Корвин обертався в їх гуртку; він приятелював з Зуммером і Моргилевським, згодом заприятянив зі Шмідтом.

Спроба Корвина познайомити Комаху з Танею Беренс була з його боку виявом не цілком до кінця освідомленого прагнення включити також і Комаху в ілюзорне коло того логічного культу *des ewigen Weiblichen*, що в нього він намагався забарвити так само й свою закоханість до Тані Беренс.

Щождо останньої, то вона на свої взаємини з Корвиним дивилася зовсім інакше. Читання Шопенгауера й Ніцше, відвідування концертів, малювання з неї стилізованих портретів, даровані квіти, прогулянки вдвох по Царському саду й Маріїнському парку вона розглядала як потрібні передумови, як ступені до шлюбу, попередні етапи до створення сталого родинного життя. Мати дітей, чоловіка, хату — хіба не в цьому полягає правдиве покликання жінки? Все інше, в порівнянні з цим, відступало для неї на задній план. В Корвині вона бачила прийдешнього батька своїх дітей. — річ, думка про яку найменше бентежила уяву останнього.

Минали тижні, місяці. Місяці розтягалися в роки.

Корвину подобалася мрійна необов'язковість місячної дружби, до якої не домішувалось нічого конкретного. Він зовсім не думав про шлюб, хоч у родині Беренсів користувався всіма правами й становищем офіційно визнаного нареченого. Створювалася деяка ніяковість, певна напруженість. Коли Таня починала розмову про потребу оформити їхні взаємини, він під тим або тим приводом ухилився від рішучої відповіді. Абож визначав певний термін і тоді знов відкладав.

Їх стосунки були плодом недовомовлености. Він волів платонічної дружби, вона думала про шлюб. Вона була надто твереза, щоб не оцінити правдиве становище. Кінець-кінцем вона пред'явила Корвину ультимативну вимогу: або-або. Або вони одружаться, або розійдуться.

Розійдуться! Це було б катастрофою. Корвин не уявляв собі, як він житиме без неї. Але справа з одруженням уперлася в офіційні, суто формальні перешкоди. В нього на руках не було потрібних для одруження документів. Нічого, окрім метрики й студентського матрикула. Доводилось їхати до батьків — батьки його були поміщики й жили на селі — і привезти з собою папери.

Був кінець 18-ого року. Зміна влад, пересування фронтів зробили неможливим для Корвина повернення до Києва.

Чорний вітер, білий сніг!.. Подув вітру революції виніс його з села в снігові простори України. Зі спроб податись назад до Києва не вийшло нічого. Замість Києва він несподівано для себе опинився в Одесі, а з Одеси на півдні, в Царгороді, і тоді на спалених сонцем Принцевих островах. Влітку 1919 року він знов був коло України, в Ростові, і тільки вже восени потрапив до Києва. На ньому, коли він приїхав знов до Києва, не було нічого, окрім зеленої гімнастюрки й брезентових з подертими кишенями штанів. Комаха дав йому свою стару зеленотютюнового кольору демісезонку, дещо зашироку для сухорлявого Корвина.

Комаха не наважувався сказати Корвину про те, що сталося. Він мучився й мовчав. Корвина попередив Валентин Фердинандович Асмус, що приятелював з Корвиним.

— Володимире Миколайовичу, не ходіть до Беренсів... Тетяна Миколаївна...

Корвин злякався:

— Що?.. Що з нею?..

Асмус мовчав.

— Кажіть!

— Вона цими днями виходить заміж!..

Схвильований з цієї несподіваної звістки, він, через спільних знайомих, попросив у своєї нареченої згоди побачитись востаннє.

Вони зустрілись на вулиці.

Корвин був збентежений. Він докоряв дівчині. Він закидав дівчині, що та не дотримала своєї обіцянки.

Дівчина й собі обвинувачувала Корвина в незрозумілій байдужості та повній пасивності:

— Мені потрібен чоловік! — сказала дівчина. — А ви обернули наші взаємини на якусь філософічну дружбу. Замість поставитись до мене як до жінки, ви поставились до мене ніби до якоїсь абстрактної фікції. Отже, я зробила те, що зробила. Знайшла собі чоловіка й виходжу за нього заміж.

Корвину не лишалось нічого іншого, як побажати їй щастя.

— І дивно, — сказав Корвин, звертаючись до Вер, — з того часу в моїх взаєминах з Серафікусом так само наступив злам. Розрив з нареченою був разом з тим і розривом із Серафікусом, ніби наша філософічна дружба таки справді в'язала нас усіх трьох. Єдине почуття, що об'єднало через мене, в мені й для мене трьох таких різних людей, між якими не було нічого спільного.

Заходило сонце. темнішали густими темнозеленими

сутінками гори. Місто викреслювалось попелястою сіро-блакитною силуетою: будинки, дахи, димарі. Зет радіощогли, пакгавзи, дерева, електробуд, майстерні. Захід надавав місту особливої ілюзорності, здіймав з нього тягар обважнілого каменя, опрозорював місто.

На пляжі почали з'являтися робітниці в червоних хусточках, чоловіки й жінки з портфелями, трамвайні кондуктори, робітники в прозодежі, замащені олійними й нафтовими плямами.

Корвин закінчував свою розповідь:

— Я іноді стриваюсь на вулиці з моєю колишньою нареченою. Я вклоняюсь їй. З гнучкої й рухливої дівчини, що в неї так ніжно рожевіли щоки, вона зробилась огрядною заміжною жінкою: розпливлась, пожовкла, зблідла. Поруч з нею йдуть дві дівчинки, одна більша й друга менша, її доньки. Можливо, вона щаслива! Щождо Серафікуса, між нами позначилась якась відчуженість і холодність, що, власне, лишалася завжди, але що її в екзальтації дружби — я ж трохи екзальтований — спочатку я був не помічав. Тепер до Серафікуса в мене є тільки цікавість. Мене цікавить унеможливлена умовність його вчинків і стриманість його невиявлених почуттів. Коли я конструюю спіралі й вежі або ж малюю свої безпредметні картини, мені потрібний Серафікус із його абстрактним геометричним ставленням до життя. Побачившись з ним і почувши про його чергове дивацтво, я починаю вірити в психологічну реальність моїх геометризаних конструкцій.

За річкою, за містом, над горами здійнялась гієратична чинність опрозорення міста: громади кам'яниць кучерявилися в золотому диму, в легких безшумних рухах вони линули назустріч пінявим хмарам, і рожеві кармінні хмари пірнали в глибинну порожнечу річкового скла. В рожевому шумуванні заходу ось-ось, здавалось, усе потече повз землю в безмежність нескінченних просторів.

Корвин замовк, дивлячись на захід, на Вер, на її

смагляво-оливкове обличчя, що відбивало рожевість заходу. Він приторкнувся губами до руки Вер і знов подивився на неї. Вона замислилась. Як і завжди, вона ні-як не відповіла на його несміливо висловлене бажання.

Корвин знов почав говорити про Доктора Серафікуса, що в крамниці забував узяти свого пакунок або ж брав чужий, не брав решти, що міг вирушити в одне місце, тим часом поїхати в інше і в дорозі забути, куди він їде, а, приїхавши, не знати, куди приїхав, — що все своє життя забував про найголовніше в житті — кохати жінок.

Корвин заперечував будь-які романічні пригоди в біографії Серафікуса, а щодо Ірці, то, за спостереженнями Корвина, навіть і в цій, власне, єдиній, коли не вважати на історію з Тасею, закоханості Серафікусовій — дівчинка ставилася до Комахи зневажливо й презирливо.

— Згоднітьсь, — казав Корвин, звертаючись до Вер, — що Ірця мала рацію. Серафікус не людина, а так, амфібія, моллюск, якась фікція. Так, паперова силуета. Тінь од людини. Гомункулус. Я обурююсь, Вер. Даруйте мені, але я обурююсь. Я не можу лишатися спокійним при думці, що цей йолоп Серафікус мешкав поруч із Тасею, двері їхніх кімнат виходили в один коридор і...

— І що?..

— І нічого! Як нічого!

— Ви не знаходите для нього жадних пробачень?

— Жадних!..

У пориві ентузіастичного піднесення Корвин схопив Вер за руку:

— Уявіть собі, Вер, таку товстеньку років 17-18 блондинку з пухкою рожевістю і лагідними очима телиці. Їй кустодіївською купчихою сидіти на ганку за самоваром, а коло неї блюдечка, чашки, тарілки з розводами, варення вишневе, абрикосове, агрусове, прозорий густий мед, сухі солоні коржички, солодкі пиріжки, хрумкі бублички. І щоб на ній такий шаль з великими трояндами, а на стільці поруч біла сонна муркотлива кішка:

ідилія, тиша, спокій!.. Такий м'якотілий, рожево-блакитний канарковий безмежний спокій! Вам тільки признаюсь, Вер, тільки вам, тут межа моїх сподіванок і мрій.

— Ви закохані, Корвине?

— Я? Ви не точні, Вер. Закоханий?.. Це слово не має жадного сенсу. Кохань багато, і прагнень ще більше. Але коли є досконале, то воно повинно бути лагідним і мудрим. Що є привабливіше, як поринути в спокій і тишу? Я мрію про таку коханку, що кохала б трохи байдуже, може навіть трохи мляво, але завжди з тією мудрістю ідеальної жінки, що в відомому й повтореному вміє одкрити нове й нібито несподіване.

— І ви заперечуєте, що ви закохані?

— В кого?

— А ця ваша Тася!

Корвин з докором подивився на Вер і виправив:

— Таїсія Павлівна, Вер! Вона для мене лише технічний секретар Спілки мистців. А щодо закоханості й заперечування, то як ви не хочете зрозуміти мене? Справа не в тому, щоб заперечувати, дещо стверджувати, дещо відчувати. Це попередні покоління надавали значення почуттям, твердженням. Ми нехтуємо почуття. Уся справа в тому й полягає, що Серафікус гном і гомункулус, лялька з картону. Не людина, а тінь від людини.

Золота курява блідне в ніжній зеленавості. Місто й небо згущуються. Річка сіріє, і гори присуваються до самого берега. Вер дає рушника Корвинові, й Корвин стршує пісок з її плечей і спини. Тоді Вер дякує й каже:

— Викупаємось і підемо.

Вечірня вода здається теплою, а коли вони виходять з води, Вер каже Корвинові:

— Ви, Корвине, повинні мене познайомити з цим вашим Комахою.

Розділ VIII

Певність себе!.. Чи може бути людина певна себе? Чи може людина, сівши в поїзд і рушивши в дорогу, бути певна, що приїде саме туди, куди вирушила? Можливо, що на світі й існують люди, певні себе, своїх намірів і рішень, міст, куди їдуть, напрямів і маршрутів, розкладу поїздів, залізниць, але все це аж ніяк не стосувалось до Комахи.

Серафічний в своєму повсякденному житті, був Комаха не менш серафічний і в своїх мандрівках.

Якось влітку року 1925-ого чи 1926-ого Комаха не витримав спеки великого міста, духоти, нудьги, самоти й вирішив податись до невеличкого якогось провінційного міста, де тиша, спокій, дерева, садки, квіти, річка, де можна попоїсти холодцю з раками й таранею, вареників з вишнями, каші з маслом, звареної на свіжому повітрі, полежати в холодку, покупатись, а може й риби половити, тобто риби не ловити, а так просто посидіти з вудкою без гачка коло води:

— Ніщо, — запевняв Серафікус, — отак-о не заспокоює, як сидіти з вудкою, дивлячись незворушно в одну точку...

Хтось із знайомих на відповідні розпитування порадив Комасі:

— Їдьте до Кам'янця абож до Могилева. Чудесні невеличкі міста, де ви знайдете й багато зела, й річку, й

спокій, і вареники з вишнями, і недорого. Навколо чудесні краєвиди, клімат майже південний. Коли б вам захотілось улаштуватися не в місті, а за містом, то ви могли б оселитися десь поблизу. В Кам'янці я вам раджу звернутися до Сіцинського, він усе й усіх знає, він вам і порадить, як і що: Петроградська 39. До нього просто й їдьте.

На запитання, а де ж таки краще, — чи в Кам'янці, чи в Могилеві, — приятель відповів:

— Це вже на який смак, а ви поїхали б і туди, й туди. До речі, в Кам'янці при педтехнікумі відбуваються учительські курси, і мені писали, що там нікого не запрошено викладати курс рефлексології. Оце було б і гаразд. Ви знаєте, я напишу. Ви знайдете, умовитесь. Я попереджу.

Про Могилів і Кам'янець у Комахи були досить абстрактні й невизначені, сказати б, безпредметні уявлення. Йому було зовсім байдуже, в яке саме місто їхати, і тому він довго не міг спинитись на будь-якій сталій думці. Він вагався. Ніщо не говорило за те, щоб віддати перевагу Кам'янцю, але й ніщо не казало проти Могилева. Він міг їхати до Могилева, але міг поїхати й до Кам'янця. Немає нічого гіршого від подібного становища, коли людина вирішила щось зробити абож кудись поїхати, але куди саме — їй абсолютно байдуже.

Треба було, щоб хтонебудь інший твердо сказав Комасі: їдьте до Кам'янця, без всякого «абож», і він рушив би. Без цього він довго вагався і, може, й зовсім не поїхав би, коли б не спека. Спека гнала Комаху геть із задумливої його кімнати.

Після довгих вагань Комаха вирішив був їхати до Могилева, але в останній момент він перерішив: він поїде до Кам'янця, бо там є людина, до якої він може звернутися, до того ж він прочитає курс лекцій з рефлексології на вчительських курсах. Здається, рішення їхати саме до Кам'янця було його останньою думкою, спинившись на якій, Комаха й пішов до міської станції

купити собі квитка. Купивши квитка, Комаха поклав до портфеля книжки й конспект лекцій з рефлексології, взяв валізку, пальто й рушив.

Надходили жнива. В повітрі стояла біла мла від куряви й спеки. У вагоні під розпеченим залізним дахом не було чим дихати. Подорож оберталася на справжню муку. В прибиральні не було води, й не було чим помитись. Майже всю дорогу Комаха спав.

До Кам'янця приїхали надвечір. Спeka спадала і від річки віяло свіжою прохолодою. Почувався південь: у такому теплому повітрі вистигає виноград. Комаха дивився на викривлені лінії цієї сухої, спаленої сонцем, зелено-брунатної місцевости, і його охоплювало почуття спокою й ясности, як прозорий і ясний був вечір. Він дихав легко й глибоко. Він почував себе безтурботним і радісним.

Комаха підійшов до візника.

— На Петроградську повезете?

Одкидаючи шкуратяну покришку з сидіння, борода-тий з червоним обличчям у зморшках візник запитав:

— Сідайте!

— Скільки?

— Карбованець двадцять п'ять!

Комаха не уявляв собі, чи багато це, чи мало, чи далеко йому їхати, чи близько, але, щоб не порушити усталених звичаїв, на всякий випадок, як годиться, запропонував менше:

— Карбованець цілком досить!

— Сідайте!

Комаха сів. Візник підібрав віжки, махнув батоном, зацмокав, і парний великий фаетон, похитуючись, підстрибуючи, рушив, але, не від'їхавши й кілька кроків, зачепився колесом за інший фаетон. Візники зняли гучну лайку.

Вони лялялись довго й люто, з патосом, міняючи інтонації, захоплюючись. Ні той, ні той не хотіли злізти й розчепити колеса, аж поки міліціонер не підійшов до них

і не наказав не заважати рухові. Тоді розминулися. Візник ляснув батоном і погнав коні.

За бетонною естакою, проминувши залізничні склепи й мереживо численних колій, поїхали порожньою вуличкою вздовж якогось довгого сіро-жовтого кам'яного паркана. З лівого боку йшли зелено-брунатні горби, порослі сухим і шорстким бур'яном. У повітрі пахло курявою й півднем. Вечірні теплі присмерки, ясні й тихі, огортали незнайоме місто. На брукові лежав м'який шар куряви, чистої й сліпучо білої.

Проїхали хвилину двадцять, коли бородатий у картузі візник повернувся до Комахи й спитав:

— Дозвольте, товаришу-громадянине, я хочу вас щось спитати. Чи мені просто їхати, чи, може, ви хочете, щоб я звернув праворуч абож ліворуч?

Комаху здивувало запитання, й він розсміявся:

— Ото гаразд! Хіба ж я знаю? Я тут уперше, у вашому місті. Ви візник, то вам і належить знати, в який бік везти. Абож спитайте когось з тутешніх.

— В чім справа, хіба я не знаю, що я питаю? Я знаю, тільки ж ви сказали везти на Петроградську вулицю.

— Ну, так що ж?

— А то, що в нас такої Петроградської вулиці немає.

Комаха, не розуміючи, куди прямує ця розмова, цілком певний, що все, що єсть — єсть, не передбачаючи будь-яких непорозумінь, весело й бадьоро сказав:

— Ну, не Петроградська, то Ленінградська, чи може ще якимось, як її тепер звуть.

Візник спинив коні й пересунув картуза з лоба на потилицю. Він, очевидячки, приготувався до довгої й докладної розмови.

— повірте мені, товариш-громадянин, пробачте, що я вас так зву, отже, скільки я років візникую, але мені ще ніхто не сказав везти себе на Петроградську вулицю.

Комаха розгубився. Він не розумів. Певність його похитано. Він спитав:

— Як же ж так? Мені треба будинок ч.39 на Петроградській вулиці?

— Ви не думайте на мене, що я вас хочу піддурити або що, але в нас такої вулиці немає.

Комаха дістав гаманця, розшукав папірця, де була записана адреса, і показав папірця візникові:

— Отже, бачите, Петроградська вул., ч.39, Сіцинський. Тут його всі, певне, знають.

Візник знизав плечима й з філософічним спокоєм сказав:

— Що ж я можу знати?

Комаха ладен був обуритись. Він обвинувачував візника:

— Та ж ви мене з півгодини кудись везете? Везете? Ви ж узялись мене везти?

— Що таке з півгодини? Я можу везти й годину, й дві, й взагалі, скільки ви хочете! В чім справа? Я — візник! Я ж спитав вас, в який бік мені звернути — праворуч чи ліворуч! Який з мене був би візник, коли б я віз пасажирів не туди, куди вони схочуть?!

Комаха похмуро відповів:

— Паняйте!

— Прямо?

— Прямо!

Лагідний настрій Комахи порушено, і приємність мандрівки попсовано з самого початку. Очевидячки, вийшла якась плутанина: якесь безглуздя, якась нісенітниця. Але яка? Цього Комаха не розумів. Його охопило почуття безвихідности й безпорадности. Ото приїхав він до Кам'янця за певною адресою, маючи спинитися в певному місці, на певній вулиці, але виявляється, що такої вулиці тут немає.

Це ж значить?!

Він спітнів. Йому здалось, немов він поринає в безодню.

Це ж значить, що він приїхав не до Кам'янця, а до якогось іншого міста. Але до якого?

Він напружував пам'ять, щоб згадати, куди він замовляв у Києві на міській станції квитка й до якого поїзду сідав. Даремно!.. Перед його уявою коливалося щось каламутне й невиразне. Він дуже добре пам'ятав, що він купив квитка ось до поїзду, їхав і оце приїхав, але все інше випало з його пам'яті. Грунт, твердий і сталий, вислизав з-під його ніг.

Було ясно: він потрапив не до Кам'янця. Як же тепер з'ясувати, де він тепер є? Спитати візника:

— Скажіть, будь ласка, як зветься місто, вулицею якого ми оце їдемо?

Що можуть подумати про нього? Хто він такий, що не знає, де він є? Розум підказував не робити нічого подібного. Це було б необережно й навіть небезпечно.

Комаха гірко зідхнув, охоплений почуттям безнадії. Життя було сповнене небезпеки, тривоги і ускладнень.

Фаєтон стрибав по нерівному бруку вулиці. Візник поганяв коні. Вони кудись їхали. Комаха мандрував у реально-неіснуючому.

Візник знов повернувся до Комахи. Він хотів реґляментувати свої обов'язки й забезпечити свої права. Везти він везтиме, куди йому скажуть, але годилось би обговорити й умовитись, уникаючи будь-яких прийдешніх непорозумінь. Фантастичні химери можуть лишатися химерами, але овес є овес, сіно сіном, вечеря вечерєю, і саме гроші, які він має одержати від подорожнього, є, власне, тим, що зможе надати кожній химері ознак реальности.

Він попередив Комаху:

— За годину я беру два карбованці. Ви не повірите: сіно, овес. Овес знов подорожчав, останнє здеруть. Їм що!

Побачивши, що пасажир не сперечається, додав:

— Я зайвого не кажу, але для вас, бо я ж бачу, що ви

людина хороша, для вас я візьму за годину карбованця сімдесят п'ять.

Комаха не сперечався. Йому було байдуже. Він згодився.

— Гаразд. Хай буде!

Ще їхали. Довго їхали. Далеко їхали. Вузькі вулички, вузькі одноповерхові з палісадниками будинки, паркани, за парканами пахощі квітів та акацій, притрушені курявою. Темніло. В розчинених освітлених вікнах будинків було видно, як за столами сидять люди й п'ють чай або ж їдять кавуни, як усе лагідно й спокійно. Комаха заздрив їм. Похитуючись у фаєтоні, що рипів і колисався, Комаха міркував.

Що робити? Блукати без кінця й краю по незнайомих вулицях невідомого міста з майдану на майдан, з містка на місток, повз якісь садки й пустки? Яке безглуздя!

Комаха прокляв день і хвилину, коли в нього з'явилась думка виїхати з дому. Краще духота, краще спека, ніж оці нікчемні, даремні блукання в розгубленій ніяковості розірваних і сумнівних думок.

Вихід знайшов візник. Певне, йому теж обридло тинятись невідомо куди й невідомо навіщо. Ще гаразд, коли б сідок був уцент п'яний, тоді б безглуздість блукань була зрозуміла, а то людина нібито цілком твереза і в окулярах! Візник почав турбуватися: з п'яним усе просто, але з тверезим?

Він запропонував:

— Може ви хочете переночувати й вам потрібний готель? Так я можу повезти вас у чудесний, дешевий з садком готель, тихий, спокійний. Усі відповідальні робітники там сплянуть, коли приїдять до нас із Москви, з Харкова чи з Києва!

— Везіть!

Було трохи інакше: не готель, а мебльовані кімнати, не кімнати, а, власне, кімнатка, маленький будиночок, де можна було переночувати в кімнаті з вузьенькою канапкою,

зі столиком, укритим скатертиною, з трюмом, де двері в сусідню кімнату не зачинялися зовсім.

Лишившись сам, Комаха ліг на канапу й стомлено потягнувся. Як з'ясувати, де він? Вийти на вулицю й запитати, в якому він місті? Його вважатимуть за божевільного. Досить з нього цих безглузвих розмов з візником, коли він казав йому про Петроградську вулицю. Добре, що все це кінчилось гаразд. Хоч хто зна, чи не повідомить він у міліції про підозрілого сідока?

Тривога пройняла Комаху. Тоді він здумав: вийти на вулицю, розшукати газетний кіоск і спитати місцеву газету.

Він вийшов на вулицю, він знайшов кіоск, він спитав місцеву газету, але йому відповіли, що газета виходить тільки двічі на тиждень.

— То нічого, дайте мені стару.

— На жаль, не маю.

Комаха повернувся до своєї кімнати виснаженим і стомленим. Він не хотів рухатись. Лежачи, він заплющив очі, тоді зненацька якимсь раптовим зусиллям пам'яті його осяяло: він в Могилеві. І квитка він брав до Могилева, і в моголівському поїзді він їхав, а в дорозі якось поплуталось одне з одним, змішалось, злилося, забулося, і Могилів показався Кам'янцем, ніби й справді він не Комаха, а плутаний і путаний лябораторний гомункулус, що губиться й губить, що живе в уявлених абстракціях, витівками нещоденних розгубленостей.

Другого ж дня вранці Комаха, напоений гіркою прикрістю своєї невдалої мандрівки, вирушив з Могилева назад до Києва. У своїй кімнаті, у сталій звичайній обстанові, він почував себе певніше.

Розділ IX

В Доктора Серафікуса була одна вада, яка пригнічувала його й від якої він ніколи не міг звільнитись. З нього була вперта й працьовита людина. І це йому шкодило. За подробицями втрачалося ціле.

У своїх наукових дослідах він імпував ретельною поважністю свого наукового апарату, розмірами й кількістю скупчених приміток. Кожне слово в своїй статті, монографії, розвідці він стверджував низкою бібліографічних довідок. Те, що він стверджував, він обґрунтовував. Він не висловлював необґрунтованих тверджень. Кожна висловлена фраза тягла за собою тягар бібліографічних нагромаджень.

Його ерудиція викликала подив, але ерудитні накопичення в примітках були потрібні, хіба, може, для нього самого, щоб ствердити собі самому свою наукову сумлінність як дослідника.

Примітки були прапором його наукових студій. Примітки виправдували сенс його розвідок. Здавалось, він писав статті не для того, щоб розробити якунебудь наукову проблему, а тільки для того, щоб, деталізуючи, тішити себе накопиченням приміток. Комаха як учений існував у примітках.

Щодо цього, то Комаха не відрізнявся від своїх колег, бо їх наукова діяльність була так само не більше, як тільки приміткою до науки.

Всю повноту своєї ерудиції наукові робітники вкладали в верблужу терплячість праці над примітками. Коментаторство ставало ідеалом дослідження. Текст розпоршувався. Він продовжував існувати тільки як формальний привід для призбирування приміток. Поважність наукового дослідження визначалась дріб'язковістю досліджуваної теми. Дослідники набували собі авторитету, публікуючи листи Віктора Білозерського до Миколи Макарова, досліджуючи українського філософа Василя Довговича, трактуючи питання про «хто» і «що» в порівняльно-мовознавчому аспекті, тлумачачи темні місця в «Слові о полку Ігоревім» або підносячи питання про потребу досліджувати вплив Євангелії й Св. Письма в новій літературі.

Ми описуємо Комаху таким, яким він був у другій половині 20-их років, отже, саме за тих часів, коли, після хаосу й безладдя світової й громадянської воєн, життя, здавалось, увійшло нарешті в стале річище. Бурхливі хвилі життєвого моря втихомирились, і поверхня простяглася рівна, блискуча, осяяна лагідною тишею соняшних променів НЕПу. В цій усталеній налагодженості життя гіпертрофія дрібниць, репутацій, постатей, невиправданих претенсій, необґрунтованих ілюзій сприймалась як суттєва конечність, як логічний висновок з наявного становища речей.

Люди тішили себе ілюзією своєї власної самодостатності.

В переважній, якщо не цілковитій більшості, майже всі вони прийшли в місто з села. Осівши в місті, вони так або інакше урбанізувались. Але і в місті побут старосвітських батюшок і матушок вони вважали за остаточно довершену форму ідеального життя, урбанізацію цього побуту вони розцінювали як правдиве признание часу. Ніхто з них не дивився далі паркана у дворі свого будинку, розташованого в одному з затишних закутків ярів Гоголівської або Турґенєвської вулиць.

Вони працювали, жили, купували килими, меблі, валюту, будинки, пишались один перед одним ситцем і шовком на оправах своїх книжок. Сергій Єфремов справив собі теплу бекешу з сірим смушковим коміром і таку ж смушкову шапку. Григорій Іваниця на гонорар, одержаний од Вукопспілки за підручник зі шкільної граматики, купив на Фундуклеївській двоповерховий будинок, що колись належав професорові Образцову. Микола Плевако носився з проєктом видати повну збірку творів Ганни Барвінок. М. Новицький не перший рік працював над мочемордами. Олександр Білецький, на спілку з Плеваком, з краєвих ножицями сторінок зшивав чергові серійні томи грубих хрестоматій. Сергій Пилипенко, як провідну постать в літературі, проклямував Биковця. Биковець був миршавий, метушливий і малописьменний. Михайло Сергійович Грушевський оточував себе в будинку на вулиці Короленка 35 плеядою власних Биковців. Зеров перекладав «Кримські сонети» А. Міцкевича, Рильський в Романівці — «Пана Тадеуша». Павло Тичина селянам зі свого села подарував трактора. Довженко фільмував квітучі яблуні, небо, трактори, землю. «Сяйво» процвітало. Павло Комендант збирав колекцію скляних барилець із XVII сторіччя. Дмитро Загул жовтів, грубшав, страждав на ядуху, ходив, спираючись важко на ковіньку. Євген Плужник покашлював у підведений каракульовий комір темного ватяного пальта.

Найкращі тістечка купували у Фрудзинського на вулиці Карла Маркса, колишній Миколаївській, каву пили в кафе «На хвилинку» у Валентина на Прорізній, шинку, балик і мариновані грибки купували у Федорова на Прорізній. Крамниці були завалені крамом.

Комашине curriculum vitae існувало як примітка до його ретельних наукових студій. Скінчивши термін професорського стипендіатства року 1916-ого, він склав магістерські іспити і, зачитавши дві вступні лекції, був

допущений викладати необов'язковий курс на Історично-філологічному факультеті Київського Св. Володимира Університету на правах приват-доцента.

Список його друкованих наукових праць і довідка про те, що він не уникав громадської праці й виконував відповідні громадські навантаження, двома додатковими примітками до Комахового curriculum vitae стверджували, що Комаха є Комаха, професор 2-ого розряду в Київському ІНО.

Він був надто працювитою людиною, й це йому шкодило. Він був більший і цікавіший од своїх приміткових студій і свого приміткового існування, але сумлінна працювитість і тягар приміткової традиції були більші за нього.

Тільки з людини, певної свого права бути вільною, може вийти щось більше, як урядовець, фінагент, професор, юрисконсульт, завшколи. Комасі бракувало цього почуття вільності. Почуття визволення, перетворене на успіх, не належало до числа його добродійностей. Він працював напружено й уперто, виснажував себе, замість із презирливою іронією заперечити все те в науковій традиції, що належало заперечувати й знищити.

Він ішов за течією, за плином часу. Він протестував, коли Жебелев надрукував свої некрологи в празькому Codex Condacovianum і коли Пільняк видав своє «Червоне дерево» в Берлінському «Петрополісі», дарма що він ніколи не читав перших і не уявляв собі, про що йде мова в другому. В роковини імперіялістичної війни абож перед першим травнем репортери приходили до нього взяти інтерв'ю для газети. Він приєднувався до резолюції, що протестувала проти захоплення китайськими генералами Китайсько-Східньої залізниці.

Це були відписки, що ними він відгукувався на життя, потік якого проходив повз нього. Ними він завойовував право, за часів НЕПу, працювати в ІНО, займатися науковими студіями, друкуватись у часописах. Хребет його громадського існування складали корінці постанов

і резолюцій, прийнятих на загальних зборах і підшитих до папки з написами: «Справа» й «Місцевком».

Він гадав, що рухається вперед, тим часом, рухалась епоха, а він лишався на тому ж таки місці.

Як і більшість його сучасників, він не розумів свого часу. Він був певен, що кожний наступний день є тільки автоматичним відтворенням попереднього. Так або інакше він, як і інші, вірив у Нечуя-Левицького, в старосвітських батюшок і матушок, в рибалку Крутя, в сталість плес, зарослих комишем. Протягом десятиліття він порався серед приміток з тим, щоб з їх комбінації скласти книжки. Він не прагнув досягти від того якихнебудь наслідків.

Він вірив у самоту й працю. Він писав, сортував виписки. В цьому було щось автоматичне. Наука втратила свою вагу в системі світогляду. Наукові студії знаходили собі вияв у процесі розкладу цілого на окремі дрібні деталі.

Він нездібний був звільнитись од свого традиційно-примітивного існування й визволити себе від самого себе. Він не належав до числа панікерів, що, чекаючи вибуху війни, якою весь час лякали громадян Союзу часописи, закуповували в крамницях пуди цукру й мішки солі, наливали балії й ванни гасом, сушили сухарі і потім викидали їх, вкритих цвіллю, геть, що в щілинах підлоги в коробочках з-під гуталіну ховали валюту й золоті п'ятірки.

Комасі треба було замість того, щоб самотнім в'язнем у самого себе, оточивши себе книжками, протягом десятиліть копирсатись у цитатах і з комбінації цитат скласти докладні примітки, — треба було йому ще тоді, коли перший гарматний вибух з сичанням витяг лунку нитку глухого пострілу через місто над дахом будинків, взяти в руку гвинтівку й багнетом, встромлені у груди, творити майбутнє.

Диференційованість суспільних функцій, фахова

відокремленість, спеціалізація праці, конваерна роздрібленість рухів, відокремленість автоматизованих жестів, розподіл роботи, доведений до останньої міри дрібности, ізольована пристосованість людини до одноманітних і безперервних рухів, — усе це перетворювало Серафікуса на ідеальну формулу цієї деталізованої диференційованости.

Робітник не робить авта. Не тче полотна, не виробляє плугів, не шие чобіт абож убрання. Протягом дня той самий, десять разів повторений, одноманітний рух. Безперервний плин конваерної стрічки і протягом дня десять тисяч разів повторений рух. Зосереджена замкненість руху, фах пришиваного гудзика, вкрученого гвинта.

Система конваєра одкидає будь-який контроль суб'єкта над тим, що і для чого вона робить, тобто в даному разі світ уявлень людини, що виконує певну працю. Новий напрям заперечує логіку почуттів. Робота сучасної людини — супрематична, безпредметна, як і картини сучасних майстрів.

Мистецтво Пікассо, Кандінського, Клее, Шаґала сприймається як непередметне, як ребус. Перед їх картинами виникає примітивно-безпосереднє питання: де річ і що тут річ? Новітнє мистецтво не має нічого спільного з об'єктивним явищем речі. З погляду так званої реалістичної традиції нове мистецтво є непередметне чи протипредметне.

Шанолюбство Бекліна як мистця, коли він писав свої мітологічні картини, своїх кентаврів, силенів та німф, було скероване на те, щоб надати своїм казковим вигаданим постатям біологічної правдоподібности. Беклін жив за часів Дарвіна й Дюбуа-Реймона.

У нового мистецтва — свідомо чи несвідомо — протилежне завдання: обернути свій об'єкт на щось біологічно-неправдоподібне. Нове мистецтво стало на зовсім іншу плятформу, як біологія. Світ вимирає.

Природа обернулася на продукт фабричного виробництва.

Колишнє ремісничє товаревє виробництво виходило з предметновидимого: робітник виробляв конкретну річ. Для нього існувало конкретно-речевє. З нього був чоботар, кравець, тєсляр, стельмах, лимар, гутник, годинникар. Він міг сказати: «Цей костюм пошив я», «Цей будинок спорудив я». Для нього існувало «я» і «річ»: він, що робить, і річ, яку він робить. Майстер у своїх картинах відтворював речі, вклонявся перед річчю. Він пишався зі своєї любови до землі й природи, тварин і людей, частин року й їхніх плодів. Йому до вподоби були обличчя героїв, посмішки танцюристок, рельєфи медалей, профілі камей. Він виходив з нагої жіночої постаті, з архітектурної перспективи, зі світла, неба, дерев, квітів.

Сучасна людина не знає цієї любовної уваги до речей, пошани до речової творчости. З неї не є чоботар, швець, тєсляр, кравець, стельмах, лимар, гутник, годинникар. Вона не виробляє речей. За ціле життя своє робітник не зробить жадного дизеля, жадного паротяга, жадної голки. Система конваєра розкладає роботу на низку часткових примітивних вправ.

Сучасна людина — детальний робітник, робітник деталей, споруджувач приміток. Сучасна людина виконує часткову функцію. Одна людина продає сірники, інша зельтерську воду, ще третій одчиняє двері, чистить черевики, пришиває гудзики, пише розвідки про «утворення нового наріччя на Далекому Сході та про місце різних слов'янських мов у цьому наріччі».

Мистець кинув малювати природу й відтворює продукти виробництва, лябораторні речі й хемічні формули, що втратили свою конкретність. Мистець відтворює не природні особливості й форми речей, а зв'язки й взаємини, що обертають річ у функцію виробничих залежностей.

Дріб'язкові люди обурюються з зеленого неба, синіх

дерев, з картини, на якій нічого не намальовано, з малюнків, подібних на дитячі абор на малюнки дикунів, — але для сучасного майстра, що, супроти анатомічних і біологічних законів, малює потвор, це й значить творити всесвіт і людей такими, якими вони єсть.

Комаха — Доктор Серафікус — і був такий: безпредметний, людина запереченого біологізму, «приміткового», замкненого, схематичного існування.

Розділ X

Після доповіді, ерудитної, але недоладної, загаченої цитатами, грецькими, латинськими, англійськими й німецькими, дещо суперечної, що в ній Комаха не згоджувався з думками попередніх дослідників, а опоненти, які брали участь у дискусії, не згодилися з думками, висловленими Комахою, він збирався, як завжди, непомітно втекти. Та на цей раз йому не пощастило цього зробити: Корвин уважно за ним стежив. Він твердо пам'ятав наказ Вер познайомити їх з Комахою і, як тільки помітив, що Комаха десь повівся, він прожогом кинувся за ним і наздогнав при виході.

— Почекайте но, Василю Хрисанфовичу! В мене до вас є маленька справа.

Комаха був незадоволений з того, що його затримують, але спинився. Він подивився на гострий, як у Гоголя, ніс Корвина, на його тонкі губи, на його темні кістляві пальці, щось хотів сказати, але забув і не сказав нічого.

Корвин узяв Комаху за талію.

— Я хотів вам запропонувати, докторе, піти з маленькою компанією до каварні випити чашку кави.

Слова Корвина не дійшли до свідомості Комахи. З Комахою іноді траплялися такі чудні переходи у становище цілковитої відсутності.

Комаха не відповів нічого. Він не чув. Він був відсутній.

Корвин потрусив Комаху за руку:

— Прокиньтесь, докторе. Я кажу вам: ходіть до каварні пити каву.

— Я? Каву? Що? Яку каву! Ага, каву. Ні!

Комаха одвернувся вбік, насумрився й надув губи. Мистецтво впертості — нелегке мистецтво, але Комаха досконало володів цим витонченим мистецтвом примхуватої насумреності.

Він мовчав. Корвин благав, прохав, настоював, запевняв. Будь-що-будь він намагався переламати Комахину впертість.

Комасі довгі й настирливі умовляння Корвина здалися цілком безпідставними й необґрунтованими. Він вирішив поставити справу на суто формальний ґрунт.

— Насамперед, — сказав Комаха, нахилиючи до Корвина свою велику в тяжких окулярах голову й витягнувши вперед товстий, порослий рудуватим волоссям палець, — насамперед, ви мене не попереджали. Я абсолютно досі нічого не знав, що ви мені сьогодні збираєтеся запропонувати йти після доповіді пити каву. Ви знаєте, Корвине, я не люблю жадних несподіванок.

Комаха з докором подивився на Корвина, на його візитку, портфель і, подумавши: — «Порожня, прикра й несерйозна людина! До того ж обридлива!», — розвинув свою аргументацію далі:

— Після доповіді, — сказав Комаха, — я маю намір йти додому й лягти спати. Знов, повторюю, зі мною ані ви, ані хто інший не вмовлявся заздалегідь, і я нікому нічого не обіцяв. Я прочитав доповідь, я виконав свій обов'язок перед громадянством, зробив, що мусів зробити, і, отже, не бачу жадних підстав, щоб мене ще чимось турбували або ж іще вимагали чогось від мене.

Комаха оперував аргументами, які здавались йому

бездоганними в своїй логічній довершеності. Тріумфуючи, він повторив:

— Щоб ще чогось вимагали...

На жарти можна відповісти жартами, але кожна відповідь на ці смішні безглуздості, на цю марудну нісенітницю бриніла б знущанням зі здорового глузду. Дарма що Корвин добре знав свого приятеля, але й досі, після довголітнього знайомства, звички Серафікуса логічно обґрунтовувати якунебудь плутану нісенітницю продовжували дратувати його. Розмовляти з Комахою — сердитись. Корвин розсердився.

— Василю Хрисанфовичу! Вимагати? Ніхто ж од вас не вимагає! Вас просять! Вам пропонують! Справі випити в каварні чашку кави ви надаєте значення всесвітньої події, ніби вас профделегатом вибирають або ж на якихось зборах головувати примушують. Ви ж, кінець-кінцем, людина, а не чорт зна що!

Комаха хмуро мурмотів. Він спробував був піти геть, але Корвин став перед дверима й не пускав його. Коли б не Вер, Корвин давно кинув би цю прикру розмову, що тільки дратувала його. Та, перемагаючи почуття, він лагідно й спокійно повторив:

— Ми тільки просимо вас! Я прошу, Вер просить! Комаха схопився:

— Яка Вер? Я жадної Вер не знаю!

— Вер! Вер Ельснер! Чудова незрівняна жінка. Вона вже давно, Серафікусе, хотіла з вами зазнайомитись, а після сьогоднішньої вашої доповіді особливо настоює.

Улесливий натяк, що його доповідь могла сподобатися вродливій жінці не справив, однак, на Комаху жадного враження. Комаха лишався впертим і невблаганним. Він відповів:

— Я її не знаю.

— Що ж з того!.. Я вас познайомлю!

Розмова була досить таки довга, нудна і, головне,

безплідна. Комаха явно нудився. Він одвернувся од Корвина і з жалем дивився на вихідні двері.

На відповідь він кинув Корвинові своє звичайне:

— Ні з ким я не хочу знайомитись. Я ні з ким і не знайомлюсь ніколи. Мені не треба цього.

Він ще раз зробив спробу пройти, але Корвин твердо стояв у дверях, заважаючи йому пройти. Комаха почав його благати:

— Пустіть, Корвине, Я ж таки справді не можу. Слово чести, не можу. Ви попросіть пробачення у вашої знайомої. Візьміть на увагу, що я ніколи не був у цій каварні.

— Ну, то будете! — Корвин не витримав і вибухнув обуренням: — Ну й марудна ж ви людина, Комахо, коли б ви тільки знали.

Комаха почув свою провину. Йому стало соромно й ніяково. Він був ладен зробити все, що просить у нього Корвин, але... Він зідхнув.

— Ви ж знаєте, Корвине, що я ніде не буваю, ані в театрі, ані в каварнях. Я не вмю. Я зовсім не певен, що з того вийде і чим це все може кінчитись... я...

Комаха ніби навмисне підшукував аргументи, що їхня химерність дорівнювалась би їх недоречності.

— Ви, Корвине, — говорив він, — візьміть на увагу — ну, що я робитиму в цій каварні? Коли б я захтів випити кави, я міг би напитися вдома. Мені завжди аж надто неприємно бувати на людях. На стільці я сиджу, ніби на голках. Мені весь час здається, що всі дивляться на мене. В каварні я боюсь поворухнутись, я не ворушусь, щоб не перекинути склянки або не розбити тарілочки, але кінчаю я, звичайно, тим, що розіб'ю щось, зачеплю, десь перекину стільця, комусь наступлю на ногу. Замість вийти з залі просто на вулицю, я потраплю на кухню. Хтонебудь із службовців, приховуючи посмішку, візьме мене під руку й проведе з залі до вихідних дверей, і, йдучи зі мною, питатиме мене, чи пам'ятаю я своє прізвище й свою адресу та чи уявляю собі, в який бік мені треба йти.

Комаха зідхнув.

— Познайомитися з жінкою?! — казав він далі: — Вам це легко сказати, вам це байдуже, а мені розмова з жінкою порушить рівновагу на три дні. Я не переносу розмовляти з жінками. Мені зовсім не легко зібрати всього себе у щось ціле, єдине. З великими труднощами я примудряюсь улаштувати з себе бодай хоч подібність на щось стале й тверде. Отже, я ретельно намагаюсь уникати всього того, що може мене вибити з колії.

— Ні, мені краще, — закінчив Комаха, — йти зараз додому. До того ж і не рано вже, мабуть, вже одинадцята година, а я в цей час лягаю спати.

Та Корвин настоював, і Комасі не лишалось нічого іншого, як згодитись.

На кожній плитці підлоги в каварні, куди його примушував іти Корвин, Комаха вже читав написа з Дантового пекла: *Lasciate ogni speranza* — Згасить вогні сподіванки, входячи!

В каварні було повно. За столиками сиділи дівчатка й жінки з підфарбованими карміном губами, та підведеними, ніби глибокозапалими очима. Молоді люди з акуратними проділами в зігнутій позі скептичних Мефістофелів через соломинку тягли різні аперитиви. Од хаосу звуків ресторанної музики, од багатьох голосів, совання стільців, брязкоту склянок у залі стояв безперервний одноманітний жовтуватий гармидер.

На розмальованих стінах каварні кривлялись різнобарвні арлекіни, нудьгували білі П'єро і загадковожурні в чорних масках кокетували льорнетом рожеві Кольомбіни. Гладкий султан у зеленому халаті сидів на темночервоному перському килимі, підібгавши під себе ноги. Маненьке арапча подавало йому золоте блюдо з перловим намистом, напівгола одаліска, витягнувши біля фонтану своє струнке тіло, не зводила очей з райдужної пави. Великі пишні віяла з блакитно-сірих

струсєвих пер на тлі гарячожовтого вечірнього неба здавались блакитними з невідомої країни птахами.

Між столиками каварні ходили якісь невизначені підозрілі особи: юнаки в пальтах з підведеними комірами і з зеленими виснаженими обличчями дідів та діди в довгих чорних сурдутах пасторів з рожевими обличчями юнаків. І ті, й ті мали вигляд театральних убивць із непершорядної сцени. Вони нахилились до вуха тих, що сиділи за столиками, і пошепки пропонували кокаїн і морфій.

Вер уже чекала в каварні на Корвина.

Висока на зріст, струнка, може навіть не тільки струнка, а й сухорлява, з плоскими, згідно з модою, грудями, з засмаленим вузьким обличчям і вузькими засмаленими плечима, — елегантна, гостра на язик, дотепна, тонка, розбещена, Вер була більше приваблива, ніж вродлива.

Помітивши Корвина, що за ним ішов масивний в приплюснутому капелюсі і в демісезонці з наставленим коміром Комаха, Вер помахала привітно рукою.

Корвин познайомив присутніх:

— Це — Вер, а це — Василь Хрисанфович Комаха. Його лекцію ми з вами, Вер, мали приємність вислухати. Комаха — сєрафічний у своїх умоглядностях мислитель, отже, ми, його приятелі, звичайно зєємо його Доктором Сєрафікусом. Він, сподіваюсь, не заперечуватиме, коли й ви, Вер, зватимете його так само.

Простягаючи Комасі руку, Вер сказала:

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, докторе.

Комаха не відчував особливої приємности від цього знаємства і, не знаючи, що йому сказати, не сказав нічого.

Розмовляти з Комахою було важко. Він не звик бувати серед людей, і те, що для інших бриніло як загальноновивчена фраза, що передбачає загальноновідому формулу відповіді, те примушувало Комаху напружено й

довго думати. А він не хотів думати, бо взагалі не хотів іти, знайомитись, розмовляти. Ніяковість, поєднана з відлюдкуватою нехиттю говорити, не сприяла тому, щоб із Серафікуса вийшов приємний співрозмовник.

Вер похвалила доповідь.

— Ваша доповідь справила на мене враження. Я не казатиму вже про ерудицію, вона імпонує, але ваші думки нові й свіжі. Мій батько, коли б він був присутній на вашій доповіді, не згодився б з вами і з вашою критикою Фрейзерового тлумачення «Казки про двох братів», бо він і досі лишається прихильником Фрейзера, Тейлора й Моргана, як і тридцять років тому, коли він вивчав своїх гольдів на Амурі, але я вас підтримуватиму проти мого батька. Я захоплена вашою доповіддю.

Комаха почув, що його нога торкається ноги Вер. Щоб не турбувати своєї сусідки, він одсунув свого стільця й підібрав ноги під стілець.

Похвала на Комаху справила прикре враження. Ця молода й гарна жінка захоплена його доповіддю!.. Що з того?! Навіщо говорити про очевидні істини?

Не зважаючи на все своє вміння поводитися з людьми, Вер не зуміла знайти відповідного тону. З усіх помилок, що їх вона припустила за той вечір, це була чи не найбільша: Комаха не терпів, щоб його хвалили. Що таке похвала? У кращому разі це непотрібне підкреслення безперечного, в гіршому — це зайвий доказ, що з приводу тебе думки розійшлися, про тебе хтось висловлювався зневажливо і тебе слід підтримати похвалою, підбадьорити, бо тебе лає більшість.

Не помічаючи, що Комаха нудиться й хмуриється, Вер казала далі:

— У вас є своєрідний стиль! Свій стиль — це завжди grand art! Чи не так?

Комаха насумрився остаточно. На запитання, звернене до нього, він не відповів нічого.

Навіщо він згодився йти до каварні? Замість спати

дома, він мусить слухати претенсійне верзіння жінки, може й вродливої, але надто балакучої й наївної. Він з нудьгою думав, що взавтра на ранок у нього болітиме голова і він, прокинувшись, як звичайно, о 6-ій, не виспитись. Можливість лягти своєчасно й виспатись Серафікус цінував більше від розмови з вродливою жінкою.

Шукаючи порятунку, Серафікус з одчаєм подивився на Корвина. Той поволі пив чорну каву, вимазуючи руки в липкій рожевості рахатлукуму. Витягнувши з портфеля папери і розклавши на столику, Корвин робив помітки. Він не втручався в розмову і не проявляв жадного наміру допомогти Комасі.

Вер перейшла до запитань.

— Ви одружені? У вас є дружина?

— Ні, в мене є дівчина!

З наголосом на кожному слові Вер повторює:

— У вас є дівчина?! Так!..

Повторені й підкреслені слова бриніли двозначним натяком.

Комаха густо червоніє. Він спростовує двозначну інтонацію фрази, що накидає йому моральну зіпсованість.

— Ні! Їй п'ять років!

— Ваша дочка?

— Я нежонатий!

Вер вирішує:

— Ви були одружені? Ви розвелись!..

Комаха обурений з припущення, що в нього може бути дівчина, жінка, діти. Він відповідає, розглядаючи напис на ложечці: «Украдено в каварні».

— Я ж вам кажу, що я нежонатий. Я не розводився. Дівчина це Ірця. Я — сам!

— Як? За наших часів ви ще й досі нежонаті, не розводилися й не були одружені? Мені багато говорив про вас Корвин, але я не дуже покладалась на його

слова. Я спочатку не зрозуміла, про яку дівчину ви говорите. Я чула про Ірцю. Ви її любите?

Ложечка, що її крутив у руках Комаха, раптом падає, дзвякає об столик, зривається і губиться десь на підлозі між стільцями. Комаха лізе під столик, мацає руками на підлозі і десь із п'єтми знизу глухим голосом відповідає:

— А так, я її люблю!

Коли Комаха підводиться з підлоги і сконфужено кладе ложечку коло себе, Вер стріває його насмішкуватим запитанням:

— Таким чином, кохання до п'ятилітньої дівчинки?

З викликом вона дивиться на Комаху, оглядаючи його від великих його пальців до м'якого білого волосся й масивного підборіддя, з явним бажанням примусити його почервоніти. Комаха почуває, що нога Вер знов торкається його ноги, і він знову одсувається од сусідки й ховає свої великі ноги під стілець. Він сидить, не підводячи голови. Він почуває на собі погляд Вер, і кінчики вух починають у нього палати.

— Ви дивна людина, докторе! Але чому, власне, ви досі не одружені? Що це — жонофобія?

Комаха розсердився. Розсердившись, відповів. Йому треба було розсердитись, щоб перемогти свою сором'язливість і зробитись рішучим. Він подивився в вічі Вер. Він змінив тон. Він зробився іншим. Він сказав:

— Чому? Ви питаєте, чому я не одружений, чому в мене немає жінки, що була б завжди й скрізь зі мною, щоб ділила зі мною моє я й була така, як ви?

Вер здригнулася й відповіла:

— Так!

— Ви бачите: я злидений і ніщо! Що я можу віддати, коли в мене нема нічого?

Вер посміхнулася. Серафікус, що досі мовчав і соромився, тепер юродствував. Може він знущався?..

— Що я можу дати жінці? Вроду? Добрість? Багатство? У мене нема нічого, окрім ілюзій нездійсне-

них досягнень. Кому потрібні ці ілюзії? Одружитись чи покохати — це для чоловіка, як і для жінки, значить завагітніти, понести в собі іншого або ж іншу, жити не тільки собою, але й іншим. Я ж надто слабкий, щоб витримати тягар себе самого. Я відчуваю часто, що це надто важка для мене ноша, і я надриваюсь. Понести ще іншого? Я не витримаю...

Вер оглянула масивні руки доктора, що розкришували на тарілці кекс, здивовані, наївні, за склом складних окулярів очі, зігнутий лоб. Прислухалась до його слів про ілюзії, й вії її затремтіли.

Серафікус казав далі:

— Крім того, я не можу згодитись з тим, що повелось серед людства: чоловіки звикли, що вони беруть жінок, і жінки звикли, що їх беруть. Я надто поважаю себе, жінку й своє почуття, щоб зневажати жінок таким поведженням з ними!

— Ви не шанобливі!

— Навпаки! Я не прагну бути чимсь — тим або ж тим мистцем, музикою, Мохаммедом або ж Гете. Я хочу бути всім людством і тому задовольняюсь тим, що я єсть я. Я не хочу мати тієї жінки або ж тієї. Я хочу всіх. Чи не мушу я себе вважати втішеним, що я не маю жадної?

Вер повторила своє запитання:

— Чому ви не одружені?

Вер була вперта в своїх питаннях, як доля. Жінка — це доля.

— Я про це казав колись Корвінові — у мене єсть бажання зробитися старцем, злидарем. Якось, блукаючи околицями міста, я натрапив на одну хижку, малу, напівзруйновану, врослу в землю. Я мрію про таке для себе майбутнє: сидіти на вулиці, скинувши шапку, й на дощечці виписані всі мої титули: приват-доцент, доктор, список моїх наукових праць...

Корвін, що досі не втручався в розмову, не витримав:

— Киньте, докторе! Слово чести, коли ви таке говорите, це мене дратує! Я вам ніколи не дам ні гроша! Серафікус розсміявся:

— Я загострю, Корвине! Просто, я проти культу героїв, культу добірних. Я хочу бути добірним, але як усі.

— Та все таки, — настоювала Вер, — чому ви не одружені?

— Не можна бути святим і мати дружину!

— Ви святий? Це ж весело!

— Ви сумнівались?

— Я й думки не мала!

— Даремно! Ви ж назвали мене серафічним! Вам казали про мене. Хіба вам розповідали про мене інакше? Жорж Дюамель зробив спробу змалювати святого за наших часів. Йому не пощастило зробити це. Невже ж ви не вірите в мою серафічність?

Вер сперлась ліктями на стіл і підперла долонями підборіддя: темна квітка обличчя в рожево-жовтих пелюстках тонких і довгих пальців. Вона повторила:

— І все таки?

— Я майже відповів! Я усвідомив в собі серафічну довершеність себе. Коли людина почуває себе неповною, вона шукає собі жінку, одну, дві, три або ж тисячу й три. Жінка або жінки повинні врівноважити цю неповноту його, вщерть, назавжди. Я ніхто, але я хочу бути людством. І тому моєю сповненістю хай буде моя відсутність.

Комаха пишався з самоти. Свою кабінетну замкненість серед книжок, у кімнаті, з примітками, він зводив на ступінь філософічної теорії. Він виправдовував свою одірваність працею. Прапор праці він підносив як гасло своєї книжкової ізолюваності. Він проповідував своєрідний донжуанізм навпаки.

— Як Дон Жуан. Дон Жуан прагнув мати всіх жінок усього світу. Його спалило це бажання. Може воно спалить і мене — це бажання мати всіх і зректись будь-

якої... Але коли все ж не можна на світі жити без кохання до якоїсь теплої рожевої маленької жінки, то я кохаю Ірцю. Вона кохає мене. Хіба ж цього мало?

Доктор Серафікус замовк. Він знов заглибився в свою мовчазну похмурість. Нагнувши велику голову, він не дивився ні на кого. Його обличчя здавалось машкарою, у глибоких зморшках, з виснаженою утомою нудьги, ніби в світі не лишилося вже нічого, щоб наситити бажання, якого не бажаєш.

Коли Корвин запропонував випити ще чашечку кави, Серафікус відмовився руба і рішуче заявив, що йому конче пора спати, що в таку годину він зовсім не звик пити кави.

Виходячи, він прошепотів Корвинові на вухо з докором:

— І треба було вам знайомити мене з жінками. Така недоречна жінка!

Розділ XI

Вер лишилася з Корвином. Вона була жінка, вона була цікава, і перше, що спитала, — це про те, що сказав Комаха: можливо, Комаха говорив йому щось на вухо про неї?

— Що вам сказав Комаха, коли пішов? Та коли він сказав якусь банальність, схожу на ті, що їх ви кажете — можете не переказувати.

Корвин заперечував:

— Дозвольте, Вер. Невже казати вам про моє до вас кохання — це говорити банальності?

— Безглузді, обридливі й прикрі, Корвине! Візьміть це до уваги. Отже, що вам казав Комаха? Він справляє враження людини небанальної.

Корвин завагався на мить, але додав:

— Ви маєте рацію, Вер. Він нарікав мені на мене, навіщо я повів його до каварні і познайомив з вами.

Корвин завагався ще на мить, але додав:

— Ви справили на нього враження недоречної жінки.

Щоб трохи зм'якшити сказане, Корвин зазначив:

— Проте, на що було й сподіватись від Комахи? Він зовсім нездібний відчутти аромат жіночого! Авжеж, евнухoid!

Слова Корвина зачепили Вер, але їй здавалось, що він перебільшує:

— Комаха з його кремезним тілом мастодонта?.. Ви

лестите йому. У вашого аскета обличчя розпусної людини. Ви знаєте, Корвине, що ви йому задрите?

Корвин кладе свою тонку, темну руку на руку Вер і каже:

— О, Вер, ви — жахлива! Я бачу, вас починає вже хвилювати Комаха. Скажіть, будьте ласкаві, чи є на світі чоловік, з яким би ви стрілись і на якого б ви дивились байдуже, без думки зробити з нього коханця?

Він закидав Вер:

— Ви ладні проявити свою прихильність першому-ліпшому, бодай Комасі, дарма що ви його побачили вперше, тільки не мені.

— Це вас дратує?

З раптовим поривом пристрасти він стиснув руку Вер.

— Дратує? Я хочу вас, Вер!

На відповідь Вер мовчки розкриває ридикюль і дивиться в вузький прямокутник люстречка. Дбайливо й повільно вона підфарбовує губи кармінним олівцем.

Корвинове визнання губиться в простороні між кармінним язичком золотої папички, люстречком, тарілочкою з кексом і мармуром столика. Так само повільно й дбайливо Вер ховає олівець, пудреницю, закриває ридикюль, кладе його на столик коло себе і спиненим одкритим поглядом довго й допитливо дивиться на Корвина.

Корвин схилив голову й приник губами до руки Вер, що лежала на столі. Це, можливо, зворушило Вер, бо вона торкнулася пальцями його проділу й сказала:

— Досить, Корвине, досить! Не втрачайте надії! Мені здається, що я кохаю вас у ті, на жаль, рідкі години, коли ви нічого не кажете про своє кохання. Я певна, що коли ви кинете говорити будь-що про своє кохання, мені захочеться покохати вас. Сподівайтесь. Усе залежатиме од вас.

Корвин не помітив іронії в словах Вер. Він надто

зрадів, щоб вловити іронічний відтінок обіцянки. Він перепитує:

— Справді?

— А так! І саме тоді, коли ви мене не кохатимете!

Похитуючись, він підвівся. Він похитнувся, ніби п'яний, і взявся за спинку стільця. Він уп'явся пальцями в спинку і сказав:

— Ви дратуєте мене, Вер! Що вам за втіха з того?

— Ви незадоволені? Це ви тільки вередуєте! Я ж казала: сподівайтесь! Чекайте на вашу чергу!

— Ви знущаетесь!

Він вийняв цигарку й почав був її запалювати, але руки його тремтіли, і цигарка стрибала в пальцях. Він відповів похмуро:

— Я не звик стояти в чергах!

— Звикайте!

Цигарка здавалась надто гіркою. Корвин зім'яв її й кинув на тарілочку. З насмішкою, в якій позначився біль, він запитав:

— Чи не мушу я поступитися своєю чергою Комасі? Він повинен бути вам до вподоби: він нічого не сказав вам про своє кохання, навіть коли б і закохався!

— Чудесно! Мені дуже до вподоби люди, що не кажуть жінкам про своє кохання. Я сама волюю казати про кохання людині, яку я кохаю.

Вона потягла Корвина за візитку.

— Сідайте, Корвине. Сідайте, все буде гаразд. Будьте терплячі.

Корвин слухняно сів.

— Я сів, Вер! Але скажіть, Вер, чому ви так уперто відмовляєте мені і навіщо вам цей Серафікус із тілом гіганта й бажанням карлика?

— Чому ні?

— Чого варте кохання, що кінчається нічим? Чи не значить це для жінки зневажати саму себе?

— Уявіть собі, Корвине, що можна пишатися з

самозневаги. Самозневага це приправа для гордоців, щось ніби гірчиця для біфтексу.

Корвин знизує плечима.

— Не знаю! Я не поділяю вашої думки!

— У вас, Корвине, самовпевненість 17-літнього хлопчика, що його хвилює кожна спідниця й кожна жіноча нога. Це ж найпринадніше спинити увагу на пасивній людині, хотіти її, збуджувати й не задовольнятися. Єнські романтики були люди рафінованого смаку, вони проповідували кохання, як *Sehnsucht*: прагнути — не досягати. Кохання, майте на увазі, повинно збуджувати, а не задовольняти.

— Ви химерні, Вер!

Даючи жакетку, Корвин шепоче:

— Вер! Я хочу вас! Поїдьмо до мене, до вас, в готель?

Кохання — таке ж надбання людства, як і комедії Карло Гоцці, як і сонет Поля Валері, етюд Стравінського, малюнок Рембрандта. Коли Вер бачила, що її бажать, вона не почувала себе ані ображеною, ані незадоволеною. Кохання — коштовний дарунок, і справа не в тому, щоб відмовлятися чи відмовляти, а лише в тому, щоб не знецінювати почуття.

Вона хвилинку повагалась, але тоді простягнула Корвинові долоню для поцілунку й сказала:

— Ні!

Зневажений порив виснажив Корвина. Він раптом почув себе втомленим до знемоги. Він позіхає. Він згадує, що не спав минулої ночі. Він хотів би зараз одного: заснути.

Склянка з водою, порошок хлорал-гідрату й піжко...

Розділ XII

Наступного дня вранці Вер вийшла з дому, щоб однести виправлені коректи до видавництва.

Асфальт од недавнього дощу блищав, як лакований: чорне люстро, в якому відбивалися будинки й дерева. Важкі темносині хмари сунулися з північного заходу на схід. У повітрі було холодно, і поривчастий ранковий вітер здавався різким і небажаним.

Комаху, його масивну постать, його приплющеного капелюха й великі кальози Вер побачила здалека. Він незграбно, по-дитячому кумедно човгав ногами. Він закинув голову й дивився вгору, на небо, на хмари. Він ішов назустріч хмарам і вітрові.

Ішов він не серединою тротуару, а коло будинків. Ішов він не просто, а тикаючися, зигзагами, ніби плував, ніби блукав. Через кожен крок він упирався в будинок, а потім, зробивши кілька кроків уперед і вбік, знов опинявся перед будинком. Будинки, паркани, палісадники, стіни, дерева, тумби, ліхтарі вперто перешкождали йому йти, хоч він і намагався йти боком, щоб їх не зачепити.

Він іноді прискорював кроки, іноді йшов поволі, майже спинявся. Він спинився коло вікна брудної бакалійної крамнички і уважно розглядав трухлявий мотлох, виставлений на вікні, крам, притрушений курявою, й давні плякати, засиджені мухами торішнього

літа. Ковінькою, що була в нього в руках, він навіть постукав по стовбуру дерева. Він покликав собаченя, яке бігло, і кинув йому шматок хліба. Воно понюхало полу колишньої демісезонки й в ознаку приязні замахало хвостом.

Комаха йшов, розмахуючи руками й ковінькою. Він мандрував в уявленій країні необов'язкових вражень, а ковінька в його руках була як паличка диригента, що для нього будинки, дерева, хмари опрозорювалися в музичні звучання, були енгармонійними тонами ще незібраної й невпорядкованої оркестри.

Так ходять п'яні, божевільні, музики, люди, що звикли до повної самоти. На вулицях так само, як і в мріях своїх самотніх відокремлених кімнат.

Він, мабуть, пройшов би повз Вер і не помітив її, коли б вона не гукнула:

— Докторе!

Вона стояла в двох кроках від Комахи й вітала його рожевою ласкавою посмішкою.

— Милий докторе, як я рада цій несподіваній зустрічі!

Але фраза лишилась нескінченою. Порив вітру розірвав її, кинув початок в обличчя Комахи, щоб, підхопивши кінець, загубити уламки слів у холодній мряці вересневого ранку.

Комаха, почувши своє ім'я, спинився. Він не пізнав був жінки, що його вітала. Тоді згадав учорашній вечір, каварню, Корвина, ложечку, що з дзвоном упала на підлогу, цю жінку й розмову з нею. Згадав, раптом повернувся й швидко перейшов на другий бік вулиці. Він пішов швидкими кроками, озирюючись, ніби боявся, що його наздоженуть, спинять, і тоді трапиться щось несподіване й катастрофічне.

Вер розгубилася. Що значила ця раптова втеча? Чого він злякався? Вона ладна була образитись і розсердитись. Але, замість розсердитись, вона розсмія-

лась. Те, що здавалось спочатку чудним, а тоді нечемним, тепер відкрило перед нею всю наївну несерйозність цієї несподіваної сцени: дорослий чоловік перелякано тікав од молодої жінки. Химерний випадок, безглуздий і гротескний!.. Такі речі, можливо, іноді трапляються з нами в житті, але в їх можливість примушує вірити тільки їх подібність на витівку.

Вер цінила несподівані випадки, рідкі речі й людей, що вміють зробити свої слова й вчинки не подібними ні на що. Знайомство, що почалося так химерно з утечі, заслуговувало на особливу увагу. Вер не любила недовершених епізодів і незакінчених подій. Що почалось, повинно скінчитись. Наливши склянку, треба пити вино до дна.

Вер нарікала б на себе, коли б знайомство з доктором Серафікусом, раптом обірвавшись, скінчилось би нічим. Вона належала до тих щасливих натур, для яких не існує перешкод, що їх становить часовий відтинок між першим знайомством і вчинком, почуттям, визнанням. Перша зустріч підказала їй усе дальше. Правда, це трапляється частіше, ніж здається на перший погляд. Далеко рідше трапляється протилежне. Звичайно саме перша зустріч і накреслює обриси, що в них оформлюються згодом усі майбутні слова, зустрічі, радощі, непорозуміння, турботи, втома й розходження.

Втеча Комахи визначила його долю. Йому не слід було тікати, якщо він хотів уникнути своєї долі. Спроба втекти була з його боку необережним вчинком. Двохтрех банальних слів, люб'язних фраз, нікчемних запитань було б досить, щоб Вер не захотіла більше його бачити ніколи.

Вер стояла й дивилась, як швидкими кроками масивний і важкий Серафікус тікав од неї. Вона стояла й сміялась. В її уяві зберігалось враження від його широкого червонуватого голеного обличчя, масивного підборіддя, білявого волосся, розгубленого погляду,

нерішучої стурбованости, раптового ляку, сутупої спити, кальош, що ними він човгав, тікаючи від неї.

Вона сміялась так весело, так нестримно, що мусіла піти до ближчої крамнички й випити склянку содової води.

У крамничці, тій самій, що коло неї перед тим стояв доктор, розглядаючи вітрину, пахло огірками, милом, гасом, курявою борошна, оселедцями, старим лежалим салом. З одчинених дверей у сусідню кімнату доносився запах від картопляного супу й суботньої «фіш». Мала дитина рюмсала, тикаючись коло ніг крамарки.

Ховаючи в гаманець решту, Вер вийшла з крамниці з радісною посмішкою на порожевілому обличчі. Вона йшла й посміхалась. Їй було весело, ніби нічого немає приємнішого на світі, як холодна мряка, що січе шкіру обличчя тисячею гострих крапель і бадьорить тіло збудженою свіжістю різкого вітру.

Надто рідко трапляється так у нашому житті, щоб випадково на мить зустрінись, за хвилину розминутись і піти далі з новим і надзвичайним почуттям несподіванки, з думкою, що в банальному плині звичайних наших днів розкрилась нова, досі не прочитана сторінка ще невідомих хвилювань. Нечасто життя приносить нам щось цікаве й нечасто бавить нас химерами, але треба вміти вихопити з життя ці рідкі й нещедрі подарунки нашої долі.

Вер уміла це робити.

Вона уявляла собі, який вражений буде Комаха, якщо, одчинивши двері, він побачить перед собою саме її.

— Станція? Прошу двадцять три-тридцять один.

— Два-дцять три-три-дцять о-дин.

— Студія? Хто при телефоні. Попросіть завстудії!

— Добридень, Корвине. Не пізнали голосу? Це я — Вер! Що? Дякую! Гаразд. Усе гаразд. Сьогодні о 8-ій? Прийду! Ви надто настирливі, Корвине. Киньте говорити

дурниці. У мене до вас справа. Скажіть адресу Комахи. Навіщо? Значить, треба. Що? Не скажете? І без вас обійдуся. Ага, вже згодні. Кажіть. Четвертий поверх ліворуч, дзвонити двічі? Дякую! До побачення. Що? Як увечорі? Ми ж умовились о 8-ій. Боїтеся, що завадить побачення з Комахою? Не турбуйтеся! День довгий. До вечора.

Розмову скінчено. Трубку повішено.

*
* * *

Третій поверх, праворуч, помешкання ч. 11.

На дверях хемічним фіолетовим олівцем написано: Комаха. Через двері чути, як хтось у помешканні грає на піаніні. Вер прислухалась: виконувано фугу Баха. Вер натиснула на гудзик електричного дзвінка. Ще раз натиснула і тоді ще раз. Знов натиснула, цього разу не відпускаючи, але ніхто не з'являвся. Тоді почала гуркотіти в двері, спочатку тихо, а потім усе дужче. Вона гуркотіла, заглушуючи звуки музики. Кожен повинен почути цей гуркіт. Але той, що грав, був настільки заглиблений у музику, що, очевидячки, не чув. Вер кинула гуркотіти й кусала кінчики пальців. Вона стягала й натягала рукавички. Піти? Але вона добре знала: вдруге вона не прийде. Або ніколи, або зараз. Тільки зараз. Отже, зараз.

Вер спробувала натиснути на двері. Двері були незамкнені. Вона ввійшла в простору й порожню вітальню. Постукала в двері кімнати, де грали. Відповіді не було. Дещо вагалась хвилину. Що за чудна візита! Наважилась: хай буде, як буде.

Заглиблений у музику Комаха не чув ані того, як рипнули, розчинившись, двері, ані того, як у кімнату ввійшла Вер, як підійшла, нахилилась і зазирнула в ноти. Комаха грав, не помічаючи нічого, що робилось довкола. Здатність заглиблюватись у працю, в читання, у свої

думки досягала в нього того рівня, на якому вона обертається на майже патологічне становище. Це був рід сомнамбулізму, щаслива здатність одірватись від усього, щоб поринути в одне...

Що робити? Вер вагалась, бож це, кінець-кінцем, не зовсім звичайна річ прийти до малознаної людини, увійти без запитань у кімнату й поводитись тут, ніби в себе в хаті. До того ж іще зовсім невідомо, як поставиться Комаха, побачивши цілком для себе несподівано жінку, від якої він вранці раптово втік!

Вона відсунула фотель від столу, перетягла його до вікна й сіла. Через вікно видно сірі, жовті, червоні коробки кам'яниць, прямокутники дахів, що їх бляшані фарби зм'якшені сіро-попелястим серпанком далечини.

Вер могла добре роздивитись Серафікуса: його біле з жовтуватим відтінком м'яке, надто м'яке, ніби пух, ніби дитяче, волосся, гострий, трохи наприкінці червонуватий зі шкірою, що лупиться, ніс, стиснені губи й масивне підборіддя. Масивне підборіддя контрастувало з м'якістю білявого волосся й робило Комаху схожим на Ріхарда Ваґнера.

Може, піти? Вона піде так само непомітно, як і прийшла, і Комаха не знатиме зовсім, що до нього хтось приходив, сидів в його фотелі, переглядав корінці його книг, зазірав в його папери, слухав його музику. Була, ніби не була. Вер приваблювало химерне «ніби» її сьгоднішніх відвідин.

Вер уявляє, як вона згодом зустріне десь Комаху і як на відповідь Комаха здивовано заперечуватиме будь-що, але вона докладно опише його кабінет, його книжки, те, що він грає, дрібні подробиці того дня й тих годин. Вер ясно уявляє собі розгублену стурбованість Комахи, його невизначений напружений біль, коли немає жадних сподіванок відновити зв'язки загублених споминів. Він не може зв'язати кінці думок, загублених у якомусь іншому напівзабутті, і попри всі свої зусилля він не пізнає їх.

Він грав довго. Від хоралів Баха він перейшов до Ліста, після громових гуркотінь Лістових він повернувся до Баха, а тоді почав імпровізувати.

Минав час. Вер уже кілька разів повертала руку й дивилась на годинника. Комаха грав, не перериваючи музики. Візита тяглася, зростаючи в невизначеність. Коли він скінчить?

Комаха імпровізував. Набігали лоскотними хвилями думки, не думки навіть, а примарні мрії. Дрімливо з'являлися мрії й непомітно, танучи, зникали. Музика акомпанювала цим хвилястим лоскотінням дрімливих думок. Думки сплітались у тканину звуків і розпливались у солодкому почутті заспокоєності.

Вер сперлася на долоні і стежила за пальцями Серафікуса. Ліворуч вікно!.. Голуба блакить лилась у вікно, сиві голуби змахували блакитними крилами й відлітали, танули в срібній блакиті. Десь іздалека над пальовими горбами полів дзвонили срібним сріблом дзвони. Вер бачила, вона чула блакитних голубів, срібний дзвін далеких на обрії за містом опалових горбів.

Тоді раптом Серафікус обірвав музику, закрив покришку і, не підводячись із стільця, повернувся до Вер. Він подивився на Вер крізь окуляри допитливо й уважно, і сказав:

— Я кінчив!

— Дякую!

Він дивився на Вер, ніби він не бачив її, ніби він не почув подяки, ніби він не сприйняв побаченого й чутого, ніби він був тільки сам і розмовляв тільки сам із собою, а та, проти нього, та була тільки хвилиною втіленістю уявленої музики, ніби це були звуки, що на мить, не одзвучавши, затримались луною в кімнаті і зараз розвіються.

Розділ XIII

Одного чудового ранку вони сиділи в саду, і м'яке осіннє сонце грало на брунатній теракоті ваз, на білій фарбі лав, на квітах і на жовтій гальці доріжок. Ранок здався особливо ясным і свіжим не тільки тому, що сяяло сонце, але що на лаві поруч із Комахою сиділа Вер. Комаха відчував особливу приємність сидіти поруч із вродливою жінкою, бачити її профіль і іноді обережно й нерішуче кінчиками пальців, ніби боячись, торкатись її руки.

На відкритій естраді відбувалась проба симфонічної оркестри. На ясному тихому прозорому повітрі скрипки звучали підкреслено чітко, як коштовні й рідкі страдіваріюси: немов земля, небо, дерева з золотим листям були декою скрипки, і загублену таїну медошовтого прозорого лаку, що звучанню страдіваріюсівських скрипок надає таємничої вишуканості, несподівано розгаданої й розлитої в густій прозорості насиченого лакованим розчином осіннього повітря.

Вони говорили про кохання! Вер розповідала про те, що вчора вона одержала листа від одного свого колишнього приятеля.

— Далєбі! Вони всі пишуть однаково: люблю й бажаю! Вони певні, що наспівувати жінці «люблю й бажаю» — це зробити для неї найбільшу приємність, ніби

на світі немає інших слів абож немає інших способів сказати жінці щось приємне!

— О! — відповів Серафікус, хитаючи головою й трохи обурений, — бажати жінку — це не поважати її. Жінка повинна бути недосяжна! І ви мені здається недосяжною, Вер! Молоді люди, недосвідчені в житті, у філософії і у своїх почуттях, звичайно не задовольняються з того, щоб споглядати жіночу вроду і знаходити втіху саме в цьому лише спогляданні. Вони віддають перевагу своїм низьким пристрастям. Вони поводяться з жінкою брутально й безсоромно. Ви, Вер, — додав він, хвилюючися і з тривогою, — повинні визнати, що моє до вас ставлення ніколи не було нечемним абож безсоромним?

Вер подивилась на Серафікуса, помітила його стурбованість і поспішила заспокоїти:

— О, ні! Ваше поводження було завжди чемним і стриманим! Ви стримана людина, Серафікусе!

Можливо, в її очах промайнула ледве помітна іронічна посмішка.

Комаха з задоволенням упевнився, що Вер поділяє його думки, й, несміливо торкнувшись її руки, сказав:

— Взагалі, — сказав Серафікус, — я не припускаю, щоб чемна людина могла наважитись образити жінку, виявивши свою до неї хіть. Це огидно й мерзотно! Про яку чемність абож повагу може говорити людина, яка робить це? Цим вона ображає її!

Вер згадала деякі епізоди зі свого власного життя і не згодилася з доктором. Вона не знаходила нічого образливого в тому, що викликало в Комасі почуття обурення. На слова Комахи, патосні, бурхливі й аскетично цнотливі, вона не сказала «так», але не сказала й «ні!» На відповідь вона воліла промовчати. Вона не згоджувалась і не заперечувала. Вона прислухалась до тонкого мелодичного співу скрипок в увертюрі вагнерівського «Льонгріна».

Музика обірвалася і диригент різко й сухо постукав паличкою по дошці пюпітра.

Вер звернулася до Комахи:

— Я слухаю вас, Серафікусе. Невже ж ви ставите стриманість вище кохання й любові?

— О, ні, але мене дивує, чому припускають, що найзручніше становище, щоб милуватися з жіночої вроди, це коли чоловік приймає позу чотиринової тварини, а жінка лягає на спину?* Що є ганебніше й безсоромніше, як подібне поводження з вродливою жінкою?! Це все одно, що обікрасти злидаря, знущатися з дитини, зрадити приятеля.

І знов скрипки, фаґоти й флейти перервали Серафікуса. В теплому м'якому повітрі звуки флейти прозвучали особливо ніжно й непомітно розтанули за яром над блакитною річкою.

За яром, за кручею, за клубками осінніх темночервоних квітів голубіла річка, голубіло небо. Голубіла, голубіла глибока блакитна дапечінь. Осінь. Музика. Сонце! Тиша!

Доктор Серафікус промовляв далі:

— Розпуста й шлюб обтяжили й розкляли почуття, що не має нічого спільного ані з тим, ані з тим, ніби споглядання вроди обов'язково сполучено з ліжком і розстібнутими гудзиками.

Це були міркування безстатевої людини! Доктор Серафікус малював перспективи запереченої сексуальності й стриманих почуттів. Він боронив право чоловіка на інтелектуальне споглядання жіночої вроди. Коханню, звільненому від брутальності, він сподівався надати інтелектуального почуття. Він мріяв про те, щоб бажання, викликане вродою жінки, було інтелектуалізоване, перетворене на естетичну цінність, піднесене на рівень такого розумового почуття, як і почуття від поезії, музики й малярства.

* Говорячи це, Комаха цитує Платона. *Примітка автора.*

Вер сказала Комасі:

— Усе те, що ви кажете про кохання й вроду, все це надто невиразне! Це якісь туманні схеми, плутані, розпливчасті абстракції! Кінець-кінцем ви, Серафікусе, заперечуєте все, щоб нічого не ствердити. Єдина конкретність, що нею ви оперуєте, це неґація, якщо в неґації може бути хоч якась конкретність. Це все якісь «ніби» й «над»! Невже ж ви гадаєте, що з вашими абстракціями й запереченнями може хтось погодитись?

Серафікус підхопив:

— О, Вер! Ви чудесно засвоїли істоту справи! Отже, саме так, як ви кажете. «Над» і «ніби» — єдине справжнє блаженство, солодке благо, вища втіха. І до цього блаженного й досконалого «над» і «ніби», як до останньої мети, змагається й прагне все. І шлях до нього — шлях абстракцій і неґатизацій. Одкинть усе...

— І в коханні?

— І в коханні! Кохання як абстракція й неґація, кохання, в якому «відкинть усе» буде найкращим проявом кохання, кохання, що є тільки «над» і «ніби», тільки таке кохання й є справжнім коханням.

Вер з жалем подивилась на Комаху:

— Поза сумнівом, у вас є дані мати на увазі й самих себе, коли ви так говорите! Невже ж ви ніколи не прагнули кохання?

Комаха відповів одверто. Він не боявся бути відвертим. Хіба ж він не впевнився, що Вер дивиться на кохання так само, як і він? Вона не перешкоджає милуватися з неї, і навіть любити саму її, коли він, Комаха, несміливо торкається її руки.

— О, ні! Я знав усі хвилювання, що їх знає й кожен чоловік, кожен шістнадцятилітній хлопчик, але мене треба було покохати супроти мене самого. Розуміється, це був випадок, що цього не трапилося, але з цього випадку я зробив добродійність. Жіноча врода хвилювала мене так само в 16, у 26 і в 36 років, але я ніколи не

претендував на те, щоб володіти вродою в живому тілі жінки. До того ж я вибрав собі фах ученого. Стриманість є фахова здібність ученого. Протягом довгих років я змагався сам проти себе. Я переміг себе. Я приборкав свої почуття. Я дисциплінував себе. І я можу пишатись, я досяг своєї мети, я цілком спокійний. Тепер я не боюсь, що я зраджу себе.

Він узяв Вер за обидві руки і, дивлячись їй у вічі, сказав:

— Я мушу признатися вам, Вер! Раніш я ніколи не наважився б ось так піти з жінкою в сад, сидіти, розмовляти. Тепер я не вагався задовольнити свої почуття. Я певен себе! Я можу пригадати в своєму житті один епізод, коли до мене, колись — це було давно, дуже давно — зайшла одна дівчина й запропонувала поїхати з нею вдвох за місто.

— І ви?

З гонором доктор Серафікус відповів:

— Я? Розуміється, я відмовився! Я тоді не міг ручитися за себе. Я був надто молодий і надто нестриманий. Поїхати вдвох за місто з дівчиною, чим це могло кінчитись?..

— Нічим, певне, жакхливим! — сказала Вер.

— Не кажіть так. Не кажіть так! — застеріг її Комаха. — Я не міг закохатись у ній — не так, як оце зараз, що милуюся з вашої милої вроди, Вер, цілком певний себе, а як це буває звичайно.

— І що з того?

— Що з того? Ви питаєте? Мені захтілося б, може, поїхати з нею за місто і вдруге, і втретє. А в мене був черговий магістерський іспит. Що ви хочете? Ще може я навіть одружився б, і хто зна, чи був би я оце тепер співробітником «Archiv für klassische Altertümer».

Співробітництво в «Archiv für klassische Altertümer» Комаха цинив вище від себе, своїх бажань, своєї змисловости, можливого одруження.

Вони говорили про кохання! Не раз чоловіки говорили з Вер про кохання, і більшість говорила банальності, бо що є банальніше від цієї звичайної, повтореної багато разів фрази: «Я люблю вас!..»? Ці звичайні слова, тисячу разів повторені визнання могли іноді спалахувати райдужним феніксом, відновленим із попелу звичайності. Та жадна з чуваних фраз не бриніла так надзвичайно, як ці книжні слова, що їх з такою поважною серйозністю й екзальтованою піднесеністю проголошував серафічний Комаха, прагнучи заперечити кохання.

Комаха й Вер сиділи на лавочці, тоді гуляли по саду. Стояли, спершись на бар'єр, і розглядали широкий краєвид: синю річку, жовті піски, брунатні поля, далекі блакитні обрії. Ходили вдвох не кваплячись по самотніх доріжках саду. Підіймалися, сходили.

Вер оцінила вишукану витонченість думок, висловлених Комахою. Вони були цитатні й вичитані. Здавалося сумнівним, щоб у цих чужих, не своїх думках, таких абстрактних і нереальних, могла бути бодай хоч крапля щирости. Ці фрази, з важкою синтаксичною будовою, з напруженим і ненатуральним розташуванням рідких, звичайно не вживаних слів, що їх узято в іншому, відмінному значенні, розшукавши їх спочатку на шпальтах словників, бриніли як важкий переклад із чужої й мертвої мови, як навмисне пристосовані приклади для пояснення складного граматичного правила.

Вер сподобалась надзвичайність і своєрідність Серафікусових думок про кохання, — все це було ефектно, парадоксально й риторично, — але вона була зовсім незадоволена з його поводження. Вер була певна, що вся Серафікусова розмова була скерована лише на те, щоб мати привід поцілувати її. Чи варт було так довго й так патетично-підкреслено проповідувати аскетичне споглядання жіночої вроди, заперечення кохання і, кінець-кінцем, не зробити спроби поцілувати вродливу жінку?

Коли Корвина дратували розмови Комахи, то Вер — його поводження. Вона не надавала великого значення словам і фразам, але вона й не любила мандрівок у реально неіснуючому. Кожна абстракція повинна мати свій реальний сенс і конкретне значення.

Вони пішли додому. Комаха проводжав її.

Вер була розчарована. Вона відчувала деяку ніяковість, ніби вона зробила щось негідне або ж не зробила того, що повинна була зробити. Почуття чогось незробленого мучило її, як почуття морального сорому. В середині себе вона відчула прикрість і порожнечу.

Комаха, навпаки, був цілком задоволений із себе, з прогулянки й Вер. Його охопив мирний і лагідний настрій. Він досяг того, чого прагнув. Усі його бажання здійснені. Його уважно слухали. З його думками згоджувались. Йому дозволено було торкатись під час прогулянки з Вер її руки.

Він проводив Вер до самого дому.

На східцях, коли Серафікус галлянтно й церемонно поцілував руку Вер й збирався повернутися, щоб іти, раптом, цілком для нього несподівано, з запалом в очах, уся розквітнувши, сміючись, Вер перегнулась через поруччя, нахилилась до Комахи, схопила його за шию, пробігла в швидкому побіжному поцілунку губами по його губах, щоці, і тоді на вухо прошепотіла Комасі:

— Я вас люблю, Серафікусе!

Простукотіли черевики по каміннях східців, глухо прозвучала здалека нагорі відповідь «свої», дзвякнув ланцюжок, і все замовкло.

Комаха стояв приголомшений і розгублений. На губах і на щоці у нього залишилися сліди карміну.

На східцях різко пахло уриною. Чорна кішка з пожадливими, напівзакритими зеленими очима, піднявши хвіст, напружено згинаючи гнучке тіло, терлась об ґрати східців. Поглянувши на Комаху, вона нявкнула довго й жалібно, показуючи йому молочно-білі зуби.

Розділ XIV

Наступного дня Комаха чекав на Вер. Він не зважився був прийти до Ельснерів і подзвонити. Він не хотів бути нетактовним. Він стояв у воротах протилежного будинку через вулицю, нервувався й ждав, щоб вийшла Вер. Він стояв непорушно, дивлячись в одну точку. Він міг простояти годину, добу й не помітити, як лине час.

Накрапував дощик. Іноді переставав, іноді збільшувався. Вер могла зовсім не вийти з дому, але він стояв і ждав.

Нарешті — Вер! Комаха пішов назустріч.

Вер спитала:

— Ви йшли до нас?

Він не йшов до них, він ждав її. Запитання поставлено так, що Комаха відповів:

— Ні!

— Ну, якщо ні, то проведіть мене.

Вони пішли. Вер ішла трохи попереду, Комаха дещо відстаючи. Він бачив вигин капелюха, підголену шию, кінчик гострого прямого носа, обтягнене синім жакетом плече.

Вони пройшли кілька кроків, коли Серафікус перервав мовчання:

— Я хотів би поговорити з вами, Вер.

Вер запропонувала:

— Повернімось додому! Там буде зручніше.

Вони піднялись по східцях. Комаха йшов за Вер. Ноги в панчохах кольору достиглої пшениці були міцні й стрункі. Коротка синя спідниця окреслювала м'який прямокутник над литками, де згинались ноги. Поруч з ними на східцях, вигинаючи гнучке тіло, сходинка за сходинкою, підіймалась кішка з пожадливими круглими зеленими очима. Вона йшла нечутно, ледве торкаючись лапами сходинок. На східцях різко пахло кошачою уриною.

Вер почувала, що Комаха хвилюється. Його хвилювання передавалось їй. Вона не наважувалась озирнутись. Вона вся була в напруженому чеканні несподіванки: відчуття краю безодні, моменту зриву, хвилинної миті падіння шкереберть у непритомність, у провалля.

Вона була певна, що ось зараз, як тільки вони ввійдуть у кімнату, він схопить її, закине обличчя і, притиснувши її до себе, відкидаючи рукою волосся, пожадливо й злісно прошепоче їй в уста, в її закинене обличчя:

— Я люблю вас, Вер! Я хочу вас, Вер!

Підвладна своїй уяві, Вер почервоніла. Кров прилинула їй до обличчя. Обличчя палало. У тремтінні похололи пальці, чоло і ніс. Вона зблідла. Вона не здавала собі ясно справи, що вона зробить, якщо це станеться — відповідь «ні» абож покійно й мовчки простягне, віддаючи й віддаючись, уста. Чи може, ображена різким рухом настирливих рук, вирветься в обуренні від нього і сухим гострим тоном, хльосканням батога, обірве:

«Василю Хрисанфовичу! Ви забулись!»

Нервуючись, вона одімкнула двері французьким ключем. Непевна себе, вона швидко відчинила двері до своєї кімнати:

— Ідіть!!

Хіба можна передбачити перебіг подій? Вер знала одне: масивна постать дужого Комахи імпонувала їй.

Зрештою вона губилась перед цим великим масивним чоловіком.

Комаха ввійшов у кімнату і спинився біля дверей. Він не рухався. Це дало їй можливість дещо заспокоїтись. Вона ще тремтіла в нервовому напруженні, але тремтіння поволі спадало вже. Вона ввійшла в роллю чемної господині. Ритуальна усталеність форм вступала в свої права. Вона запропонувала:

— Прошу, сідайте!

Комаха сів. У свідомості Вер промайнула уява того, що він оце зараз зробить, як вона підійде до фотеля, в якому сидить Комаха, стане біля фотеля, Комаха простягне їй руку, вона дасть йому свою. Повторюючи уявлену вигадку, вона наблизилась до фотеля.

Комаха не дивився на неї. Він узяв зі столика попільничку й почав уважно й мовчки розглядати, ніби прийшов сюди навмисне тільки для того, щоб подивитись на цю попільничку.

Поводження Комахи здивувало Вер. Воно справило на неї враження, їй здавалось, що це певність чоловіка, здатного на спокійну й врівноважену методичність вчинків, що плекає в собі повільність ведмедя. Що це тваринний спокій. Вища міра чоловічої певности себе і жінки, яка повинна йому належати.

Уникаючи очима зустрічатись з Комахою, Вер поглянула на його масивні, важкі пальці... Цими пальцями гнути срібні карбованці і вузлом в'язати залізну кочергу. Вер відчувала, як хрухнуть кості і в слабій безвільній безсилості здригнеться її тіло в його важких обіймах.

Не підводячи очей з попільнички, грузький і масивний, заповнивши своєю монументальною мішкуватою постаттю вузький для нього фотель, Комаха почав говорити. Він говорив, розтягуючи слова, з перервами між окремими уривчастими нескінченими фразами.

— Бачите, я прийшов... Вчора трапилось непорозуміння. Ви, певне, мене не зрозуміли.

Слів було надто мало, щоб сказати все, що він мав сказати. Йому було важко звільнитись від спротиву цих двох слів «непорозуміння» і «не зрозуміли», що перші прийшли йому на згадку і в яких він безпомічно заплутався.

— Я не хотів би, щоб між нами були непорозуміння. Я хочу, щоб ви мене зрозуміли, бо ж я зовсім не такий, як ви можете гадати, а навпаки.

Говорити було важко, як людині, що довго бігла навздогін за трамваєм.

— Так ось я прийшов попросити в вас, якщо це можливо для мене, пробачення.

У владі свого уявленого збудження Вер не усвідомила сенсу сказаних слів. Слова, що їх вона чула, доходили до неї через якийсь туманний серпанок; це були глухі, далекі, розчавлені слова, які належали невідомій мові. Кожне слово було відокремлене, існувало само по собі і для себе. Не мова, а невідома «заумь».

Пробачення? Чому пробачення? Вона не зрозуміла сказаного. Що значило це слово? Та хіба не все одно, що говорить ця людина з лапами ведмедя?! Всі слова однакові, і всі вони непотрібні. Жадне слово не означає нічого. Вер ждала.

Комаха обірвав. Розгублено він поглянув на Вер, на її стиснені губи, на зблідле обличчя. Боляче відчув усю безплідність своїх нікчемних спроб виправдатись. Усе загублено. Пробачення не дано.

Стиснув руку і глухо в агонії безнадії сказав:

— Ну... то... я... піду.

Він підвівся.

— Ви йдете?

— Й-ду!

Слово було таке коротке, обірване, зім'яте. Купка болю. Одчай невиправданих знищених сподіванок.

Вер стояла перед Комахою. Тільки тепер вона побачила змучене обличчя Комахи, спазматичну гримасу на його губах.

Учорашній день спустошив Комаху. Він оголив його. Комаха відчув огиду до себе. Вночі він не спав, він не міг працювати сьогодні зранку. Те, що вчора сталося, Комаха сприйняв як цілковиту катастрофу. Він був свідомий своєї провини перед Вер. Він поведився безглуздо, підло, брутально, як негідник, як людина без сорому й чести. Він дозволив собі вчора в розмові з Вер говорити на хисткі й двозначні теми. Бруд є завжди бруд, нечисте завжди нечисте.

Чим, власне, відрізняється його вчорашнє поведження від поведження того приятеля Вер, що в листі до неї писав: «люблю й хочу», і що на нього з обуренням нарікала Вер? Комаха гірко докоряв собі. Вся непристойна безсоромність його вчорашніх розмов з Вер була тепер для нього ясна й безперечна.

Що після всього повинна була подумати про нього Вер? Він називав людські пристрасті низькими, плотські бажання — нечистими. Але як повірить йому Вер, що все це з його боку зовсім не була двоїста нещирість і гидке зрадливе лицемірство? Як упевнити її, що він, говорячи про зречення й чистоту, не мав жадного наміру заховати цими словами пристрасть — любовне бажання нестримного свого «хочу». На стіні його кімнати висіла тепер машкара розпусника з порожніми очима й щоками, нафарбованими циноброю.

Налагодити такі хороші, такі милі, такі прості взаємини з Вер і тоді раптом попсувати все. Сьогодні він прийшов до неї покутувати свої гріхи й злочини.

Хай сказане сказав не він, хай і не він перший насмілювався на поцілунок, але не треба ошукувати ані себе, ані інших. У нього вистачило внутрішньої сміливості й сумнінності визнати, що це не вона, а він перший сказав: «Люблю». Вер сказала, замість нього, не сказане

ним. Тим гірше, що сказав не він. Коли б це зробив він, у нього не лишилося б цього гіркого присмаку лицемірства. Він не довіряв більше собі.

Вер стояла перед Комахою й посміхалась. Позасвідомо вона зрозуміла, що Комаха, попри всю свою масивність, слабкий, безсилий, несмілий, пасивний, що це не він, а вона міцна й дужа, що вона може зробити з цим Комахою все, що хоче.

Вона поклала йому руки на плечі і зазирнула у вічі:

— Ну, так що ви хочете мені сказати?

— Я? Вам? Багато, Вер! Дуже багато! Ви не сердьтесь на мене. Вчора я поведився з вами брутально. Я ніколи в світі не наважився б прийти до вас сьогодні і ще раз побачити вас, коли б мені не було надто прикро, і не тільки тому, що я вас образив, але що й шкода мені наших взаємин, які я так недоречно попсував.

Тільки тепер зрозуміла Вер, у чім справа і що до чого, — він прийшов просити пробачення за те, що зробив не він. Вона боялась людини, яка найбільше в світі саме боялась її.

Захлинаючись від сміху, через сміх, Вер каже:

— Серафікусе!.. Це незрівняно!

Мимоволі обличчя Комахи розпливається в посмішку. Він починає сміятися. Він бере Вер за обидві руки. Він не певен, що так годиться зробити, але він такий приголомшений розгорненням подій, що не зовсім усвідомлює свої вчинки. Для нього ясне одне, що Вер не сердиться на нього, що він, очевидячки, зробив або сказав якусь смішну недоречність.

— Я поцілую вас, Серафікусе, тільки з однією умовою, не просіть пробачення, не просіть, бо я не можу. Не можу, Серафікусе!

Комаха відчув у своїх руках слухняне, покірне тіло Вер.

Розділ XV

Комаха приходив до Вер. Вер до Комахи. Він був незграбний, важкий і марудний.

Якщо вони сиділи поруч на канапі, і вона клала свою підголену голову йому на груди, він почував себе ніяково. Він не уявляв собі, що йому треба робити, — чи слід йому притулитись щокою до її голови, чи покласти долоні на волосся, чи, може, тихенько гладити її вузькі плечі. Він не знав...

Вер цілувала його. Від поцілунку у Вер лишалось почуття, ніби вона цілує порожнечу.

Треба було мати велике почуття глузду й витриману тверезість, щоб не усвідомлювати як образу ніякову незграбність Комахи. Він не наважувався без дозволу доторкнутись до неї. Він торкався до її руки обережно й нерішуче. Їй доводилося стримувати себе, щоб не розсердитись або ж не розсміятись.

Вер стримувала себе тільки тому, що вона здібна була надавати ціну своїм примхам і химерам. Збуджувала неприродність. Недосвідчена незграбність Комахи викликала в ній таке саме враження, як і зелене небо, сині дерева, геометрія кубів, супрематизм фарб, кістяки скрипок сучасного мистецтва.

Їх зустрічі з Комахою були замкнені в формули геометричних форм і конструкцій, обернені в експериментальні схеми. Почуття, що на нього була здатна Вер,

було тільки зовнішньою схемою цього останнього. Воно було розкладене на складові частини своїх елементарних рефлексів. Воно було конструктивне, лябораторне, викривлене. Споруда з бляхи, вапна, картону, скла. Татлівська вежа, спіраль, перехрещення площин, геометрична формула, обрахунок співвідношень, умовність і абстракція; теорія «відносности», прикладена до почуттів, логічний висновок з геометричних властивостей тієї чотиримірної простягнености, що її створюють людина, просторінь і час.

Природа вмирає. Світ обернувся на продукт виробництва, а разом з тим, невідхильно, так або інакше, і мистецтво, і кохання, і сама людина, і людські почуття, і світосприймання сучасної людини. Природність почуттів і натуральність взаємин втратили свій сенс. Суспільства реконструюються згідно з новими законами виробництва.

Як у картинах Кандінського, так і в коханні Серафікуса й Вер було виключене все живе й органічне. Вони експериментували. Венера паризьких сальонів, Венера Метценже або ж Клее, пародія негрських скульптур, — така була й Вер: своєрідний життєвий парафраз кубістичної Венери Клее.

Скупо, голо, схематично. «Джиммі Гіггінз» або ж «Машинборці» в постановці «Березоля». Це були театральні вистави, які повинні були відобразити ідею часу. Принаймні саме так, як режисер «Березоля» уявляв собі свій час.

Таке було кохання Вер до Серафікуса: скупе, голе, схематичне. Кістяк скрипки на картині Пікассо. Сценічний майданчик, звільнений від декорацій, з цеглою стін, позбавлених будь-яких прикрас.

Між ними ніколи не було сказано жадного слова, що пестило б. Колишні слова пестоців, сказані ненароком, бриніли фальшиво й штучно. Вони уникали їх, але нових

натомість не знайдено. Віктор Шкловський уважав, що лайка може заступити пестливі слова.

Іноді хотілося простого, щирого, звичайного, не натягненого. Навіть «моя дитино», «мій котик» в цій пустелі стереометричних голих споруд, у порожнечі кохання, викресленого в діаграмах, навіть ці тривіальні слова здались би бажаними, надзвичайними, радісними. В такі дні, коли хотілося живого й простого, коли хотілося не Клеє й Кандінського, а житнього хліба живих почуттів, від зустрічі з Комахою і в нього, і в Вер лишалось почуття втоми й нудьги.

Кохання — символ нашої нудьги. Слід ретельно уникати, щоб, ховаючись від нудьги в коханні, не обернути самого кохання на нудьгу.

Вона сіла на стілець коло його письмового столу і в одчаї, насиченому полином безнадії, сказала:

— Яка нудьга, Серафікусе!

Вер стиснула пальці.

Комаха почував себе винним перед Вер, але він не знав, що йому зробити, щоб викупити свою провину. Почуття провини й ніяковости забарвлювали його взаємини з Вер.

З поглядом, сповненим свідомості своєї провини, Серафікус поклав свою велику голову гомункулюса на коліна Вер. Він не сподівався викупити невмілу безрадність своїх бажань.

Навряд чи з Доктора Серафікуса вийшов би гарний чоловік, але він не годився так само й у приятелі. В курс студійованих від нього наук і мистецтв *ars amandi*, мистецтво кохання, бодай у популярному викладі підручної літератури, не входило зовсім.

В п'ятницю, чекаючи на Вер, Комаха починав нервуватись ще з самого ранку. Ввесь час він був у владі подвійного суперечливого настрою: його турбувала думка, що Вер, не зважаючи на свою обіцянку, не прийде до нього, і він її не побачить, а разом з тим він боявся, що

вона прийде. Жах, що вона прийде, був якийсь підсвідомий. Це був тваринний, непереможний, панічний жах. Кохання він сприймав як обов'язок, накинений іззовні, якого він охоче уникнув би. Свій роман з Вер ніс як тягар, як примус, зденервовану прикрість.

Вони зустрінуться в п'ятницю ввечорі від шостої до сьомої. Хай учора в нетерплячому збудженні він мріяв про Вер і сьогодні, запаливши лампу в присмеркуватій кімнаті, сидючи в фотелі, в якому давніш сиділа Вер, він хотів би гладити, голубити й пестити кінчики її пальців. Безглузді химери!.. Вер прийде не вчора й не сьогодні, а, як наперед умовлено, в п'ятницю від 6-ої до 7-ої. Вівторок, середу, четвер, усі дні тижня він повинен закреслити у своєму настільному календарі і лише п'ятницю одмітити червоним олівцем. В інший час він не повинен псувати собі настрою неможливими й нездійсненними химерами. Жаден інший день і жадна інша година.

Вер прийде до нього й піде від нього в заздалегідь призначений час. Серафікус даремно благатиме в неї, як милостині, лишитися ще хоча б на півгодини.

Нарікання Серафікуса безглузді! Вона прийшла, як умовлено. Хіба вона не дотримала свого слова? Про жадну зайву хвилину не може бути і мови. Її ніколи. Вона не любила подібних прохань.

Траплялось, правда, іноді, що вона, не зважаючи на свою впертість, неохоче, але все ж таки згоджувалась і лишалась ще.

Вона показувала Комасі годинника й казала:

— До 25-ти хвилин на восьму, Серафікусе. Ні на хвилину більше. Мені треба поспішати.

Серафікус починав думати про годинник і стрілку. Він нервував. Він обвинувачував себе в настирливості. Він бачив, що Вер нудьгує й жде. Йому було прикро.

А о 25-ій хвилині на восьму Вер підводилася з фотеля й фанфарно, ніби перемігши, казала:

— Ну, ось бачите, Серафікусе. Не було жадної потреби лишатись, я тепер ризикую спізнитися в редакцію. Де моя течка?

Вер пудрилась, підфарбовувала губи, натягувала капелюх. Комаха подавав їй пальто й течку.

З напруженим тремтінням він завжди чекав на той момент, коли одного разу у відповідь на питання: «Коли побачимось знов?», Вер скаже: «Ніколи! Сьогодні ми зустрілись востаннє!» Йому було б нестерпно боляче почути таку відповідь, але ця відповідь означала б для нього, що він визволився від того нудного нервового жаху, що був для нього завжди зв'язаний з чеканням чергової наступної зустрічі.

Кохання до Вер було складним почуттям. Він вагався між протилежними настроями. Він прагнув кохання, але й прагнув кохання зректися. Внутрішня його сором'язлива ніяковість була поєднана з нижнім і тихим почуванням любовної вдячності, якоїсь літургичної лагідності. Він хотів би зробити для Вер щось особливо втішне й приємне, всього себе цілком віддати їй, розтанути й зникнути в ній. Він хотів плакати від любови до Вер, і він боявся її. Його нерішуча боязкість була така велика, що кожна зустріч з Вер лякала його.

У Вер бували такі самі хвилини слабкодухости. Серафічність кохання Серафікусового переважала міру її терплячости.

Йдучи від Серафікуса, вже попрощавшись з ним, оглянувши себе в люстрі й востаннє поправивши капелюха, вона не раз хотіла в цей останній момент повернутись до нього, обняти його за голову й прошепотіти йому на вухо:

— Милий мій, докторе! Ми помилились. Чи не краще було б для вас і для мене так само кінчити наші химерні взаємини? Кохання для вас — незнана таємниця за сімома дверима. Ви, певне, були щасливі до того часу, аж поки не зустрілися зі мною, не покохали, не спробували

розгадати загадки кохання. Отже ж, чи не краще було б для нас розлучитись? Ми лишилися би з вами щирими друзями, ви приходили б до мене, розповідали про Ірцю, говорили свої парадокси, полемізували з Фрейзером, і я підтримувала б вас проти мого батька, що не згоден з вашими аргументами. Я торкнулась би доплонями вашого обличчя, і ви сиділи б коло моїх ніг, але ми б ніколи більше не думали про кохання. Згодні, що так було б краще?

Вер повчала:

— Вам, Серафікусе, треба було б одружитись. Узяти якусь скромну й хорошу дівчину, не вередливу й не примхливу, як я, і ви були б щасливі.

Серафікус в одчай розгублено дивився на Вер.

— Але ж ви, Вер?

— Що ж я?

— А як же ви? І я без вас?

— Що ж із того, Серафікусе! Я знайду собі якогось іншого, а коли ваша дружина не буде дуже ревнива, я приходитиму іноді до вас пити чай, а то, бач, ви мені ніколи й склянки чаю не запропонували.

— Я не п'ю чаю, Вер. Розпалювати примус, іти за гасом... Я волію випити склянку води з цукром.

— Ну, от бачите, а то й чай питимете.

— Алеж я без вас...

— Звикнете і без мене. Аджеж у вас буде дружина. Серафікус не уявляв собі, як він міг бути без Вер...

Розділ XVI

Корвин підніс капелюха й вклонився Вер. Несподівана зустріч на цій далекій вулиці викликала в ньому підозру. Що вона тут робить, у цей час? Взнявши на увагу обставини зустрічі й згадавши чутки, що зв'язували ім'я Вер та Серафікуса, Корвин був певен, що він не помиляється: Вер ішла від Комахи.

Спазма боляче перехопила йому горло, але він стримався. Щонайбайдужішим тоном він запитав:

— Ви дозволите піти з вами? Ви поспішаєте?

Вер допитливо окинула поглядом Корвина: здогадався, здогадується, говоритиме прикромі? Байдужий тон заспокоїв її.

— Прошу! Я цілком вільна й нікуди не кваплюся!

Вона хотіла додати: я гуляю, але не додала. В хистких випадках несподіваних зустрічей, як оця, можна заперечувати все, але не треба нічого стверджувати: кожне ствердження звучатиме двозначно. Було б дивно, коли б вона гуляла о цій годині в цій місцевості.

Корвин узяв її під руку. Торкнувшись її пальців, він спалахнув від бажання й ревностів. Він міцно, до болю стиснув її руку.

Збудження Корвина передалося Вер. Раптом її охопив напад бурхливої п'янкої радості. Не знаючи сама чому, вона розсміялась, весело, рожево й безтурботно. Вона закинула голову назад, ніби підставляючи губи для

поцілунку. Вона відчувала в собі молодий веселий хміль, і сміх її був той змисловий яскравий сміх, що завжди хвилював Корвина й доводив його до несамовитости.

Але він переміг себе. З урочистою церемонною чемністю, ховаючи за зовнішньою холодністю своє збудження, він запитав у Вер:

— Що ми виберемо? Кіно, каварню, до мене?

Вер вибрала каварню:

— В каварню, тільки в каварню. Я хочу їсти. Я голодна як вовк, як вовчиця. Бійтеся, Корвине, в каварні я зможу з'їсти все, що там єсть. Ви повинні мені замовити: два пиріжки, один з м'ясом і один з капустою, одне тістечко з кремом і склянку кави.

Вона голодна!.. Кров приплила до обличчя в Корвина, і в очах його помутніло. Він ледве не тупнув ногою в роздратуванні. Мовчки непристойно подумки він вилаявся. В цю хвилину, лютіючи, як від образи, він ненавидів Вер.

Досі він сумнівався. Сьогоднішня зустріч нищила останні сумніви. Вер ішла від Комахи. А Комаха? Комаха ж?! Доктор Серафікус, дядя Пупс, до якого навіть маленька Ірця ставиться напівпрезирливо, напівіронічно?! Самолюбство Корвина було вражене.

Він почував, що його зрадили. Він, Корвин, *він* кохав Вер, і він, лише він, а не хто інший, тим паче цей безпредметний Доктор Серафікус, мав право на її кохання.

Корвин був певен своїх прав на Вер та її кохання. Він почував, що його обдурили.

Цей змисловий сміх, коли буяє кров, обіцяв йому *все*: тут, у каварні, на людях сміхом вона розкривала себе й свою нестримну хіть перед збудженим його бажанням.

Що він утратив і, втративши це, що він придбав? Може, Вер не надає жадного серйозного значення епізодові з Серафікусом, і в її взаєминах з ним, Корвиним, усе лишається незмінним? Чи вона тільки дурить його?

Він почав з напівзапитання, напівствердження:

— Здається, нашого серафічного циклопа нарешті приборкано?

Він намацував ґрунт. Він хотів вести розмову в тонах легкої буфонати, але не втримався й жартівливо розпочату фразу закінчив уїдливістю:

— Отже, я мушу з по корою чекати на свою чергу?

Уїдлива гіркість репліки краще підкреслювала його двозначне становище між Вер та Комахою.

Вер кинула холодну вату:

— Авжеж, що так!

Уїдливість на уїдливість, — вони могли б розпочати гру. Відповідаючи уїдливістю, жінка йде назустріч. Вона йде на змагання, отже — шанси у змагунів однакові. Але холодна байдужість загрожувала. Звідкіля знати: може, епізод з Комахою це й не така вже побіжна примха, як йому здається?!

У Вер був чудесний апетит: з'ївши два пиріжки, вона попросила ще третій.

Вона сиділа, закинувши ногу за ногу, розхитуючи кінчик черевика. Ритмічне коливання ноги дратувало Корвина.

— Ви ж не кохаєте Комахи, Вер! Ви лише експериментуєте!

— Лишайтеся дотепним, Корвин, коли хочете зберегти рівновагу.

— У вас особлива манера знущатися з людей, дарма що людина, з якої ви знущаєтеся, відчуває себе нещасною.

— Ви хочете викликати до себе жалість, Корвин, але майте на увазі, що в коханні це гра з крапленими картами. Це не статечна гра.

— Я люблю вас, Вер.

— Уникайте банальностей, Корвин. Я вже попереджала вас щодо цього. Після того, як вас піймали на нечесній грі, ви робите ставку на банальність. Вам не

слід було розпочинати цієї розмови, коли ви не передбачали заздалегідь, що ви переможете.

Та Корвин даремно скаржився, нарікав, обурювався. В його взаєминах з Вер усе лишилося незмінним. Вер володіла чудесною, надзвичайною здатністю робити те, що вона хотіла робити, ні на кого і ні на що не зважаючи, і тим часом підтримувати з кожним незмінно рівні й лагідні стосунки.

Вона обстоювала свою незалежність і вичитувала Корвині:

— Мене ви дивуєте, Корвине! Я вас любила й люблю, але навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Я не розумію, чого ви хвилюєтесь? Ви, здається, починаєте забувати про те, що я вам казала з самого початку: кохання буде тільки тоді небайдужим, коли кінець кохання обернути на його початок...

В їх взаєминах усе лишилось незмінним. Вони підтримували короткі взаємини давніх коханців, що протягом років звикли один до одного. Він ішов до неї, вона йшла до нього. Вони поверталися вдвох з концертів і з театру. Вони не говорили двозначностей лише тому, що найхиткіші й найдвозначніші речі називали своїми іменами. Коли б Корвин міг викинути у себе з голови прикру думку про Серафікуса, він міг би гадати, що Серафікус для Вер не існував зовсім.

Вер попереджала Корвина:

— Ви будете в неділю в Домкомбуді на концерті Сеговія? Я піду на концерт з Комахою! Приходьте!

В антракті Корвин підійшов до Вер. Він поцілував руку й подивився їй у вічі. Як завжди, Корвин впливав на Вер хвилююче. Вер низила голос, і вони почали жваво розмовляти.

Комаха був зайвий. Він одійшов убік, щоб не здаватися нескромним, і зробив вигляд, що з цікавістю розглядає натовп.

Після концерту, коли Комаха підвівся, щоб іти за

одежею і запитав Вер, що вона хоче: піти повечеряти чи просто поїде додому, — Вер відповіла:

— Мене проводить додому Корвин. Ми вже домовилися з ним. Я не хочу турбувати вас, докторе, вам не по дорозі. Ви не виспитесь і втратите завтрашній ранок для праці. Тут багато знайомих, знайдіть собі попутницю.

Комаха негативно хитає головою.

— Не маєте бажання йти з кимсь іншим? Що ж! Підете додому й ляжете спати. Ще не пізно.

І через голови публіки Вер гукає до Корвина:

— Ось ви де, Корвине. Підійть з доктором, візьміть моє пальто.

Простягаючи руку Комасі, Вер каже:

— Завтра ввечері можете завітати до мене.

Вер удає, що не помічає розгубленості Комахи і його одчаю. За цілий вечір він досить набрид їй, вона воліє повертатись додому не з ним, а з Корвиним.

... Додому?

Ви не вірите в це, докторе? Вам прикро, що вас викинено як ганчірку, і не вам, не вам, а Корвинові віддано перевагу? Ви відчуваєте себе знищеним. Світ перестав існувати для вас.

Витриманості, витриманості більше, Серафікусе. Призвичайтесь бути витриманим і байдужим. Промовчте. Не показуйте ніколи, що ви в агонії одчаю. Хіба ви хочете, щоб Вер подивилась на вас холодним поглядом і прикре почуття лишилось в неї від концерту, на який ви пішли вдвох? Ви ж раділи, що зможете цілий вечір — цілий вечір!.. — просидіти з нею поруч, а тепер, не стримавшись, ви зіпсуєте все.

Так, так! Тільки не це! Не це! Ви не хочете зробити прикрости Вер. Ви все заховаєте в середині себе, замкнетесь у собі, — ви ж не хочете, що Вер була незадоволена з вас? Ви цього не хочете. Ви будете терплячіший від верблюда. Ви мовчки годуватиметеся з

пустельних колючок. Ви слухняно, з покорюю зробіте так, як вам накаже зробити Вер.

Вер так звикла до вашої мовчазної слухняності, що навіть запитувала вас:

— Невже, докторе, ви ніколи не ревнуєте?

Сьогодні проводить її додому Корвин. Додому?

Ви страждаєте від сумнівів, Серафікусе? Sursum corda! Серафікусе! Sursum corda! Вище серця! Excelsior! Бадьоріш! Мужности більше, Серафікусе! Киньте гадати будь-що, докторе! Ви ж не підете, Серафікусе, порожніми пустельними нічними вулицями, розміченими плянами ліхтарів, слідом за Вер і Корвиним, затримуючись на віддалі, стежачи за ними, за їхнім кроком повторюючи крок? Ви ж досить вихована людина, щоб не зробити цього, досить коректна, витримана й культурна?

Ви зідхаєте, Серафікусе: кохання для вас надто важкий тягар, який вам не піднести? Чи не тому ви так довго й уникали кохання, що не сподівались на свої сили?

Є різні способи кохання: можна в коханні кохати лише себе, можна кохати своє кохання до жінки і можна, нарешті, кохати не себе й не своє кохання, а лише ту, яку кохаєш. А ви, Серафікусе, як кохаєте ви? Чи кохаєте ви себе, чи, може, в пориві піднесеного самозаперечення ви кохаєте Вер, тільки Вер, усе віддавши їй, для себе нічого не лишивши? Вас тішить думка, що ви кохаєте не себе, а Вер? Отже, пишаєтеся, Серафікусе, що в коханні ви плачете й пестите вибачливе почуття самовідданості?

Навчіться з покорюю й вдячністю приймати нещедрі дарунки Вер: це дано вам, а це віддано іншим... Найгірше почуття в коханні це заздрість. Не кладіть ніколи на вагівницю даного вам і відданого іншим.

Другого дня, ласкаво зустрівши Комаху, Вер сказала:

— Ви знаєте, вчора ввечері після концерту я ще довго працювала й багато встигла перекласти. Корвин

був по дорозі якийсь нудний, і я жалкувала, що пішла з ним.

Ви щасливі, Серафікусе?!

Ви бачите, Серафікусе, ви зовсім даремно псували собі настрої вчора, як і третього дня, як і на тому тижні. У вас кепська вдача, неможливий характер. Як і завжди, так і в коханні ви поводитесь прикро й безглуздо. Не будете ж ви, Серафікусе, незадоволені з того, що, окрім вас, Вер хоче бачити ще й інших людей і розмовляти ще де з ким, окрім вас? Ваше незадоволення й ваші претенсії безглузді, визнайте це, Серафікусе! Тепер ви спокійні й щасливі?

Ні? Вас цікавить питання, коли Вер умовилась зустрінись з Корвиним?

Серафікус прощається з Вер і питає:

— Ми побачимося завтра?

— Ні, завтра мені ніколи! Коли ви не зайняті, то післязавтра.

Ви пішли, Серафікусе. А Вер, лишившись насамоті, візьме трубку, щоб подзвонити до Корвина:

— Ви дома, Корвине? Який у вас сьогодні настрої? Вчора ви були неможливий! Ви зараз вільні? Приходьте до мене. Або ж ні, у вас нікого немає? Мені обридло сидіти в хаті, я піду до вас.

Утворивши такі взаємини з Комахою й Корвиним, поставивши себе між тим і тим, Вер несвідомо для себе задовольняла свою пристрасть до потворного, до «навпаки».

Ніщо не заважало їй віддатись, і саме через те не віддатись набуло для неї особливої вибагливої гостроти, що хвилювала її химерною ускладненістю ситуації. Вона бажала віддатись і не віддавалась. Приготування до пристрасти можуть заступити саму пристрасть, надто коли надавати пристрасті особливого значення.

Не можна жити в становищі перманентної гарячки, в постійній 39-ступеневій температурі, коли кохання

агонізує. Комаха жив з цим повсякчасним почуттям кохання, що агонізує. Від постійного чекання він божеволів. Він, власне, не ревнував, але його стомлювало чекання моменту, коли Вер йому скаже:

— Кінець!..

Кохання пригнічувало Комаху. Він іноді скаржився:

— Коли б ви знали, Вер, як тяжко вас кохати.

— Коли вам тяжко, то йдіть.

Та попри все він знав, що не піде. Утворилрся чарівне коло, з якого не було виходу: почуття тягару викликало бажання звільнитись, але досить було з'явитись у нього цій думці, як його охоплював жах перед уявою, що це може здійснитись: надто він кохає Вер, щоб у нього вистачило сил піти від неї.

Він часто говорив Вер, що для нього життя без неї — то пустеля, бож він її так любить, а з нею це так само безнадія, і саме тому, що він її надто любить. Він часто говорив це Вер, і ця розмова швидко обридла їй. Вона починала позіхати.

— Ви б ішли вже, мабуть, Серафікусе. Приходьте краще якимось цими днями.

Розділ XVII

На третій поверх свого помешкання Тася ввійшла легкими, але замисленими кроками, думаючи про своє, ані про що не думаючи, — взяла ключ, покладений коло ґрат східців в умовленому місці на випадок, коли б прийшов хтось із близьких товаришів, у пільмі довго шукала коло дверей рукою, щоб потрапити на замочну дірку.

Коли ввійшла в кімнату й запалила світло, все в кімнаті здалось їй чужим, непривітним, ніби вона вперше звернула на це увагу, і побіжна іронічна посмішка промайнула на обличчі:

— Тобі все ніколи!

Хотілося лягти й полежати; тим часом бльокнот нагадував, що треба зараз же сісти за стіл і почати опрацьовувати побіжні нотатки чернеток протокола сьогоднішніх зборів у Спілці.

Од «ніколи», що розподілялось між бажанням спочити й нотатками в бльокноті, треба було вирвати час для всього того, що інакше могло бути розтлумачене як звичайна недбайлива й неухайна неохайність. Змагаючися з «ніколи» за охайність, Тася швидко прибрала ліжку, стіл, один і другий, книжки, етажерку, витерла куряву з стільців і полила фікуси.

Тоді сіла на стілець, склала руки на колінах і

стомлено поринула в бездумну мить: дрімотна втішна мить хвилинного побіжного спочинку.

— Швидше, Тасю! Швидше!

Помити руки, що після прибирання пахнуть ганчіркою, й сідати за стіл... Готуючи до завтра протокол, вона працювала ретельно й уважно, змагаючися знов таки з тим самим повсякчасним «ніколи» за охайну чіткість дбайливо продуманих тез кожного часто сумбурного випадкового виступу, де крапля думок була розведена океанами води. Щоб цього уникнути, доводилося працювати багато й заглиблено. Промовці завжди були їй вдячні. Вона допомагала їм зрозуміти власні думки, те, що вони хотіли сказати під час самого виступу.

Попрацювавши години півтори, вона піймала себе на думці про ранкову подію, за яку в денній метушні вона зовсім забула...

Це про трамвайну зустріч!.. Увійшовши в вагон, щоб їхати на працю до Спілки, вона сіла на лавочку проти великого важкого чоловіка з чотирикутною головою, у причавленому капелюсі, з портфелем, набитим книжками. Якось, коли вона ще не встигла сісти й вдивитись, у неї мимоволі імпульсивно вирвалось:

— А це — ви, професоре Комахо!

Так ніби не десять років минуло з їхнього знайомства, а лише вчора вони ще бачились востаннє.

Комаха поволі оглянув її й поволі відповів:

— А ви Тася, тобто Тетяна Сергіївна, тобто ні... Тобто так. Я ж знаю. Мені казав за вас Корвин, що ви знов у Києві. Вам так само він казав про мене...

Вони розмовляли, власне кажучи, вперше, хоч знали один одного вже давно, бодай Комасі треба було принаймні десять років призвичаюватись, щоб звикнути до думки, що вони — він і Тася — знайомі один з одним і, звикши, тепер уперше розмовляли, як належить добрим і хорошим давнім друзям...

А оце ввечорі на Тасю набігли спомини, і зі

споминами прийшов гострий біль. Був Комаха той самий, що й колись, і був він відмінний: трохи нібито вільніший, простіший, звичайніший. Тася згадувала...

Спогадів слід уникати, бо слід уникати жалю. Боячися нападу гострої нудьги й споминів про те, що здавалось уже схованим назавжди, вона згасила світло й хутко роздяглась у п'ятні. Та, лігши в ліжку, заснути не змогла. Уривками тяглися непотрібні й випадкові метушливі думки; в нічній п'ятні думки можуть шамротіти, шарудіти, як речі й тварини, як сухе гілля, як пантофлі, шафи, що тріскають, як просо, що його пересипають, як миші. Щоб знищити обридливу самотню думку, Тася почала рахувати, шепочучи губами, але цього разу випробуваний спосіб не допоміг. Покрутившись на ліжку з годину, Тася знов запалила світло й сіла за стіл працювати.

*
* *

Доктор Серафікус звик писати листи до Вер, але їх не одсилав. Власне, це були не листи, а короткі випадкові побіжні нотатки.

Серафікус не вмів розмовляти з Вер. В історії виховання його почуттів, саентиментальній історії його любовного виховання, в історії його кохання до Вер він не досяг тієї межі, щоб призвичаїтись говорити їй те, що йому хотілося сказати.

Серафікус записував те, що він сказав би Вер. Записуючи свої уявлені розмови з нею, розмови насамоті з собою, він ховав ці свої нотатки десь між паперами і ніколи не читав їх Вер і не перечитував сам. Це були безмовні діалоги, де брала участь тільки одна особа, діалоги, що оберталися на монологи, це були письмовні монологи Серафікуса себе з собою, ніби з Вер.

*
* *

— Вер! Що я повинен зробити, щоб ти була... Я хотів сказати: МОЯ, потім: НІЧИЯ?! Але я знаю, все це неможливо... Я спитаю інакше: що я повинен зробити, щоб ти хотіла, щоб я був твоїй?.. Чи ти й цього не хочеш? Алеж усе таки: що я повинен зробити, щоб ти захотіла, щоб я був твоїй? Я ладен зробити все.

— Кінець-кінцем, коли жінка для чоловіка є жінка, то це для мене лише ти. Ти, здається, ніколи не ревнуєш мене. Принаймні, мені так здається. У мене є своєрідне почуття: я ревную сам себе. Коли мені доводиться зустрінутись і розмовляти з якоюсь жінкою, в мені прокидається почуття ревності. Я ревную себе до інших жінок глибоко й боляче: я не хочу, щоб я бачився й розмовляв з будь-якою іншою жінкою, окрім тебе.

— Я пожадливиий, Вер. Мені і в коханні треба багато. Про це я тобі казав під час нашої розмови в каварні: мені потрібна не одна жінка й не три, і не тисяча, не тисячі й три жінок, щоб наситити мою згаду. Мені потрібні всі. В усьому, навіть у бажаннях, я прагну монументальності: книжки, що я їх пишу — товсті томи, серії томів. Щоб написати розвідку, мені потрібні тисячі сторінок. Я мислю тисячоліттями. Хронологія й історія обмежують обрії. Вічність для мене реальніша, ніж століття. Чи не тому я й досліджую міти й казки?

— Мені б не в кімнаті сидіти, зігнувши своє велике тіло над столом, а, як мій дід, бородатий мужик, ходити за плугом, орючи лани й перелоги. В сорочці брудній, напружуючи м'язи, відчуваючи вогкість землі, п'яніти від весняного запаху землі, що збуджує, як жінка.

— З усіх жінок на світі існуєш лише ти. Всі інші для мене відсутні. Ти одна й єдина, що єсть. і, разом з тим, тебе нема. У мене від зустрічей з тобою лишається почуття нереальності. Коли ти підеш від мене і, про-

вівши і попрощавшись з тобою, я повертаюсь до себе, у свою кімнату, де тількищо була ти, я не можу примусити себе повірити, що ти справді була тут. Може це через те, що ти буваєш надто рідко і надто мало? Чекання на тебе розтягується на години, дні, доби, тижні: моє почуття до тебе це повсякчасне почуття ненасичености.

— У мене нема жадного бажання зустрітися з кимсь — чоловіком чи жінкою, однаково — окрім тебе. Моя звичка до самоти, вироблена протягом десятиліть, замкнула в цю самоту ще й тебе.

— Усе, що я є, є ти. Я не існую. Існуєш ти. Я існую тобою. У мене два бажання: одне — зникнути в тобі, і друге — віддати тобі всього себе.

— Яке важке почуття — кохання. Не знаю, можливо, що тут винна моя вдача, але кохання приходиться у болі й через біль.

— На кого я мушу нарікати: на себе чи на тебе, Вер? О, коли б ти захотіла мені сказати: НАЗАВЖДИ. Мені здається, що я ніколи не зрадив би тебе і ніколи не захотів би подивитись на іншу.

— Мені було б дуже прикро, коли б те, що я кажу тобі, казали десятки до мене й десятки після мене. Я кохаю тебе, Вер, і мені здається, що те, що я кажу, ніколи ніхто не казав і ніколи ніхто не відчував нічого подібного.

— Ти недосяжна, Вер. Я майже щодня бачу тебе у сні, але я ніколи не зустрічаюся з тобою. Ти була, і ти пішла, і я, у стурбованому бажанні й сподіванні зустрітися з тобою, іду, біжу, шукаю, розпитую, турбуюсь, кидаюсь із одного місця в інше, — і ніколи з тобою не зустрічаюсь.

*
* *

Інші нотатки Комахи були подібні. Чи варт їх наводити? Він мав рацію, коли ховав їх і не показував їх

Вер. Вер посміхнулась би або ж просто відклала б убік і сказала:

— Я прочитаю їх якось.

У тому, що говорив Серафікус, не було нічого надзвичайного, що дивувало б.

Комаха страждав.

Вер! Вер! Вер!.. Він не жив своїм життям, він жив уявленим життям, і це уявлене життя, яким він жив, було життям Вер. Для себе, щоб жити, у нього лишалося тільки одне: думки про Вер, і сні, що в них він прагнув бачити і ніколи не бачив Вер!..

ДОДАТОК

АВТОБІОГРАФІЯ

Народився р. 1894. Закінчив холмську гімназію р. 1913. Після закінчення Київського університету р. 1918 був залишений при університеті як професорський стипендіят. З 1918 до 1942 року працював в Українській Академії Наук як науковий співробітник і керівник Етнографічної Комісії, з 1933 р. як співробітник і заввідділом Інституту Матеріальної Культури (Археології), з 1941 р. директором Інституту Українського Фолкльору Академії Наук (Київ-Львів), з 1943 р. запрошений на посаду керівника катедри етнографії Українського Наукового Інституту у Львові, а в рр. 1944-45 працював як співробітник Українського Наукового Інституту в Берліні. В 1927 р. одержав медаль від Географічного Товариства за етнографічні праці; року 1927 — звання наукового робітника; року 1930 — науковий ступінь доктора історії літератури (офіційні опоненти академіки А. Лобода і Вол. Паретц). Має до 200 друкованих праць.

2

Щодо даних про В. Домонтовича: народився 10.10.94, Дніпропетровськ. Належав до гуртка неоклясиків; в українську літературу Домонтовича вводив П. Филипович; одвідував збори «музагетівців» і після Освальда Бургардта викладав нові мови в Баришівці (р. 1922-23), року 1923-24 бував на зборах «Аспису»; роки 1923-26 — роки приятелювання з Максимом Рильським; з Рильським перекладав з німецької, з французької — Анрі де Реньє; проектували писати разом роман з сучасного життя. Року 1927 (28?) вийшов перший твір «Дівчина з ведмедиком» (за апробацією М. Зерова) у видавництві «Сяйво» (П. Комендант). У Коменданта мав вийти й другий роман «Доктор Серафікус», однак лишився невидрукованим (видав-

ництво було закрито). Проєкт Зинаїди Тулуб видати в її перекладі на російську мову теж лишився нездійсненим. З третьої речі — повісти з епохи французької революції «Напередодні» — було видруковано кілька розділів у 1934 році в «Житті й революції». Четверта, про 1918 рік, мала вийти в ДВУ (за часів В. Чередник), не вийшла, опубліковано в Дніпропетровському «Штурмі» (річ хронікальна, не удалася) 1936 (1937?) рік. П'ята річ — «Без ґрунту» в «Українському засіві» (1942-43, книги II, III, IV: не закінчена). Року 1942 почав писати оповідання («Краківські вісті», «Нова Україна» і т. д.): «Чемність», «Князі», «Відьма», «Емальована миска», «Трипільська трагедія», «Курортна пригода», «Без назви» і т. д.

Про «Дівчину» писав Пронь в «Літературі й мистецтві», потім була стаття про «дрібнобуржуазну літературу» (серію з «Сяйво»: Романович-Ткаченко «Чебрець-зілля», Єв. Плужника «Недуга»... «Донна Анна»), — вміщена в «Критично-му журналі» (?).

В. Б[арка] [писав] в «Голосі» ч. 39-134, 26. IX. 43:

«В журналі („Український засів“, 4) надруковані розділи (від 29 по 43 включно) з майстерно складеної повісті В. Домонтовича „Без ґрунту“, яка, повторюючи назву відомого твору, змушує читача в новому і цікавому світлі побачити людську душу, позбавлену моральної основи й покриту ядучою цвіллю. Стиль талановитої повісті трошки неприродний і наблизений до маніри, що в пізн[іш]ий час копіювала славнозвісну колись школу „потому свідомости“, кожною своєю гранню віддає тонкощі психології самозакоханого й хитренького півня (Ростислава Михайловича). Розповідаючи про те, що трапилось (а вірніш про те, що, власне, нічого не трапилось путнього), — розповідаючи про це устами персони з свого твору, романіст об'єктивно і з блискучою іронією окреслює характер людини, яка становила зразок дилетанта взагалі.

«Повість В. Домонтовича містить гострі застереження проти того, до чого приводить бездіяльність, мурав'їний розум, апокаліптична аморальність, відсутність всякої людської порядності. З дивовідною точністю і дотепністю автор творить кольоритний портрет людини-молюска і надає своїй повісті тієї пікантності, що нею відзначались найліпші французькі романи легкого ґатунку».

ПРИМІТКИ

У цьому виданні зроблено спробу дати скільки можна повну збірку відомих у друку або з архівних рукописів повістей і оповідань В. Домонтовича, за винятком «Повісті про 1918 рік» (Див. «Автобіографія» в цьому томі), що її тексту не пощастило відшукати. Дуже часто нелегко в творчості Домонтовича провести межу між оповіданням і нарисом або есеєм. Письменник нерідко «переказував» по-своєму твір іншого автора, надто в своїх біографічних творах — про Війона, Рільке, ван-Гоґа, Марка Вовчка, Костомарова. Те саме він зробив у «Болотяній Лукрозі» з спогадами Юрія Клена. Однак всі тут названі твори белетризовані і легко можуть бути схарактеризовані як оповідання.

З другого боку, приміром, перший розділ «Франсуа Війона» легко міг би бути видрукований як есей на тему, що до неї автор часто повертався, — про характер і зміну епох. У таких обставинах редактор уважав за доцільне в визначенні жанру кожного твору переважно виходити з критерія, даного самим автором. Як відомо, фахові наукові праці автора були опубліковані під його справжнім прізвищем — Віктор Петров, філософські есеї йшли під псевдонімом Віктор Бер, а під третім ім'ям — В. Домонтовича публікувалося те, що автор уважав за белетристику. З цього виходячи, це видання і названо творами В. Домонтовича. Виняток зроблено для «Аліни й Костомарова» та «Романів Куліша», «Напередодні» і кількох менших творів, що побачили світ під прізвищем Віктора Петрова і двох нарисів, підписаних Віктор Бер. Твори ці включено до збірки Домонтовича тому, що вони дуже близько стоять до інших повістей автора — і проблематикою, і світовідчужанням, і стилем. Щодо двох повістей, сам автор зробив відступ від загальної засади либонь тому, що бачив їх тематичний зв'язок зі своєю науковою монографією «Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість» (Київ 1929), виданою перед появою «Аліни» та «Романів».

Редакція вирішила не давати до видання речових коментарів у стилі, скажімо, «Гете (1749-1832) — німецький письменник». Віктор Петров — В. Домонтович був людиною, що більше, ніж хто інший, не терпів знижуватися до пояснень. Він писав — як типово для наших так званих «неокласиків» взагалі — для тих, хто його розумів. Його не цікавили ті, хто чогось не схопить. Він ніколи не давав пояснень до своїх творів ні в друку, ні в розмовах. Докладний коментар до деталей такого роду, доданий до першого посмертного видання авторського тексту, був би накиданням авторові чужих йому смаків і рівнів або дублюванням сказаного в його творах. Це не було б виявом пошани до автора. Тому примітки обмежено на суто текстологічному коментарі: вони тільки вказують джерело, з якого друкується текст.

Щодо порядку розташування творів Домонтовича в цій збірці перед редактором було дві можливості: або згрупувати твори Домонтовича за їх характером, за циклами, як от, приміром, окремо анекдоти, окремо біографічні твори, окремо історичні, окремо близькі до есею, окремо — незакінчені фрагменти тощо, — або дати їх за хронологією їх написання. До першого хипило б те, що автор сам зробив деякі початки циклізації — він об'єднав кілька творів у цикл «На заслання», кілька в цикл «1921 рік», два твори в цикл «Романтика» і два в цикл «Дрібні оповідання: життя, як воно є». Однак ці спроби циклізації лишилися недовершеними, і, здається, їх і не можна довершити. Зовнішня різноманітність характеру творів Домонтовича в світлі сказаного вище є тільки маска їх різної, подивугідної внутрішньої єдності. Скажімо, примітивна на перший погляд анекдота «Курортна пригода» і трагічне «Без назви» чи не однаково говорять про психологію людини епохи війни (дарма, що війна ані не згадується в цих оповіданнях; у «Без назви» її псевдонімом можна вважати чуму, в «Курортній пригоді» годі знайти й псевдонім), а беручи ширше, в контексті всієї творчості Домонтовича, — про психологію й норми життєвої поведінки людини, що живе на зламі історичних епох.

Тому редактор вирішив триматися радше хронологічного принципу. Це виправдане тим більше, що Домонтович у своїй спокійній, врівноваженій праці письменника, зовсім не залежній від примх надхнення, міг справді одночасно працювати над творами найрізноманітнішого жанру й настрою й легко переходити від одного до одного. При хронологічному принципі виразно стає внутрішня єдність творчості Домонтовича, його філософського підходу, що в засаді виключає класифікацію явищ життя на дрібні й важливі. Недвозначно

стає його внутрішня незалежність, той факт, що пристосування до замовця було для нього актом почасти зневаги, а більше байдужості до всього, що не перебуває на його інтелектуальному рівні і в колі його проблем.

Хронологічний принцип у застосуванні до оповідань Домонтовича може бути застосований однак тільки відносно. Автор, що був завжди аж надто лаконічний, коли треба було говорити про себе (свідченням цього є хоч би його автобіографія, що її тут передруковуємо), не ставив дат під своїми поза тим дуже акуратно переписуваними рукописами. Тільки в випадку «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці» він указав на дату, але при його нахилі до містифікацій і тут не можна бути певним, чи вона справжня. Також є його вказівка на те, що «Франсуа Війон» писано перед війною. Та коли це навіть так, то автор так переробляв свої твори перед друком, що вони закономірно входять в основний масив його творчості, що припадає — повісті на кінець двадцятих років, а оповідання, нариси, есеї на роки війни й повоєнної еміграції. Поза тим відносна хронологія написання дають дати опублікування і самий характер твору, зовні зв'язаний звичайно з певним замовцем. Отже, в основу цього видання й покладено цей принцип відносної хронології написання, без порушення при цьому намічених письменником циклів.

Вияток зроблено для новели «Апостоли». Хронологічно її місце було б приблизно між «Мої Великодні» й «Помста» і, звичайно, після всіх повістей. Однак здавалося доцільним вивести її на перше місце. Написана на євангельську тему, новеля однак дає низку свідомих анахронізмів, що проєктують її і на наш час. У контрасті Хоми й Петра, можливо, відбито ставлення автора до свого громадянства і дещо з автохарактеристики. З цього погляду редактору здавалося, що це оповідання до певної міри заступає впровадну критичну статтю, а з другого боку, воно може правити за своєрідне продовження написаної 1945 р. короткої автобіографії письменника.

Деякі твори Домонтовича збереглися в кількох редакціях. У таких випадках у книзі подається остання редакція. Здебільша, для ранніх творів, це редакція 1947 р., коли Домонтович передбачав видати збірку своїх оповідань і ґрунтовно їх переглядав улітку в Мурнаві, а потім у Мюнхені. Усі твори, що їх рукопис зберігається у депозиті Петрова спершу в Науковому Товаристві ім. Шевченка в Сарселі (Франція), а тепер в Архіві-Музеї Української Академії Наук у США (Нью-Йорк), перевірені за рукописом. Варіантів не подаємо. Якщо окремі частини оповідання є в різних редакціях, поєднуємо їх, щоб дістати

якнайбільше викінчену цілість. Усі такі випадки поєднання різних редакцій застережені в відповідних примітках. Загальною настановою було не переобтяжувати видання академічним коментарем, а дати текст, що є найближчий до здійснення остаточних намірів автора і що разом з тим найбільше відповідає інтересам читача.

Окреме було питання про мову оповідань Домонтовича. Його мову часом позначає вживання деяких русизмів. Письменник знав це і завжди був вдячний, коли їх йому виправляли. Працюючи в «Арці», він завжди *вимагав*, щоб його твори пройшли мовну редакцію. Майже всі виправлення такого типу він зберігав у останній редакції своїх текстів. Тому редактор використав такого роду виправлення редакторів у друкованих текстах як прийняті самим автором. Але в тих текстах, що не пройшли за життя автора мовної редакції і не були з цього погляду апробовані автором, здавалося ризикованим вносити тепер мовні виправлення, зв'язані з замінюю слів і синтаксичних конструкцій, і таких виправлень не роблено. Текст тільки узгоджено з чинним правописом.

Апостоли — друковано в «Хорс», ч. 1, 1946, Регенсбург. Подається за друкованим текстом.

Дівчина з ведмедиком вийшла окремою книжкою у виданні «Сяйво», Київ, 1928 у серії «Новини української літератури». Друкується за цим виданням.

Аліна й Костомаров вийшла окремою книжкою в виданні «Рух», Харків, 1929, серпень. Друкується за цим виданням.

Доктор Серафікус вийшов окремою книжкою в видавництві «Українська трибуна», Мюнхен, 1947. Книжка пройшла мовну редакцію Юрія Корибута (Ігоря Костецького), чим пояснюється майже цілковита відсутність русизмів у мові, які подеколи помічаються в попередніх двох повістях. Текстові повісті передувало слово «Від автора». Наводимо його тут:

«Доктор Серафікус» написаний був в рр. 1928-1929 і мав з'явитися у видавництві «Сяйво» (П. І. Коменданта), але не з'явився, бо видавництво «Сяйво» як приватне було закрите.

З тих пір минуло 20 років. «Доктор Серафікус» належить зовсім відмінній добі, зовсім відмінному часові, ніж теперішній. Змінився час, змінився читач, змінилися вимоги, які час і читач ставлять до твору. Між двома відтинками часу лягла глибока прірва.

На сьогодні «Доктор Серафікус» є лиш «документ

часу», свідчення про літературу, якою вона була або могла бути в другій половині 20-их років.

В. Домонтович

Мюнхен, вересень 1947

Твердження про написання повісти в 1920-их роках автор послідовно підкреслював також у присвятах на дарованих ним примірниках книжки. Наприклад, на примірнику, подарованому редакторові цього видання, він написав: «Дорогому Юрію Володимировичу „історично-літературний“ твір, що з наявною дійсністю не має нічого спільного. Автор. 14. XII. 47». (Книжка з книгозбірні Ю. Шевельова).

Якщо відомості, що їх подав тут автор про час написання повісти правдиві, то треба припускати, що він перед виданням тексту його переглянув. Про це говорять деякі мовні й фактичні деталі, що ледве чи могли бути вжиті в київському тексті 1928-1929 років (як от, слова й форми слів *ляк*, *Ірця*, згадка про теорії *Макса Плянка*, посилання на творчість *Кандинського й Клеє* як загально відому, вільне оперування деталями життя *Єфремова*, *Іваниці*, *Тичини* та інших діячів двадцятих років в розділі IX тощо), але цілком нормальні в обставинах українського Мюнхену 1947 року.

В кінці тексту автор подав слова «Кінець першої частини». Невідомо, чи друга частина повісти була колинебудь написана або навіть чи існував її задум.

Текст повісти подається за виданням 1947 року.

Автобіографія, що називає тільки дуже малу частину фактів життя Петрова, навіть у межах суто наукової кар'єри, була написана 21 листопада 1945 року для Українського Вільного Університету в Мюнхені. Видрукувана в «Україні», ч. 6, 1951, Париж, звідки передруковується. Під цифрою 2 подаємо уривок з листа Петрова до В. Міяковського, що доповнює «Автобіографію» фактами літературної діяльності Домонтовича. Лист був написаний 29 жовтня 1944 року в зв'язку з проектом Юрія Тищенка видати збірку оповідань Домонтовича в Празі (нездійсненим). Оригінал листа зберігається в Архіві-Музеї Української Академії Наук у США, Нью-Йорк, звідки друкується.

З М І С Т

Апостоли	7
Дівчина з ведмедиком	23
Аліна й Костомаров	183
Доктор Серафікус	359
Додаток:	
Автобіографія	511
Примітки	513